ئایین و سیاسەت لە کوردستاندا

لە سیاسەتی مەعنەوییەوە بۆ سێکیولاریزم

(کۆمەڵە وتار)

سەباح موفیدی

پێشەکش بە:

ئەوانەی کە لە ژێر هیچ ناوێکدا قەت نەکەوتنە داوی سیاسەت و بەرەی نەیارانی گەلیانەوە و هەموو هەوڵێکیان لە پێناوی مرۆڤایەتی و بەرابەری گەلاندا بووە.

ناسنامەی پەڕتووک

ناوی پەڕتووک: ئایین و سیاسەت لە کوردستاندا؛ لە سیاسەتی مەعنەوییەوە بۆ سێکیولاریزم

Religion and Politics in Kurdistan; From Spiritual Politics to Secularism

نووسەر: سەباح موفیدی (١٩٨٠ ز./ ٢٦٧٩ک.)

ڕێکەوتی بڵاوکردنەوە (بە شێوەی پەرتووکی ئەلێکترۆنیکی): ڕێبەندانی ٢٧١٨ ک./ ٢٠١٩ز.

ڕێژەی لاپەڕەکان: ٢٤٠

دیزاین: کەیوان فیروزی

ISBN 978-82-693019-3-9

بڵاوکار: زارا بووکس Zara Books

سەباح موفیدی

پێڕست

پێشەکی 10

دەوری توێژی فەقێ و مەلایان لە پێکهاتنی پێوەندیی کوردستانی و گیانی کوردایەتیدا 14

مانهایم؛ توێژی مەلایان لە رەوتی پێکهاتنی توێژی رووناکبیراندا 14

ژیانی فەقێیەتی، پێوەندیی کوردستانی و گیانی یەکیەتی 18

دەوری خوێندنی فەقێیەتی و توێژی مەلایان لە پێکهاتنی هەستی نەتەوایەتیدا 20

وتەی دوایی 24

سیاسەتی مەعنەوی لە خەباتی کوردستاندا 27

بەشی یەکەم: باسێکی گشتی لەسەر سیاسەتی مەعنەوی 27

مەعنەوییەت

سیاسەتی مەعنەوی

وێژەی سیاسەتی مەعنەوی لە گوتاری زانستیدا

سیاسەتی مەعنەوی لە ستاتی جیهانییەوە

بەشی دووەم: سیاسەتی مەعنەوی لە کوردستاندا 36

بەرەی یەکەم: نیوەی دووەمی سەتەی نۆزدە (شێخ عوبەیدوڵلا)

بەرەی دووەم: نیوەی یەکەمی سەتەی بیست (شێخ مەحموود، شێخ سەعید و شێخ رەزا)

شێخ سەعید و شێخ رەزا

بەرەی سێهەم: لە نزیکەو ناوەڕاستی سەتەی بیستەوە (قازی، بارزانی و...)

بارزانی

دابەزینی سیاسەتی مەعنەوی

ئاکام و وتەی دوایی 49

ئایین و سیاسەت لە سەردەمی کۆمەڵەی ژ.ک و کۆماری کوردستاندا 54

سێکیولاریزم: جیایی "دەوڵەت و ئایین" نەک "ئایین و سیاسەت" 54

سۆڤییەتی کۆمونیست و کوردستانی سێکیولار 56

ئایین و کردەوەی سیاسی لە کۆمەڵەی ژ.ک و کۆماردا 57

دەرکەوتنی ئایین لە راگەیندراو و چاپەمەنییەکاندا 58

ئایین و رێوڕەسمی راگەیاندنی کۆماری کوردستان 60

ئاکام: کۆماری کوردستان، دەوڵەتێکی سێکیولار دێمۆکراتیک 62

کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا 64

پێشەکی 65

روانگە تیۆریکەکان سەبارەت بە ئایین و کردەی ئەوە 68

کورتەیەک لە چالاکییە سیاسییەکانی زانایانی ئایینی کوردستان 74

ئایین وەک ئامرازێکی سیاسی حکوومەتە ناوەندییەکان 75
چەپی توندئاژۆ و دژایەتی لەگەڵ ئایین 77
حیزب و گرووپە میانەڕەوەکان و ڕاهاتن لەگەڵ ئایین 78
مەکتەبی قورئان و پرسە سیاسییەکانی کوردستان 81
١. موفتیزادە و دامەزرانی مەکتەبی قورئان
٢. ڕەوتی مەکتەب و بیرۆکەی پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی
٣. ڕەوتی مەکتەب و دژایەتی لەگەڵ چەپ
٤. ڕەوتی مەکتەب و خەباتی چەکدارانە
٥. ڕەوتی مەکتەب و حکوومەتی ناوەندیی 94
٦. مەکتەب و پەڕاوێزکەوتنی سیاسی 98
دەرەنجام: 101

کاریگەرییەکانی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا 109
ئایین و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی 110
سەرچاوەی بزاڤە ئایینیە نوێیەکانی کوردستان: بەیەکگەیشتنی ئیخوان و جەماعەت 111
ئەحمەد موفتیزادە 112
ناسر سوبحانی 113
کاریگەرییەکانی بزاڤی نوێی ئیسلامی 114
١. کاریگەرییە کۆمەڵایەتی و کەلەپوورییەکان
٢. کاریگەرییە سیاسییەکان
٣. کاریگەریی ئابووریی
زمان 123
دەرەنجام 125

حکوومەتی ئێران و بەکارهێنانی سیاسی ئایین لە کوردستان 127
کۆمیتەکانی شۆڕشی ئیسلامی 128
کۆچی ئیسلامییەکان 128
پێکهێنانی ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان 129
ئامانجی ڕێکخراوەکە 130
سیاسەت و شێوازی کار 131
ڕۆڵی ناڕاستەوخۆی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە پێکهاتنی ئەم ڕێکخراوەدا 135
کۆتایی ڕێکخراوەکە 137
وتەی دوایی 137

لێکدانەوەی ڕەوتی پێکهاتن و گۆڕانکاریی ناوخۆیی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشوور 143
پێشەکی 143
ڕەوتە سیاسی و ئیسلامییەکانی سەردەمی هاوچەرخی عێراق 144
بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان 148
ئەلف) وردە گرووپە سەرەتاییەکانی ناسەربەخۆ 148
ب) گروپ و حیزبە ئیسلامییە گرنگەکانی کوردستان 151
١- حەرەکەی ئیسلامی کوردستان و لقە جیاوەبووەکانی
لێکترازان و جیابوونەوەکانی ناو حەرەکەی ئیسلامی کوردستان 153
١. جیابوونەوەی پێوەندیدار بە ئیخوان موسلمین
بزووتنەوەی ڕاپەڕین
٢. جیابوونەوەکانی پێوەندیدار بە سەلەفی و جیهادخوازەکان
ئەنسار ئیسلام 155
ئەلف- کۆمەڵی ئیسلامی کوردستان

هەواڵنامەی کتێب

ب- حەرەکەی ئیسلامی کوردستان (IMK)
٢- یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان.. 159
هۆکارەکانی سەرهەڵدانی بزووتنەوە..163
دەرەنجام.. 164

بەربەستەکانی ئیسلامی سیاسی لە کوردستانی باشووردا.. 169
پاساوداڕێتی و نەبوونی بۆشایی.. 170
هەندێ لە بەربەستەکان.. 171
پرسی نەتەوەیی و نەتەوەخوازیی؛ گرنگترین بەربەستی ئیسلامی سیاسی...........................174
دەرەنجام.. 177

ئایین و شوناسی سیاسی لە کوردستاندا.. 179
شوناسی سیاسی...180
ئایین و شوناسی سیاسی تاکی کورد...182
دەرەنجام.. 186

ئایین و چاندی رامیاریی لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا...188
چاندی رامیاریی لە روانگەی 'ئالمۆند و ڤێربا'وە..189
ئایین و چاندی رامیاریی..193
ئایین و چاندی رامیاریی لە ئێراندا.. 194
کوردستان...196

بنەما کۆمەڵایەتییەکانی کاریگەر لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندیی نێودەوڵەتی کوردستان.............200
١. شوناسی کوردی... 203
٢. چاندی کوردی...205
٣. دۆخی سیاسی ناوخۆیی و چاندی سیاسی...209

ئایین لە سیاسەتی نێودەوڵەتی کوردستاندا: تێگەیشتنێکی مامناوەند لە سێکیولاریزم........................ 217
١. سێکیولاریزم.. 218
٢. ئایین لە وڵاتانی سێکیولاردا.. 219
٣. ئایین لە پێوەندیی نێودەوڵەتیدا..220
٤. پێویستی پێوەندیی کوردستان و عەرەبستان... 221
حەج و سیاسەت... 221
دەرەنجام.. 225

پێویستیی تێپەڕینی کوردستان لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێرن..228
مۆدێرنیتە و تایبەتمەندییەکانی..229
دەوڵەتی مۆدێرن.. 231
دەوڵەتە نیمچە مۆدێرنەکانی رۆژهەڵاتی ناوین..233
وتەی دوایی: تێپەڕین لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێرن...236

هەوڵنامەی کتێب

هوالنامهی کتیب

پێشەکی

ئەم پەرتووکەی بەردەست بریتییە لە کۆمەڵە وتارێکی نووسەر کە لە ماوەیەکی تاڕادەیەک دوورودرێژدا بەرەبەرە لە گۆڤار و ماڵپەڕەکاندا بڵاو بوونەتەوە. تەوەری گرێدەری زۆربەی وتارەکان پێوەندیی "ئایین و سیاسەت" لە کوردستانە بۆیە لە ژێر ئەو سەردێڕەدا کۆکراونەتەوە و دیسانەوە بە تێکرا دەکەونە بەردەستی خوێنەری هێژا تاکو گشتێتییەک لە پێوەندیی ئەم دوو فاکتۆرە کۆمەڵایەتییە لە کوردستاندا وێنا بکات. هەر لەو کاتەشدا وەک پرۆژەیەک هەوڵێک بووە بۆ بەرهەمهێنانی وێژەیەک بە زمانی کوردی لەو بوارەدا.

لەو ئاڕاستەیەدا، بەشێک لە وتارەکان هەوڵێکن بۆ روونکردنەوەی پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە سەردەمی بزووتنەوەی نەریتی کورد تا سەرەتاکانی بزووتنەوەی نوێی کورد بەتایبەت ئەو قۆناخەی کە بە "قۆناخی ئایینی" لە خەباتی کورددا دیاریی کراوە و لە ژێر ناوی سیاسەتی واتاوی یان مەعنەویدا، سیاسەتی کوردی ئەو سەردەمە پێناسە دەکەن و روونی دەکەنەوە کە ئەوە جیاواز بووە لە سیاسەتی ئایینی و ئایینی سیاسی کە دواتر سەریهەڵدا. لەو قۆناخەدا سەرکردە ئایینییەکان و ئایین لە خزمەتی سیاسەتی کوردیدا بوون و واتاویەتی و مەعنەوییەتی خەڵکی ئایینی کورد هاندەر و وزەبەخش بوو بۆ بەدواداچوونی مافی سیاسییان و نەتەوەخوازیی وەک دژە ئایینی وێنا نەدەکرا و ئامانجی بزووتنەوەکان نەک ئایینی بەڵکو نەتەوەیی بوو. لەلایەکی تریشەوە دژایەتی لەگەڵ ئایین نەدەکرا و ئایین کردەی کۆمەڵایەتی خۆی لە کۆمەڵگای نەریتی ئەودەمەدا جێبەجێ دەکرد. واتە بە وتەی ئەوڕۆکەیی جۆرێ سێکیولاریزمی ساکار و رێزگرتن لە ئایین باو بوو.

بەشێکی تر لە وتارەکان پێوەندییان بە کردەی سیاسی ئایین لە کۆمەڵگای کوردەواریدا هەیە و ئەوەی کە چلۆن لە سیاسەتدا لە ئایین بۆ دژایەتی کردنی نەتەوەی کورد کەڵک وەرگیراوە. ئەم وتارانە بە بەڵگەوە پیشان دەدەن کە چلۆن لە کوردستاندا رامیار و سیاسەتوانانی نەتەوە باندەستەکان زیرەکانە لە کردەی رامیارانەی ئایین کەڵکیان وەرگرتووە و ئایینیان کردووە بە

ئـامـرازی سیاسی. وتـارەکان دەریدەخەن کە بێجگە لە هەنـدێ کردەی سیاسی نهێنی ئـایین کە زیاتــر بە قــازانجی نەتەوەی بــانــدەســت بــووە، حکوومەتەکان و دەسەڵاتــدارانیان کردە راشکاوانەکانی ئاینیشیان خستووەتە خزمەتی خۆ. کەچی لە بەرانبەردا، بزووتنەوەی کوردی بە بۆنەی لاوازی لە بیر و روانــگەی سیاسیدا نەتەنیا نەیتوانی لە کردەی سیاسی ئــایین کەڵک وەرگــرێت بەڵکو بە هۆی لەلایەک دەمــارگــرژی ئــایینی و لەلایەکی تــرەوەش دژایەتی و سەرنــجنەدانی ئــایین، وێرای هەبــوونی کۆمەڵگایەکی نەریتی، زۆر جــار کەوتــووەتە داوی سیاسەتی نەیارانی خۆیەوە.

هەروەها بەشگەلێک لەم وتارانە پێوەندییان بە بزاڤ و بزووتنەوە ئایینییەکانی کوردستان و کاریگەرییان لەسەر سیاسەتی کوردی هەیە. ئەمــانە دەریدەخەن کە بەپێچەوانەی قۆنــاخی ئایینی بزووتنەوەی کۆنی کوردی و راهاتوویی ئایینی نەریتی و چاندی کوردی، لە بزاڤە نوێیە ئیسلامییەکانـدا لایەنی ئـایینی زاڵ بـووە بە سەر نەتەوەییدا و سیاسەتی ئەمـانە بە کردەوە لە بەرژەوەنـدی نەتەوەییدا نەبووە و ئـامـانجی سەرەکییان نەک نەتەوەیی، بەڵکو ئـایینی بـووە و هەر ئەمە ئەوانی لە کۆمەڵگای کوردی لەگەڵ چـانـد و دابـونەریتە تـایبەتییەکانی و دەرەنـجام سیاسەتی کوردی دوور خستەوە و بووە هۆی کەلێنی کۆمەڵایەتی نوێ لە کۆمەڵگای کوردیدا و لە هەنـدێ قۆنـاخـدا هەم خۆیان کەوتـنە بەرەی نەیارانی گەلی کورد و هەم بـواریان بۆ کەڵکی نالەباری سیاسی حکوومەتە ناوەندییەکان خۆش کرد.

لە دوایین بەشی وتــارەکانــدا تیشک خــراوەتە سەر بــوارێکی بەرینتری سیاسەت. واتە، بەپێچەوانەی بەشەکانی پێشتر کە زیاتـر پێوەنـدیی ئـایین و سیاسەتی لە پێوەنـدیی ئـایین و نەتەوەخـوازیدا بەدواداچـوون کردووە، کاریگەریی ئایین لەسەر ناسێنە یان شـونـاسی سیاسی، چـانـدی سیاسی و سیاسەتی نێونەتەوەیی پیشان دەدات. لەم رێگایەوە دەردەکەوێت کە ئـایین لە زۆر بـواری سیاسیدا کردەی هەیە و سیاسەتـوانی کوردیش لە سیاسەتی کوردیدا کە بـنەمـای لەسەر شـونـاسی کوردی و کوردسـتانییە پێویستە وەک یەکێک لە فـاکتۆرەکان سەرنجی بـدات. دیارە ئـایین کە لە کۆمەڵگای نەریتیدا تەشەنەی زیاتـری هەیە، دەتـوانێت بەشێک لە شـونـاسی سیاسی تاکی کۆمەڵگاش دیاریی بکات و هەندێ جار شوناسی ئایینی ببێتە بنەمای شوناس و بەشـداریی سیاسی تـاک و کاریگەری ئەرێنی یان نەرێنی لەسەر پشکی شـونـاسی نەتەوەیی لە سیاسەتــدا هەبێت، لە کاتێکدا کە کێشەی کۆمەڵگا نەتەوەییە و کۆمەڵگا بە قۆنــاخێکی هەسـتیاردا تێدەپەڕێت. هەروەهــا ئـایین دەتــوانێت لەسەر جۆری چــانـدی سیاسی کۆمەڵگا لەلایەک و پێوەنــدیی دەرەکی و نێونەتەوەیی لەلایەکی تــر کاریگەریی هەبێت و کەواتە چ لە

ناوخۆ و چ لە دەرەوە ببێتە هۆی کۆکی و ناکۆکی. بۆیە ڕەچاوکردنی ئەم فاکتۆرە لە سیاسەتدا پێویستە.

جێی ئـامـاژەیە کە ڕەچـاوکردنی فـاکتۆری ئـایین وەک هەر فـاکتۆرێکی تـری کۆمەڵایەتی لە سیاسەتدایە و بە جۆرێ لە هەموو حکوومەتەکاندا هەیە و هەبوونی سیاسەت و ڕێبازی ئایینی شیاو، نە بە واتـای ئـایینی سیاسی، بەڵکو بە واتـای هەڵوێستی حکوومەت لە بەرانـبەر ئـایین و کاروبـاری ئـایینی کۆمەڵگادا پێویستە. دیارە لە حکوومەتە ئـایینییەکانـدا ئـایین بـنەمـای زۆربەی سیاسەتەکانیانە. لە هەنـدێ دەوڵەتـدا وەک نـموونە کۆمـونیستییەکان زیاتـر سیاسەتێکی دژە-ئایینی پێڕەو کراوە، هەرچەند بەتەواوی ناتوانن سەرنجی ئەم فاکتۆرە نەدەن ئەگەر تەنانەت لە ڕێگای سیاسەتی ســنووردارکردنی ڕۆڵی ئــایین لە کۆمەڵگا بێت کە بۆخۆی جۆرێ سیاسەتی ئــایینییە. لە سیاسەتی ئــایینی ئەم دوو جۆرەدا کێشە هەیە و هیچکامیان نــاکەونە بــازنەی دەوڵەتــانی مۆدێڕنی دێمۆکراتیکەوە کە زۆربەیان سیاسەتی ئــایینی سێکیولار و بێلایەنــانە لە پێش دەگرن و وێڕای جیایی ئایین و دەوڵەت، ئازادی ئایینی بۆ هەموو ئایین و ئایینزاکان هەیە و ڕێزیان لێدەگیردرێت و دەوڵەت وەک دامەزراوەیەکی بێلایەن بەرابەری و دادپەروەریی بۆ هەمـوو گـروپە کۆمەڵایەتییەکان ڕەچاو دەکات. لەم ئاڕاستەیەدا، دوایین وتـاری ئەم پەرتـووکە تەرخــان کراوە بۆ داهــاتــووی کوردســتان تــاکو هەوڵ بــدرێت لە دەوڵەتــانی نیمچە مۆدێڕنی ناوچەکە تێپەڕێت و بەرەو دەوڵەتێکی سێکیولار دێمۆکراتیکی تەواو هەنگاو هەڵێنێت.

هەرچۆنیک بێت، دیارە سیاسەتی کوردی پێویستی بە خــوێندنەوەی جۆراوجۆرە و دەبێت پەل بـهاوێژێتە نـاو هەمـوو بـوارەکان بۆ بەرزکردنەوەی ئـاسـتی وریایی و زانیاریی سیاسی تـاک و کۆمەڵگای کوردی. لەم پێناوەدا، هیوادارم ئەم پەرتـــووکە بــتوانێت بەشێک لە کەلێنەکانی خــوێندنەوە سیاسییەکان و سیاسەتی کوردی پڕ بکاتەوە و خــزمەتێکی کردبێت و لەو بــوارەدا بەرهەمهێنانی وێژەی زیاتری بەدواوە هەبێت.

سەباح موفیدی

سنە، گەلاوێژی ٢٧١٧ی کوردی

هەواڵنامەی کتێب

دەوری توێژی فەقێ و مەلایان لە پێکهاتنی پێوەندیی کوردستانی و گیانی کوردایەتیدا[1]

مامۆستا مەسعوود محەمەد لە پەرتووکەکەیدا لەسەر "حاجی قادری کۆیی" (١٩٧٣) ئاماژەی کردووە بە دەوری خـــوێندنی فەقێیەتی و فەقێ و مەلایان لە پێکهاتنی پێوەنـــدییەکی کوردســـتانی لە نـــاو ســـنووری کوردســـتان و لە نێوان زاراوە و نـــاوچە و پـــارچە جیاوازەکانی کوردســـتان، و لەسەر ئەو بـــاوەڕەیە کە هیچ تـــوێژێکی تـــر بە رادەی ئەوان کاریگەریی لەسەر پێکهاتنی ئەو پێوەنـدییە نەبووە. توێژێ کە لە نێوانیانـدا هەنـدێ کەسایەتی مەزنی نەتەوەیی وەک خانی، مەلای جزیری، حاجی قادر و کەسانی تر هەڵکەوتن. ئەم تاقمە لە توێژی فەقێ و مەلایان دەکرێ وەک رووناکبیرانی ئـــایینی-نەتەوەیی و بە جۆرێ هـــاوتـــای رووناکبیرانی کیلیاستی (عارف و خاوەن واتایەتی یان مەعنەوییەت) لە زمانی "کارڵ مانهایم"دا لەبەرچاو بگیردرێن کە توێژی سەرەتایی رووناکبیرانی سەردەمی کوردن. بۆیە وەک مەسعوود محەمەد گرنگایەتی پێدەدا، توێژی فەقێ و مەلا و کەشی پێکهاتووی حوجرە و خوێندنی فەقێیەتی لە کوردستاندا گرنگایەتی تایبەتی لە پێکهاتنی پێوەندییەکی سەرەتایی کوردستانی وەک هەوێنی گیانی یەکیەتی هەبـــووە کە ئەم وتـــارە دەیەوێت بە کەڵکوەرگـــرتـــن لە هەنـــدێ بەشی تیۆری مانهایم لەسەر رووناکبیران، ئاورێک بداتەوە سەر دەوری ئەم توێژە.

مانهایم؛ توێژی مەلایان لە رەوتی پێکهاتنی توێژی رووناکبیراندا

لە پێوەنـدی لەگەڵ ئەم وتـارە، سێ خـاڵی تیۆری مـانهایم لەسەر پێکهاتنی گروپ، چین و تـوێژە کۆمەڵایەتییەکان لەوانە روونـــاکبیران، واتە دابڕاوی و سەربەخۆیی تـــوێژی روونـــاکبیر، تایبەتمەندی خوێندنی ئەم توێژە، و جۆرەکانی رووناکبیران گرنگایەتییان هەیە. سەبارەت بە پێکهاتنی توێژ و چینە کۆمەڵایەتییەکان، مانهایم لە پەرتووکی "کۆمەڵناسی چاند"دا دەڵێت کە کۆبـــوونەوە و پێوەنـــدیی بەرەبەرە دەبێتە هۆی خۆئـــاگـــایی کۆمەڵایەتی و خۆپێناسەکردن بە

جێی پێناسەی کەسانی تر لە ئەوان. تاکی مۆدێرن سەرەتا بە شێوەی تاکەکەسی لە ئایدۆلۆژیا نەریتییەکان دادەبڕێت و بەرەو خۆئاگایی کۆمەڵایەتی دەڕوات و پاشان تاکە دابڕاوە هاودۆخەکان بە دۆزینەوەی بنەما هاوبەشەکانی ئەم دابڕانە، لەسەر ئەو بنەمایانە و هەندێ تایبەتمەندی بەکۆمەڵ خۆیان و دۆخ و رۆڵیان پێناسە دەکەنەوە.[٢] پەرەسەندنی ئەم جۆرە دابڕان و دیسانەوە یەکگرتنەوە بوو بە هۆی سەرهەڵدانی زۆرێک لە گرووپە کۆمەڵایەتییەکان هەر لە نەتەوە بگرە تا گرووپی کرێکاران، ژنان و....

بە قسەی مانهایم هەر سەردەمێ رووناکبیری تایبەتی خۆی هەبووە کە ئەوڕۆکە گەیشتووە بە رووناکبیرانی سەربەخۆ و ناپاشکۆ. لەم پێوەندییەدا، ئەو چوار قۆناخی گۆڕانی زەینییەتی یوتۆپیایی بە شێوەی خوارەوە دابەش دەکات: یەکەم شێوەی کیلیاستیی/کیلیاستیکی[٣] ئانابایتیستەکان؛ دووەم بیرۆکەی لیبراڵ-مرۆڤدۆستانە؛ سێهەم بیرۆکەی پارێزکارانە؛ چوارەم شێوەی سوسیالیستی-کۆمونیستی. ئەمانە بە کورتی بریتین لە ئایدیاکانی کیلیاستیک، لیبراڵ، پارێزکار و سوسیالیست کە سێی دوایی شێوەی چاکسازیکراوی یوتۆپیای کیلیاستین.[٤] کەواتە لە روانگەی مانهایمەوە بە پێی جۆرەکانی ئایدیالی زەینییەتی یوتۆپیایی، بە درێژایی مێژووی سەردەمی مۆدێرن چوار جۆر رووناکبیر هەبووە: روناکبیرانی پەڕاوێزخواز و خاوەن رێبازی عارفانە یان کیلیاستەکان؛ رووناکبیرانی بێ باوەڕ و دژە ئایدۆلۆژیا یان پارێزکار؛ رووناکبیرانی رابردووخواز و لیبرال؛ رووناکبیرانی توندڕەوی کرێکاریی کۆمەڵخواز-کۆمونیست.[٥]

لێرەدا زیاتر جۆری یەکەم پێوەندیدارە و بۆیە ئاماژەیەکی زیاتر لەسەری پێویستە. ئەم گرووپە خاوەن شێوازێکی ئایینی و زاهیدانەن و بڕوایان بە گۆڕینی کتوپڕی دۆخی هەبوو بۆ بەهەشتی بەڵێندراو هەیە. رووناکبیری کیلیاست هەموو کات خەریکی چاوەڕوانییە بەڵام نە چاوەڕوانی پووچەڵ و نەزۆک بەڵکو چاوەڕوانی دۆزینەوەی دەرفەتی شیاو بۆ دەسڕاگەیشتن بە جیهانی دەرەوە تاکو بە پێی باوەڕە بەرزەفڕانەکانی خۆی بیگۆڕێت. گەرچی ئەو جۆرە بیرە لای پێڕەوانی هەموو ئایینەکان هەیە، دامەزرێنەری فەرمی ئەو شێوازە بیری "سێنت ئاگوستین"ە کە بە نووسینی پەرتووکی "شاری خوا" هیوای بەدیهاتنی مەلەکووتی خوا بە دەستی ئیماندارانی پێکهێنا.[٦]

هەر لەو پێوەندییەدا، مانهایم سەبارەت بە گەڕۆکی کۆمەڵایەتی نێوان چین و توێژەکان و گرووپە داخراو و شلەکان، لە پەنای هونەرمەندان و هۆنەران و... وەک گرووپی زاڵی بوێژ و نووسەری سەدەکانی ناوەڕاستی ئەورووپا ئاماژە بە "مەلا و زانایانی ئایینی" دەکات کە رێکخراوێکی پتەو و شێوازی تایبەتی خوێندنیان هەبووە. پێکهاتەی سەرەکی دامەزراوەی

مەلایان، جۆراوجۆریی پێشینەی ئەندامەکانی پیشان دەدات. وەکو گرووپێکی داخراو بە شێوەی سروشتی گیانی تۆکمەیی و هاوکاری پەرەپێدەدات و کاریگەرییەکانی ئاڕاستەگرتنە کۆمەڵایەتییەکانی جۆراوجۆر کە ئەندامەکان لەگەڵ خۆ دەیهێنن، پووچەڵ دەکاتەوە. دواتر ئەو دۆخە بە ئاستێک دەگات کە دەڵێی هیچ جۆراوجۆرییان تێیادا نییە. مانهایم بە هێنانەوەی نموونەگەلێک لەمانە لە کۆمەڵگای ئەڵمانیای ئەو دەم، بەم توێژە وەک نموونەیەک لە شێوازی پێکهاتنی توێژی رووناکبیرانی نزیک و بە توندی لێکترگرێدراو ئاماژە دەکات کە گوایە ئەمانیش بەوەها شێوازێک پێکدێن.[٧]

هەرچۆنێک بێت، ئەو چوار قۆناخەی سەرەوە، قۆناخە سەرەتاییەکانی زەینییەتی یوتۆپیایین کە دەکرێ بە قۆناخە سەرەتاییەکانی رووناکبیرییش ناودێر بکرێن. بۆ مانهایم زەینییەتی یوتۆپیایی "رووناکبیران" یان بەشی هزریی کۆمەڵگا شێوازی نوێی زەینییەتی یوتۆپیایی بوو کە بەرژەوەندیی هزریی و واتاییان هەیە. یەکێک لە کاریگەرییەکانی ژیانی مۆدێرن ئەوەیە کە بەپێچەوانەی چاندی پێشوو، چالاکی هزریی تەنیا تایبەت بە چینێکی بە شێوەی پتەو دیاریکراو لە باری کۆمەڵایەتییەوە، وەکو "مەلایان"، نییە بەڵکو لەلایەن توێژێکی کۆمەڵایەتییەوە جێبەجێ دەبێت کە لە ئاستێکی زۆردا لە چینی کۆمەڵایەتی و تایبەت بە بوارێکی تایبەتی لە ژیانی کۆمەڵایەتی، دابڕاون.[٨] مانهایم دەڵێت: "لە بەرانبەر دۆخی سەدەکانی ناوەڕاستدا، راستی روونی سەردەمی نوێ ئەوەیە کە ئەم پاوانخوازییەی راڤەی جیهان - راڤەی کەلیسایی کە لەلایەن توێژی قەشەکانەوە جێبەجێ دەبوو - تێکچووە و بە جێی توێژێکی داخراو و یەکدەستی رێکخراوی رووناکبیران، توێژی رووناکبیرانی ئازاد سەریهەڵداوە."[٩] بەو پێیە رووناکبیران شەبەنگێکی بەربڵاو لە خەباتگێڕانی بەر کاریگەریی ئایین و خەباتگێڕانی بورژوای شۆڕشی فەڕەنسە تا هێگل و مارکس و... لەبەر دەگرن.[١٠] کەواتە، وێرای هاوشێوەتی لە شێوازی پێکهاتندا، بزۆکی بیر و گۆڕانی کۆمەڵایەتی-سیاسی توێژی مەلایان و رووناکبیرانی ئایینی، لە ئاستی رووناکبیرانی سەردەمدا نەبووە.

بە وتەی مانهایم "لە نێوان رێکخراوی پتەو و گرووپی شل و کراوەدا، جۆرگەلێکی نێوەنجی زۆر لە کۆمەڵەکان هەن کە رووناکبیران رەنگە خۆیان بخەنە ریزی ئەوانەوە."[١١] لە پێوەندی لەگەڵ پێکهاتنی توێژی رووناکبیری سەردەمدا، دەڵێت لە کۆمەڵگایەکدا کە بە قووڵی بە هۆی قەڵشتی چینایەتی لەت لەت بووە، توێژێک سەرهەڵدەدات کە گەرچی لە مەودای نێوان گرووپە کۆمەڵایەتییەکاندایە، بۆخۆی چینێکی نێوەنجی یان مامناوەند پێکناهێنێت. بەڕای ئەو، رووناکبیران "چین"ێکی کۆمەڵایەتی نین، چونکە بەرژەوەندیی ماددی هاوبەشییان نییە و

نـاتـوانـن گـرووپێکی جیاواز و دیار پێکبهێنن و هەڵسن بە کردەوەیەکی بەکۆمەڵ. ئەم تـوێژانە کەمـتر بە روونی دیاریی دەکرێن وەک چینێک بە گـوێرەی ئەوانەی راسـتەوخۆتـر بەشـداری رەوتی ئـابـوورین.[١٢] بە وتەیەکی تـر رووناکبیران ئیدئۆلۆگی چینە جیاوازەکانـن. رووناکبیران توێژێکی نێوەنجین کە لە هەمـوو چینەکانی تری تێدان؛ کۆمەڵێکی تێکەڵن لە هەمـوو چینەکان. بەوەشەوە بە شێوەی لەناخـداهەڵگر دەتـوانـن لە دۆخی چینایەتی خۆیان تێپەڕن و بە ئەگەری زۆرەوە کەسایەتی کۆمەڵایەتی کەسێ کە دەچێتە ریزی رووناکبیرانەوە، دەگۆڕدرێت. لە رێبازی مارکسیستیدا، هەرکام لە چینە بانـدەست و بندەستەکان بە پێی بەرژەوەنـدیی تایبەتی خۆیان دەجـــووڵنەوە، کەچی دۆخی روونـــاکبیران نـــاکرێ بە روونی بە پێی پێگەی کۆمەڵایەتی یان بەرژەوەندی چینایەتی شی بکرێتەوە. بۆیە لەم پێوەندییەدا مانهایم بۆ ئەم توێژە کۆمەڵایەتییە چەمکی "روونـاکبیرانی ئـازاد" بەکار دەهێنێت.[١٣] ئەم تـوێژە تـاڕادەیەک دابـراوەی بێ چین، ئەوەیە کە پێشتر ئالفرێد ڤێبەر بە "رووناکبیرانی سەربەخۆ لە باری کۆمەڵایەتییەوە" ناودێری کردبوو.[١٤]

رەوتی مێژوویی پێکهاتنی ئەم تـوێژە، یەکدەسـت نەبـوونی روونـاکبیران لە نـاو خۆیانـدا دەردەخـات. کەواتە ئەمـانە لە یەک چین و گـروپ نین بەڵام ئەو شـتەی کە ئەمـانە لێکتر گـرێ دەدات، "خوێندن"ە کە گرنگترین تایبەتمەندیی ئەم توێژە کۆمەڵایەتییە سەربەخۆیەیە. میراتی خـوێندنی هـاوبەش زاڵ دەبێت بە سەر جیاوازییەکانی لەدایکبوون، پێگەی کۆمەڵایەتی، پیشە، دەسمایەو دارایی، و کەسانی خـوێندەواری تاک لە سەر بنەمای خـوێندنێ کە وەریانگرتووە، لە پۆلێنبەنـدییەکی هـاوشێوەدا کۆ دەکاتەوە. هەڵبەت مـانـهایم جەخـت دەکات کە لە روانـگەی ئەووەوە هەموو تاکە خوێندەوارەکان ناکەونە بازنەی توێژی رووناکبیران بەڵکو تاقمێکی کەم لە نێوانیان وێنەی راسـتی چەمکی روونـاکبیرن. کەواتە روونـاکبیران گـرووپێک یان تـوێژێکی کۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای خوێندن و نەک ئابووریی، پێکدەهێنن. بۆیە ئەمانە بە ناپاشکۆ یان بێ چین نـــاودێر کراون. روونـــاکبیران دەتـــوانـــن پێوەنـــدی بکەن بەو چینانەی کە لێیانەوە دەرنەکەوتوون و بە رەچەڵەک و لە بنەڕەتدا سەر بەوان نین، و ئەمە هەلێکە بۆ ئەوان کە بتوانن خۆ رێکخەن لەگەڵ هەر جۆرە روانگەیەک کە بیانەوێت و تەنیا ئەوان دەتـوانـن بکەونە دۆخێک کە پـاشکۆیەتی و پێبەسـتەیی خۆیان هەڵبژێرن، لە کاتێکدا ئەوانەی کە راسـتەوخۆ گـرێدراو و سەر بە چینێکن تەنیا بە دەگمەن دەتوانن لە سنوورەکانی بیرۆکەی چینایەتیان تێپەڕن.[١٥]

لەم بـاسـانەی مـانـهایم بەوە دەگەین کە دەکرێ فەقێ و مەلایان وەک تـوێژێکی سەرەتـایی لە پێکهاتنی رووناکبیراندا چاویان لێکرێت کە تێیدا تاک سەرەتا لە هەندێ پێکهاتەی کۆمەڵایەتی

خوارتر دادەبڕێت. بە هۆی خوێندن پێوەندییەک لە نێوان تاکە هاودۆخەکاندا چێ دەبێت کە جیاوازییەکانیان دەشارێتەوە. گەرچی ئەم پێوەندییە دەڕوات بەرەو دامەزراوەیەکی پتەو کە جموجووڵی هزریی کەمترە بەڵام سەردەمێک شێوازی زاڵی چالاکی هزریی بووە. لە دڵی ئەم چالاکیانەوە جۆرێ ڕووناکبیری خاوەن ڕێبازی عارفانە و پێوەندیدار بە ئایین سەریهەڵدا. دەکرێ بڵێین وەها شێوازێکیش لە کوردستاندا هەبووە.

ژیانی فەقێیەتی، پێوەندیی کوردستانی و گیانی یەکیەتی

وەک مەسعوود محەممەد باس دەکات، لایەنێکی جوگرافی لە گەشت و گەڕانی سەردەمی زووی فەقێی کوردا هەبووە کە پیشاندەری بوونی هەستێکی بەرچاو بەڵام نهێنی نەتەوایەتییە، لە سەرتانسەری کوردستاندا بە درێژایی ئەو ڕۆژگارانەی کە هاتوچۆی خوێندنی فەقێیانەی تێدا بووە. زۆربەی گەشتەکانی فەقێیان بۆ خوێندن لە پەڕاوێز و ناو سنووری کوردستاندا بووە، نەک بۆ ناو تورک و عەرەب و فارس. واتە جوگرافیای گەڕانەکانیان بە تێکڕایی وێنایەک لە نەخشەی کوردستانی بووە. بە وتەی ئەو، بزووتنەوەی دایمی و زۆری فەقێیان لە سەرتانسەری خاکی کوردستاندا لەسەر ئەرکی خەڵکی کوردەواری بەڵگەی بوونی گیانێکی ناسیاوی و خۆیی بوون و یەک ماڵییە کە ئەگەر خەڵکەکە و فەقێیەکان هەموویان کورد نەبان و هەستیان بەو "یەکبوون"ە نەکردبا، پێکنەدەهات. لە نێوان فەقێ وەک مێوان و خەڵک وەک خانەخوێ هەستی "کوردبوون" ئەوەندە بەهێز بووە کە سنووری نێوان خاکی ئێران و عوسمانی نەیتوانیوە هەستەکە لەت کات، تەنانەت شەڕی نێوان هەردوو دەوڵەت نەیتوانیوە لە هاتوچۆ و بەزاندنی سنوور لەلایەن فەقێیانەوە بەرگیری بکات و هەردوو دەوڵەتیش بە جۆرێک سەبارەت بەوە بێ دەنگ بوون.[١٦]

لە ڕوانگەی 'مەسعود محەممەد'ەوە گەشت و خوێندنی فەقێیان، بە پێکهێنانی گیانێکی نهێنی کوردایەتی، خزمەتی "نەتەوە بوون"ی کوردی کرد.[١٧] بە رای ئەو، نەبوونی کیانێکی سیاسی و دەوڵەتی کوردی ببووە هۆی نەبوون یان لە خوارەوە بوونی هەستی نەتەوایەتی گشتی لە نا کوردانــدا. ئەم گەڕانە لە کوردستاندا پەیوەندییێکی خۆڕسکی وای پێکهێنابوو کە کەلێنی نەبوونی کیانی سیاسی لە ناو کوردا کەمێک پڕکردبووەوە. بە جۆرێ کە ئەم شێوازە خوێندنە سەرانسەری کوردەواری لێکگرێدابوو، هیچ پیشەیەکی تر وەک بازرگانی، وەرزێریی، پیشەسازیی و... واینەکردبوو. فەقێ و مەلایان بە هەموو کوردستاندا لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر بۆ خوێندن بڵاو دەبوونەوە و لەو جێگۆڕکێیەدا خەڵکیان دەناسی و بە یەکتریان

دەناساندن. "وەک بە هۆی خوێندنەوە مەلاییێکی سنەیی گەیشتۆتە کۆیێ و دیاربەکر یان خود فەقێی موکری و بادینی و سۆرانی لە مزگەوتی ئاواییەکی کوردستاندا کۆ بوونەتەوە بە هیچ هۆیێکی دیکە و لە هیچ مەیدانێکی تـردا کوردی ئەم سەرەوسەری کوردسـتان وەهـا کۆ نەبـوونەتەوە. سەرەڕای زۆری ژمـارەی ئەو فەقێ و مەلایانە کە هـاتـوچۆکەیان کردووە، کاتی دورودرێژی خـوێندنیشیان و مـانەوەیان لە غەریبی، قـووڵیی و فـراوانییەکی بەو پەیوەنـدییە بەخشیوە کە گەشـتەکەیان بەرهەمی هێناوە لە نێوان خەڵـقدا زۆر زەحـمەتە لە کارێکی تـردا بەرهەمی بێ، یاخود هەر نایێ."[18] ژمارەی فەقێ و مەلایانی گەڕیدە لە ژمارەی ئەو کەسانەی کە بۆ مەبەستی تر کوردستانیان پێواوە، پتر بووە. بۆ وێنە، بە هۆی زۆری مەلای وانەبێژ و فەقێ باژێری سنە بە ماڵی زانست (دارالعلم) ناوبانگی دەرکردبوو یان سەردەمێک لە شاری کۆیێ ٥٠٠ موستەعید و فەقێ خوێندوویانە. بەشی هەرە زۆری ئەو فەقێیانەی کە لە مزگەوت و تەکیە و خـانەقـاکانی کوردسـتان ژیاون لە شـوێنانی دوورەوە بۆ خـوێندن روویان دەکردە ئەوێنانە. خـوێندنی فەقێیەتی تـایبەت بە یەک دوو جێگە نەبـووە و مەلا و فەقێیەکان لە هەمـوو ئەو شوێنانەیدا بڵاوبوونەوە کە مەلای وانەبێژی لێبووە.[19]

بە بۆچوونی مەسعوود محەمەد، گەشتی فەقێیان بە دوا خوێندندا شادەمارێکی پەیوەندیی گشتی بوو لەم سەرەو سەری کوردستان بۆ ماوەی سەدان ساڵ کە هیچ جووڵانەوییێکی دیکە وەک ئەوە نەبـووە. ئەم شێوازە خـوێندنە یەک شێوەیە و تێکەڵبوونی مەلایان لەگەڵ ژیانی رۆژانەی خەڵک، تـاڕادەییێک بـووە هۆی پێکهاتنی هەسـتێکی کۆمەڵایەتی یەک رەنگی بۆ گەلی کورد. ئەو بۆ مەلاکان کە دوای گەڕانی زۆر شوێنی کوردستان، لەسەر زاراوە و خوو و رەوشت و ژینی ئەو خەڵکە شارەزا دەبن، چەمکی "باڵێوزی گەڕۆک" بە نوێنەری لەو ناوچانەی کە لێیان خوێندوە، بەکاردێنێت. خوێندنی فەقێیان لە نێو سنووری کوردستانی گەورە پیشان دەدات کە کورد لە رووی خـوێندەوارییەوە پێویستی بە هـانـا بـردنە بەر بێگانە نەبـووە و زۆربەی مەلایانی نـاوداری کورد زۆری خـوێندنی خۆیان هەر لە کوردسـتان بـوون.[20] ئێستاش هەر هەن فەقێ و مەلایانێک کە لە گەڕانـدان و کەم پێش دێت لە زێدی خۆیان بمێننەوە یان تـا سەر لەوێ بن. ئەم تـوێژە بە شـار و دێی کوردستـانـدا دەخـولێنەوە و هەر مـاوەیەک لە مـزگەوت و شـوێنێک دەبـن. گەرچی ئێستا دەوری هەنـدێکیان بەرتەسک بـووەتەوە بە پـاراسـتنی نەریت و پـارێزکاریی و تەنانەت بوون بە پیاوی نەیارانی کورد.

لێرەدا بۆ وێنە دەکرێ بە گەڕانی فەقێیەتی هەنـدێ لە گەورە هۆنەرانی کلاسیکی کورد ئـامـاژە بکرێت کە لە سەر رێبازی فەقێیەکانی کوردستان و بەپێی خوێندنی باوی ئەو سەردەمە گەشت

هەواڵنامەی ڤینێ

و گەڕانی دوور و درێژیان هەبـووە و لە پێناوی وەرگـرتنی زانسـتە ئـایینییەکانـدا شـار و دێهاتە قـوتـابـخانەدارەکانی بەشێکی کوردستان گەڕاون و دوا پـلەی ئەو خـوێندنەیان بڕیوە و مۆڵەتی مەلایەتییان پێدراوە. مەولەوی، لە هەڵەبجە بۆ پاوە و مەریوان و سنە و بانە و سلێمانی چووە و دیسان گەڕاوەتەوە هەڵەبجە و لەوێ چووە بۆ جوانڕۆ و دیسانەوە بۆ سنە و پاشان سلێمانی. نـالی بۆ خـوێندن شـوێنگەلێک وەک سـنە، مەهـابـاد، قەرەداغ، هەڵەبـجە و سـلێمانی گەڕاوە. سەبارەت بە ژیانی وەفایی هاتووە کە لە مەهابادەوە بۆ خوێندن چووەتە ناوچەی سلێمانی و شارەزوور و لەوێشەوە سەردانی موسڵ و بەغدا دەکات و دەگەڕێتەوە مەهاباد. حـاجی قادری کۆیی لە ژیانی فەقێیەتیدا بۆ خـوێندن گەشـتی بە چەنـد هەرێمێکی کوردسـتانـدا کردووە و هەنـدێ شـاری کوردسـتانی بـاشـوور و رۆژهەڵات گەڕاوە و لە رۆژهەڵات لە مەهـابـاد، نـاوچەی لاجان بەرەو سەردەشت و بانە خوێندوویەتی. گەڕانی فەقێیەکان بۆ خوێندن گەر لە دەرەوەی کوردستانیش لە شوێنێ وەک بەغدا بووبێت دیسان زۆربەیان لای کەسانی گەورەی کورد بوون. بۆ وێنە مامۆستا مەحوی بۆ خوێندن چووەتە سنە و مەهاباد و بەغدا کە لە بەغدا فەقێ زانای بە ناوبانگی کورد، موفتی زەهاوی بووە و پاش ماوەیەک گەڕاوەتەوە سلێمانی.[٢١]

دەوری خوێندنی فەقێیەتی و توێژی مەلایان لە پێکهاتنی هەستی نەتەوایەتیدا

هێنانی بـاسی روونـاکبیرانی مـانـهایم لێرەدا بۆ مەبەسـتی نـاودێرکردنی ئەم تـوێژە وەک "رووناکبیر" لە واتای ئەوڕۆکەییدا نییە و لە چوارچێوەی پێناسەی ئەوەشدا ناگونجن، گەرچی هەنـدێکیان بە قۆنـاخی کیلیاسـتیی روونـاکبیریی و پێناسەی روونـاکبیرانی ئـایینی-نەتەوەیی نـزیک بـوونەتەوە، بەڵام ئەمـانیش لە چین و تـوێژی جۆراوجۆریی کوردەوارییان تێدا بـووە و گەڕۆک بوون و بە جۆرێ رۆڵێکی وەک رووناکبیریانی سەرەتاییان لەو سەردەمەی کوردستاندا بووە لە باری دەرکەوتن لە چینی کۆمەڵایەتی خۆیان و پێوەندییان و جاروباریش وەدەنگهاتن و هەڵوێستیان لە سەر بەرژەوەنـدیی گشـتی کوردسـتان. کەواتە لەم تیۆریە نەک بۆ سەلـمانـدنی روونـاکبیربـوونی ئەم تـوێژە بەڵکو بۆ پێکهێنانی شێوازی پێوەنـدیی و یارمەتی بۆ پێکهاتنی بیریی کوردی کەڵک وەرگیراوە.

بەپێی تیۆری مـانـهایم لە پێوەنـدی لەگەڵ روونـاکبیران و لەو ئـاڕاسـتەیەدا خۆدۆزینەوە یان خۆدەرخسـتنی گـرووپە کۆمەڵایەتییەکان، ئـاکاری گـرووپەکانی تـر (لێرەدا نەتەوەکانی تـر) و جیاوازییان دەبێتە هۆی پێوەنـدیی نـاوخۆیی کورد و لە ئـاکامـدا پێداچـوونەوە بە پێناسەی خۆ کە لەلایەن دیترانەوە بۆی کرابوو. سەبارەت بە نەتەوە، تەنانەت مانهایم ئەم پێناسەی بەکۆمەڵە

لە خۆ واتە ناسیونالیزم بە قۆناخێک لە دێمۆکراسی دەزانێت. ئەو دەڵێت: "دێمۆکراتیزاسیۆن لە قۆناخی یەکەمدا بەرابەری و رەوشی هاوبیری جیهانی پێکناهێنێت بەڵکو تیشک دەخاتە سەر جۆراوجۆریی بەکۆمەڵ. لەڕاستیدا، ئێمە بەردەوامی گەشەی ناسیونالیزم زیاتر لە جیهانیخوازیی دەبینین. پرۆسەی دێمۆکراتیک کە توانستی گشتی بۆ دیاریکردنی چارەنووسی خۆ زێدە دەکات سەرەتا خەڵکی هاودۆخ یەکدەخات و خۆئاگایی نەتەوەیی پێش ئاگایی جیهانی رادەچڵەکێنێت."[٢٢]

لە جموجووڵی فەقێ و مەلاکاندا داپرانێک لە بازنەی هۆز و هۆزایەتی و زاراوە و ناوچە روودەدات و بە ناوی کورد پێوەندییان لە جوگرافیای کوردستاندا هەبووە و یارمەتی دۆزینەوەی "شوناس"ی کوردیان داوە. بەتایبەت ئەو بەشەیان کە روویانکردە هەڵبەست و نووسین لە دۆزینەوەی "خۆ"ی کۆمەڵگای کوردیدا دەوری گرنگیان هەبووە. تاکەکان بنەما هاوبەشەکان لەوانە کوردبوون و خوێندن دەدۆزنەوە و بە پێناسەیەکی هاوبەش لە رۆڵی خۆیان دەگەن و بەندوباوی هەبوو دەخەنە بەر پرسیارەوە. تاکی داپراوی فەقێ و خوێندەوار بەرەبەرە هاوکات لەگەڵ خۆپێناسەکردن وەک فەقێ و مەلا بەرەو خۆپێناسەکردن وەک کورد چوو و بە جۆرێ بنەمایەکی بۆ پێناسەی مۆدێرن لە کورد پێکهێنا. سووڕی فەقێ و مەلا لە بازنەی کوردستان و پێوەندیی لەگەڵ خەڵک و وەرگرتنی پشتیوانی لەوان، هاوکات "دیترییەکان"ی کوردیش دیاریی دەکات و لە روانگەی مانهایمەوە لەسەر خۆدۆزینەوەی گروپە کۆمەڵایەتییەکان، یارمەتی دەدات بۆ وەڵامدانەوەی ئەوەی کە "ئێمە کێین؟"[٢٣] و لە ئاکامدا کەسانێکیان لێدەردەکەوێت کە ئەم پرسیارە دەکەن و وەڵامی دەدەنەوە.

لە روانگەی کۆمەڵناسانەوە بە گوێرەی چین و توێژەکانی تر، رووناکبیرانی ئازادی سەردەم، دوایین گروپن کە وەک توێژێک سەرهەڵدەدەن بە هۆی بارودۆخیانەوە کە لە دابەشکاریی کۆمەڵایەتی کاردا هیچ بەشێکی کردەیی و بنەڕەتی کۆمەڵگا پێکناهێنن.[٢٤] بەپێچەوانەوە، لە رەوتی کۆمەڵایەتی پێکهاتنی گروپەکان لە کوردستاندا، لەڕاستیدا توێژی فەقێ و مەلا وەک گروپێکی داخراو لە روانگەی مانهایمەوە لە یەکەم گروپەکان بوون کە بە خاڵی کۆمەڵناسانە دەگەن و لە کۆمەڵگای نەریتیدا کردەی کۆمەڵایەتی ئایینیان هەبووە و بە پێناسەیەکی بەکۆمەڵ لە خۆیان گەیشتن و لە قۆناخی دواتردا لە ناخیانەوە کەسانێ دەرکەوتن کە بەرەو پێناسەی نەتەوەیی چوون و هەوێنی پێوەندیی نەتەوەییشیان پێکهێنا. خوێندنی فەقێیەتی و مەلایەتی قۆناخێکی نیوەنجی بۆ گەیشتن بە قۆناخێکی بانتر و لە ئاستی نەتەوەدا بووە کە بۆ رووناکبیرانی نەریتی پێویست بووە. هەروەک خوێندکاری ئەورۆ کە بە رۆشتن بۆ زانکۆ، لە

هەندێ گرێدراوی خێزانی، هۆزی و... تاڕادەیەک دادەبڕێت و پێوەندییەکانی زیاتر و بۆخۆیشی ئاگاتر دەبێت، لە سەردەمی زووتریشدا قۆناخی فەقێیەتی خوێندەوارانی لە هەندێ گرێدراوی سەرەتایی دابڕیوە و بواری خۆش کردووە بۆ بەرەو ئاگایی نەتەوەیی چوون. هەروەها کە لە کەسانێک وەک حاجی قادردا دەبینرێت.

لەلایەکی ترەوە، هەروەها کە لە تیۆری مانهایمدا گومانێک لەسەر لانەوازی و ماڵ بە کۆڵی و بێ ڕێخەبوونی[25] رووناکبیرانی مۆدێرن دەبینرێت، رووناکبیران بەتەواویش بەرەڵا و دڵساردبوو و دابڕاو لە کۆمەڵگا و ئاگادار لەسەر چەند جیهان و بەها ناکۆکەکان نین. بەڵام ئەو سەر بە چین یان پلەوپێگە نەبوونە، ئەو هەلەیان بۆ دەڕەخسێنێت کە بتوانن بڕیار بدەن لەسەر ئەوەی کە چ کۆمەڵە بیرۆکەگەلێکی بـاو، بۆ کەشی هـزریی زاڵ تەواو و شیاوە، نەک هەنـدێ هەقێقەتی راستەقینە بدۆزنەوە.[26] لە چینی خوێندەوارانی نەریتی کوردستانیشدا ئەو دابڕانە تەواو نەبوو و وێرای پێکهاتنی تـوێژی نـوێ لەگەڵ کۆمەڵگای چـاوک و کۆمەڵگای بەردەنـگ و نـوێدا پێوەندییان هەبووە و کاریگەرییان لەسەریان هەبووە. لە کاتێکدا کە ئەو دابڕانە لەو ئاستەشدا هەلی بۆ هەنـدێکیان رەخـساند کە هەنـدێ بیرۆکەی شیاو بهێننە ئـاراوە. بۆیە وەک وەسفی ئایینی رووناکبیران لە تیۆری جولین بێندا[27] و رووناکبیرانی سەربەخۆی مانهایم و "رووناکبیران لە تـاراوگە"ی ئێدوارد سەعید کە لە هەنـدەراندا شـاکارەکانیان دەخـولقێن، ئەم تـوێژە ئـایینییە تـاڕادەیەک دابڕاو و پێوەنـدیدەر و گەڕیدە بـوون و شـاکارەکانی وێژەی کوردی و بیری نـاسیۆنـالیستی سەرەتـایی کوردی لە نێو ئەمـانەوە هەڵقوڵی. هەروەهـا وەک بەشێک لە کوردی هەندەران لە ئەستەمۆڵ، رۆڵێکی گرنگی لە سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمدا هەبوو کە لە سەرەتادا لە باری وێژەییەوە نالی و دواتـر لە بـاری سیاسیی-کۆمەڵایەتییەوە حـاجی قـادری کۆیی تێیدا رۆڵی بەرچـاویان هەبـوو. ئەو گەشـت و مـانەوەیان هەلی بۆ روون بـوونی زیاتـر و وەرگـرتنی ئاگایی زیاتر دەڕەخساند و لە ئاکامدا دەسکەوت و شوێنەواری زیاتر بوو.

وەک چۆن ژان ژنە (Jean Genet)، یەکێک لە نـووسەرە گەورەکانی سەدەی بیستەم، دەڵێت "هەر ئەو سـاتەی کە وتـار یان بـابەتێکتان لە کۆمەڵگایەکدا بڵاوکردەوە، چـوونەتە نـاو ژینی سیاسی ئەو کۆمەڵگا،"[28] هەندێ لە خوێندکارانی حوجرە وەک هۆنەرانی کلاسیکی کورد لەوانە خـانی، جـزیری، مەولەوی، نـالی، حـاجی قـادر و... هەر بە دەسـپێکی نـووسینیان و بە تـایبەت نووسینی کوردی کەوتـوونەتە نـاو سیاسەتی کوردییەوە کە کەسێک وەک حـاجی قـادر بە بیر و کردەوەش سیاسی بـووە. لە ئـاراستەی ئەو وتەی ئێدوارد سەعید سەبـارەت بە رووناکبیران کە دەڵێت: "هەمـوومـان لە نێو سـنووره نیشتمانییەکانـدا دەژین، لە زمـانە نەتەوەییەکان کەڵک

وەردەگرین، و زۆربەی کات رووەمان لە کۆمەڵگا نەتەوەییەکانە."[٢٩] ئەمانەش لە زمانی نەتەوەی خۆیان کەڵکیان وەرگرت و رووی قسەیان لە خەڵکی خۆیان بوو. ئەگەرچی بە بیرۆکەی جیهانی نەگەیشتن بەڵام پەرۆشی نەتەوە و زمـــانی نەتەوە و بەرابەری نەتەوەکانیان بـــووە. واتە بە قۆنـاخی بیریی نەتەوەیی لە بـاسی دێمۆکراتیزاسیۆنی مـانـهایمدا گەیشتبوون. هەروەهـا لە ئاڕاستەی وتەیەکی تری ئێدوارد سەعید کە "ئامانجی کردەوەی رووناکبیریی بەرزکردنەوە و پێشخستنی ئـازادی و زانیاریی و مەعـریفەی مـرۆڤە"[٣٠]، ئەو تـوێژە لە بـوێژ و نـووسەرانی سەرەتـایی کورد، بە پێی کات و شــوێنی خۆیان هەر ئەو ئـامـانـجانەیان بۆ مـرۆڤی کورد لەبەرچـاوگـرتـبوو. بۆ وێنە دەرکەوتەیەکی خـوێندنی فەقێیەتی، ئەحـمەدی خـانی بـووە کە بەداخەوە بـوو بۆ نەبـوونی دەوڵەتێکی کوردی. یان حـاجی قـادر کە ئـاواتی یەکیەتی کورد و کوردسـتان و پێکهاتنی دەوڵەتێکی کوردی بـووە و بە پـلەیەک پێشکەوتـن لە پێشینیانی خۆی، بەرنامە دادەنێ بۆ یەکیەتی و برایەتی ناوخۆیی و بەرابەری لەگەڵ نەتەوەکانی تر.[٣١]

هـاوکات و لە قۆنـاخەکانی دواتردا تـوێژی فەقێ و مەلایان بە کردەوە کاری سیاسییان کردووە. رێبەرایەتی زۆرێک لە بزووتنەوە کوردیەکانی سەردەمی خەباتی نەریتی بە ئەستۆی شێخانێک بوو کە مەلایەتییان خوێندبوو و مەلایان لە دەوریان خڕ ببوونەوە. لە بزووتنەوە نوێیەکانیشدا چ لە ئاستی رێبەر و چ لە ئاستەکانی خـوارتردا مەلا و زانا ئاییینیەکان دەوریان گێڕاوە. لێرەدا ئـامـاژە بە بیرەوەریەکی مەلا عەبـدوڕڕەحـمان لاهیجانی، ئەنـدامی پێشووی حێزبی دێمۆکراتی کوردسـتانی رۆژهەڵات، وەک نـموونەی کاری سیاسی فەقێ و مەلایان پیشانـدەری پێکهێنانی پێوەنـــدییەکی کوردســـتانی و نەتەوەیی لە سەردەمی نـزیکتردا، لەلایەن ئەم تـــوێژەیە، کە دەگێڕێتەوە: "...رۆژێ فەقێیەک لە مەهـابـادەوە هـاتە لام و وتی هـاتـووم بە دواتـدا کە بێی بۆ مەهاباد بۆ لای بەڕێز مەلا حەسەنی قزڵجی و مەلا محەمەدی تورجانی زادە. پێم خۆش بوو و پێکەوە چـــووین... داوایان لێکردم کە گەشـــتێک بکەم بۆ کوردســـتانی عێراق بۆ لای سەید حوسێنی حوزنی لە شاری ڕەواندز... سەرەتای هاوینی ساڵی ١٩٣٢ لەگەڵ سێ فەقێ تر چووینە کوردستانی عێراق... خۆمـان بە سەید حـوسێن نـاسـانـد و رەمـزی دڵنیاییمان پێ وت... رۆژانی هەینی لای ئەو وانەی سیاسی و نەتەوەخـوازیی کوردیمان بۆ مـاوەی ٦ مـانـگ خـوێند و دواتـر گەڕاینەوە ئێران و وانە و راسپاردەکانی ئەومـان بە قـزڵجی و تـورجـانی زادە و مەلا ئەحـمەدی فەوزی گەیانـد."[٣٢] نـموونەی زۆری وەهـا لە چـالاکی حـوجـرەی مـزگەوتەکانی کوردستان هەیە بەتـایبەت چـالاکی فەقێ و زانـایانی ئـایینی لە کۆمەڵەی ژ.ک دا و لەوانە قـازی مـحەمەد، کە هەموویان لە پێناوی نەتەوە و هەستی نەتەوایەتیدا بوون.

وتەی دوایی

وەک دەرکەوت شێوازی پێکهاتنی توێژی فەقێ و مەلایان لە کوردستان وەک نموونەکانی کارڵ مانهایم بووە. تاکەکان لە ڕێگای خوێندنەوە لە هەندێ پێکهاتەی کۆمەڵایەتی دادەبڕێن و هاودۆخییان دەبێتە هۆی دەرکەوتنیان وەک توێژێک و لە نێویشیاندا هەندێ ڕووناکبیری خاوەن ڕێبازی عارفانە دەردەکەوێت. لە سەردەمێکدا ژیانی فەقێیەتی و گەڕان بە شوێن خوێندن و پێوەندییان لە نێو سنووری کوردستان و نەچوونە دەرەوە بۆ فێربوونی زانست لە خۆیدا گیانێکی نهێنی کوردایەتی و پردێکی پێوەندی لە نێوان کوردان بە گشتی پێکهێنا. فەقێ کورد لە هەر هۆز و زاراوە و ناوچەیەک، و لە هەر چین و توێژێک، لە شوێنی خوێندن واتە حوجرەی هەندێ لە مزگەوتەکانی کوردستان کە وانەبێژی گەورەیان هەبوو خڕ دەبوونەوە و لەسەر بنەمای هاوبەشی خوێندن و کورد و ئایینی بوون توێژێکی نوێیان پێکدەهێنا و لەگەڵ یەکتر و لەگەڵ خەڵکی پێوەندییان هەبوو و خەڵکیش پاڵپشتیان بوون. ئەم پێوەندییە سنوورە دەسکردەکانی نێوان دەوڵەتانی ئێران و عوسمانی و وڵاتانی پاش عوسمانی بەزاندبوو و جووڵەیەکی لە نێو کوردستاندا پێکهێنابوو کە دەسکەوتی زیاتر لە توێژەکانی تر بوو و هەوێنی پێوەندییەکی گشتی تر و گیانی کوردستانی بووە و لە ئاکامدا لە نێو ئەم جموجووڵەش بیری سیاسی و کوردایەتی دەرکەوت کە نوێنەرە سەرەکیەکەی کەسێ وەک حاجی قادری کۆیی بووە. لە قۆناخەکانی دواتریشدا فەقێ و مەلایان بۆ ماوەیەک پێوەندیدەری ڕەوتی سیاسی گشتی کورد بوون. هەرچۆنێک بێت، شێوازی خوێندنی نەریتی و پێکهاتنی توێژی هەرچەند داخراوی مەلایان کە لە نێویانەوە ڕووناکبیرانی خاوەن ئایدیال و ڕێبازی عارفانە دەرکەوتن، دەکرێ وەک قۆناخی سەرەتایی ڕووناکبیرانی ئەو سەردەمەی کوردستان ڕەچاو بکرێن.[٣٣] پەرۆشی ئەوانیش بەرابەری و دادپەروەریی لە ئاڕاستەی مرۆڤایەتیدا بووە کە پەرۆشێکی جیهانییە.

✦

سەرچاوەکان:

[١] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی ١٤/٠٣/٢٠١٧، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:
http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=37093&T=

[٢] Karl Mannheim, Essays on the Sociology of Culture, Volume seven, New York, 2003, p. 99.

[٣] Chiliastic

[٤] K. Mannheim, Ideology and Utopia, An Introduction to the Sociology of Knowledge, New York, 1954, p. 224.

[٥] نصرت الله رئیسی، روشنفکران، ایدئولوژیهای یوتوپیا از دیدگاه کارل مانهایم، نقدی بر اندیشەی جامعەشناسی آلمانی با برداشتی از کتاب "ایدئولوژی و یوتوپیا"، ترجمه: ف. مجیدی، **مجله نگین،** دی، ١٣٥٧ (١٩٧٩)، شماره ١٦٢. و: ٢٣٣ .Mannheim, ١٩٥٤,. P

[٦] رئیسی، ١٩٧٩.

[٧] Mannheim, 2003, p. 127.

[٨] Mannheim, 1954, p. 139.

[٩] رئیسی، ١٩٧٩.

[١٠] Mannheim, 1954, p. 232.

[١١] Mannheim, 2003, p. 123.

[١٢] Mannheim, 1954, pp. 138–139.

[١٣] محمد جواد زاهدی و محمد حیدرپور، "جامعەشناسی انزوای روشنفکران (نقد کنشهای روشنفکران عصر مشروطه تا پایان سلطنت پهلوی اول)"، **مجله جامعه شناسی ایران**، دوره نهم، شاره ١ و ٢، بهار و تابستان ١٣٨٧ (٢٠٠٨)، ص ١٢٧–١٦٤. و: Mannheim, 2003, p. 104.

[١٤] Mannheim, 1954, p. 137 – لە وەرگێڕانی زمـانی ئـاڵمانییەوە بۆ سەر زمـانەکانی تـر چەمکی ڕوونـاکبیرانی ئـازاد، سەربەخۆ، هەڵواسراو یان ناپاشکۆ بەکار هێنراون.

[١٥] Ibid., p. 138–141.

[١٦] مەسعود محەمەد، **حاجی قادری کۆیی**، بەشی یەکەم، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، ١٩٧٣، لل. ٢٥٥–.٢٥٧

[١٧] هەر ئەوە، ل. ٢٦٤.

[١٨] هەر ئەوە، لل. ٢٦٦–٢٦٧.

[١٩] هەر ئەوە، لل. ٢٧٠–٢٦٩

[٢٠] هەر ئەوە، لل. ٢٧٦–٢٧٣.

[٢١] پێشەکی دیوانی مەولەوی، کۆکردنەوە و لێکدانەوەی عەبـدولکەریمی مـودەڕڕیس، بەغـدا؛ پێشەکی دیوانی نـالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: عەبـدولکەریمی مـودەڕڕس و فـاتێح عەبـدولکەریم، بەغـدا: کۆڕی زانیاریی کورد، ١٩٧٦، ل ٢٤؛ پێشەکی دیوانی وەفـایی، کۆکردنەوەی عـوبەیدوڵلای ئەیوبییانی مەرکەزی، ئـامـادەکردنی عـوسـمان دەشـتی، هەولێر: ئـاکادیمیای کوردی، ٢٠١٢، ل. ٨٣؛ پێشەکی دیوانی حـاجی قـادری کۆیی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی سەردار حەمید میران و کەریم موستەفا شـارەزا، سنە: بڵاوکراوەی کوردستـان، ١٣٩٠، ل ١٤؛ مەسعود محەمەد، ١٩٧٣، ل ٢٥٦؛ مەسعود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، بەشی دووەم، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، ١٩٧٤، ل ٢٣١ و ٢٣٤؛ پێشەکی دیوانی مەحـوی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: عەبدولکەریمی مودەڕڕس و موحەممەدی مەلا کەریم، لە پێشەکیدا ل. .٧

[٢٢] Mannheim, 2003, p. 91, p. 97, p. 100.

[٢٣] Ibid., p. 92.

[٢٤] Ibid., p. 101.

[٢٥] ڕێخە لە کوردیدا بە واتای "ڕیشە"یە.

[٢٦] Peter Baehr, Philosophy, Sociology, and the Intelligentsia: Hannah Arendt's Encounter with Karl Mannheim and the Sociology of Knowledge, 2007, Pp. 341–373, p. 362.

[٢٧] جـولین بێندا (Julien Benda) بە هۆی پێگە و ڕۆڵێ کە بۆ ڕونـاکبیرانی لەبەرچـاودەگـرێت، وەسفێکی ئـایینی وەک مەلایانی لە ڕوونـاکبیران هەیە. بۆ ئەو ڕوونـاکبیرانی ڕاستەقینە زۆر کەمـن و لە پەنـای ڕوونـاکبیرانی سەردەمی نـوێدا، ئـامـاژە بە کەسـانێ وەک سوقرات و مەسیح دەکات. ڕووناکبیرانی ڕاستی بە کەسانێ دەزانێت کە لە چوارچێوەی ڕێکخراوی هەستیارانەدا وەک فیرقەخـوازیی، هەستیاریی ئاپۆرەیی، دژایەتی ناسیۆنالیستی، بەرژەوەندی چینایەتی نەبن (بڕوانە: ئێدوارد سەعید، ٢٠٠٣، لل ٤٣–٤٤).

[٢٨] ادوارد سعید، **نقش روشنفکر**، ترجمه: حمید عضدانلو، تهران: نشر نی، چاپ دوم، ١٣٨٢ (٢٠٠٣)، ل. ١٥٢.

[٢٩] هەر ئەوە، ل. ١٣٩.

[٣٠] هەر ئەوە، ل. ٥٥.

[٣١] مەسعود محەمەد، **حاجی قادری کۆیی**، بەشی سێهەم، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، ١٩٧٦، لل. ٣٦٢–٣٦٥.

[32] وتـوویژ لەگەڵ مـامۆسـتا عـبدالـرحـمن لاهـیجانی، قەڵایەک لە ورە، دنیایەک لە ئیمان (بە بۆنەی کۆچی دوایی مەلا عەبـدولـرەحـمان لاهیجانی)، بڵاوکراوەی: کۆمیسیۆنی کۆمەڵایەتی حیزبی دێمۆکراتی کوردسـتانی ئێران، چـاپی یەکەم، خـاکەلێوەی ١٣٨٢ی هەتـاوی، ل. ٣٨.

[33] ئەو هەڵبەسـتەی شێرکۆ بێکەس کە بۆ حەمەی مەلا کەریمی گـوتـووە، جـوان ئەو پێوەنـدییە پێشان دەدات: "کاکە حەمە.. پیاوێک لە کاغەزی رۆژنـامە/ هەورامـان کوڕی شـاخە و سیاچەمـانە کچی بـاخە/ لەم دوانەیەش ئەوەی شیعر و پەخـشان کەوتـنەوە و/ لە دارگـوێزێکی نـوورانیش مەلا عەبـدولکەریمی مـودەڕڕیس کەوتەوە/ لەویش کۆمەڵێ درەختی روونـاکبیر کە یەکێکیان حەمەی مەلا کەریمی گوڵاوی بوو..."

هەواڵنامەی کتێب

سیاسەتی مەعنەوی لە خەباتی کوردستاندا[1]

کاتێک باس لە "سیاسەتی مەعنەوی"[2] دەکرێت، رەنگە زەینی مرۆڤ بەرەو سیاسەت و رێبازی ئایینی، ئایینی سیاسی، حکوومەتی ئایینی راکێشرێت یان سەرنجی جیاوازیی ئەم چەمکە لەگەڵ دیکەی چەمکە هاوشێوەکان نەدرێت، ئەگەرچی زیاتر مەبەست سیاسەتێک لەسەر بنەمای بیروباوەڕی ئایینی بێت. هەرچەند، ئەم چەمکانە هاوپۆشینیان هەیە و سنوورێکی تەواو دیاری ئەوتۆ لە نێوانیاندا نییە و جیاکردنەوەیان هەستەمە، بەڵام یەکێک نین. ئەم وتارە بەپێی توانا ئاورێک دەداتەوە سەر لایەنی تیۆریک و کردەوەیی ئەم سیاسەتە و زاڵیەتی لە قۆناخێکی بەرچاوی خەباتی سیاسی-نەتەوەیی کوردستاندا. بە رای نووسەر، سیاسەتی زاڵ بە سەر بزووتنەوەی کۆنی رزگاریخوازی کوردیدا زۆربەی کات "سیاسەتی مەعنەوی" بووە، تەنانەت پاش دەسپێکردنی خەباتی نوێش لەسەر رەوتێکی نێو زۆربەی حێزبە نەتەوەخوازەکان کاریگەر بووە. لەم ئاڕاستەیەدا، سەرەتا باسێکی گشتی لەسەر مەعنەوییەت (واتاوییەتیی یان واتاوی بوون) و سیاسەتی مەعنەوی (واتاوی و نامادی)[3] و وێژە و دۆخی ئەم سیاسەتە لە جیهاندا دەکرێت و پاشانیش لە بەشی دووەمدا ئاور دەدرێتەوە سەر ئەم سیاسەتە لە مێژووی رامیاریی کوردستاندا.

بەشی یەکەم: باسێکی گشتی لەسەر سیاسەتی مەعنەوی

مەعنەوییەت

بە بڕوایەک مەعنەوییەت ئەو باوەڕەیە کە مرۆڤ لە بنەڕەتدا رۆحێکی هەمیشەییە کە بە شێوەی کاتی بە مەبەستی دەستەبەرکردنی ئەزموون بوون و رواڵەتی جەستەیی لە خۆ گرتووە.[4] لەم ئاڕاستەیەدا، پییەر تیلارد دو شاردن[5] دەڵێت: "ئێمە بوونەوەرانێکی مرۆیی کە

ئەزمورنی مەعنەوییان هەیە، نین؛ ئێمە بوونەوەرانێکی مەعنەوین کە ئەزموونێکی مرۆییمان هەیە."[٦]

هێزی مەعــنەوی، هێزێکی دەروونی و ویژدانییە کە هەمــووان لێکتر گــرێ دەدات و بە جۆرێ هــاوبەشە. بۆ نـووسەرانی پەرتـووکی "سیاسەتی مەعـنەوی؛ گۆڕینی جیهان لە دیوی نـاوەوە"، هێزە مەعــنەوییەکان "بە قــووڵی و بەهێزەوە لە پشــتەوەی دیمەنی رووداوەکانی جیهان لە رۆشــتن و جــموجــووڵدان بە جۆرێ کە لە هەواڵەکانی شەودا نــابینرێن...."[٧] بۆ ئەوان ئەوەی زۆربەی کات پێی دەگوترێت "گورێسی زێڕین" کە لە پشتەوەیە و هەمـوو سیستەمە ئـایینی، نهێنی و رازاوییەکان لێکتر گــرێ دەدات و لێکهەدەپێکێت، هەر ئەو وانە یان نەریتە هەنــاوی و نهێنییانەن (عیرفــانی و سۆفییانە). ئەوان لە ئــاوەزی هەرمــان - گــورێسی زێڕین - وەکو نەخشەی سەرلەنوێ بینینەوەی جیهان کەڵک وەردەگرن و خوێندنەوەیەکی جیاواز، هەناوی و لە ناخ هەڵقوڵاو (شهوودی)، و دەروونناسانە لە سیاسەت پێشکەش دەکەن کە لەسەر یەکیەتی هەناوی مرۆڤایەتی و پێویستی بە هێزی تاکەکەسی جەخت دەکات. لە سەرەتای دەیەی ١٩٩٠ دا بنەماکانی باوەڕی خۆیان بۆ باس لەسەر روخانی کۆمونیزم، چارەنووسی مەعنەوی ویلایەتە یەکگرتووەکان، و رۆحی هەندێ نەتەوە وەک رووسیا و ژاپۆن بەکار هێنا.[٨]

بە گـوتەی مەک لافلین، ئەو هێزانەی کە لە پشـتەوەی دیمەنەکانەوە لە جـووڵەدان، هەنـدێکیان ئەرێنی و هەنــدێکی تــر نەرێنین. ئێمەی مــرۆڤ زۆربەی کات بەپێی هــانــدەرێتییەکان و مەبەستەکانی خۆمان سەروکارمان لەگەڵیان هەیە - ئاگایانە یان نائاگایانە. لە باری ئەرێنییەوە، لە هەرێمی مەعنەویدا کار دەکرێت بۆ پێکهێنانی ئاکامگەلێکی چاک لەسەر گۆی زەوی - ئاشتی، هاودەنگی، هاوبەشکردنی سامانەکان، و هتد. بەپێچەوانەوە هەندێ وزە هەیە کە پێوەندییان بە ترس، تووڕەیی، بەخێڵی و دیکەی هەستە نەرێنییەکانەوە هەیە. ئەگەرچی لە کۆتاییدا رەنگە بۆ کەسێک خـوا، یان سەرچـاوەی بێ بنی هەمـوو بـوونەوەران، لە پشـتەوەی چـاکەو خـراپەوە بێت، بۆ مەک لافلین بە شێوەی ئــاســایی هێزە ئەرێنییەکان "مەعــنەوین" و "نەرێنییەکان" هێزگەلێکی نەرێنی "نـافیزیکین". هەروەهـا بەڕای ئەو، هێزە نەرێنییەکان لە جیهانـدا تەنـانەت کۆنترۆڵی زیاتــریان لەسەر سیستەمە ئــابــووری و سیاسییەکان هەیە.[٩] کەواتە سیاسەتی مەعــنەوی لەسەر بــنەمــای هێزی مەعــنەوی واتە هیزی ئەرێنییە کە پێوەنــدیی بە چــاکە و هەڵبژاردنی چاکەوە هەیە.

ئەم جۆرە روانینانەی سەرەوە، زۆر گشتین و لە بازنەی روانینی ئایینی بەتایبەت لە واتای ئایینە ئیبراهیمییەکان تێدەپەڕێت، بەجۆرێ کە رەنگە هەندێ بێ ئایین، مەعنەوییەتیان هەبێت. رەنگە

کەسێک مەعنەوی بێت بەڵام بە پێویست ئایینی نەبێت. مەعنەوی لە بەرانبەر ماددی دایە، بەڵام کەسێک ڕەنگە خۆی پێوەند بدات بە بابەتگەلێکی نا-ماددییەوە کە بە پێویست ئایینی نەبن. هەروەها بەپێچەوانەوە، ڕەنگە کەسێک ئەرکە ئایینیەکان بە چاکی جێبەجێ بکات بەڵام کاریگەریی دەروونی وای لەسەر نەبووبێت و بە قۆناخی مەعنەوییەت نەگەیشتبێت و دۆخی دەروونی نەگۆڕابێت و خاوەن مەعنەوییەت و ئەخلاقییات نەبێت. بەڵام بەوەشەوە، هێزی ئایینی و ئیمانی دەروونی تاکە ئیماندارەکان بەشی گرنگ و سەرەکی هێزی مەعنەوی پێکدەهێنێت. هەروەها لە پێوەندی لەگەڵ سیاسەتدا، ڕەنگە کەسێک خاوەن مەعنەوییەت بێت بەڵام خۆی لە قەرەی سیاسەت نەدات یان بەرەو سیاسەتی ئایینی بڕوات.

کەواتە لێرەدا بە گشتی مەعنەوییەت، ئەو ڕەوش و دۆخە (ناماددی بەڵام لە پێوەندیی لەگەڵ ماددییەت) دەروونی و هەناوییەی مرۆڤە کە لە دۆخی ماددییەتی پەتی دووری دەخاتەوە و بەرەو کاری چاکە هانی دەدات، واتە دووری لە مرۆڤی جەستەیی و چوون بەرەو مرۆڤایەتی. ئەم ڕەوشە مەعنەوییە ڕەنگە هەر هۆیەکی هەبێت بەڵام بە شێوەی ئاسایی بە هۆی بڕوا بە تاقە سەرچاوەیەک یان سەرچاوەگەلێکی ناماددییە بۆ هەموو ژیان (خوا، ڕۆح و...). لە ئیسلامدا تاقە سەرچاوە بنەمای ئەم مەعنەوییەتەیە و ئایەتی "ئێمە لە خواین و دەگەڕێینەوە بەرەو لای خوا" نموونەی ڕوونی جۆرێ لەم بڕوایە.

سیاسەتی مەعنەوی

ئەگەرچی هەندێ لە مەعنەوییات مرۆڤ دەخەنە پەڕاوێزەوە بەڵام هەندێکی تر و چەمکە پێوەندیدارەکان دەرەتانێکی ڕازاوی و هێماگەلێک پێکدێنن کە مرۆڤی بەرکەوتووی دەخاتە جووڵە و هانی دەدات بۆ کردەوەی چاک یان خۆپارێزی لە کردەوەی چەوت. بۆیە، شێوە ژیانی مەعنەوی دەتوانێت سەروکاری لەگەڵ ڕەوتی سیاسی هەبێت و کاریگەریی لەسەر دانێت. بەپێی ئەم ڕۆحییات و دۆخە دەروونییە (دروست یان نادروست) بووە کە هەندێ کەس ئامادە بوون بۆ بەخت کردن و بەخشین لە ئاستە جۆراوجۆرەکاندا لە گیان بەختکردن لە پێناو ئامانجێکدا تاکو شتێکی سادە وەک خزمەت بە هاوماڵێکی خاوەن پێویستیی یان یارمەتیدانی حێزبێک بۆ خزمەت بە چاکەی هاوبەش و گشتیی.

لێرەدا مەبەست لە سیاسەتی مەعنەوی، سیاسەت و سیاسەت کردن یان داڕشتنە بە پێی یان لە ژێر کاریگەریی دۆخی مەعنەوی و مەعنەوییەتدا، سیاسەتی تێکەڵاو بە لایەنی ناماددی. کەواتە، سیاسەتی مەعنەوی ئاکامی دۆخی دەروونی مەعنەوییە کە ڕەنگە بە هۆی باوەڕ بە

هێزێکی نامادی (ئایینی یان نائایینی) و دەرەنجامی ناڕاستەوخۆی ئەو رەوش یان ئایینە بێت. بۆیە لەم روانگەوە لەگەڵ سیاسەتی ئایینی[10] یەکێک نییە کە راستەوخۆ پێوەندیی بە ئایین، هەوڵی سیاسی لە پێناو ئایینێکی تایبەت و جێبەجێکردنی فەرمانەکانی لە کۆمەڵگا هەیە. هەر لەم ئاڕاستەیەدا، جیاوازە لەگەڵ چەمکی ئایینی سیاسی کە بە واتای دەستێوەردانی هەمە لایەنەی ئایین لە سیاسەت و دیکەی بواره کۆمەڵایەتییەکانە، لەبەر ئەوەی کە لێرەدا ئایین و ئامانجی ئایینێکی تایبەت یان پێڕەوانی ئایینێکی تایبەت بە تەنیا لە ئارادا نییە و ئایین زۆربەی کات راستەوخۆ نایەتە گۆڕەپانی سیاسەتەوە. هەروەها جیاوازە لە سیاسەت یان رێبازی ئایینی[11] کە بە واتای چۆنیەتی هەڵسوکەوتی حکوومەت یان هەر لایەنێکی سیاسی ترە لەگەڵ ئایین لە کۆمەڵگادا. هەرچۆنێک بێت زۆربەی باسەکانی پێوەندیدار بە سیاسەتی مەعنەوی گرێدراو یان لە پێوەندیی لەگەڵ ئایین دایە و مەبەستیان مەعنەوییەتی ئایینییە بەڵام بەمەوە سنووردار ناکرێتەوە. لێرەدا زیاتر ئامانجگەلێکی سیاسی-کۆمەڵایەتی نائایینی بەدواداچوون دەکرێت، ئەگەرچی رەنگە ئەوانە بۆخۆیان بەشێک بن لە ئامانجە ئایینییەکان یان ناڕاستەوخۆ ئامانجی ئایینێکی تایبەتیش بن.

لە سیاسەتی مەعنەویدا باوەڕێک بە پلورالیزم دەبینرێت و ئامانجەکان بە تەنیا پێڕەوانی ئایینێک لەبەر ناگرن، و ماف و دادپەروەریی و ئازادی بۆ هەمووان لەبەرچاو دەگیردرێت. لەم سیاسەتەدا هەمووان لە هەر ئایین و رەگەزێک و... لە دەور یەکتر خڕ دەبنەوە و رێزیان لێ دەگیردرێت، وێڕای ئەوەی کە خودی تاک رەنگە باوەڕی لەسەر بنەمای ئایین یان باوەڕێکی تایبەت بێت. لێرەدا رەهاخوازیی و تەنیا خۆ بە حەق زانین لە گۆڕەپانی گشتیدا کاڵ دەبێتەوە و نابینرێت. لە ئاستی جیاوازدا بە پێغەمبەران عیسا مەسیح[12] و محەمەد (سڵاوی خوایان لەسەر بێت)، گاندی، مارتین لۆتەر کینگ، ماندێلا و... وەک خاوەنانی وەها سیاسەتێک ئاماژە کراوە. بە گوتەی مەک لافلین و دەیڤیدسۆن، سیاسەتی مەعنەوی لە جیهانی ئەمڕۆدا، هەوڵ بۆ چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتییەکانە بەپێی مەعنەوییەت و هێزە هەناوییەکانی مرۆڤ.[13] لەم پێوەندییەدا هەندێ باس هاتووەتە ئاراوە کە سیاسەت بەرەو سیاسەتی مەعنەوی دەڕوات، زیاتر لەبەر ئەوەی کە رێگا کۆنەکان زیاندەرتر بوون.[14]

وێژەی سیاسەتی مەعنەوی لە گوتاری زانستیدا

ئەگەرچی لە ژێر ناوی گوتاری ئایینی و پێوەندیی ئایین و سیاسەتدا کاری زۆر کراوە، بەڵام لە ژێر سەردێڕیی راستەوخۆی "سیاسەتی مەعنەوی"دا کارێکی ئەوتۆ نەکراوە. هەر بۆیە ئەم

چەمکە وێڕای مێژوویەکی کۆن، وێژەیەکی نوێی هەیە. لەو کەسانەی کە لەم بوارەدا کۆڵیونەتەوە، جگە لە کارەکانی "کۆرین مەک لافلین" کە پێشتر باسی کرا، دەکرێ بە "باربارا مەک گرەو" و "جاشوا رامی" ئاماژە بکرێت. کاری جاشوا زیاتر لە بواری فەلسەفە و فەلسەفەی سیاسیدا بووە و هی ئەوانی تر لە باری کردەوەییدا. بۆیە چاکتر وایە لەوەوە دەست پێ بکرێت، گەرچی پاش کاری ئەوانی تر و تازەتر بووە.

کاری جاشوا زیاتر لەسەر مەعنەوییەت لە روانگەی ژیل دولووزەوە (٩٥–١٩٢٥)، بیرمەندی هاوچەرخی فەڕەنسی، بووە. بە ڕای جاشوا و پاول، "هۆگری قوولی دولووز بۆ مەعنەوییەتی بزۆک رەنگە خاڵی دەسپێکی بزوێنەر و هیوابەخش بێت بۆ دیسان بیرکردنەوە لەسەر ئیلاهییاتی سیاسی، ئەخلاقییات، و فەلسەفەی ئایین لە ژێر نیشانەی سیاسەتێکی مەعنەوی هێشتا باوەڕپێنەکراودا."[١٥] بیرۆکە و نووسراوەکانی دولووز بوارێکی بۆ لێکدانەوەی واتای سەردەمییانەی سیاسەتی مەعنەوی لە پێوەندیی لەگەڵ قەیرانە سیاسی و مێتافیزیکییەکانی ئەوڕۆکەدا پێکهێنا. مێتافیزیکی دولووز لەسەر سروشتی بە توندی داهێنەری ژیان جەخت دەکات و فرەچەشنی وەکو نۆرمی ئەخلاقی دەهێنێتە ئاراوە. بیری دولووز بەرەو ئەمەگداری بۆ عیرفانی ژینخواز راکێشرا کە راستی سروشتی وەکو جۆرێ دەرکەوتن یان نواندنی نائیلاهییاتی[١٦] لەبەرچاو دەگرێت. بەڕای ئەو "رووداو، تایبەتمەندیی و دەسکردەکانی ئەم جیهانە، و هەموو ململانێیەکان، بە سانایی هێماگەلێکن لە هەندێ دینامیکی بنەڕەتی تر – دینامیکگەلێ کە قەت بە تەواوەتی سەر بەم جیهانە نین."[١٧] بەڕای جاشوا، ئەو جۆرە بیرکردنەوەی دولووز کە پێشنیار دەکات فەلسەفە لەگەڵ جیهانی مەعنەوی بۆ هەندێ پێوەندیی داهێنەرانە یەکدەگرن، رەنگە کلیلی کردنەوەی توندڕەویەتی راستەقینەی سیاسەتی ئەو بێت. هەرچۆنێک بێت بە باس و کۆڵینەوە لەسەر لایەنی ئیلاهییاتی کاری دولووز، سەرچاوەکانی تێگەیشتن لە پێوەندیی تایبەتی دولووز لەگەڵ نەریتی رازاوی و نهێنی خرانە دەرەوە. پیشان درا کە چلۆن لە بیری دولووزدا هەر لە یەکەمین کارەکانییەوە هەندێ پێوەندیی لە نێوان مەعنەوییەتی رازاوی، زانیاریی نهێنی و تێڕوانینی توندڕەوانە بۆ پرسە فەلسەفییەکان – هەر لە سروشتی ناوێژئاگا تا دۆخی لە بەرزەوە روانین (ئیستیعلایی) و تەنانەت بناخەکانی ژیانی بایۆلۆژیکی بۆخۆی – پێکهاتن.[١٨]

جاشوا رامی لە کتێبەکەیدا "دولووزی هێرمێتیک"، دەڵێت کە لە واتایەکدا بۆ دولووز، بیر و هزر شانۆیەک لە زوڵم و ستەمە کە پاڵی پێوە دەنێت لە زۆر شوێندا لەسەر جۆرێ تێکەڵبوونی واتا راستیی و مەعنەوییەکانی ژیان قسە بکات. سەنتێزی بێ وێنە و گرنگی دولووز لە روانگە

سـروشـتی و مەعـنەوییەکانەوە وەکو هێمای بیری هەنـاوی و هێرمێتیکی رۆژئـاواییە[١٩] و وەک دووپــاتی نــابەرابەر و سەردەمییانەی ئەم نەریتە کۆنە لەبەرچــاو دەگیردرێت. ئەگەرچی بۆچــوونی سەردەمییانەی دولــووز هەر بەو رادەی کە سەرتۆقە نەریتییەکانی تــاقیکاریی مەعـنەوی پەرەپێدەدات، بەو رادەش دەرچـوون لەوانەیە، بەڵام سـووربـوونی دولـووز لەسەر سروشتی بیر وەک تاقیکارییەکی سەختی مەعنەوی، وەک پێکدادانێکی بگۆڕ لەگەڵ سروشت، راشکاوانە هێمای نەریتی هێرمێتیکە.[٢٠] جاشـوا ئـامـاژە بە بـابەتی هەرەگرنگی، بە گـوتەی خۆی، رۆڵی عارف وەکو یاسادانەر دەکات، رێبەرێک کە ژیانی کۆمەڵگا بۆ گەشە لە رەوشێکی گرنگتردا بەهێز دەکات. بەمجۆرە دێتە قۆنـاخی کردەوەی سیاسی. لەم ئاڕاستەیەدا، لە پێوەنـدیی لەگەڵ کاری دولوز ئاماژ بە هێنری بێرگسۆن، فەیلەسۆفی فەڕەنسی، دەکات و دەنووسێت کە لە واتای بێرگسۆنیدا، مەعـنەوییەتی زۆری عـارف لە راسـتیدا جۆرێ "زانسـتی هەنـاوی مـاددە"، واتە پێوەندییەکی قووڵ لە نێوان باوەڕێکی نائاگایانە و قووڵایی ماددییە کە پلەیەکی هەرەزۆر لە ئـازادی، تەنـانەت تـا ئـاسـتی تـوانسـتی پێکهێنانەوەی بەهـرەکان، مسۆگەر دەکات. عیرفـان بۆ بێرگسۆن زۆریش تـوانـایی بۆ دوورخسـتنەوەی خۆ لە زەمەن و دۆخ لە رێگای بە وەکیەکزانینی خۆ لەگەڵ "خــوا" نییە، بەڵکو پەرەپێدانی بیرگەی جیهانییە، گــرفــتاربــوون لە رابــردووی جیهانێکدا دەبێتە "ماشینێک بۆ پێکهێنانی خوداکان." بەڵام ئەوەی بۆ دولووز گرنگە ئەوەیە کە عــارف، دەگــمەنییەک نییە بەڵکو جۆرێکی ئــایدیالی ژیانی مــرۆییە. هەر لەم پێوەنــدییەدا، بەپێچەوانەی هەوڵی بێرگسۆن بۆ ســووک کردنی سیحر وەکو شەڕلاتــانیزم و فڕوفێڵ، وێڕای ســتایشتی عــارف، دولــووز جەخــت دەکات لەسەر تــوانــایی سیحربــاز بۆ "بەرزکردنەوەی ئـاسـتگەلێک" لە مـاک و بەتەواوی دەرخسـتن و نـوانـدنی کاکڵە و نـاوەڕۆکی گەشەسەنـدنی داهێنەرانە.[٢١]

هەرچۆنێک بێت بڕوا بە مەعــنەوییات و هێزە نهێنییەکان لە هەمــوو جۆرێکیدا لە ژیانی هــاوچەرخیشدا دەبینرێت و وەک گــوتــراوە لە فەلـسەفەی مۆدێرنیشدا لەڕاسـتیدا شـتێ لە چەشنی "پاساوی باوەڕ" هەبووە. بۆیە کاریگەریی بیرۆکە و هێما مەعنەوییەکان لە فەلسەفە و سیاسەتــدا دەردەکەوێت. مەعــنەوییەت کاریگەر بــووە لەسەر بیر و فەلــسەفەی مۆدێرن و سیاسەت. لە روانگەی دولووزەوە بیری سەردەم لە نەریتی مەعنەوی جیا نەبووەتەوە بەڵکو بە شێوازی تر و بە هێمای ترەوە خۆی دەنوێنێت و هەر لە ناو ئەزموونی مەعنەوی دایە. بۆیە بیری سیاسی دەتوانێ ئەزموونی مەعنەوی و یان بنەمای مەعنەوی هەبێت و مەعنەوییەت گوتار و هێمای سەمبولیک بە سیاسەت دەبەخشێت. لەم پێوەندییەدا، جاشوا رامی لەسەر بیری دولووز ئــامــاژە دەکات کە هەردووکی مــلهوڕانی ئیمپریال و رێبەرانی وڵاتــان لە وزەکانی هێزی

نـاڕاسـتەوخۆی سیحر کەڵک وەردەگـرن. دەسەڵاتی کەسی مـلهوڕ بە هۆی ئـامـرازە تـایبەتییە جۆراوجۆرەکانی بەردەســـتین، دەسەڵاتێ کە دەکرێ بەپێچەوانەوە وەکو کۆنتڕۆڵی دەوڵەت بەکار بهێنرێت. سیستەمی مـــلهوڕی ئەم فـــرەچەشنییانە بەرهەم نـــاهێنێت بەڵکو تەنیا ڕێکیانـدەخـات یان سنووردارایان دەکات. هەروەهـا ئەگەرچی فـاشیست و سـاحیر هەردووکیان سیحربـازن بەڵام لە دوو جیهانی جیاوازن: یەکیان بەڕاسـتی داهێنان دەکات و پێکدەهێنێت، لە کاتێکدا ئەوی تـــر بە شێوەی پەتی وشەی نهێنی یان کۆد دادەنێت.[٢٢] هەروەهـــا، هەر لەم پێوەنـدییەدا ڕۆڵی هێزە مەعـنەوییەکان بەتـایبەت ئـایینی – لە بـابەتە سیاسییەکانی جیهانی سەردەمدا بەتایبەت لە دەسمایەداریدا بە گرنگ دەنرخێندرێت. ئەوەی لە بیر و هزردا بۆ دولووز لە مەتـرسیدایە، بـابەتێکی سیاسییە. پیشانـدانی هێڵەکانی مەعـنەوییەتێکی بـووژاوی بیر و ڕوانگەیەکی نوێ لەسەر پێوەندیی دوولایەنەی هێزە ماددی و مەعنەوییەکان بەشێکە لە هەوڵ بۆ جێبەجێکردنی ئەرکی فەلسەفە لە کاپیتالیزمی ئەو دواییانەدا، ئەرکێ کە دولووز خۆی وەک بووژانەوەی "باوەڕ لە جیهان"دا دیاریی کرد.[٢٣]

هەر لەم پێوەنـدییەدا 'بـاربـارا مەک گـرەو' لەسەر مـانەوەی بـاوەڕ لە فەلـسەفەی سیاسیدا و گۆڕانکارییەکانی جـان لاک لەم بـوارەدا بـاسێک دێنێتە ئـاراوە و دەڵێت جـان لاک ڕێبازی نەریتی تیۆری سیاسی مەسێحی ڕەت کردەوە کە پاساوی ئایینی بۆ حکوومەتێ بوو کە لەسەر بنەمای دۆکترینی گـونـاحی سەرەتـایی پەرەی سەنـدبـوو. گـریمانەی سەرەکی ئەم ڕێبازە ئەوە بـوو کە خەڵک بە شێوەی سروشتی گوناحبارن و کەواتە حکوومەت پێویستە ماکی گوناحباری مرۆڤ سـنووردار بکاتەوە. بە واتـایەکی تـر، ڕۆڵی دەوڵەت ڕاگـرتنی خەڵک بە یەک شێواز لەسەر هێڵی دۆکترینەکانی خـاوەن دەسەڵاتەکانە. لاک ڕێبازێکی پەرەپێدا کە دۆکترینی گـونـاحی سەرەتـایی وەکو بـــنەڕەتی حکوومەت و تەواوی سیستەمی سیاسی وەرگیراو لەوەی، ڕەت کردەوە. بەڵام ئـایینی ڕەت نەکردەوە، بەڵکو بیرۆکەیەکی ئـایینی جیاوازی هێنایە ئـاراوە لەسەر ئەم تیۆلۆژییە سـادەیە کە: خـوا هەیە، و خـوا پێوەنـدیی لەگەڵ خەڵک هەیە. بۆیە لەو بیرۆکەیە لایەنگری کرد کە پێوەنــدیی خـــوا بە ئەســتۆی سەرکردەکانی دامەزراوە ئــایینیەکان و دەوڵەت نییە کە زۆر دەکەن لە خەڵکی بۆ ڕاهـاتن لەگەڵ ڕاڤەی ئەوان لە ویستی خـوا. بە جێی ئەوە، خـوا پێوەنـدیی هەیە لەگەڵ هەر تـاکێکی مـرۆڤ لە ڕێگای ویژدان و نـاخییەوە. واتە ئیلهام، وریایی هەنـاوی و مەعنەوی، سروشت و ئاوەز و بیرکردنەوە. بۆیە ئازادی بیر و باوەڕ دەبێت بپارێزرێت، بە جۆرێ کە خەڵک گـوێ بـدەن و دەنگی خـوا ببیستن و بە پێی ئەو دەنـگە لە کۆمەڵگادا هەڵسوکەوت بکەن. بە واتـایەکی تـر، بەپێی تیۆلۆژی سیاسی لاک، یەکێک لە کردە سەرەکییەکانی حکوومەت پـاراسـتنی پێوەنـدیی خـوا لەگەڵ خەڵکە لە ڕێگای دامەزرانـدنی حکوومەتێ کە ڕێگە نـادات

دەوڵەت یان دامەزراوەی ئـــایینی سەر بە دەوڵەت بە سەر خەڵکدا زاڵ بێت. لە جیاتی ئەوە، بیرۆکەی لاک ئەوە بـــوو کە حکوومەت دەبێت لەلایەن خەڵکەوە بۆ خەڵک، بۆ پـــاراســـتنی بێلایەنەنـانەی خەڵک، و لەبەرچـاوگـرتنی مـافی تەواوی خەڵک بەتـایبەت مـافی بیروبـاوەڕ و دەربڕینی پێکبێت. لاک سیستەمێکی سیاسی پێشنیار کرد کە دەسەڵاتی هەردووکی دەوڵەت و کەلیسا یان بە گشتی دامەزراوەی ئـایینی سـنووردار بکاتەوە و بە جێی لەسەر نیازپـاکی خەڵک بۆ کردەوەی راهـاتـوو لەگەڵ نـاخ و ویژدان لە کۆڕی گشـتیدا و پێکەوە کارکردن بۆ دۆزینەوەی راستی و چاکە جەخت بکات، بە واتایەک هەر ئەو "گرێبەستی کۆمەڵایەتی"یە.[٢٤]

سیاسەتی مەعنەوی لە ستاتی[٢٥] جیهانییەوە

لەڕاسـتیدا دامەزرێنەرانی ئەمـریکا بیرۆکە بـنەڕەتییەکانی جـان لاکیان وەرگـرت و جێبەجێیان کرد کە "بـــواری پیرۆزی ئەمـــریکا"یان پێکهێنا و ئەوەش بە کورتی بـــریتیە لە: تیۆلۆژییەکی سیاسی لەسەر بنەمای پێوەندیی خوا لەگەڵ هەر تاکێکی مرۆڤ کە دەبێتە هۆی پێکهاتنی مافی ئـــازادی بیروبـــاوەڕ لە بەســـتێنێکدا کە خەڵک دەتـــوانـــن مەبەســـتی سیستەم واتە پێکهێنانی کۆمەڵگای چـــاک لە خـــوارەوە بۆ سەری[٢٦] پێکبهێنن.[٢٧] لە مێژووی ویلایەتە یەکگرتـــووەکانی ئەمـــریکادا دەکرێ بە جێفرسۆن و مەدیسۆن[٢٨] ئـــامـــاژە بکرێت کە وێرای ئەوەی کە لە دژی پاڵپشتی دەوڵەت لە ئایین بوون و ئەم باوەڕەیان لە دەرەوەی باوەڕی ئایینی خۆیان بوو، ئەوان سێکیولار لە واتای بێ ڕێسایی، ناڕێکوپێکی و بێ بەندوباوی هەڵە و نادروست نەبوون، بەڵکو لە ژێر کاریگەری هەســتی ئـــایینی قـــووڵ بۆ پێکهێنانی بـــاسێکی شـــارســـتانی لەسەر دەوڵەتێکی سێکیولار بـــوون. لە ١٧٨٥ دا مەدیسۆن بـــاسی کرد کە دەوڵەت دادوەرێکی شیاوی راســـتی و هەقێقەتی ئـــایینی نییە و هیچ دەســـتێوەردانی سەوداگەرانەی لە بـــابەتەکانی پێوەنـــدیدار بە ئایینیدا نییە. بۆ مەدیسۆن و زۆرێک لە دامەزرێنەرانی ئەمریکا ئەم چەشنە هەڵسوکەوتە لەگەڵ ئایین بۆخۆی بواری ئیلاهییاتی و ئایینی هەبوو. بۆ ئەوان ئازادی ئایینی – تەنانەت بەڕەڵابوون لە هەر چەشنە ئایینێک – شـانازییەک بـوو کە لەلایەن خـواوە وەک جۆرێ چـارەنـووس دیاریی کرابـوو.[٢٩] ئەم دۆخە لە مێژووی ئەمـریکا تـاوەکو ئێستاش درێژەی هەبـووە و خەڵکەکەشی بە زۆرینە ئایینی ماونەتەوە.

هێزی هەنـاوی و بـاوەڕی ئـایینی لە "مـارتین لـوتەر کینگ"دا، هێزی سەرەکی بـزووتـنەوەکەی لە دژی نـــادادپەروەری ڕەگەزیی، کۆمەڵایەتی و ئـــابـــووریی بـــوون. ئەوە لە کاتێکدایە کە زۆربەی بەشداربـووانی بـزووتـنەوەی مـافی شـارسـتانی (مەدەنی) لایەنـگرانی جیایی ئـایین و دەوڵەت

بوون. کینگ لە ژێر کاریگەریی هەندێ ئیلاهیزاندا بوو کە مەسیحییەتیان "بە رۆحێکی برایەتی کە بۆ رەوشتی کۆمەڵایەتی بانگهێشت دەکات" دەزانی. کینگ و دیتران لە بزووتنەوەکەدا ئەم بیرۆکەیان گۆڕی بە چەمکی "کۆمەڵگای خۆشەویست"،[30] روانگەیەک کە تێیدا مرۆڤەکان پێکەوە بۆ ئاشتی و دادپەروەریی هەوڵ دەدەن. ئایینی کینگ کاریگەری هەبوو لەسەر بنەما و بەهاکانی ئەو. ئەو بنەماکانی نەبوونی توندوتیژیی زیندوو کردەوە کە ئەوەی نەک وەکو پاشەکشێ لە سیاسەت بەڵکو وەکو ئامرازی تێکەڵکردنی سیاسەت لەگەڵ ئەخلاقیاتدا راڤە کرد.[31] هەر لەم پێوەندییەدا، لە سەردەمی نوێدا هەندێ جار لە ئەمریکا هەڵبژاردنەکان وەک پێوەری دۆخی پێشکەوتنی مەعنەوی کۆمەڵگا هاتوونەتە ئەژمێر و هەندێ کەس هەڵبژاردنی باراک ئۆبامایان لە ٢٠٠٨ دا لە روانگەی مەعنەوییەوە بە شیاو زانیوە.[32]

وڵاتێکی تر کە بە شێوازێکی دیکە و بەرچاوتر سیاسەتی مەعنەوی تێدا بینراوە هێندستانە. لە سیاسەتی مەعنەوی هێندستانی سەردەمی بزووتنەوەی رزگاریخوازیدا، ئایین و نیشتمان (هێند) دەبن بە یەکێک. هەر بەو رادەی هێند بوونێکی جوگرافیاییە، وەک "دایکی نیشتمان" بوونێتییەکی ئایینیشە. بیرمەندان و رامیاران و سەرکردەکانی هێند یەک بە دوای یەک ئەم بیرۆکەیان بەهێزتر دەکرد و پەرەیان پێ دەدا. ئەم سیاسەتە لە چاکترین شێوازیدا لە سیاسەت و بزووتنەوەی "گاندی"دا بینرا. گاندی بە دوای پێکهێنانی حکوومەتی ئایینی نەبوو، بەڵام وێرای باوەڕ بە جیایی "ئایین و دەوڵەت"، قەت ئایین و سیاسەتی لە یەکتر بە جیا نەدەزانی. ئایین و مەعنەوییەتی کردە پاڵپشتی بزووتنەوەی سەربەخۆیی. لەم پێناوەشدا بە هۆی باوەڕ بە پلورالیزمی ئایینی تەنیا گرنگایەتی بە ئایینی هێندو نەدەدا. بەڵکو وێرای ئەوەی کە بە شێوەی تاکەکەسی خۆی هێندوو بوو، رێزی لە هەموو ئایینەکانی تر دەگرت و بنەمایەکی وەکیەکی بۆ هەموو ئایینەکان لەبەرچاو دەگرت و لەگەڵ پێڕەوانی ئایینەکانی تر هاوکاری دەکرد و هان و یارمەتی دەدان. بۆ وێنە لە بزووتنەوەی خەلافەتدا لە دژی بەریتانیا پاڵیدا بە موسڵمانەکانەوە.[33]

بۆیە لە هێندا سیاسەتی کەسێک وەک گاندی بە گشتی ناکەوێتە بازنەی ئایینی سیاسی (ئەگەرچی لە شێوازی خەباتیدا جۆرێ رێبازی ئایینی تایبەتی بۆ بەکارهێنانی هەستی ئایینی هەبوو) و زیاتر لە بازنەی سیاسەتی مەعنەویدا بوو. مەعنەوییەتی گاندی بۆخۆی و دەرەتانی مەعنەوی خولقاو بە هۆی کارە ئایینییەکانی وەک نوێژ و رۆژوو و لاڵیانەوە و پاڕانەوەی مەعنەوی کاریگەر بوو لەسەر شێوازی خەباتی ناتوندوتیژانە و خۆڕاگرانەی خۆی و پێرەوانی و هەروەها پێکهێنانی کەسایەتییەکی کاریزما. بە کورتی، هەوڵی گاندی بۆ مەعنەوی کردنی سیاسەت بوو.[34] بەڵام سیاسەتی ئایینی هەندێکی تر لە رێبەرانی ئەوێ دەکەوتە بازنەی ئایینی

سیاسی بە واتای هەوڵ بۆ سەرکەوتنی پێڕەوانی ئایینێکی تایبەت و لەڕاستیدا ناسیۆنالیزمی ئـــایینی. هەنـــدێ لە ڕێبەرانی هێندوو و زۆرینەی ڕێبەرانی مـــوسڵمانی پێش سەربەخۆیی هێندستان بۆ وێنە حەمە عەلی جیناح – کە خۆی سێکیولار بوو بەڵام سیاسەتی ناسیۆنالیستی ئـاییـنی گـرتە پێش – و ئەبـوو ئەعەلا مەودوودی – کە پێکهێنانی دەوڵەتی ئیسلامی کردبـووە ئـامـانـج – لەم تـاقـمە دواییەن. هەر لەم ئـاڕاسـتەیەدا لە درێژەدا ئـاورێک دەدرێتەوە سەر سیاسەتی مەعنەوی لە کوردستاندا.

بەشی دووەم: سیاسەتی مەعنەوی لە کوردستاندا

ئەگەرچی لە نـاو کورددا کەمـتر لە بـاری تیۆریکەوە لەسەر سیاسەتی مەعـنەوی کار کراوە، بۆ وێنە بەپێچەوانەی ئەوەی لە هێندی کۆتـــایی سەتەی ١٩ و سەرەتـــای سەتەی بیستدا لەلایەن بیرمەنـدانێک وەک تیلاک، ئـورۆبیندۆ گـوش[٣٥] و... هێنرایە کایەوە و لەڕاسـتیدا لە تیۆرییەوە بۆ کردەوە بـــوو و لە ڕێگای مەعـــنەوی و ئـــایینی کردنی سیاسەت، ئـــاپۆرەی خەڵکیان دەرگیری سیاسەت کرد، لە کوردسـتانـدا "دایکی نیشتمان" لە ئـاسـتی پێویستدا پـاڵپشتی مەعـنەوی بۆ نەدۆزرایەوە و تەنیا بـاری سیاسی پەتی بەخۆیەوە گـرت و دواییش بەجێی دووپـاتکردنەوە و درێژەپێدانی بە شێوازی جۆراوجۆر، بە کردەوە شوێنەواری نەما. بەڵام لە کردەوەدا و بەتایبەت لە ئـاسـتی ڕێبەرایەتی و هێزی خەبـاتگێڕدا بەشێکی گـرنگی خەبـاتی کوردی لە ژێر کاریگەریی سیاسەتی مەعنەویدا بووە. هەروەها کە ئاماژە کرا سیاسەتی مەعنەوی دەتوانێت نائایینی بێت بەڵام لە کوردسـتانـدا لە ژێر کاریگەریی مەعـنەوییەتی ئـایینیدا بـووە کە کاریگەریی دەروونی هەبووە و تاکی باوەڕمەند خاوەن ڕەوشی دەروونی جیاواز بووە. سیاسەتی مەعنەوی لەسەر بنەمای ئایین و ئیمانی پەتی پیرۆزیی بە خەباتی نەتەوایەتی و هەوڵ بۆ دەرچوون لە ژێر زوڵم و ڕکێفی بێگانە بەخشیوە و لە پێناوی بەرژەوەنـــدیی نەتەوەییدا ورە و دڵپاکی ئـــایینی تـــاکی خستووەتە خزمەت هەوڵی بێ وچان بۆ ڕزگاریی گەلە چەوساوەکەی. ئەمە لەڕاستیدا بەهاناوە هاتن و یارمەتی ئایینە لە سیاستەدا.

هەر لەو پێوەندییەدا، دەکرێ بگوترێت کە هێز و دەسەڵاتی خاوەن دەسەڵاتەکان لە کوردستاندا دوو سەرچـــاوەی سەرەکی هەبـــووە: نـــاوخۆیی، واتە هێز و تـــوانی خۆیان و هۆز و خێڵیان، و دەرەکی. مـــارتین ڤان بـــروینسێن، بە گشـــتی خـــودا و دەوڵەت بە سەرچـــاوە دەرەکییەکانی دەسەڵات لە کۆمەڵگای کوردیدا دەزانێت و بەڕای ئەو کەمـتر کەسـانێک بە بێ دەسـت بە داوێن بـوونی ئەو دووانە، بە پێگەی بەرز و بەرچـاو گەیشتوون. تەشەنەی سیاسی–ئـابـووری کەسێک

ڕەنگە لە ڕێگای پێوەندانی خۆ لەگەڵ خوا سەرچاوە بگرێت. ئەمە بە شێوەی سەرکەوتووانە لە کوردستاندا لەلایەن شێخ و مەلاکانەوە جێبەجێ کرا. بە قسەی ئەو، مەلا مستەفا بارزانی گەورەترین ڕێبەری سەتەی بیست، پێگەکەی بە هۆی کەڵکی زۆری خۆی و باب و باپیرانی لەم دوو سەرچاوە بووە.[٣٦]

سەرچاوەی دەرەکی "خوا" لە پێوەندیی لەگەڵ ئاییندا دێتە ئاراوە و ڕەنگدانەوەکەی لە هەندێ قۆناخی خەباتی سیاسی کوردا زەق بووەتەوە. لەم پێوەندییەدا، کریس کوچێرا لە شرۆڤەی بیچمگرتنی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردا ئاماژە بە سێ قۆناخ دەکات: دەرەبەگایەتی (فیۆدالی)، ئایینی و سیاسی.[٣٧] کە ئەم قۆناخانە هەندێ جار هاوکات پێکەوەش هەبوون. قۆناخی یەکەم تا کۆتایی سەتەی ١٩ و سەرەتای سەتەی ٢٠ کە دواهەمینیان شۆڕشی سمکۆ بوو، درێژەی هەبوو. لە نیوەی دووەمی سەتەی ١٩ دا قۆناخی دووەم دێتە ئاراوە و چینێکی تازە لە ڕێبەران کە زۆربەیان لە ڕێبەرانی ئایینی و شێخانی تەرێقەتی قادری و نەقشبەندی بوون، سەرکردایەتی شۆڕش بە ئەستۆ دەگرن. کە من لێرەدا بە پێی ئەو باسانەی لەسەر جیاوازیی سیاسەتی ئایینی و مەعنەوی کرا، قۆناخی دووەم بە قۆناخی زاڵیەتی سیاسەتی مەعنەوی دەزانم. چۆنکو هیچ کام لە بزووتنەوەکانی ئەم قۆناخە لەڕاستیدا ئایینی نەبوون و شەڕیان بۆ ئایینێکی تایبەت نەبوو. مەبەستی کوچێراش ئەوە بووە کە ڕێبەرانی ئایینی سەرکردایەتی شۆڕشی کوردیان کردووە نەک ئەوەی کە ئامانجیان خەباتی ئایینی پەتی بووبێت. کەواتە ئەم قۆناخە قۆناخی خەباتی مەعنەوی کورد بووە و سووسە شۆقێکیشی تاوەکو ئێستا لە سیاسەتی کوردیدا ماوەتەوە. لە نیوەی دووەمی سەتەی بیستەمەوە قۆناخی سێهەم واتە سیاسەتی حیزبی باڵ دەکێشێت بەسەر خەباتی ڕزگاریخوازیی کوردا.

لە پێوەندیی لەگەڵ قۆناخی دووەمی ئاماژەپێکرا لە سەرەوە، زۆرێک لە ڕێبەرانی ئایینی و پێڕەوانی ڕێچکەی عیرفان و تەسەووف خاوەن مەعنەوییەتی ئایینی تایبەت بوون. مەعنەوییەتی ڕێبەرانی کورد توانایییەکی پێ بەخشیبوون بۆ بەدواداچوونی ئامانجەکان کە مرۆڤی ئەمڕۆیی کەمتر هەیەتی. زۆربەی ئەو سەرکردە کوردانە خەباتییان بە ئەرکی نەتەنیا نەتەوەیی بەڵکو ئایینی زانیوە و ئامادە بوون خۆیانی بە گیان و دڵەوە بۆ تەرخان بکەن. بەمجۆرە مەعنەوییەتێک دێتە ناو سیاسەتی کردەوەیی و خەبات کە کەمتر بەرژەوەندیی تاک و زیاتر بەرژەوەندیی گەل و چاکەی گشتی لەبەرچاو دەگیردرێت. زۆربەی ڕێبەرانی پێش قۆناخی نوێ خەبات و هەروەها تاکو چەند دەیەی ڕابردوو بە کردەوە خاوەن سیاسەتی مەعنەوی بوون. تەشەنە و بڕواداریی ئەم ڕێبەرانە جگە لە پێگەی بنەماڵە، لەسەر بنەمای

باوەڕیان بە هێزێکی تایبەت بوو کە لە دەرەوەی چوارچێوەی ئاوەزمەندیی بووە. کەسانێ کە لەلای پێڕەوانیان وەک ئاگادارانی راز و نهێنییەکان بوون و لە رۆح و جەستەدا زۆر بەهێز بوون.

لە روانگەیەکی ترەوە، سیاسەتی کوردی بنەمای لەسەر سیاسەتی مەعنەوی بووە لەو روانگەوە کە هەڵگری پلۆرالیسم و فرەچەشنی، بانگی دادپەروەریی و بەرابەری و ئازادی هەبووە و تێیدا لە هەموو لایەک رێز گیراوە و زۆرینەی تاکی بەشداربووی خەباتیش وێرای باوەڕی ئایینی و خاوەن مەعنەوییەتی تایبەت بوون، بەتایبەت لە ئاستی سەرکردایەتیدا، ئامانجی مرۆیی و بەرفراوانتر لە دەمارگرژی ئایینییان هەبووە و بە دڵی خاوێن و رۆحێکی بەرزەوە خۆیان بۆ بەرژەوەندیی دیتران و هاوبەش (نەتەوەیی) و لە ئاکامدا مرۆڤایەتی تەرخان و بەخت کردووە. بۆ وێنە رێبەرانی بەشێکی زۆر لە خەباتی کوردی وێرای ئایینی بوون، ئامانجی نەتەوەییان هەبووە و لەسەر بنەمای رۆح و مەعنەوییەتێکی تایبەتی خۆیانەوە، خۆیان لە پێناو گەلدا بەخت کردوە. ئەگەرچی ئامانجی نەتەوەیی و مافی بەرابەر لە ئایینیشدا جەختی لەسەر کراوە بەڵام بۆ زیندووکردنەوە و ئامانجی پەتی ئایینێکی تایبەت خەباتیان نەدەکرد و رێزیان لە هەموو گرتووە و لە ئایین و ئایینزا جیاوازەکانیشیان تێدا بووە.

بە وتەی کوچێرا، زۆربەی ئەم رێبەرە ئایینیانە هەر لە شێخ عوبەیدوڵڵا و شێخ عەبدولسەلام بارزانی تا مەلا مستەفا بارزانی لایەنگری جیهانی رۆژئاوا بوون و لە ئایدیالەکانی ئەوان یارمەتییان وەردەگرت.[٣٨] لەڕاستیدا بیرۆکەی رووناکبیرانی کورد کە کەم کەم لەسەر چەمکی ناسیۆنالیزمی رۆژئاوایی زانیارییان دەستەبەر کردبوو لەلایەن شێخەکانی تەریقەتە ئایینییەکانەوە وەرگیرا و بڵاو کرایەوە.[٣٩] شێخەکان و دواتر مەلا گەورەکانی کوردستان جگە لە پیرۆزیی و رەوشت بەرزیی و بەهرە و کەسایەتی بێ وێنە، پێویستیان بە توانایییەکانی سیاسەتوانانی سەردەمی نوێش هەبوو. دەبوا بیانتوانایە پێکدادان و کێشە کۆمەڵایەتییەکان بە شێوەی دادپەروەرانە چارەسەر بکەن. ئەمە نەریتێ بووە کە لە زۆربەی شێخ و مەلاکاندا بینراوە و بە هۆی رێزدار بوون لە باری ئایینییەوە لە ناو خەڵکدا، لە پێکدادان و ناکۆکییەکاندا، نێوبژیوان بوون کە ئەمە بووەتە هۆی تەشەنەی سیاسی ئەوان. ئەم رێبەرانە لە رێگای تەشەنەی بەرچاوی خۆیان لە کۆمەڵگادا، هۆزە کوردییەکانیان یەکدەخست و وەجووڵەیان دەخستن و ویستی گەلی کورد واتە مافی سەربەستانەی دیاریکردنی چارەنووسیان بە روونی هێنایە ئاراوە.

شێخەکان لە باری ئاوەز و هێزی راکێشان و کەرامەتیان لە نێو خەڵکی کوردستاندا ناوبانگیان دەرکردبوو. سەرۆک هۆزەکان پێڕەوییان لێ دەکردن. لە زۆربەی کوردستاندا نەقشبەندییەکان

لە ڕێگای "خانەقا" و قادرییەکان لە ڕێگای "تەکیە"کانەوە دەسەڵاتی مەعنەوی و هەڵسووڕانی کوردستانیان بە دەستەوە بوو. لە نیوەی دووەمی سەتەی نۆزدەهەمەوە شێخەکان بەهێزترین دەسەڵاتی سیاسیان لە سەرتانسەری کوردستاندا هەبوو. زۆربەی شۆڕشە نەتەوەییەکان تا دەسپێکرانی شەڕی دووەمی جیهانی لە ژێر سەرکردایەتی شێخەکاندا بەڕێوە دەبران.[٤٠] شێخەکان هەستی ئایینی و سۆزی کوردایەتییان ئاوێتەی یەکتر کرد و بۆ ئامانجی رزگاریی نەتەوەیی کەوتنە هەوڵ و تێکۆشان. لە درێژەدا بە ئاماژە بە تایبەتمەندییە مەعنەوییەکانی ئەم ڕێبەرانە، زیاتر کاریگەریی سیاسەتی مەعنەوی لەسەر خەباتی کوردی دەردەکەوێت.

بەرەی یەکەم: نیوەی دووەمی سەتەی نۆزدە (شێخ عوبەیدوڵڵا)

بە هۆی تێکەڵبوونی ئایین لەگەڵ سیاسەت لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی وەک لایەنگری ئایینزای سونە و دەوڵەتی ئێران وەک لایەنگری شیعە، ڕێچکە و تەریقەتە عیرفانی و سۆفییانەکان کە بە جۆرێ بێ لایەنتر بوون ئەگەرچی خۆیان لە چوارچێوەی سوننەدا بوون، چاکترین پاڵپشتی مەعنەوی بوون بۆ کوردان و لە کوردستاندا زۆر گەشەیان سەند. لەم ئاڕاستەیەدا تەریقەتی نەقشبەندی وەک دژکردەوە و هەڵوێستی دژ بە دەسەڵاتی زوڵم و زۆری هەر دوو دەوڵەتی ناوبراو لە کوردستاندا زیاتر وەرگیرا. ئەم تەریقەتە بانگەشەی دژایەتی زوڵم و بێدادیی و گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکانی هەق و راستی و کەمتر نزیکبوونەوە لە سەرانی دەوڵەت و کاربەدەستانی دەکرد و جۆرێ جێگرەوەی شۆڕشگێڕانەش بوو تا ئاستێ کە خەلیفەکانی مەولانا خالید نەقشبەندی، وەک شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، شێخانی بارزانی و شێخ سەعیدی پیران، نموونەی ڕێبەرە شۆڕشگێڕەکان دەبن لە دژی دەسەڵاتی زوڵم و زۆر. بۆیە هەندێ کەس لەو باوەڕەدا بوون کە ئەو تەریقەتە سیاسی بووە.[٤١] شێخەکانی نەقشبەندی بە هۆی تەقوا و "مەعنەوییەت" جێگە و پێگەی زۆریان لە کۆمەڵگا هەبوو. لەناوبردنی ناوچە میرنشینەکانی کوردەواری لەلایەن دوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانەوە، بواری بۆ دەرکەوتنی "شێخ"ەکان وەک ڕێبەرانی سیاسی خۆش کرد. بە رای ئۆڵسۆن، پاش زاڵبوونی عوسمانییەکان بەسەر میرانی کورددا شێخەکان تەنیا هێزی ئەخلاقی بوون کە دەیانتوانی بەندوباو بهێننەوە کۆمەڵگای کوردی و لە ئاژاوە رزگاری بکەن. لە ساڵانی ١٨٥٠ شێخەکانی شەمزینان، بەرزەنجە و بارزان سەریانهەڵدا کە پیشاندەری مەیلی کۆمەڵگای کوردی بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی پاش میرە کوردەکان بوو.[٤٢]

لە نێو شێخەکاندا شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (شەمزینی) (١٨٨٣-١٨٣٠) یەکەم کەسایەتی بوو کە هاتە نێو کۆڕی خەبات و بە کەڵک وەرگرتن لە تەشەنەی مەعنەوی وەکو سەرکردەیەکی نەتەوەیی بۆشایی دەسەڵاتی سیاسی لە کوردستاندا پڕ کردەوە. شێخ عوبەیدوڵڵا لە بنەماڵەی شێخانی نەهری بوو کە خاوەن تەشەنەی ئایینی و دنیایی بوون. خانەقای شێخ لە نەهری بێجگە لەوە کە ببوو بە ناوەندێکی بانگەشەی تەرێقەت، بنکەیەکی گەورەی ئاڵوگۆڕی هزریی و سیاسیش بوو.[٤٣] ئەو شارەزای عیرفان و ئایین، خوێندەوارێکی باڵادەست و هۆنەر بوو کە دیوانی هۆنراوە و کتێبی "عەقیدەنامەی" کوردی هەیە. لە سەردەمی خۆیدا گەورەترین و تاقانە شێخی راهێنەری تەرێقەتی نەقشبەندی بووە کە بە هۆی زانایی، چارەسەرکردنی کێشە و گیروگرفتی کۆمەڵایەتی و دادپەروەریی، جێگە و پێگەیەکی بەرزی کۆمەڵایەتی هەبوو. وێڕای پێشەوای خەڵک بوون لە باری مەعنەوی و تەرێقەتدا، خاوەن هێز و شکۆ و سامان بوو و رەوشت بەرزیی و دادپەروەریی ئەو وەها بوو کە لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتیدا هیچ زۆردارێک نەیدەتوانی هیچ جۆرە دەسدرێژییەک بکاتە سەر خەڵکی بێ دەسەڵات.[٤٤]

بروینسێن، شێخ عوبەیدوڵڵا بە رێزدارترین رێبەری مەعنەوی کورد لە سەردەمی خۆیدا ناو دەبات.[٤٥] باری مەعنەوی شێخ هەم ببوە هۆی گەشەی رەوشتێتی یان ئەخلاقیات و سیاسەتی ئەخلاقی لە کەسایەتی شێخدا و هەم ورەی ئەوی بۆ هەوڵ و تێکۆشان و خۆبەخشین بەهێز کردبوو. بە هۆی ئەو مەعنەوییەتەی شێخەوە بوو کە لە سەردەمی خۆیدا تەشەنەدارترین کەس لە کوردستان بووە و لە ناو کوردانی سنووردا، زۆر لە سوڵتانی عوسمانی پیرۆزتر بووە. بۆ سەرۆک هۆزەکان "حەزرەتی شێخ" بوو و موریدی وایشی هەبووە کە دەسبەجێ فەرمانەکەیان جێبەجێ کردووە و خەڵکیش بە "باوک" ناویان بردووە و خۆیشی لە دوای سوڵتانی عوسمانی و شەریفی مەککە خۆی بە سێیەم کەس زانیوە و لەڕاستیدا بووە مەلیکی شارستانی و پەسەندکراو و دانپیانراوی کوردان.[٤٦] ئاکار و هەڵسوکەوتیشی لەگەڵ دیکەی ئایین و نەتەوەکان وەک مەسیحی، ئاسووری و ئەرمەنی ناوچەکە هاوڕێیانە، ئاشتیخوازانە، رێزلێگرانە و جوان بووە.[٤٧]

دوای سەرکوت کردنی میرە کوردەکان، شێخ عوبەیدوڵڵا وەک بانگخواز و رزگارکەر دەرکەوت و بەرنامە و ئامانجی سیاسی بۆ چارەسەری کێشەی کورد راگەیاند.[٤٨] نزیکەی هەموو بزووتنەوەکانی پێش شێخ عوبەیدوڵڵا بە سەرکردایەتی میر و سەرۆک هۆزەکان بوون کە مەلا و شێخ نەبوون. لە جیاوازیی نێوان شێخ عوبەیدوڵڵا و میر بەدرخاندا، ئۆلسۆن دەڵێت: "دۆخ و پێگەی عوبەیدوڵڵا وەک شێخێک ئەو هەلەی بۆ رەخساند کە وشە و شێوەزاری ئایینی پڕ لە

هێما و ڕەمز و بەڵێنی مەسیحایی لە مەبەستە نەتەوەییەکاندا بگونجێنێت، و ئەمە شتێ بوو کە لە دەســـت میر بەدرخـــان بەگ کە مەلا نەبـــوو، وێرای میر و ڕێبەری یەکیەتی هۆزەکان، بەرنەدەهـات".[٤٩] بە وتەی کوچێرا شێخ یەکێک لەو خـاوەن کەرامـاتـانە بـوو کە بـزووتـنەوەی نەتەوەیی کوردی بۆ مــاوەیەک ڕێبەرایەتی کرد و یەکەم مــانیفێستی نەتەوەخــوازیی کوردی دەرکرد.[٥٠] ئەو ڕێبەرێکی ئــایینی و سیاسەتــوانێکی سەردەمی تــازەی کورد بـــوو کە یەکێک لە گــرنــگترین شۆڕشەکانی سەردەمی هــاوچەرخی کوردی ڕێبەرایەتی کرد و یەکەمین ڕێبەریی ئایینی-سیاسی کوردستان و لە گرنگترینی ئەم جۆرە ڕێبەرانە بوو.

بەرەی دووەم: نیوەی یەکەمی سەتەی بیست (شێخ مەحموود، شێخ سەعید و شێخ ڕەزا)

پـــاش تێکچوونی شۆڕشی شێخ عـــوبەیدوڵڵا، خەبـــات بە تەواوەتی نەکوژایەوە و ژیلەمۆی ئاگرەکەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا پڕتینتر بڵێسەی سەندەوە کە ئەم جارە شێخانی قادری و ئـاییینی عەلەویش بەشـدار بـوون. شێخ مەحـموود و شێخ سەعید و شێخ ڕەزا لە بـاشـوور و باکووری کوردستان قرمەیان لە شۆڕش هەڵساند.

بـنەمـاڵەی شێخ مەحـموودی حەفید، بە گشـتی نـاوبـانگیان بە خـواپەرسـتی و ڕەوشـت بەرزیی دەرکردبـوو. ڕەنـگدانەوەی ئەم ڕەوشــت بەرزیی و مەعـنەوییەتە لە بـوێری و خەبـاتی شێخدا بەرچـاو بـووە. لە شۆڕشی شێخ مەحـمووددا، بـاری مەعـنەوی هۆی ورە بەرزی و سەرکەوتنی، و ســووکە دەمــارگــرژی ئــاییینی کە هەنــدێ جــار هــانی دەدا بەرەو تــورکان بڕوات لە بەرانــبەر بەریتانیادا هۆی تێکشکانی بـــوو. بەوەشەوە شێخ وەک سەرکردەیەکی نەتەوەیی کورد، هێمای پـاکی و خۆڕاگری بـوو. شێخ مەحـموود لە ژێر نـاوی "شەڕی پیرۆز" (جیهاد) و شەهید بـوون لە ڕێگای ئیسلامــدا لە هەنــدێ شەڕ لە دژی ئینگلیز و هەروەهــا ڕووسیا بەشــداری دەکرد.[٥١] ئەمە بەشێکی پێوەنــدیی بە بـاوەڕی ئەوەوە هەبـوو کە ئیسلامی لە دژی مــافی گەلان نەزانیوە و بۆ ئەو شەڕ بۆ مافی کورد وەک شەڕ لە پێناو ئاییندا پیرۆز بووە.[٥٢]

سیاسەتی گشتی شێخ مەحموود لە پێناو کوردستاندا بوو، ئەگەرچی هەندێ جار دەکەوتە داوی هەستی ئاییینی و فریوی سیاسی و هەرکات لە بەریتانیا بێ هیوا دەبوو بەرەو تورکان و فارسان دەڕۆشـت. بـانگی جیهادی شێخ لە دژی بەریتانیا بۆ سەربەخۆیی کوردستان بـوو، ئەگەرچی لەو کاتەدا هەڵەیەکی سیاسی بـوو. شۆڕشی شێخ مەحــموود بۆ بەرگــری لە خەلافەتی عـوســمانی نەبوو چۆن وێرای پێوەندیی بنەماڵەکەیان لەگەڵ دەزگای خەلافەت و بڕێ ئۆگری ئاییینی بەو هێمایە، هەم لەلایەن عــوســمانییەکانەوە زەجــری دیبوو و هەم شۆڕشی شێخ عــوبەیدوڵڵا و

کەسانی تری پێش ئەو کاریگەرییان لەسەر ئاگایی نەتەوەیی لەودا هەبوو و ئەوەندەش دڵی بە پاراستنی خەلافەت خۆش نەبوو و زیاتر وەک ئامرازی سیاسی لە دژی بەریتانیا لەو سەمبولە کەڵکی وەردەگرت. هەڵسوکەوتی سیاسیشی پیشان دەدا کە بۆ دەستەبەرکردنی مافی کورد و سیاسیکاریی بوو کە تاوێ بە لای تورکان و تاوێ بەریتانیا رادەکێشرا.

بە گوتەی کوچێرا، لە نێو رێبەرە ئایینییەکاندا شێخ مەحموودی نەمر سەرکەوتووانەتر توانی داخوازیی کورد و بیرۆکەی رۆژئاوایی واتە مافی چارەی خۆنووسین لێکتر گرێبدا. کەسێ کە وەرگێڕدراوی کوردی دوانزەهەمین مادەی سەرۆک "ویلسۆن" لە "بەرنامەی ئاشتی جیهان"دا و راگەیەندراوەکەی فەڕەنسە و ئینگلیز کە لە پێوەندیی لەگەڵ مافی کورد بوون، لەسەر لاپەڕەکانی قورئان نووسی و بە حوکمی نووشتە لەسەر باسکی گرێدابوو و تا دوا هەناسە دەیگوتەوە.[٥٣]

شێخ سەعید و شێخ رەزا

شێخ سەعیدی پیران لە بەناوبانگترین شێخەکانی نەقشبەندی و رێبەرێکی کاریزماتیک و خاوەن تەشەنەی کۆمەڵایەتی بوو کە شۆڕشی ساڵی ١٩٢٥ی رێبەرایەتی دەکرد. شێخ وێرای ئەوەی کە ئیمانداریکی بە بڕوا و بە ئەمەگ بوو، نەتەوەخوازێکی پڕهەست و توندڕەو بوو و یەکەمین ئامانجی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ بوو. رێبەرایەتی شێخ سەعید، هەندێ چاوەڕوانی مەسیحایی و هەروەها سەربەخۆییخوازانەی لە نێو پێڕەوانیدا هەڵخراند.[٥٤] رێژەی موریدانی شێخ لە نێوان چل تا پەنجا هەزار کەس مەزندە کراوە. ئامانجی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیرانیش وەرگرتنی مافی سەربەخۆیی و پێکهێنانی حکوومەتی نەتەوەیی بوو کە لەو پێناوەدا لە هەستی نەتەوەیی و ئایینی کەڵکی وەرگرت. لەڕاستیدا ئەم شۆڕشە لەلایەن رێکخراوێکی سیاسییەوە واتە "ئازادی" ئامادەکاری بۆ کرا و بەڕێوەبەرانی شۆڕشەکە ئاگایانە شێخ سەعیدیان بۆ رێبەرایەتی هەڵبژارد کە لە کاریزما، تەشەنە و دزەی زۆری شێخ بۆ وروژاندنی ئاپوورەی خەڵک کەڵک وەرگرن.[٥٥] وێرای تەشەنەی زۆری نەتەوەخوازان کە مەلا نەبوون و رێکخراوە نەتەوەییەکان، سەرکردایەتی شۆڕشی شێخ سەعید بە ئەستۆی شێخەکان بوو. و ئەمە کە شۆڕش رەنگ و بۆنی ئایینی لێ بوو، ئاکامی هەڵسەنگاندنی کۆنگرەی ساڵی ١٩٢٤ی رێکخراوی "ئازادی" بوو کە وەک ستراتێژی و تاکتیکی پێویست بۆ سەرکەوتنی شۆڕش لەبەرچاو گیرا. لە کاتێکدا کە شۆڕشی شێخ سەعید نەتەوەیی بوو، بزواندن و بانگەشە و هێماکانی ئایینی بوون.[٥٦]

بە وتەی بـرووینسێن، ئـامـانجی روونی شۆڕشە نـاسیۆنـالیستییەکەی شێخ سەعید پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ بـوو کە تێیدا رێز لە بـنەمـا ئیسلامییەکان بگیردرێت. ئەگەرچی گوتـراوە کە ئەو "لە سەرەتاوە بە هۆی نـاسیۆنـالیزمەوە وروژابـوو و وەک ئـامـرازێک لە ئـایین کەڵکی وەردەگـرت"[٥٧]، ئەمە بەو واتـایە نییە کە شێخ بـاوەڕی ئـایینی نەبـوو بەڵکو هەڵوێستە توندە ئایینییەکانی بە ناچار وەک ئامراز و کەڵکوەرگرتن لە ئایین بوون، بۆ ئەوەی هەم خەڵک هـان بـدات و هەم لە ژێر نـاوی ئـاییندا لە دژی رانەوەسـتن. لەڕاسـتیدا لەبەر ئەوەی کە لە ١٩٢٤ بەمـلاوە بە تێکچوونی خەلافەت، رەژیمی تـورک بـبووە لائیک، کورد دەیویست لە ژێر نـاوی ئـاییندا بە ئـامـانجی سیاسی خۆی بـگات و ئەگەریش نەتـوانێت دەسەڵاتی خەلافەتی گشـتی بـــخاتە ژێر رکێفی خۆی لانیکەم حکوومەتێکی کوردی سەربەخۆ پێکبهێنێت، بۆیە رێکخراوی "ئازادی" بڕیاریدا لە پشت شێخ سەعید شۆڕش بکەن. شێخ هەم پێڕەوانی زۆری هەبوو کە بێ پرسیار فەرمانەکەیان جێبەجێ دەکرد، هەم بەشداری شێخ رواڵەتی ئایینی بە بزووتنەوە دەدا کە دەبـووە هۆی دەستەبەرکردنی پـاڵپشتی زیاتر، هەم شێخ دەبـووە هۆی یەکیەتی و پێوەنـدی هۆزە جیاوازەکان. هەسـتی مەعـنەوی و دڵسۆزی شێخ وایکردبـوو کە خۆی وەک بەرزتـرین فەرمـانـدەری بەرەکانی شەڕ بێت. شێخ سەعید سەرۆک هۆزەکانی بۆ "شەڕی پیرۆز" لە دژی ئەنقەرە بانگهێشت کرد.[٥٨] زۆرێک لە فەرماندەران و پلەبەرزانی شۆڕش پیاوە ئایینیەکان بریتی لە شێخ و مەلایان بوون. شێخانی نەقشبەندی رۆڵێکی گرنگیان لەم شۆڕشەدا هەبوو.

کەواتە، شۆڕشی شێخ سەعید نە تەواوەتی ئـایینی و نە تەواوەتی نـاسیۆنـالیستی بـوو لەبەر ئەوەی کە دەسـتەبەرکردنی مـافی نەتەوەیی خۆی رەوایی ئـایینی لە پشـت بـوو و ئەرکی ئایینیش بـوو. بەڵام هـاندەرێتی گەڵاڵەداڕێژەرانی شۆڕشەکە بێ گومـان نـاسیۆنـالیستی بـوو و مەعـنەوییەت هێزی خەبـات و ورەبەرزی پێ بەخشیبوون. بە دڵنیاییەوە شێخ خۆی کەسێکی زۆر لە خـوا تـرس بـوو و هـاوکات رێزی لە کەسـانی تـر بە بیری جیاوازەوە دەگـرت. ئـامـانجی سەرەکی شێخ پێکهێنانی کوردسـتانی سەربەخۆ بـوو. رێبەران و گەڵاڵەداڕێژەرانی شۆڕش وایاندەزانی کە ئاژاوەی ئایینی زیاتر کاریگەرە لە بەدەستهێنانی پـاڵپشتی ئاپۆرەی خەڵکدا تاکو پڕوپـاگەنـدەی نـاسیۆنـالیستی. تـاڕادەیەک هەر بەم بۆنەوە شێخەکان وەک سەرۆکانی شۆڕش هەڵبژێردران و بزووتنەوەکە ناوی شەڕی پیرۆزی لەسەر دانرا. هەرچەند ئەمە بە واتای ئامانجی ئایینی لە پشت بزووتنەوەکە نەبوو، بەوەشەوە مەعنەوییەت و باوەڕی ئایینی بوو کە وایدەکرد قـورئـان لەسەر چەک هەڵبکەن و بۆ شەڕ بـچن. پـاسـاوی ئـایینی بۆ کردەوەکەیان شۆق و ورەی بەشداربووانی شۆڕشی زیاتر دەکرد.[٥٩]

بە وتەی بــروینسێن، ئەگەرچی شێخ سەعید رەخــنەی لەسەر شێخەکانی تــر هەبــوو، بە بێ رایەڵەی نەقشـبەنـدی، ئەو نەیدەتـوانی ئەو هەمـوو شەرڤانـانە بـورووژێنێت. بە بێ بـاوەڕ بە پیرۆزیی شێخ، ئەوان بەوجۆرە دەمــارگــرژانە شەڕیان نەدەکرد.[٦٠] شێخ سەعید لە کاتی شۆڕشەکەیدا بە دەرکردنی فــتوایەک خۆی بە "ئەمیری مــوجــاهیدین"ی شۆڕش نــاودێر و جەختی کردبوو کە پێشەوای تەریقەتی نەقشبەندییە و نوێنەری خەلیفە و ئیسلامە و داوای لە هەمـووان کردبـوو کە پێوەنـدیی بەم جیهادەوە بکەن بۆ پێکهێنانی خەلافەتی نەقشـبەنـدی. لە هێرشی شێخ سەعید بۆ سەر دیاربەکر، کوردەکان بە بـانگی "الله اکبر"ەوە داوایان لە تـورکەکان کرد خۆ بەدەستەوە بدەن. لە گرتنی "ئالازیگ"دا شێخ شەریف فەرماندەی هێزی شێخ سەعید بێ خوێنڕشتن چووە نـاو شار چۆن خەڵک لەلایەن گەورەکانی شارەوە ئاگادار کرابوونەوە کە "ئەم شێخانە دەیانەوێت خەلافەت و شەریعەت دامەزرێنن."[٦١]

بەپێچەوانەی راگەیاندنەکانی تورک کە شێخ سەعیدیان بە کۆنەپەرست و دەمارگرژی ئایینی و دواکەوتوو دەزانی، ئەو خاوەن کەسایەتی نەتەوەخواز و دژە چەوساندنەوە بوو.[٦٢] بە گوێرەی تــورکە شۆڤێنیستەکان شێخ سەعید دەیویست لە ژێر نــاوی ئــاییندا کوردســتانی سەربەخۆ دابـمەزرێنێت. لە کاتی دادگـاییدا لە ١٩٢٥، شێخ سەعید لە وەڵامی ئەوەیدا کە چ پـاڵی پێوەنـای شۆڕش بکەی؟ بە هەسـت و ئیمانێکی بەرزەوە دەڵێت: "کردەوەی سـتەمکارانە و کوشـت و بڕی دژ بە کورد پاڵیان پێوە نام تۆڵەیان بستێنمەوە. بە نـاوی خـوا شۆڕشەکەم هەڵایساند و بە بیر و بـاوەڕی خۆم سەرقـاڵی جێبەجێکردنی بـووم. کوردە زۆرلێکراوەکانـتان لە مـاڵەکانیان وەدەرنـا، لەگەڵ ئافرەتان بێ ئەخلاقیتان کرد. منیش بۆ تۆڵەی ئەو کردەوە دزێوە و ناڕەوایە بڕیارمدا لە جیاتی کوشــتنی هەر کوردێک شەســت تــورک بکوژم و تــا مــردن هەوڵی دامەزرانــدنی حکوومەتێکی کوردی سەربەخۆ بـدەم. ئەمە ئەرکی سەرشـانی ئێمە بـوو، مـن ئەو بیروبـاوەڕەم خســتووەتە مێشکی هەمـوو ئەو پیاوە ئـایینیانەی کە لەگەڵمدا بـوون."[٦٣] ئەم وتـانە، نیشانەی کاریگەریی مەعــنەوییەت و دڵپاکی شێخ لەسەر سیاسەتی ئەو و پیشانــدەرەی "سیاسەتی مەعنەوی" ئەون.

لە پــاش شێخ سەعید، شۆڕش هەر بەردەوام بــوو و رێبەرانی ئــایینی بەشــدار و بــنەمــا مەعـنەوییەکانیش سـووتەمەنی گڕ و تینی بـوون. لەم پێوەنـدییەدا دەکرێ بە سید رەزا، یەکێک لە سەرۆکە بەنـاوبـانگەکانی شۆڕشی دێرسیم ئـاماژە بکرێت. لە نـامەیەکدا بۆ وەزیری نـاوخۆی تــورکیا دەنــووسێت کە: "... سێ میلیۆن کورد لە تــورکیا دەژین، دەیانەوێ بە زمــانی خۆیان بخوێنن و بنووسن و لە ئاشتی و هێمنیدا بژین. ئازادییان هەبێ، داب و نەریت و کەلەپوور و

ڕەگەزی خۆیان بــپارێزن، ئــاخۆ ڕەوایە کوردەکان کە داوای مــافی زەوتکراوی خۆیان دەکەن، لەلایەن ئێوەوە بە تـاوانـبار بـناسـرێن؟ پێویستە دەوڵەت ئەو داوایانە وەدی بێنێت، تـا ئەو گەلە نەجیبە لە ژێر بــاری چەوســانەوەی نەتەوایەتی ڕزگــاری بێت..."[٦٤] بەمجۆرە ویستێکی ئـاشـتیخوازنە و مـرۆیی دەردەبڕێت کە ئێمەی کورد: "شـتێک جـگە لە ئـاشـتی و ئـازادی لەگەڵ پاراستنی ڕەگەز، زمان، داب و نەریت، کەلەپوور و شارستانییەتمان ناوێت."[٦٥] شێخ ڕەزاش بە ئـاواتی تۆڵە سـتانـدنەوە لەلایەن لاوانی کوردسـتان و بە هـاواری "بـژی کوردسـتـان" لە ١٩٣٧ دا دەچێتە پێی سێدارە.[٦٦]

کەواتە، بنەمای خەبات و داخوازیی شێخ سەعید و دواتریش شێخ ڕەزای دێرسیم، مرۆیی بوو و ئـامـانجیان بەدەسـتهێنانی مـافی ڕەوای کورد و ژیان لە ئـاشـتی و ئـازادیدا بـوو بە جۆرێ کە نادادپەروەریی بێ بەزەییانە لە دژی گەلی کورد کۆتایی پێ بێت.

بەرەی سێهەم: لە نزیکەو ناوەڕاستی سەتەی بیستەوە (قازی، بارزانی و...)

ئەم قۆناخە، زیاتر دەکرێت بە قۆناخی سیاسەتی مەعنەوی مۆدێرن و سێکیولار (بە واتای بڕوا بە بێ لایەنی دەوڵەت، ئـازادی و بەرابەری ئـایینەکان و ڕێزگـرتـن لە یەکتر) نـاودێر بکرێت. لە نــزیکەو نــاوەڕاســتی سەتەی بیستەمەوە بەرەبەرە دەسەڵاتی شێخەکان کەم بــووەوە، بەڵام تەشەنەی مەلا و زانـایانی ئـایینی لە نـاو خەڵکدا و بەتـایبەت لە بـاری سیاسییەوە مـایەوە کە لە کۆتـاییەکانی سەتەی بیستەمەوە بەشێکیان بەرەو سیاسەتی ئـایینی و بـازنەی ئـایینی سیاسی ڕاکێشران. لەوانەی کە لە بـازنەی سیاسەتی مەعنـەویدا بوـون دەکرێ بە قـازی محـەمەد، مەلا مستەفا، شێخ عێزەدین و شیخ جەلال حسەینی ئاماژە بکرێت.

سیاسەتی مەعـنەوی لە شێوەی مۆدێرن و سێکیولاریدا زیاتـر لە هەمـووان لە قـازی مـحەمەدا دەبینرێت؛ ڕێبەرێکی ئایینی و سەرۆک حیزبی سیاسی. کەسایەتی، بیروباوەڕ و مەعنەوییەتی پێشەوا، و هەروەهـا شێوازی سـوێند خـواردنی لە ڕاگەیانـدنی کۆمـاردا، هەمـووی هێما و وێنای شێوە سیاسەتێکی مەعـنەوین.[٦٧] پێشەوا هەنـدێ جـار بە "گـانـدی" کوردسـتان نـاوی لێبراوە کە ڕقی لە شەڕ و خـوێنڕشتن بـوو و ئەوەی لەو دۆخە سیاسییە ئـاڵۆزەی ئەو سەردەمەدا پێشەوای ڕاگرتبوو ئیمانی بەهێز و دڵ و دەروونە پاکەکەی بوو. قازی محەمەد لە کاتی دادگاییدا دەڵێت: "مـن لە زووەوە خۆم بۆ ئەوە ئـامـادە کردووە و بە بـاوەشی ئـاواڵاوە؛ ئەوەی کە بێ تـاوانـم و لە ڕێگای ئازادی میللەتەکەمدا دەکوژرێم؛ ئەمە بە ڕەحمەت لە لای خـودا بۆ خۆم دەزانم. شـانـازی بەو مەرگ و مردنە مەردانەیە دەکەم."[٦٨]

قـازی هەر لەو دادگـاییەدا دەڵێت: "... تـازە ئەوەی مـن داوام بـوو لە خـوا، خـوا پێی داوم؛ واتە مەرگ و شەهید بوون لە پێناوی ئایین و گەلەکەمدا و هیوادارم بە روویەکی سوورەوە بچم بۆ بارەگای خوای گەورە و دلۆڤان."[٦٩] قازی پاش نووسینی وەسیەتنامە، نوێژ و لە خوا پاڕانەوەی بەجێهێنابوو. لە وەسیەتنامەکەیدا دەنووسێت: "وا من لە دوایین ساتەکانی ژیانمدا بە خاتری خودای گەورە ئامۆژگاریتان دەکەم، پێتان دەڵێم و خوا بۆخۆی دەزانێ کە من ئەوەی لە دەستم هات؛ بە سەر و بە گیان و تێکۆشان، بە ئامۆژگاری و رێنوێنی و رێگەی راست نیشاندانی ئێوە؛ درێغم نەکردووە...."[٧٠] هەروەهـا دەڵێت: "وەسیەتێکی دیکە بۆ ئێوە ئەوەیە کە لە خـوای گەورە داوا بکەن؛ هەر چییەکتان بۆ سەربەرزیی ئەو گەلە کرد؛ یارمەتیتان لە ئەو بۆ بێت؛ دڵنیام خوای گەورە سەرتان دەخا و یارمەتیتان دەدا. رەنگە بڵێن ئەی بۆ من سەرنەکەوتم، لە وەڵامدا دەڵێم: بەو خـوایە مـن سەرکەوتـووم، چ نیعمەتێک و چ سەرکەوتنێک لەوە گەورەتـر کە ئێستا وا مـن لە رێگەی گەل و میللەت و وڵاتەکەمـدا، سەر و مـاڵ و گیانـم لە پێناوی ئەودا دادەنێم، بـاوەڕ بکەن من خۆم لە دڵمەوە ئارەزووم بوو؛ ئەگەر مردم بە مەرگێک بمرم کە لە حزووری خوا و رەسوولی خوا و گەل و میللەتەکەمدا، روو سوور بم؛ بۆ من ئەو مەرگە سەرکەوتنە." لە ئامۆژگارییەکانیدا دەڵێت وەک یەکەمیان: "باوەڕتان بە خـوا و "ما جاء من عنداللە" و پەرستنی خوا و پێغەمبەر (د.خ) و بە جێگەیانـدنی ئەرکی ئـایینی پـتەو بێت...." بەر لەوەی بچێتە ژێر پەتی سێدارە رووی لە رووگە کرد و هەر دوو دەستی بەرز کردەوە و لە خوا پاڕایەوە؛ "خوایە، تۆ خۆت شایەتی کە مـن لە خـزمەت بەو میللەتەدا هیچ خۆم نەبـواردووە و کەمـوکوڕیم نەکردووە، خـودایە تۆ شایەتی کە من هەرچییەکم لە دەست هاتبێ لە رێگای تۆدا و لە پێناو رازیبوونی تۆدا کردوومە، خـودایە بە گەورەیی خۆت تۆڵەی مەزڵوومـان لە زاڵمان لەو دنیایە و لە قیامەتـدا بستێنەوە، کە دەزانم هەر وایە، ئەی خودای ئاگادار لە هەموو شتێک؛ هەموو میللەتانی ژێر چەپۆک و میللەتی کورد لە ژێر چنگی ئەو زاڵمانە رزگار بکە."[٧١]

ئەم وتە و کردەوانە ئەوپەڕی مەعنەوییەت و گرێدانی خۆ بەو "تاقانە سەرچاوە" ناماددییە کە لێرەدا "خـودا"یە، پیشان دەدات. ئەمە نیشان دەدات کە دڵپاکی و مەعـنەوییەتی قـازی وای لێکردبوو کە بۆ گەلەکەی سەر و ماڵ و گیانی بەخت بکات.

بارزانی

لە ناو بارزانییەکاندا، لەبەر ئەوەی کە پێشەواکانیان واتە شێخی بارزان یان "خوەدان" بەرزترین دەسەڵاتی ئایینی و دنیاییان هەبوو و بە دڵسۆزی سەرکردایەتی بزووتنەوەی رزگاریی کوردیان

کردووە، بــارزانییەکان بە تەواوی پشــتیوانییان لە بۆچــوون و ڕێنوێنییەکانی ئەوان دەکرد.[٧٢] پێش مەلا مستەفا بارزانی، شێخ عەبدولسەلامی دووەم (کە لە ١٩١٤ لە سێدارە درا) ڕێبەرێکی ئــایینی و نیشتمانی و خــاوەن تەشەنەی مەعــنەوی زۆر بــوو لە نــاو بــارزانییەکانــدا و بۆ بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی لە بەرانبەر عوسمانییەکاندا کەوتە جووڵە و پاش ئەویش شێخ ئەحمەد لە عێراق درێژەی بە خەبات دابوو.[٧٣]

مەعنەوییەت لە زۆربەی ئەم مرۆڤانەدا هۆی بوێری و پاڵپشتی هێزی جەستەییان بووە. بڕوا و ئیمانی قووڵ و پتەو پاڵپشتی هەستی نەتەوەیی مەلا مستەفا بوو بۆ ڕاپەڕین بە جۆرێ کە بۆ یارمەتی شۆڕشی بــرا نەتەوەییەکانی جــارێ بەرەو بــاکووری کوردســتان سەرکردایەتی هێزی بــارزانیەکانی دەکرد و جــارێک لە ڕۆژهەڵاتی کوردســتان دەبــووە کۆڵەکەی کۆمــاری کوردان و هەروەهــا شەڕ و پێکدادان لەگەڵ ســوپــای چەنــد وڵات ورەی نەدەبەزانــد. هێزی مــاددیی بە تەنیایی بە دەگــمەن بــتوانێت ئەم ورە بەرزانە لە مــرۆڤدا پێکبهێنێت و ڕایگبرێت. بۆیە قــازی مــحەمەد سەبــارەت بە مەلا مســتەفــا بــارزانی دەڵێت: "...ئەوەی لە کەرامەت و شەرافەت و مرۆڤایەتی و نەبەزیی و سەخاوەت و پیاوەتی و نەترسی لە مێژوودا کەسانی مەزن بوویێتیان، مەلا مســتەفــاش هەیەتی، ئەوەی مــوسڵمانــانی سەدری ئیسلام لە بــاوەڕ و ڕاســتیی و پــاکیی و دڵسۆزیی بۆ خــوا و ئــایین و خەڵکی هەژار و دامــاوی میللەت بــوویانە بــارزانی هەمــوو ئەوانەی تێدایە."[٧٤] هەروەهــا، ئەبــولــحەسەنی تەفــرەشیان، مەلا مســتەفــا وەک "پێغەمــبەرێک لە نــاو پێڕەوانیدا" وەســف دەکات، کەسێ کە خۆی بە خــاوەنی خۆی دەزانی، و خۆی بە خــزمەتکاری هیچ هێز و حکومتێکیش نەدەزانی.[٧٥]

دابەزینی سیاسەتی مەعنەوی

لە دوایین دەیەکانی سەتەی بیستەوە و پــاش مەلا مســتەفــا بــارزانی، زاڵیەتی سیاسەتی مەعنەوی بەتایبەت لە ئاستی سەرکردایەتیدا ڕووی لە کزی کرد. هەڵبەت ئەم ڕەوتی کزبوونەوە لە ئــاستی هێز و پێکهاتەی پێکهێنەردا لە مێژ بــوو دەســتی پێکردبــوو، بە جۆرێ کە هێزی شێخ، دەروێش، سۆفی، مەلا و فەقێ و پیاوانی ئیمانــداری ئــاســایی کە زۆربەی هێزی شۆڕشی شێخەکانیان پێکدەهێنا گۆڕدرا بە ئەندامانی حێزب و چالاکانی سیاسی کە بەرەبەرە زۆرینەیان بەرەو کەسانی نــائــایینی دەڕۆشتن. بنکەی شۆڕش لە خــانەقــا و تەکیەو مــزگەوتەوە گۆڕدرا بە نووسینگەی حێزب. لە ناو ئەندامان و لایەنگرانی حێزبەکانیشدا ڕێژەی ئایینییەکان ڕۆژ بە ڕۆژ کەم دەبــووەوە ئەگەرچی ڕەنــگە هێشتا لە لایەنەکانی تــر زیاتــر بــووبێتن. ڕادەی ئەو حێزبە

نەتەوەیی-ئایینییانەش کە ئایین زیاتر بنەمای مەعنەوییەتی بۆ چالاکی سیاسییان پێکهێناوە، بەرچـــاو نەبـــووە. سەیرێکی مێژووی سیاسی سەردەم بە چـــاکی رەوتی ئەم نسکۆ و دابەزینە دەردەخات.

لە ناو حێزبە سەرەتاییە کوردیەکاندا مەعنەوییەت و دڵپاکی بنەمای کار و تێکۆشان بووە. بۆ وێنە هەر کەس ببوایە ئەندامی کۆمەڵەی ژ. ک. دەبوو لە پێشدا دەسنوێژی بگرتایە و سێ جار دەستی بە قـورئـانـدا بـدایە و سـوێندی بـخواردایە کە خەیانەت بە نەتەوەی کورد نەکات. بە گـوتەی مـامۆسـتا هەژار ئـاکار و رەوشـت بەرزی ئەنـدامـانی ژ. ک و لە خۆبـوردوویی و یەکتر خۆشـویستنیان وەک یارانی پێغەمـبەر بـوون.[٧٦] کۆمەڵە لەسەر چـوار کۆڵەکەی ئیسلامەتی (بۆ مـــوسڵمانەکانیان و نـــامـــوسڵمانیش بەپێی ئـــایینی خۆیان)، کوردایەتی، شـــارســـتانییەت و ئاشتیخوازیی دامەزرا بـوو. ئەگەرچی ئامانجی سەرەکی نەتەوەیی و بەدیهێنانی کوردستانی سەربەخۆ بوو بەڵام هەر دوو باری ئایینی و نەتەوەیی لە سیاسەتدا لەبەرچاو گرتبوو.[٧٧] دواتر کەمێتر ئاستەکە دابەزی گەرچی هەر زۆرینە ئایینی بوون. دەگێڕنەوە کە پاش رەشبگیریەکەی ئەنـدامـانی حێزبی دێمۆکراتی کوردسـتان لە کۆتـایی دەیەی سی هەتـاویدا (١٩٥٩/١٣٣٨) لە بەنـدیخانەکانی رەژیمی شـای ئێرانـدا زۆرینەیان بە کۆمەڵ نـوێژیان دەکرد بەجۆرێ کە تەنیا نـزیکەی شەش-حەوت کەسیان نـوێژی نەدەکرد.[٧٨] ئەمە بـووە هۆی ورە بەرزی و خۆڕاگـری زیاتریان. هەرچۆنێک بێت، بەرەبەرە ئەم دۆخە لە ناو حێزبی دێمۆکرات و بەتایبەت پاش قازی کاڵ و کاڵتر بووەوە.

لە نـموونە دواییەکانی حێزبە نەتەوەیی-ئـایینیەکان کە لە پێناو ئـامـانجی نەتەوەدا خەبـاتیان کردووە و دەکەونە بازنەی سیاسەتی مەعنەوەییەوە، دەکرێ بە حێزبی "رزگاری" و "رێکخراوی خەبـات" لە کوردسـتانی رۆژهەڵات و حێزبی یەکگرتـووی ئیسلامی لە بـاشـوور ئـامـاژە بکرێت. حێزبی "رزگـاری" وەک نـموونەیەکی تـر لە خەبـاتی سیاسی شێخانی نەقشـبەنـدی بـوو لە ژێر سەرۆکایەتی شێخ مـادێحی کوڕی شێخ عـوسـمانی نەقشـبەنـدی کە بۆ مـاوەیەکی کورت لە سەروبەنـدی دوای شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران، لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا دامەزرا و چالاکی دەکرد و بڕێک هێزی چەکداری هەبـــوو کە دواتـــر زۆری پێنەچـــوو لەلایەن کۆمەڵەی زەحـــمەتکێشان و حێزبی دێمۆکراتەوە چەک کران. رێکخراوی خەبـــاتیش بە رێبەرایەتی کەســـایەتی ئـــایینی کوردسـتان شێخ جەلال حـوسێنی لە ١٩٨٠ دامەزرا و ئێستاش چـالاکە. شێخ جەلال بـرای شێخ عێزەدین حـوسێنی رێبەری رۆحی بـزووتـنەوەی کوردی رۆژهەڵات بە رێبەرایەتی دوو حێزبی سەرەکی دێمۆکرات و کۆمەڵە بـــوو. بۆ شێخ عێزەدین لە سیاسەتـــدا کوردایەتی لە پێشەوەی

موسڵمانێتی بوو.[٧٩] ئەم دوو کەسایەتییە ئایینە لە ڕێبەرانی سیاسی خاوەن مەعنەوییەت و میراتگرانی سیاسەتی مەعنەوی قۆناخی پاش بارزانی بوون. لە سەردەمی ئەماندا ئەدی، سیاسەتی مەعنەوی بەتایبەت لە ئاستی هێز و پێکهاتەدا زاڵیەتی نەمابوو و بڕێک لە کەسایەتییە ئایینییەکانیش بە هۆی کەشوهەوای شۆڕشی ئایینی کە لە کۆتاییەکانی سەتەی بیستەمدا پێکهات بەتایبەت شۆڕشی ئیسلامی ئێران، بەرەو سیاسەتی ئایینی و ئایینی سیاسی ڕۆشتن.

ئاکام و وتەی دوایی

وەک ئاماژە کرا مەعنەوییەت دەکرێ ئایینی یان نا-ئایینی بێت کە لە کوردستاندا جۆری ئایینی هەبووە. لە هەموو شۆڕشەکان بە سەرکردایەتی پیاوە ئایینییەکان و هەندێکی تر لە شۆڕشە نوێیەکان بە سەرکردایەتی کەسایەتییە نائایینیەکان زۆربەی بەشداربووان باوەڕیان بە خوا واتە ئەو تاقە سەرچاوە نامادییە هەبووە کە لە بەشی یەکەمدا لەسەر مەعنەوییەت و سیاسەتی مەعنەوی باس کرا. هەروەها، ئامانجی سیاسەتی مەعنەوی ئازادی، فرەچەشنی، بەرابەری نەتەوە و ئایینەکان، لێبوردەیی و دادپەروەییە و هەوڵ بۆ بەدیهێنانی ئەمانە ئەرک و ئەخلاقە کە خەباتی کوردیش لەم پێناوەدا بووە. بوونی وەها سیاسەتێک لە ناو کورددا بواری بۆ چالاکی و خەباتی پێڕەوانی هەموو ئایینەکان ڕەخساندبوو بە جۆرێ کە خەباتگێڕ و ڕێبەرانی سەر بە ئایینزا جیاوازەکان هەبوون و ورە و ڕۆحی خەبات و مەعنەوییەتی پاڵپشتی خۆیان لە ئایینی خۆیانەوە وەرگرتووە، بۆ وێنە شێخ ڕەزای دێرسیم کە لە باری ئایینییەوە عەلەوی بوو. لە قۆناخی زاڵیەتی سیاسەتی مەعنەویدا و دواتریش بۆ ئەوانەی ئەو ڕێبازەیان لەبەرگرتووە، ناسیۆنالیزم یان نەتەوەخوازیی هەوڵێکی ئەخلاقی بووە بۆ ڕزگاریی کوردستان. شێخانی تەرێقەتەکانی نەقشەبەندی و قادری لە هۆزە جیاوازەکانەوە وەک نەهرییەکان، بارزانییەکان، بەرزەنجیەکان و... بۆ ڕزگاری کورد لە تێکۆشان و خەباتدا بوون. ورەی مەعنەوی بە جۆرێک لە نەهرییەوە تا بارزانی خەباتی نەتەوەیی کوردی ڕێبەرایەتی دەکرد.

هەروەها لەلایەکی تریشەوە، شۆڕشە کوردییەکان بە سەرکردایەتی شێخ و مەلاکان پێوەندییان بە شۆڕشی ئایینی و ئایینی سیاسی بە واتای ئەمڕۆکەیی نەبووە و لە چەشنی سیاسەتی مەعنەوی بوون، تەنانەت ئەگەر لە مێشکیشیاندا پێکهێنانی حکوومەتێکی کوردی ئایینی لە کوردستاندا هەبوویێت. لە سیاسەتی ئایینی و بازنەی ئایینی سیاسیدا، بزاڤە ئایینییەکان ئامانجی پێکهێنانی حکوومەتی ئایینی تایبەتیان هەیە و ئامانجی ئایینێکی تایبەتیان

خســتووەتە پێش ئــامــانجی نەتەوەیی و خەڵک بە گشــتی. ئەمــانە هەڵگری بیری ئــازادی و پلورالیزم و رێزگرتن لە بیر و باوەڕەکانی تر نین. بۆیە، ئەگەرچی بە شێوەی سروشتی باوەڕی نـامـاددییان هەیە، لە چـوارچێوەی سیاسەتی مەعـنەویدا نـاگـونجێن. کەواتە تـا ئەم دواییانە و سەرهەڵدانی بزاڤی تونـدڕەوی ئیسلامی، لە کوردستانـدا خەباتی ئایینی نەبووە و پێویستیش نەبـووە چۆن کێشەی سەرەکی پـرسی نەتەوەیی بـووە. تەنیا لە هێز و ورەی ئـایینی لە خەباتـدا کەڵک وەرگیراوە و گەشـبین و دڵخۆش بــوون بە هەنــدێ هێزی دەرهەســت و یارمەتی خــوا. تەنانەت شۆڕشەکەی مەلا خەلیلی مەنگوڕیش لە ١٣٠٧ی هەتاویدا کە زیاتر وەک دژکردەوەیەکی ئایینی ناودێر کراوە و سیاسەتێکی نەتەوەیی ئەوتۆی لە پشت نەبوو لە چوارچێوەی سیاسەتی ئایینیدا ناگونجێت و داخوازییەکەی ناوەڕۆکی کوردی هەبوو وەک پاراستنی جلوبەرگی کوردی کە لە باری ئایینیشەوە پەسەند کراوە.[٨٠]

هەرچۆنێک بێت، بە هۆی هەلــومەرجی جیاواز و زیاتــر نەریتی بــوونی کۆمەڵگا، لە سەردەمی خەبـاتی سیاسی پێش مۆدێرنـدا خەبـاتکارانی خـاوەن مەعـنەوییەتی نەریتیی، زۆرینە بـوون. بەڵام بەرەبەرە ئەم رەوتە لە قۆنـاخی مۆدێرنـدا بە لای سەرەتـا سیاسەتی مەعنەوی سێکیولار و پـاشـان سیاسەتی سێکیولاری پەتی و هەنـدێ جـاریش دژە ئـایین شکایەوە. هەرچەنـد رەوتێکی سیاسەتی مەعــنەوی سێکیولار هەر مــاوەتەوە، بۆ وێنە هەنــدێ حیزبی نەتەوەیی-ئــایینی سەردەم کە خەبـاتییان ئـایینی نەبـووە. بە گشتی لە خەبـاتی کوردی هـاوچەرخـدا، تـا سەردەمی کۆماری کوردستان سیاسەتی مەعنەوی زاڵ بووە، پـاشـان مەعنەوییەت و سیاسەتی مەعنەوی رووی لە کزی کرد و دواترین نموونەکانی لە ئاستی رێبەرایەتیدا مەلا موستەفا بارزانی و دواتر شێخ عێزەدین حسێنی بــوون کە لە پەنــای سیاسەتی سێکیولاردا بــوون؛ خەبــاتی زۆرینە سێکیولار لە جەستەدا بەڵام خـاوەن رێبەری رۆحی و مەعـنەوی. هەروەها بەرە بەرە سیاسەتی ئایینی و بازنەی ئایینی سیاسی لە بەرانبەر هێز و حێزبە سێکیولارەکاندا گەشەی سەند.

لە کۆتـاییدا پێویستە بـگوتـرێت کە کۆمەڵگای کوردی هێشتا نەریتییە و ئـایین تەشەنەی زۆرە تێیدا و لەلایەکی تـریشەوە دابڕانی تـاکی کوردیش لە ئـایین بە شێوەی کتوپڕی و بێ ئـاگـایی پێویست و بە بێ دابینکردنی بـواری کەلەپـووریی شیاو، دواهـاتی کۆمەڵایەتی خـراپی بەدواوە دەبێت. بۆیە لە کوردســتانی ئەوڕۆکەشــدا سەرنجــدان بەم سیاسەتە بەپێی دۆخی هەر پـارچەیەک دەتـوانێت بەکەڵک بێت. بۆ وێنە لە باشووردا بۆ بەهێزترکردنی لێبوردەیی، ئاشتی، رێزگــرتــن لە یەکتر، دڵپاکی و دووری لە گەنــدەڵی و چــارەسەرکرنی کێشە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان دەکرێ بەکار بهێنرێت. هەڵوێستێ کە هەم بەرگیری بکات لە چــوون بەرەو

تـونـدڕەویی و سیاسەتی ئـایینی و هەم هێزی دەروونی و ورەی تـاکی کورد بۆ بەدواداچـوونی ویستەکانی و رەوشــت بەرزیی ئەو بــپارێزێت. لە کوردســتانی رۆژهەڵات و بــاکووردا، لەگەڵ ئەوانەی سەرەوەش، بۆ نـــاڕەزایەتی دەربڕین، بەرز راگـــرتنی ورەی خەبـــات و تێکۆشــــان و لەخۆبوردوویی لە پێناو ئـامـانجە مرۆیی و نەتەوەییەکان و بەدواداچـوونی مـافی رەوای گەل دەکرێ بەکار بهێنرێت. لە رێگای مەعــنەوی کردنی سیاسەت، پیرۆزکردنی هێما نەتەوەییەکان و بەکارهێنانی هێما ئــایینییەکان، هەنــگاوەکان چڕتــر بکرێن و بەمجۆرەش بەرگیری بکرێت لە کەڵکی نـالەبـاری نەیارانی کورد لە ئـایین بۆ چەوسـانـدنەوەی، هەروەهـا کە بە درێژایی مێژوو کراوە. تــرس لەم کردە سیاسییانەی ئـــایین و مەعـــنەوییەتە کە ئێستاش لە پـــارچە ئـازادنەکراوەکانی کوردســتانــدا، حکوومەتەکان زۆر دەتــرســن کە زانـایانی ئـایینی هەسـتی نەتەوەییان هەبێت و ببوێت. بۆیە بە توندی بۆ بەرگیری لەو دۆخە کار دەکەن. هەرچۆنێک بێت لەبەرگرتنی سیاسەتی فرەرەهەندی، پێویستی بە سەرنجدان بە سیاسەتی مەعنەویش دەبێت.

✦

سەرچاوەکان:

[١] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە رێکەوتی ٠٣/١٠/٢٠١٦، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس" بەشی "کراوەیی ئیسلامی"، بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:
http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=25287&T=

[٢] Spiritual Politics

[٣] "مـعنوی" پێوەنـدی بە وشەی "معنی" هەیە کە لە کوردیدا دەبێتە "واتـا" و لێرەدا بۆ جیاکردنەوەی "مـعنوی" لە وشەی پێوەنـدیداری "مـعنایی"(واتـایی) لە پـاشـگری "ئـاوی" کە لە کوردیدا بۆ پێکهێنانی ئـاوەڵناو بەکار دەهێنرێت، کەڵک وەرگیراوە و بە کورتی بـووەتە "واتاوی" بە واتەی: پێوەندیدار بە واتا، پڕواتا و واتادار، و واتاپێدان کە واتا دەدرێت بە لایەنی نامادی لە بەرانبەر مادیدا، واتایەک کە لە رێگای دڵەوە دەناسرێت.

[٤] See: “Spiritual Politics”, at: http://new-age-spirituality.com/wordpress/content/category/spiritual-politics

[٥] Pierre Teilhard de Chardin

[٦] See: “Finding a Spiritually Sound Political Stance”, at: http://new-age-spirituality.com/wordpress/content/3016

[٧] See: Corinne McLaughlin and Gordon Davidson, Spiritual Politics: Changing the world from the inside out, Findhorn Press, 1994.

[٨] “Ageless wisdom to do spiritual readings of international and national events.” Book Review by Frederic and Mary Ann Brussat, at: http://www.spiritualityandpractice.com/books/reviews/view/837

[9] "Spiritual politics in Interview with Corinne McLaughlin", at: http://moonmagazine.org/corinne-mclaughlin-spiritual-politics-2014-01-04/

[10] Religious politics

[11] Religious policy

[12] See: L. Ron Gardner, "The Spiritual Politics of Jesus", at: http://www.electricalspirituality.com/the-spiritual-politics-of-jesus/

[13] See: McLaughlin and Davidson, 1994.

[14] See: "Spiritual Politics", at: http://www.skynelson.com/blog/blog/spiritual-politics

[15] Joshua Delpech-Ramey and Paul A. Harris, Spiritual Politics after Deleuze: Introduction, SubStance #121, Vol. 39, no. 1, 2010.

[16] Atheological theophany

[17] Ramey and Harris, 2010.

[18] See: Ramey and Harris, 2010.

[19] نەریتی هێرمێتیک و میراتەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هێرمێس تریسمەجسداسی (Hermes Trismegistus) میسری کە بەڕای ئەو زانیاریی لەسەر جیهان دەتوانێ ماتۆڕی گۆڕانی مەعنەوی قووڵ، ڕۆشنگەری و ئازادی بێت. لەم نەریتەدا، ماددییەت و مەعنەوییەت بە قووڵی دەبنە یەکێک، و ئەوەی کە ژیان بۆ خۆی ڕەوتێکە لە بەرهەمهێنانەوەی تیندریک (Theandric لە تیۆلۆژیدا، پێوەندیی هەیە بە یەکبوونی کردەوەی ئیلاهی و مرۆیی لە مەسیحدا، یان کارگێڕیی هاوبەشی سروشتی ئیلاهی و مرۆیی) کە تێیدا لە کردنەوە و دەرخستنێکی تاکەکەسی و جیهانی، لە ماوەیەکی گەشەسەندنی و مێژووییدا، سروشتی ئیلاهی هەم دەدۆزرێتەوە و هەم بەرهەمدەهێنرێتەوە. بە واتایەکی تر، مرۆڤایەتی بە ئۆلوهییەتێکی سەرەوەی تاک، ناتاکەکەسی، گشتی و جیهانی، و هەرمانی دیاریی دەکرێت. ژیانی مرۆڤ وەک ڕەوتێکی ڕزگاری تیندریک دەبینرێت کە سروشتی ئۆلوهییەت لە ڕێگای دەرخستنی چارەنووسی مرۆڤ لە خولگەلی مێژویی جیهانیدا دەدۆزرێتەوە و بەرهەم دێت. بە کورتی، بیری هێرمێتیکی پرۆسەی ژیانی سروشتی لەگەڵ هێمایەک لە ئولوهییەتی ئەم جیهانییە. لەم نەریتەدا جیاوازییەکی ڕوون لە نێوان ئاوەزمەندیی یان ژیریەتی (مەنتیقی) و مەعنەویدا نییە؛ ڕامانە فەلسەفییەکان وەکو هەوڵ بۆ ڕوونکردنەوەی پێکهاتە بەرزەهەڵکەوتەکانی (ئیستیعلایی) هاوبەش لە نێوان بوارەکانی سروشتی و مەعنەویدا، دەبینرێن. نزیکەی هەموو بنەما ستانداردەکانی هەناوخوازیی ڕۆژئاوایی دەگەڕێتەوە بۆ وانەکانی هێرمیس. هەروەها کە مەسیحییەت و یەهوودییەت دەستیان کرد بە تێکەڵکردنی وانە و کردەوەکان، دیکەی ڕەوتە هزرییەکانی سەردەمی کۆتایی ئیمپراتوری ڕۆمیش، سەنتزێک لە نەریتەکانی ئاوەزی نزیکەو ڕۆژهەڵاتی و میسری لەگەڵ فەلسەفەی یۆنانی باستانیان پەرەپێدا (بڕواننە: Ramey, 2012, p 3-4-26).

[20] Joshua Ramey, The Hermetic Deleuze; Philosophy and Spiritual Ordeal, Duke University Press Durham and London 2012, p 2-6.

[21] Ramey, 2012, p 183-4.

[22] Ibid., p 198-9.

[23] Ibid., p 8.

[24] Barbara A. McGraw and Jo Renee Formicola, Taking Religious Pluralism Seriously; Spiritual Politics on America's Sacred Ground, Waco, Texas USA, Baylor University Press, 2005, p. 5-7.

[25] "ستاتی" یان لە هەندێ شوێنی کوردەواریدا "سیاتی" بە واتای "پەنجەرە"یە.

[26] بەپێچەوانەی جیهانبینی ئایینی لە سەرەوە بۆ خوارەوە واتە جیهانبینی ئیلاهییاتی زنجیرەپلەیی کۆن لەسەر بنەمای تیۆری سیاسی نەریتی مەسێحی.

[27] McGraw and Formicola, 2005, p. 9.

[28] Jefferson and Madison

[29] McGraw and Formicola, 2005, p. 11.

[30] Beloved community

[31] Marty Jezer, "The Spiritual Politics of Martin Luther King", 2003, at: http://www.alternet.org/story/14960/the_spiritual_politics_of_martin_luther_king

[32] See; Government, Politics and Spirituality, at: http://new-age-spirituality.com/wordpress/content/204

[33] See: Sabah Mofidi (a), The Political functions of religion in contemporary India (Hinduism and Islam), New Delhi: Swastik Publications, 2015.

[34] Shashank Sheakhar, "Gandhi's idea on spiritual politics", Hidayatullah National Law University, Raipur, Chattisgarh, 2013.

[35] Tilak and Aurobindo Ghose

[٣٦] Martin Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan, London and New Jersey: Zed Books, 1992, p. 205.

[٣٧] کریس کوچرا، **چالش ملت کرد یا رؤیای شیفته استقلال**، ترجمه:عزیز ماملی، کردستان، سلیمانیه، چاپ دوم، ٢٠٠٨، ص ١٥.

[٣٨] کوچرا، ٢٠٠٨، ص. ١٩.

[٣٩] رابرت اولسن، **قیام شیخ سعید پیران (کردستان ١٩٢٥)**، ترجمه: ابراهیم یونسی، انتشارات نگاه، تهران، چاپ اول، ١٣٧٧، ص. ١٦.

[٤٠] حوسێنی مەدەنی، **کوردستان و ستراتێژیی دەوڵەتان**، بەرگی یەکەم، ١٣٧٩ی هەتاوی (٢٠٠٠ ز)، ل. ١٥٥.

[٤١] محەمەد حەمە باقی، **شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (١٨٨٠) لە بەڵگەنامەی قاجاری دا**، هەولێر: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، ٢٠٠٠، ل. ٥٢–٤٩.

[٤٢] اولسن، ١٣٧٧، ص ١٥.

[٤٣] مەدەنی، ٢٠٠٠، ل. ١٥٧.

[٤٤] محەمەد حەمە باقی، ٢٠٠٠، لل. ٤٥–٤٧.

[٤٥] Bruinessen, 1992, p. 250.

[٤٦] محەمەد حەمە باقی، ٢٠٠٠، لل ٦–٥٤.

[٤٧] هەر ئەوە، ل. ١٠٢.

[٤٨] هەر ئەوە، ل. ١٤.

[٤٩] اولسن، ١٣٧٧، ص. ٢٠.

[٥٠] کوچرا، ٢٠٠٨، ص. ١٨.

[٥١] جلال تقی، **مبارزه خلق کرد علیه استعمار انگلیس**، ترجمه: احمد محمدی، سنه (سنندج)، ١٣٧٤، ص. ١٩.

[٥٢] سەبارەت بە ئیسلام و ناسیۆنالیزمی کورد، بڕوانە: ئەبوبەکر عەلی، **ئیسلام و ناسیۆنالیسم**، چاپی هەولێر، ٢٠٠٠.

[٥٣] کوچرا، ٢٠٠٨، ص. ٢٠.

[٥٤] اولسن، ١٣٧٧، صص. ٨١ و ١٩٢.

[٥٥] محمد امین زکی، **تحقیقی درباره کرد و کردستان**، ترجمه و توضیح: حبیب الله تابانی، انتشارات آیدین، چاپ اول، ١٣٧٧، ص. ١٩١.

[٥٦] اولسن، ١٣٧٧، ص. ٢٣٢–٢٣١.

[٥٧] Bruinessen, 1992, pp. 265 – 266.

[٥٨] Ibid., pp. 281 – 282 & 285.

[٥٩] Ibid., p. 298.

[٦٠] Ibid., p.211.

[٦١] اولسن، ١٣٧٧، صص. ١٦٤ و ١٦٦ – ١٦٧.

[٦٢] Bruinessen, 1992, p 21.0.

[٦٣] مەدەنی، ٢٠٠٠، ل. ٢٦٦.

[٦٤] هەر ئەوە، ل. ٢٩٠.

[٦٥] کوچرا، ص. ٢١.

[٦٦] مەدەنی، ٢٠٠٠، ل. ٢٩١.

[٦٧] بڕواننە: حوسێنی مەدەنی، **کوردستان و ستراتێژیی دەوڵەتان**، بەرگی دووەم، ١٣٨٠ی هەتاوی (٢٠٠١ ز)، ل. ٢٧١.

[٦٨] بەدرەدین ساڵح، **سەرۆک کۆماری کوردستان لە بەردەم دادگای ئێراندا**، هەولێر: چاپی موکریانی، چاپی دووەم، ٢٠٠١، ل. ١٩.

[٦٩] بەدرەدین ساڵح، ٢٠٠١، ل. ٢٤.

[٧٠] هەر ئەوە، لل. ٣٩ و ٤٢.

[٧١] هەر ئەوە، لل. ٤٤، ٤٥ و ٤٨.

[٧٢] ئەبولحەسەن تەفرەشیان، نەجەف قولی پەسیان و مورتەزا زەربەخت، **بارزانی: لە مەهابادەوە بۆ ئاراس**، وەرگێڕانی: شەوکەت شێخ یەزدین، هەولێر، چاپی ئاراس، ٢٠٠١، ل. ١٤٢.

[٧٣] مەدەنی، ٢٠٠٠، لل. ٣٨٤–٣٩٤.

[٧٤] بەدرەدین ساڵح، ٢٠٠١، ل. ٢٣.

[٧٥] تەفرەشیان، ٢٠٠١، ل. ٢٨١.

[٧٦] مەدەنی، ٢٠٠١، ل. ١٩٨.

[٧٧] هەر ئەوە، ل. ٢٠٠.

[٧٨] نووسەر ئەمەی لە کەسی سێهەمەوە بەپێی بیرەوەرییەکانی مامۆستا محەمەدی ئیمامی کە خۆی لەو بەندکراوانە بووە، بیستووە.

[٧٩] See: Sabah Mofidi (b), "Religion and Politics in Eastern Kurdistan (With a Focus on Maktab Qur'an During Iranian Revolution, 1979)", Journal of Politics and Law, Vol. 8, No. 3, September 2015.

[٨٠] سەبارەت بە شۆڕشی مەلا خەلیل بڕواننە: مەدەنی، ٢٠٠١، ل. ١٣٨.

ئایین و سیاسەت لە سەردەمی کۆمەڵەی ژ.ک و کۆماری کوردستاندا[1]

دەرەتانی خولقاو لە پاش شەڕی دووەمی جیهانی، دۆخی ئاڵۆزی ئێران و تێکچوونی دەسەڵاتی ملهوڕانەی رەزا شا و دوورخستنەوەی لەلایەن هاوپەیمانانەوە و دابەشبوونی ئێران بە دوو بەشی ژێر دەسەڵاتی سۆڤییەت و بەریتانیا، ئەو هەلەی رەخساند کە لە ئێرانی ئەو کاتەدا نیوەدێمۆکراسییەک و هەندێ ئازادیی سیاسی و دەرەتانێک بۆ هەناسەدانێکی نەتەوە بندەستەکانی ئەو وڵاتە بخولقێت و دۆخێکی لەبار پێکبێت کە نەتەوەی کوردیش تێیدا ئاواتەکانی بەدواداچوون بکات. بۆیە بزووتنەوەی کوردی وەخۆکەوت تاکو حکوومەتی تایبەتی خۆی پێکبهێنێت. دیارە ئەم حکوومەتە بەپێی هەلومەرج لە باری جوگرافیاییەوە کەوتبووە نێو بازنەی دەسەڵاتی سۆڤییەتەوە و سیاسەتەکانی ئەو دەمەی سۆڤییەت زیاتر بۆ راگەیاندنی ئەو حکوومەتە یارمەتیدەر بووە و بۆ ماوەیەکی کورت دەرەتانی شیاوی رەخساندبوو. لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە ئاراوە کە پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە کۆماری کوردستاندا لە نێو بازنەی سۆڤییەت وەک وڵاتێکی کۆمونیست، بەپێچەوانەی بەریتانیا وەک وڵاتێکی سێکیولار، چۆن بووە؟ لەم وتارەدا پاش روانینێکی کورت بەسەر چەمکی سێکیولاریزمدا، بە ئاوردانەوەیەک بە سەر پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە کۆماری دێمۆکراتیکی کوردستاندا هەوڵ دەدرێت شێوازی ئەو پێوەندییە روون بکرێتەوە.

سێکیولاریزم: جیایی "دەوڵەت و ئایین" نەک "ئایین و سیاسەت"

نە لە باری تیۆریکەوە و نە لە باری کردەوەییەوە سیاسەت و ئایین بە تەواوی لێکتر جیا نەکراونەتەوە. لە باری تیۆرییەوە دەکرێ ئاماژە بە بیروڕای "ژاکۆب توب" بکرێت کە لەسەر

پێوەندیی نێوان ئیلاهییات (تیۆلۆژی) و تیۆری سیاسی و پێش گریمانەی ئیلاهییاتی بۆ تیۆری سیاسی و ئەوەی کە ئیلاهییات سەرەتا بە شێوەی بابەتێکی پێوەندیدار بە تیۆری سیاسی سەریهەڵدا، باس دەکات. لە روانگەی ئەوەوە، پێوەندیی ئیلاهییات لەگەڵ تیۆری سیاسی شتێکی لاوەکی نییە و لەڕاستیدا ئیلاهییات بە دوور لە گۆڕەپانی کۆمەڵگا لە ئارادا نییە، تەنانەت ئەوەی کە داواکاریی ئەوەی هەیە کە بەتەواوی ناسیاسییە، دەکرێ هۆی سیاسی هەبێت. هەروەها کە هیچ ئیلاهیاتێک بە بێ هۆی سیاسی لە ئارادا نییە، هیچ تیۆرێکی سیاسیش بە بێ پێش گریمانەی ئیلاهییاتی لە ئارادا نییە.[٢] لە باری کردەوەییشەوە تا مرۆڤێکی ئایینی لە کۆمەڵگادا هەبێت، ئێستا بۆ پاراستنی مافی ئەو یان بۆ بەدەستهێنانی دەنگی، ئەو دووانە لێکتر جیا ناکرێنەوە. بەڵام ئایین و دەوڵەت وەک دامەزراوە دەتوانن تاڕادەیەکی زۆر جیا بن و دەوڵەت وەک دامەزراوەی بێ لایەن لە کۆمەڵگادا خزمەت بکات و بە شێوەی دادپەروەرانە لە نێوان گروپە کۆمەڵایەتییەکاندا هەڵسوکەوت بکات و کاروباری هەڵسووڕانی وڵات تێپەڕێنێت.

هەر لەو ئاڕاستەیەشدا بوو کە لە باری سیاسییەوە کێشەی ئایینی و ناکۆکی و شەڕی ئایینی وایکرد کە وڵاتانی رۆژئاوایی بڕیار بدەن کاروباری سیاسی خۆیان بدەنە دەست دامەزراوەیەکی بێ لایەن (دەوڵەت) کە مافی هەمووان بپارێزێت و کەلەپوورێک گەشە بستێنێت کە هەموو تاک و گروپە ئایینییەکان رێزیان لێ بگیردرێت و رێز لە یەکتر بگرن. دەوڵەتی سێکیولار وەک دامەزراوەی بێ لایەن و پارێزەری بنەماکانی ئازادی، بەرابەری و دادپەروەریی و برایەتی رەچاو کراوە. سێکیولاریزمیش، ئایدۆلۆژیای ئەو رەوتە و بڕوا بەو بنەمایانەیە. هەر بۆیە بە واتای دژایەتی لەگەڵ ئایین بە گشتی نیە. هەرچۆنێک بێت، بوونی خەڵکی ئایینی و ئایین وەک بەشێک لە کەلەپوور و ئازادیی ئایینی بووەتە هۆی ئەوەی کە لە هەندێ بواردا سیاسەت و ئایین تێکەڵییان هەبێت و دەوڵەت و سیاسەتوانانیش سەرنجی ئەم لایەنەی کۆمەڵگا بدەن.

کەواتە، دەوڵەتێ کە لە دژی ئایین بێت، ناکەوێتە نێو بازنەی دەوڵەتانی سێکیولارەوە. سیاسەت و ئایینیش لێکتر جیا ناکرێنەوە و ئەوەی پێویستی بە جیابوونەوەیە "دەوڵەت و ئایینە"، ئەویش بە شێوەی دامەزراوەیی نەک لە هەموو بوارێکەوە چۆن خودی دەوڵەت وەک بەشێک لە سیاسەت بۆ کاروباری خزمەتگوزاریی سەروکاری لەگەڵ گروپە ئایینییەکان دەبێت. بۆیە هەندێ لە وڵاتە کۆمونیستەکان، سێکیولار نەبوون و دژە ئایین بوون، بە هۆی ئەوەی کە

بەپێچەوانەی وڵاتانی سێکیولار بڕوایان بە هەندێک لە ئازادییەکان (لەوانە ئازادی ئایینی) وەک کۆڵەکەیەکی دێمۆکراسی لە پەنای بەرابەری و دادپەروەریدا، نەبووە.[٣]

سۆڤییەتی کۆمونیست و کوردستانی سێکیولار

وەک ئـامـاژە کرا بەپێی زۆربەی پێناسەکانی دێمۆکراسی و سێکیولاریزم، لەڕاسـتیدا وڵاتـانی کۆمـونیست، لەوانە سۆڤییەتی پێشوو کە خـاوەن حکوومەتێکی کۆمـونیستی بـوو، نە دێمۆکراتیکن و نە سێکیولار، لەبەر ئەوەی کە ئـازادی وەک یەکێک لە بـنەمـاکانی بەدیهاتنی ئەو چەمکانە لەو وڵاتـانەدا نییە و بەرابەریش کورت کراوەتەوە سەر ئـابـوورییەکەی کە ئەویش لە زۆربەیـاندا بەرەو بەرابەری لە هەژاریدا رۆشتووە. بە گشتی لە باری سیاسییەوە چۆن وڵاتـانی کۆمونیست بڕوایان بە ئازادی حێزب و گروپە سیاسییەکانی تر بێجگە حێزبی کۆمۆنیست نییە، دێمۆکراتیک نین و لە باری پێوەندیی ئایین و سیاسەتیشەوە چۆن ئازادی ئایینی نییە و زیاتر لە دژی ئایینن، سێکیولار نین.

بەڵام ئەم دۆخەی سۆڤییەت لەسەر کۆمـاری کوردسـتان کاریگەریی نەبـوو و حکوومەتی کوردسـتان بەپێچەوانەوە حکوومەتێکی کۆمـونیستی نەبـوو. رێبەرانی کورد و کۆمـاری کوردسـتان تەنیا لە هەلـومەرجی سیاسی پێکهاتـوو کەڵکیان وەرگـرت و پێوەنـدییان لەگەڵ سۆڤییەت، پێوەنـدییەکی سیاسی بـوو. لەمـبارەوە غەنی بـلوورییان لە سەرکردەکانی پێشووی حێزبی دێمۆکرات دەڵێت: "کۆمەڵەی ژ.ک حێزبێکی سەربەخۆ بـوو، و بە ڕاسـتی زانیبووی بۆ بە ئـامـانج گەیـاندنی نەتەوەی کورد پێویستە دەسـت بۆ هەمـوو دەوڵەتێک راکێشێ کە ئـامـادە بێ یارمەتی بە نەتەوەی کورد بکا، بەڵام چـونکە ئەو کات بیری چەپ بە سەر رەوتی ژیانی سیاسیدا زاڵ بـووە رێبەرایەتی کۆمەڵە لە تەنـگژەی ئەوەدا بـوو کە نـابێ جیا لە سۆڤییەت نـامە بۆ شوێنێکی تر بنووسێ و تەنانەت پێوەندیی ژ.ک لەگەڵ ئینگلیزییەکان بوو بە هۆی دڵگیربوونی رووسەکان و بە دوای ئەو رووداوەدا لە قـازییان گێڕاوە بچێتە تەورێز و چـاوی بە کۆنـسولی رووس بکەوێ، کە قازی چوو".[٤]

چالاکان و رێبەرانی سیاسی ئەو کاتی کوردستانیش هەم خۆیان زۆربەیان دژە ئایین نەبوون و نەتەوەخواز بوون و هەم بە باشیش کۆمەڵگای نەریتی خۆیان ناسیبوو و دەیانزانی کە ناکرێ لە دژی ئایین راوەستن. هەر بۆیە حکوومتی کوردستان، حکوومەتێکی سێکیولار و بە رێبەرایەتی پیاوانی ئـایینی و لەسەر بـنەمـای سیاسەتی مەعـنەوی (واتـاوی) و سێکیولاریزم بـوو و رێزی لە

ئـایین و ئـازادیی ئـایینی دەگـرت و ئەمەش لە کردەوەدا دیار بـووە، هەرچەنـد حکوومەتێکی ئایینی نەبوو.

ئایین و کردەوەی سیاسی لە کۆمەڵەی ژ.ک و کۆماردا

هەروەهــا کە زۆرینەی ڕێبەرانی کوردی ئەو دەم پیاوانی ئــایینی و ئــاییندارانی خــاوەن مەعـنەوییەتی (واتـاوییەتی) تـایبەت بـوون، مەعـنەوییەتی ئـایینی ڕەنـگدانەوەی تـایبەتی لە کردەوەی سیاسییانـدا هەبـوو و وەک سیاسەتـوانـانێ کە بە بـاشی کۆمەڵگای نەریتی خۆیان دەناسی و دەیانزانی کە ئایین تەشەنەی زۆری تێدایە، ڕەچاوی لایەنی ئایینی کۆمەڵگایان دەکرد و ڕێز و حـورمەتی ئـایینیان رادەگـرت. لە پەنـای عەبـدوڕڕەحـمان زەبێحی و کەسـانی تـردا، پیاوانێکی ئــایینی وەک مەلا عەبــدوڵڵا داوودی و مەلا عەبــدولــقادری مــودەڕڕسی لە نــاو دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی "ژ.ک"دا بوون کە لە ١٦ی ئابی ١٩٤٢دا دامەزرا و دواتریش کەسانی تری ئـایینی وەک قـازی مـحەمەد دەچـنە ڕێزیانەوە. ئەنـدامـانی ژ.ک کاتێک دەبـوون بە ئەنـدام بە قــورئــان ســوێند دەدران. مەلا عەبـدوڵلای داوودی بەرپــرسیاری یەکێک لە دوو قــوتــابــخانە سەرەتاییەکانی کوردی بە ناوی "گەلاوێژ" بوو (ئەوی تریان "ئازادی" بووە) کە لە دوایین ساڵی تێکۆشانی کۆمەڵە و هەروەها لە کاتی دامەزرانی حیزبی دێمۆکراتی کوردستاندا بە نیوە-نهێنی و شەوانە لە مەهاباد بۆ فێرکردنی خوێندن و نووسینی کوردی چالاک بووە.[٥]

بـوونی ئەم کەسـایەتییە ئـایینیانە کاریگەریی لەسەر چـالاکی سیاسی ئەودەم هەبـوو. بۆ وێنە هەر لەم پێوەنــدییەدا غەنی بــلوریان لە بیرەوەرییەکانیدا دەگێڕێتەوە کە کاتی چــوون بۆ نەغەدە و شنۆ بە مەبەستی پیشاندانی شانۆی "دایکی نیشتمان" لەو شارانەدا، قازی محەمەد بەو شێوەیە ئـامۆژگـاری کردوون: "شنۆ شـارێکی ئـایینییە. چـونکە ئێوە بەڕاسـتی نـوێنەری کۆمەڵەی "ژ.ک"ن دەبێ بــاش خۆ بــنوێنن. دەبێ ئــاکار و هەڵسوکەوتی نەجیبانەتــان هەبێ و سەرنجی خەڵک بۆ لای خەبــاتی کۆمەڵە راکێشن. بەیانــان و کاتی تــریش دەبێ بــچن لە مـزگەوتەکان لە ریزی خەڵکدا راوەسـتن و نـوێژی بەکۆمەڵ بکەن. ئەوە دەتـوانێ خۆشەویستی ئێوە لە نێو خەڵکدا پـتر بکات و دەبێ نـموونە بـن و ئـاکاری جـوان لە خۆ پیشان بـدەن".[٦] ئەم شێوە هەڵسوکەوتە کاریگەریی کۆمەڵایەتی زۆری هەبـوو، وەک مــام غەنی دەڵێت کە "بۆمــان دەرکەوت، ئامۆژگارییەکانی قازی محەمەد بە تەواوی دروست بوون. چوونی ئێمە بۆ مزگەوت و نـوێژکردنـمان شـوێنی لەسەر بیروڕای خەڵک دانـابـوو. ئەمجارە لەگەڵمان دلۆڤان و ڕووخۆش بــوون و کاتێک شــانۆی دایکی نیشتمانــمان پێشکەش کرد، پێشوازییان لێکرد".[٧] دواتــریش لە

سەردەمی کۆمـاردا شێوازی وتەبێژیی قـازی لەو شـارە ئـایینی تـر دەبێت بەجۆرێ کە لە ٢٧ی ئـاپـریلی ١٩٤٦ دا لە وتـارەکەی لەو شـارەدا دەڵێت: ئەو کەسـانەی کە هیوایان بە رەحـمەتی خـوا نەمـابـوو و دەیانـگوت ئـازادیی کوردسـتان لە عەقڵ بە دوورە، چـاویان هەڵێنن لەسەر بـانە بەرزەکانی کوردستان ئـاڵای مەزنـایەتی و شەرافەتی نەتەوی کورد سەیر بکەن و ئیمانی خۆیان بە فەرمایشتی خوا و پێغەمبەری خوا (د.) قایم کەن کە دەفەرموون: موسڵمان لە رێگای ئێمەدا هەوڵ بـدات، ئێمە سەری دەخەین... بـرایانی خۆشەویست! لە هەمـوو شـتێک پێویستتر لە نـاو نەتەوەی کورددا پـاراسـتنی ئـایینی ئیسلامە، هەر مـوسڵمانێک پـاراسـتنی ئـایینی لە بیردا نەبێ، خـــوای گەورە سەری نـــاخـــات. پێویستە نەتەوەی کورد بەوپەڕی دڵگەرمی بۆ پێشکەوتنی کاروباری ئایینی هەوڵ و تێکۆشانی هەبێت، هەتا خوای گەورە بە تەواوی واتا سەرکەوتوومان بفەرمویێت.[٨]

رەنـــگدانەوەی ئـــایینیش لە خـــودی شـــانۆی دایکی نیشتمانـــدا دەردەکەوێت بە جۆرێ کە بەو هۆنراوەی "حاجی قادری کۆیە" لە هەڵاچوون بە خوادا دەست پێ دەکات و بەو جۆرە چالاکان و دارێژەرانی شـــانۆکە ویستوویانە کە بـــنەمـــای ئـــایینی و واتـــاوی (مەعـــنەوی) بۆ ویست و داخوازەکانیان پیشان بدەن:

ئەی بێنەزیر و هەمتا هەر تۆی کە بەرقەراری/ بێ دار و بێ دیاری، بێدار و پایەداری ...

ئێستێکە بۆیە "حاجی" مەدحت دەکا بە کوردی/ تاکەس نەڵێ: بە کوردی نەکراوە مەدحی باری

ئەمە نموونەیەکی شیاو لە شێوازی هەڵسوکەوتی رێبەرانی سیاسی لەگەڵ ئایین و پیشانـدەری پێگەیشتوویی سیاسی و تێگەیشتن لە کۆمەڵگا بـــووە، شـــتێ کە لە هەنـــدێ لایەنی سیاسی بزووتنەوەی دواتری کوردستاندا نەبینرا و بە ئاکاری نەشیاویان جۆرێ قەڵشتی کۆمەڵایەتییان پێکهێنا کە نەیارانی گەل کەڵکیان لێوەرگرت.

دەرکەوتنی ئایین لە راگەیندراو و چاپەمەنییەکاندا

ئـایین لە راگەیندراو و چـاپەمەنییەکانی حێزبەکانی کوردسـتانی رۆژهەڵاتـدا هەر لە سەرەتـاوە رەنگدانەوەی هەبووە. جگە لە "حێزبی ئازادیخوازی کورد"[٩] کە بەڵگەیەکی وەهای لە بەردەست نییە، لەم بـــوارەوە دەکرێ بە مەرامـــنامەی دووەمین رێکخراوی رامیاریی نـــوێی کوردی لە رۆژهەڵاتی کوردســـتان واتە کۆمەڵەی "ژ.ک" ئـــامـــاژە بکرێت. مەرامـــنامەکە وێرای ئەوەی کە

مەرامی کۆمەڵە بە دێمۆکراسی دەزانێت، لە خاڵی یەک و حەوتدا بە شێوەی خوارەوە ئاماژە بە ئایین دەکات:

١. کۆمەڵەی ژ.ک لەسەر چوار کۆڵەکەی ئیسلامەتی، کوردایەتی، شارستانییەت، ئاشتی و ئـاشـتیخوازیی دانـراوە و هەمـوو یاسـا و ڕێساکانی لەگەڵ شەریعەتی ئیسلام جۆر دەکرێت و ئینجا ئەخرێتە کار.

٧. بە بۆنەی مـوسڵمانـبوونی بەشی زۆری نەتەوەی کورد، کۆمەڵە لە کوردسـتانـدا تەنیا ئـایینی پیرۆزی ئیسلام بە فەرمی دەنـاسێ و بۆ بـرەودانی شەریعەتی خـاوێنی ئیسلام و بەجێگەیشتی هەمـوو ڕێوشـوێنێکی ئیسلامەتی تێدەکۆشێ و دەگەڵ دووڕووان بە توندی بەربەرەکانێ دەکات.[١٠]

لەم دوو خـاڵەدا کۆمەڵە وێڕای گـرنگیدان بە شـارسـتانییەت و ئـاشـتەوایی، ویستوویە کە پێبەندبوونی بە ئیسلام بنوێنێت. ئەمە ڕەنگە لە پـلەی یەکەمدا نـاکۆکی تێدا ببێنرێت بەڵام لە کردەوەدا وانەبـوون و گـرنگیدان بە ئـایینی ئیسلام بە واتـای نەبـوونی بـاوەڕیان بە ئـازادی ئایینەکانی تر نەبووە وەک چۆن خۆیان دەربڕی دەکەن کە بەشێکی کورد موسڵمان نین و بیر و چـوارچێوەی کاریان کوردایەتییەکی تۆخ بـووە. بەڵام بۆ ڕەچـاوکردنی کۆمەڵگا و ئەوەی کە بە هۆی کەش و هەوای زاڵی سیاسی ئەو دەم لە ژێر نـاوی ئیسلامـدا دژایەتییان نەکرێت و حکوومەت و نەیاران لەوە کەڵکی نـالەبـار وەرنەگـرن، ئەو جەخـتەیان کردووە و دواتـر پـاش گۆڕانی نـاو بۆ حێزبی دێمۆکرات، ئەم نـاکۆکییانە چـارەسەر دەکرێت. بۆ وێنە هەر لەم پێوەنـدییەدا، دەکرێ بە هەنـدێ دژکردەوە لە کاتی بڵاوبـوونەوەی چـاپەمەنییەکانی کۆمەڵەدا ئـامـاژە بکرێت هەرچەنـد ئـایین وەک چۆن لە مەرامیانـدا ڕەنـگدانەوەی هەبـووە لەسەر چـاپەمەنییەکانیشیان هەیبووە. لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی ژ.ک دەکرێ بە گۆڤاری "نیشتمان" ئـامـاژە بکرێت. کاتی بڵاوبـوونەوەی ژمـارەی یەکەمی نیشتمان هێندێ کەس کۆمەڵە بە کۆمـونیست و لە ئـایین وەرگەڕاو تۆمەتـبار دەکەن و ئەوانیش لە ڕاگەیندراوێکدا کە لە ژێر سەردێڕی "بە ناوی یەزدانی گەورە و بەرزی بێ هاوتا" دەست پێ دەکات، وەڵامیان دەدەنەوە و نکۆڵی لەو شـتە دەکەن.[١١] لەسەر ئەم ڕۆژنـامە نـاوی "ئەڵڵا" لەسەرەوەی هێمای J.K و دروشمی "بـژی کورد و کوردسـتانی گەورە" و وشەی "نیشتمان" دانـراوە. هەروەهـا لە شـوێنێکی تـردا لەسەر هێمای J.K ئایەتی پیرۆزی قورئان "و من یتوکل علی الله فهو حسبه" نووسراوە.

لە نووسراوە و چاپەمەنییەکانی حێزبی دێمۆکراتی کوردستان و کۆماری کوردستانیشدا ڕێز لە ئایین و بیروڕای ئایینی بە باشی دەردەکەوێت. بۆ وێنە هەر لە سەرەتاوە ڕاگەیندراوی تایبەت

بە ڕاگەیاندنی حیزبی دێموکرات و بەرنامەکەی بە ناوی "بسم الله الرحمن الرحیم" دەست پێ دەکات.[12] لە حیزبی دێموکراتـــدا زیاتـــر لایەنی دێموکراسی و سێکیولاریزم ڕەچـــاو کرا و لاوازییەکانی کۆمەڵەی ژ.ک لەم پێوەندییەدا چارەسەر کرا بەجۆرێ کە لە یەکەمین مەرامنامەی حیزبی دێموکراتدا کە بریتی بووە لە ٢٢ خاڵ زیاتر سەرنجی ئەم لایەنە دراوە. بۆ وێنە لە پاژی یەکەمدا دەڵێ حیزب لەسەر ئەم بنەمایانەیە: "هەقیقەت، دادپەروەریی و شارستانییەت." لە پـاژی دووەمـدا دەڵێ: "... ئەبێ لەسەر بنچینەی دێموکراسی، قـازانـجەکانی کۆمەڵانی خەڵک ڕەچاو بکرێ، ئەبێ بێ گوێدانە جیاوازیی نەتەوەیی، قەومی و ئایینی، بۆ هەڵبژاردنی نوێنەر بۆ مەجـلیسی شـوورای میللی مـافی وەکوویەکیان هەبێت." و لە پـاژی سێ و لە خـاڵی دوانـزەدا دەڵێ: "حیزب بە بێ جیاوازی نەتەوایەتی و قەومی و ئـــایینی پـــاڵپشتی لە ژیانی سیاسی و ئابووری و کەلەپووریی و لەشساغی هەموو زەحمەتکێشان ئەکا کە لە کوردستان ئەژین".[13] هەر لەم پێوەنـدییەدا دەکرێ ئـامـاژە بە گـرنـگترین بڵاوکراوەی سەردەمی کۆمـار واتە ڕۆژنـامەی "کوردســـتان" بکرێت. لە سەرەتـــاوە، لە سەر ئەم ڕۆژنـــامەیەشـــدا و لەسەرەوەی وشەی "کوردسـتان" دەنـووسـرا "بە نێوی خـودای بەرز و بێ هـاوتـا" و هەروەهـا هەنـدێ نـووسەری ئـــایینیش تێیدا دەیانـــنووسی و هەنـــدێ بـــابەتی ئـــایینی پەتی یان پێوەنـــدیدار بە مـــافی نەتەوەییشی لەبەر دەگرت.

ئایین و ڕێوڕەسمی ڕاگەیاندنی کۆماری کوردستان

لە ڕێوڕەســـمەکانی ئەو سەردەمەدا لایەنی ئـــایینی تەشـــریفات بە ڕێکوپێکی و جـــوانی و بۆ پـــتەوکردنی بەڵێندارێتی و ئەمەگـــناسی ڕەچـــاو دەکران. بۆ وێنە دەکرێ ئـــامـــاژە بە بۆنە و ڕێوڕەسمی ڕاگەیانـدنی کۆمـار بکرێت. لەو ڕۆژەدا قـازی لەگەڵ پیاوانی ئـایینی وەک حـاجی باباشێخ و چەند شێخ و مەلای مەزن لە مەحکەمەوە دەردەکەون و بەرەو گۆڕەپانی چوارچرا دەچـن و لەوێ بە ئەنـدامـانی کۆمیتەی نـاوەنـدیی حیزبی دێموکرات رادەگەینێت کە "بـچن قـورئـان و نەخـشەی کوردسـتانی گەورە و ئـاڵای کوردسـتان بێنن." لێژنەیەک لەوانیش بەرەو نـاوەنـدیی حیزب دەچن۔ و قو۔رئا۔نی پیرۆز لەگەڵ ئا۔ڵا و نەخشـە دێنن و لەسەر دەستـی مەلا حوسێنی شکاک دایدەنن. قازی محەمەد سەرپۆش لەسەریان لادەبات و داب و نەریتی سوێند خـواردن بەجێ دەهێنێت: "ئەمـن بە خـوا، بە وتـراوەی مەزنی خـوا، بە نیشتمان، بە شەرافەتی گەلی کورد، بە ئـاڵای پیرۆزی کوردستان سـوێند دەخۆم، کە تـا دوایین هەنـاسەی ژیانم و ڕژانی دوایین تنۆکی خـــوێنم بە گیان و مـــاڵ لە ڕێی ڕاگـــرتنی سەربەخۆیی و بەرزکردنەوەی ئـــاڵای

کوردسـتانـدا تێکۆشـم و...."[١٤] بەم شێوازە قـازی بە مەنـدیلی سـپی مەلایەتی و دادوەرییەوە، کۆمـاری کوردسـتانی ڕاگەیانـد و نە تەنیا لە بەرگی ئـاییندا بە گـژی نەتەوەدا نەچـووەوە بەڵکو گەورەتـرین خـزمەتی کرد و زۆرتـرین نـرخ و تێچووی بۆ دا. هەروەهـا پێش وتـارەکەی قـازی مـحەمەد وەک سەرۆک کۆمـاری کوردسـتان، مەلا حـوسێنی مەجـدی، دابـونەریتی دوعـا و پاڕانەوەی ئاییینی بەجێ دەهێنێت.

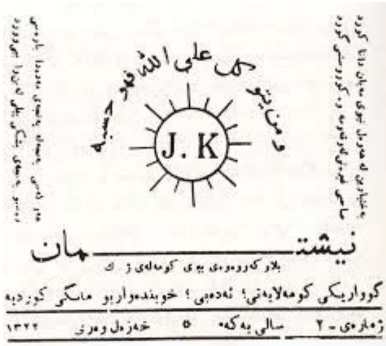
نیشتمان
بلاو کەرەوەی بیری کومەلەی ژ. ک
گوواریکی کومەلایەتی؛ ئەدەبی؛ خوێندەواریو مانگی کوردیە
ژمارەی - ٢ سالی یەکەم ٥ خەزەڵوەری ١٣٢٢

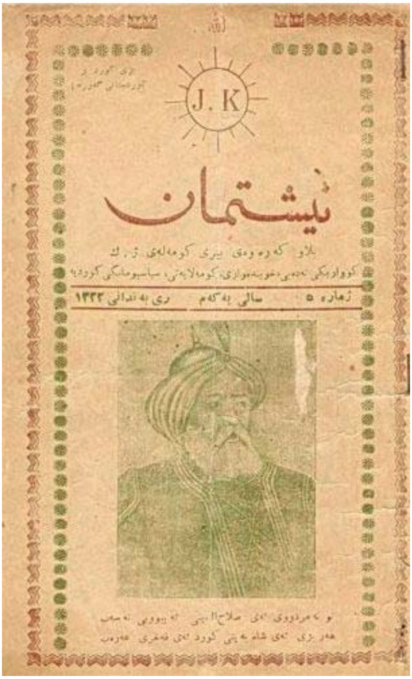
نیشتمان
بلاو کەرەوەی بیری کومەلەی ژ. ك
گوواریکی ئەدەبی، خوێندەواری، کومەلایەتی، سیاسیو مانگی کوردیە
ژمارە ٥ سالی یەکەم ری بەندانی ١٣٢٢

کوردستان
(شەریعەتی محمدی ئەمی ئەزانی رەواند.)

کوردوستان

کوردوستان
بسم الله الرحمن الرحیم
(خوشەویستی نیشتمان)

ئاکام: کۆماری کوردستان، دەوڵەتێکی سێکیولار دێمۆکراتیک

وێڕای ئەوەی کە حکوومەتی کۆماری کوردستان لەسەر بنەمای مەعنەوییەت و سیاسەتی مەعنەوی بوو و زۆربەیان کەسانی ئیماندار بوون، لە باری سیاسییەوە دەوڵەتێکی سێکیولار و دێمۆکراتیک بوو. بە بەراورد لەگەڵ وڵاتانی ئەو دەمەی ناوچەکە بەتایبەت ئێران کە خاوەن سیستەمی سیاسی پاشایەتی و سەروەری تاکەکەسی و حکوومەتێکی دیکتاتۆری بوو و تەنیا هەندێ لایەنی دێمۆکراسی ئەویش بە شێوەی لاواز لەوێدا هەبوون، وەک هەڵبژاردنی پاڕلەمان کە ئەوەش خاوەن مێکانیزمی دێمۆکراتیک نەبوو، کوردستان خاوەن سیستەمی سیاسی کۆماریی و حکوومەتێکی دێمۆکراتیک بوو کە تێیدا بەهاکانی ئازدی، دادپەروەریی، ئاشتی و ڕێز لە یەکترگرتن دەبینران، بەڵام تەمەنی کورتی ڕێگەی نەدا کە گەلی کورد لە بەرەچەی کەڵک وەرگرن. لە چوارچێوەی حکوومەتدا ڕێز لە هەموو ئایین و ئایینزاکان دەگیردرا و گرنگایەتی دەدرا بە پێشکەوتنی زانست و پەرەپێدانی تەکنۆلۆژیا. وەک زۆر نموونە لە دەوڵەتە سێکیولارەکان، لەڕاستیدا سیاسەت و ئایین وەک دوو بازنەی جیاواز نەبوون بەڵام دامەزراوەکانی "دەوڵەت و ئایین" لێکتر جیا بوون و دەوڵەت دامەزراوەیەکی بێ لایەن بوو بۆ ڕەچاوکردنی دادپەروەریی و بەرابەریی نێوان هەموو گروپە کۆمەڵایەتییەکان، و ئازادی بیروڕا و ئایین هەبوو. بۆیە لە خۆڕا نەگوتراوە کە قازی وەکو گاندی بووە و دەوڵەتەکشی دەوڵەتێکی سێکیولار دێمۆکراتیک.

✦

سەرچاوەکان:

---

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی ٢٠١٦/١٢/٠١، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:
http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=28213&T=

[2] ژاکوب تـوب، "الهیات و نـظریەی سیاسی"، تـرجـمەی: میلاد پشـتیوان، ٢٥ اکتبر، ٢٠١٦. وەرگیراو لە: Problematicaa.com. کە وەرگێڕدراوی فارسی ئەم وتارەیە: Jacob Taubes (1955) “Theology and Political Theory”, Social Research, Vol. 22, No. 1, pp. 57–68.

[3] لەم بوارەوە و لە پێوەندی لەگەڵ ئەم بەشەدا، بڕوانە بابەتی "ئایین لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا: تێگەیشتنێکی مامناوەند لە سێکیولاریزم"، هەر لەم پەرتووکەدا.

[4] غەنی بلوریان، **ئاڵە کۆک (بەسەرهاتەکانی سیاسی ژیانم)**، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٧، ل. ٥٣.

[5] جەلیل گادانی، **٥٠ ساڵ خەبات، کورتە مێژوویەکی حێزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران**، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیریی هەرێمی کوردستان، لل. ٢١–٢٠.

[6] بلوریان، ١٩٩٧، ل. ٤١.

[7] هەر ئەوە، ل. ٤٢.
[8] عومەر عەبدولعەزیز، **کۆماری کوردستان و پێشەوا قازی محەمەد**، هەولێر: نووسینگەی تەفسیر، ٢٠١٦، ل. ٢٢.
[9] "حیزبی ئازادیخوازی کورد یان کوردستان" لە نێوان ساڵەکانی ١٩٣٨ و ١٩٤٠دا پێکهاتبوو و چالاکی دەنواند و لەلایەن "عەزیزی زەندی" نــاســراو بە "عەزیز ئەڵمانی" دامەزرابــوو و دەگــوتــرێت رەنــگە لەگەڵ ئەڵمانییەکان کە ئەو دەم لە ئێرانــدا تەشەنەی زۆریان هەبــووە پێوەندیی هەبوویێت، کە هەندێک رووناکبیر و شێخ و ئاغای ناوچەی موکریان بەرەو لای راکێشرابوون. ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامانی ئەم حیزبە لەو کاتەدا دەگیردرێن و بڕێکیان بۆ شارەکانی باشووری ئێران دوور دەخرێنەوە کە پاش روخانی حکوومەتی رەزاخان لە ١٩٤١ دا دەگەڕێنەوە کوردستان. عەزیز دواتریش لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی ژ.ک بووە (لەمبارەوە بڕواننە: مەدەنی، ٢٠٠١ و گادانی).
[10] حوسێن مەدەنی، **کوردستان و ستراتێژی دەوڵەتان**، بەرگی دووەم، ٢٠٠١، ل. ٢٠٠.
[11] مەدەنی، ٢٠٠١، ل. ٢٠٥.
[12] بڕواننە: محمود نادری، **حزب دمکرات کردستان ایران**، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، ٢٠١٦، ص. ٥٥؛ و، رەفێق ساڵح و سدیق ساڵح، **رۆژنامەی کوردستان (مەهاباد ١٣٢٤-١٣٢٥ی هەتاوی)**، چاپی یەکەم، هەولێر: دەزگای ئاراس، ٢٠٠٧، ل. ٣٥١.
[13] گادانی، لل. ٢٨-٢٩.
[14] رۆژنامەی کوردستان، ١٩٤٦، ژمارە ١٣.

کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا

(بە تیشک خستنەسەر رەوتی مەکتەب قورئان)[1]

"تـاکو ئـازادی رەخـنەگـرتـن لە ئـارادا نەبێت، پێزانین و رێزگـرتنێکی شیاویش نـاتـوانێ بـوونی هەبێت." (بومارشە)

پوختە:

بـابەتی بەردەسـت کردەی رامیاریانەی (سیاسی) ئـایین لە رۆژهەڵاتی کوردسـتان، سەرەتـاکانی شۆڕشی ١٩٧٩ی گەلانی ئێرانی لێکدەداتەوە کە تێیدا تەوەرێتی دراوە بە لێکدانەوەی "رەوتی مەکتەبی قـورئـان" وەکوو گـرنـگترین رەوتی ئیسلامـخواز لەو رۆژەی کوردسـتانـدا. لە پەنـای ئەوەشدا هەڵوێست و روانگەی حکوومەتی ناوەندیی، هەندێ لە گروپ و حێزبە سەرەکییەکانی کوردسـتان لە بەرانـبەر ئـاییندا پیشان دراوە. هەروەهـا هەوڵ دراوە ئـارمـانـخوازیی ئیسلامی و نـاکۆکی ئـایدۆلۆژیکی نێوان ئـایین و چەپ و ئـاکامەکانی ئەوە و ئەو کاریگەریانەی کە لەسەر رووداوەکانی کوردستان هەیانبووە، تاوتوێ بکرێن. دەسکەوتەکان پیشان دەدەن کە چ لایەنێک زۆرتــرین کەڵکی لە کردەی ئــایین وەرگــرتــووە. کەواتە بەپێی روانــگە تیۆریکە جیاوازەکان سەبــارەت بە ئـایین و کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئەوە، هەنــدێ بــابەت وەک: کورتەیەک لە چـالاکییە سەرەکییەکانی زانـایانی ئـایینی کوردسـتان، ئـایین وەک ئـامـرازی سیاسی حکوومەتە نـاوەنـدییەکان لە کوردسـتانـدا، چەپی تۆخ و دژایەتی لەگەڵ ئـایین، گـروپە مـامـناوەنـدەکان و راهــاتــن لەگەڵ ئــایین، رەوتی مەکتەب و پێکهاتنی حکوومەتی ئیسلامی، رەوتی مەکتەب و

دژایەتی لەگەڵ چەپ، ڕەوتی مەکتەب و خەبـــاتی چەکدارانە، ڕەوتی مەکتەب و حکوومەتی ناوەندیی، و پەڕاوێزکەوتی سیاسی مەکتەب لێکدراونەتەوە.

پێشەکی

بە تێپەرینی کات، لەوڕووەوە کە مێژوو پڕ بـــووە لە شەڕی خـــوێناوی لە ژێر نـــاوی ئـــاییندا، لە کۆمەڵگا پێشکەوتووەکاندا ئایین لە کردە نەریتییەکان و دەستێوەردان لە هەموو کاروبارەکاندا دوورکەوتەوە و پێویست بـــوونی دامەزراوەیەکی بێلایەن وەک دەوڵەتی مۆدێڕن زیاتـــر دەرکەوت. بەڵام "ئـایینی سیاسی"، کە مەبەسـت لەوە ئەوەیە کە یاریزانـانی ئـایینی بەتەواوی دەچـنە نـاو هەرێمی تـایبەت بە بـابەتە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکان و دەستێوەردانیان دەبێت، لە جیهانی سێهەمـــدا نەتەنیا لە نێو نەچـــوو بەڵکو تەنـــانەت وێدەچێت کە پێوەنـــدەکانی لەگەڵ سیاسەت لەم جۆرە کۆمەڵگایانەدا زیاتـــر بـــووە. لە سەرەتـــای دەیەی ١٩٧٠ بەمـــلاوە بەردەوام هەنـــدێ نـــموونە لەم بـــوارەدا هەبـــووە، لەوانە دەکرێ بە ڕوودانی شۆڕشی ئێران لە ١٩٧٩، پەرەسەندنی بازنەی خەباتە ئیسلامییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەربڵاوتر لەوە، دواهاتە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکانی گەشەی خێرای فیرقەکانی پرۆتێستانیزمی مەسیحی بەتـــایبەت لە ئـافـریقا و ئەمـریکای لاتین ئـامـاژە بکرێت.[٢] هەرچەنـد دەکرێ لە زۆربەی ئەم جـووڵانەوانەی بـووژانـدنەوە وەک دژکردەوەی کاتیی نـاوبـبرێت کە لە بەرانـبەر جـووڵەی هێور و خـزیان بەرەو پێشی سێکیولاریزمـــدا نـــاتـــوانـــن خۆڕاگـــر بـــن. بەوەشەوە یەکێک لەو بـــوارانەی کە لە خـوێندنەوەکانی پێوەنـدیدار بە جیهانی سێهەم و بەتـایبەت کوردسـتان سەرنـج نەدراوە و هەر لەو کاتەشـــدا لە بـاری شیکارییەوە زۆر بەقـــازانـــجە، ڕوونکردنەوە و ڕێخەدۆزینەوەی پـــرسی کاریگەریی ئـــایین لەسەر بـــابەتە سیاسییەکان، بەتـــایبەت لە چـــوارچێوەی پەرەسەنـــدنی ئەم دواییانەی ڕەوتی دێمۆکراسییە. هەروەهـا، پێوەنـدیی ئـایین و نەتەوایەتی، یان بە واتـایەکی وردبینانەتـر پێوەنـدیی ئیسلام و نـاسیۆنـالیزم یەکێک لە گـرنـگترین و کۆنـترین بـاسەکانی بیری سیاسی ڕۆژهەڵاتی نـاوەڕاسـتی سەردەم بـووە و وەهـا دێتە بەرچـاو کە هێشتا جێگەی خۆی لە بیری سیاسی جیهانی ئیسلامـدا ڕاگـرێت. لەمـبارەوە پـرسی جۆراوجۆر وەک هەلی ڕاهـاتـوویی ئەم دووانە، پێشترێتی یەکیان بەسەر ئەوی تردا و وەرگرتن و ڕەتکردنەوەی دوولایەنەی ئەوانە لە ئارادا هەبووە و هەیە.[٣]

لەم پێوەنـــدییەدا، چۆنیەتی بەشـــداریی سیاسی و ڕۆڵی هێزە ئـــایینییەکان و لە پێشەوەی ئەوانەوە زانایانی ئایینی لە بزووتـنەوە و ڕاپەڕینەکانی کوردستان و لەو ڕێگایەوە پێوەندییان

لەگەڵ جیهانی سیاسەت وەها ئاڵۆزە کە هەندێ جار وەک پرسیارێک لەلایەن هەندێ کەس و لایەنی جیاوازەوە هاتووەتە ئاراوە و رۆڵی بەرچاوی ئەوان خراوەتە ژێر پرسیار، و هەندێ کاتیش بێ رەچاوکردنی مێژووی راپەڕینە جۆراوجۆرەکانی کوردستان و بە روانگەیەک کە ئەوەندە راستبینانە نەبووە، تووشیاری دادوەریی جۆراوجۆر بوون. لەلایەکی ترەوە چۆنیەتی هەڵسوکەوتی ئەم توێژە لەگەڵ پرسی نەتەوەیی و روانینی دوولایەنە بۆ ئەم پرسە، بەپێچەوانەی روانگەی زانایانی ئایینی نەتەوەکانی تر بە گوێرەی نەتەوەی خۆیان و هەروەها دووری کردن لە سیاسەت و... قورسی روانگەی نەرێنی لەسەر رۆڵی زانایانی ئایینی زیاتر کردووە. لەڕاستیدا، بە گشتی "هەژاریی بیرگەی مێژوویی" لە بیروڕاکانی هەردوو تاقمی ئایینی و نائایینیدا دیارە.[٤]

لە مێژووی راپەڕینەکانی کوردستاندا، سەرکردایەتی شۆڕشە کۆنەکان زیاتر لە دەس پیاوانی گەورەی ئایینیدا بووە و لە راپەڕینە نوێیەکاندا بەتایبەت لە کوردستانی رۆژهەڵات هێزە سیاسییەکان لە کاتی راپەڕیندا (کاتی کۆماری کوردستان و هەروەها پاش شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران) بە ناچار لە یارمەتی زانایانی ئایینی دوورەپەرێزییان نەکردووە. تەنانەت ئەو هێزانەی کە چوارچێوەی چالاکییەکانیان ئایینی نەبووە بە پاڵپشتی هێزی ئایینی، بوونی خۆیان راگەیاندووە و لەو رێگایەوە بۆ رەوابوون و شەرعییەتدان بە چالاکییەکان و دەسەڵاتی خۆیان و راکێشانی ئاپوورەی خەڵک بۆ گۆڕەپان هەوڵیان داوە. بۆ وێنە لە کاتی کۆماری کوردستاندا گەرچی بەپێی دۆخی ئەو دەم جیاوازییەکی ئەوتۆ بە واتای ئەوڕۆکە لە نێوان هێزە ئایینی و نائایینییەکاندا نەبوو بەڵام لە هەبوونی قازی محەمەد وەک سەرکردەیەکی نەتەوەیی-ئایینی کەڵک وەرگیرا و بە هاتنی ئەو چالاکی راشکاوانەی کۆمەڵەی ژ.ک و دواتر حیزبی دێمۆکرات دەسی پێ کرد. هەروەها لە شۆڕشی ١٩٧٩ی گەلانی ئێراندا، لە هەبوونی کەسایەتی شێخ عێزەدین حوسێنی وەک پێوەندیدەری هێزە جیاوازەکان کەڵک وەرگیرا. بەمانەشەوە بزووتنەوەی کورد نەیتوانیوە بە شێوەی کاریگەر لە هەبوونی هەستی پتەو، وەک پۆتانسییەلێک بە قازانجی پرسی کورد کەڵک وەرگرێت و ئەم هێزە زیاتر بە قازانجی دەسەڵاتە ناوەندییەکان رۆڵی گێڕاوە.[٥] وێنەی روونی وەها دۆخێک کردەوەی یاریزانانی سیاسی گۆڕەپانی کوردستان لە سەرەتاکانی شۆڕشی ١٩٧٩ واتە کاتێک بوو کە دەیتوانی بۆ چارەنووسی کوردستان زۆر گرنگ بێت.

لە ماوەی چەند مانگ پاش شۆڕش بێجگە حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران (حدکا) کە رێکخراوی سیاسی سەرەکی لە کوردستاندا بوو، رێکخراوەکانی تریش لە گۆڕەپانی سیاسی

کوردســـتانـــدا پەرە دەســـتێنن کە لە نێوان ئەوانەدا دەکرێ بە "کۆمەڵە" کە ڕێکخراوێکی مارکسیست-لێنینیستی لایەنگری ڕێبازی مائۆ بوو و لە ١٩٧٩ دا بە شێوەی فەرمی دامەزرا و لە هەنـدێ نـاوچەی کوردسـتانـدا پەرەی سەنـد، حیزبی ڕزگـاری، ڕەوتی مەکتەبی قـورئـان بە سەرکردایەتی مـامۆسـتا ئەحـمەدی مـوفتیزادە کە زیاتـر لە پـارێزگـای سنەدا تەشەنەی هەبـوو، لایەنـگرانی ڕەوتی ئیخوان مـوسـلمین، و هەروەهـا ڕێکخراوی ئێرانی فەدائیانی خەلـق، حێزبی توودە و... ئاماژە بکرێت. لە پەنای ئەم ڕێکخراو و ڕەوتانەشدا پێویستە بە ڕۆڵی شێخ عێزەدین حـوسێنی ڕێبەری نیشتمانی-ئـایینی کوردسـتان کە بە جۆری بـانـتر لە حێزبەکان کاری دەکرد، ئـامـاژە بکرێت. لە نێوان ئەو یاریزانە کاریگەرانە لە کوردسـتانـدا، ئەم نـووسـراوە بە پێی تەوەرێتی بابەت تیشکی خستووەتە سەر "ڕەوتی مەکتەبی قورئان".

لەم نـــووســـراوەدا ئێمە بە دوای ئەوەوەین کە بـــزانین کردەی رامیارانەی ئـــایین لە کاتی ڕووداوەکانی کوردســـتان لە سەرەتـــاکانی شۆڕشی ١٩٧٩ چلۆن بـــووە؟ زاڵیەتی ئـــایدۆلۆژیکی ئـــایین، بە ئـــامـــراز بـــوونی، کەڵکوەرگـــرتنی سیاسی لە کردە سیاسی-کۆمەڵایەتییەکانی چ کاریگەرییەکی لەسەر ڕووداوەکان هەبـووە؟ و لە دواییدا، ئـاخۆ ئـایین هۆکاری تۆکمەیی بـووە یان نـــاکۆکی و پـــرژوبڵاوی؟ ئەوەی بۆ ئێمە گـــرنـــگایەتی هەیە ئەوەیە کە بـــزانین گـــروپە سیاسییەکان لە کۆمەڵگای خۆیان وەک کۆمەڵگایەکی نەریتی و هەروەها هەلومەرجی شوێن و کاتی خۆیان چ تێگەیشتنێکیان هەبـــووە و هەروەهـــا کردەی سیاسی ئـــایین وەک یەکێک لە تـایبەتمەنـدییەکانی وەهـا کۆمەڵگایەک چەنـدە بۆیان گـرنـگایەتی هەبـووە. یان بەپێچەوانەوە، ئـایین هۆی جیاوازیی و نـاکۆکی لە نێوان گـروپە سیاسییەکانی کوردسـتان و ئـامـرازی سیاسی شیاو بۆ حکوومەتی نـــاوەنـــدی بـــووە. زۆربەی نەتەوە مـــوسڵمانەکان لە ئـــایین بۆ گەیشتن بە ئامانجە نەتەوەییەکانی خۆیان کەڵکی پێویستیان وەرگرتووە، بەڵام بۆچی لە کوردستاندا وەها نەبـووە. لە سیاسەتـدا گەیشتن بە ئـامـانـج گـرنـگە بەڵام ئـاخۆ ئـامـانجی هـاوبەش بۆ گـروپە سیاسییەکانی کورد هەبـــووە یان نە هەرکامەو ئـــامـــانجی تـــایبەتی خۆیان هەبـــووە و بۆ دەستەبەرکردنی دەسەڵاتی خەیاڵاوی تێدەکۆشان. نـاکۆکی ئـایدۆلۆژیک لە وەها کۆمەڵگایەکدا چ دواهـاتێکی سیاسی هەبووە و ئـاخۆ لە وەها دۆخێکدا وەها نـاکۆکیگەلێک پێویست بـوو، یان پێویست بە هاسانگرتن و ڕاهاتنێک بوو کە قەت لێی تێنەگەیشتن.

ئەم وتـارە بە دوور لە هەر جۆرە ئـاڕاسـتەگـرتـن و جیا لە کەسـایەتی تـاکەکان و بەپێی ئەو سەرچـاوانەی نووسراوە کە لە بەردەس بوون، و گریمانە ناکرێت کە هەرچی تێدایە بە تەواوی ڕاســتە، و هەر ئەگەرێکی تـــر بەپێی سەرچـــاوەی تـــر و یان هەر ڕاڤەیەکی تـــر لە وتەکان و

نووسراوەکان دەکرێ هەبێت. کەواتە بەتەنیا بە روانگەیەکی سیاسی پرسەکە لێکدراوەتەوە و راستخوازیی سیاسی رەچاو کراوە نەک ئارمانخوازیی و دۆزینەوەی راستیی و هەقێقەت. ئەوەی لەبەرچاو گیراوە راستی و واقیعی سیاسی لە کات و شوێنێکی تایبەت وەک کوردستانە نەک راست و هەقێقی بوونی رەوت، حیزب، رێکخراو یان کەسایەتییەکی تایبەت. بەڵام بەپێی باسی وتارەکە کە کردەی ئایینە، تەوەری سەرەکی وتارەکە بۆ "رەوتی مەکتەبی قورئان" وەکو گرنگترین رەوتی ئیسلامی و وەکو یاریزانی سیاسی و وێنەیەک لە ئیسلامی سیاسی لە کوردستاندا، تەرخان کراوە. بۆیە لێکدانەوەی زیاتری ئەم رەوتە و تاوتوێ کردنی هەڵوێستەکانیشی، بە هۆی نەبوونی هەڵەی سیاسی لایەنەکانی تر یان زەقکردنەوەی لایەنێکی تایبەت نییە، بەڵکو بە هۆی سنووردارێتی نووسین و تەوەرێتی بابەتە.

روانگە تیۆریکەکان سەبارەت بە ئایین و کردەی ئەوە

پێش چوونەناو باسی کوردستان، پێویستە کە ئاماژەیەکمان بۆ پێناسەکان و روانگە تیۆریکە جیاوازەکانی پێوەندیدار بە ئایین و کردەی هەبێت. وتنی ئەوەی کە کاری ئایین لە بنەڕەتدا پاراستنی بەندوباوی کۆمەڵایەتییە، کردەی ئایین زۆر بەرتەسک پیشان دەدات. روونە کە زۆربەی نەریتە ئایینییەکان لەگەڵ بەندوباو و رێکخستنی کاروباری مرۆییدا سەروکاریان هەیە، بەڵام لەو راستییە وەها دەرناکەوێت کە کاری ئایین تەنیا هەر ئەوە بێت.[٦] هەمیلتۆن[٧] جۆرەکانی روونکردنەوەی ئایینی کردووە بە دوو جۆری تیۆری دەروونناسیارانە و کۆمەڵناسیارانە کە تیۆری دەروونناسیارانە بۆخۆیشی دەبێتە دوو جۆر تیۆری ئاوەزخوازانە و سۆزخوازانە. تیۆرییە دەروونناسیارانەکانی ئایین بە کارێکی تاکەکەسی دەزانن کە لە سەرچاوەکانی ناخی تاکەوە هەڵدەقوڵن، لە کاتێکدا تیۆرییە کۆمەڵناسیارانەکان ئایین پێوەند دەدەن بە گروپ و کۆمەڵگا و ئەوەی کە ئاینداریی تاک لە سەرچاوکە کۆمەڵایەتییەکانەوە هەڵدەقوڵێت. تیۆرییە دەروونناسیارانەکانی ئاوەزخوازانە لە بنەڕەتدا لە خودی مرۆڤدا بە دوای رێخەی ئایین دەگەڕێن، لە کاتێکدا کە تیۆرییە سۆزخوازانەکان لە لایەنە سۆزدارانەکانی سروشتی مرۆڤدا بە دوای رێخەکانی ئاییندا دەگەڕێن.[٨]

لە بیرۆکەی ئاگوست کۆنتدا[٩]، ئایین نەتەنیا هەوڵێکە بۆ روونکردنەوە و ناسینی راستیی، بەڵکو وەک بنەمایەکی پێکهێنەری یەکیەتی کۆمەڵگای مرۆییش دێتە ئەژمێر.[١٠] رابێرت بێلا[١١] دەڵێت ئایین لە بنەڕەتدا سەروکاری لەگەڵ هەندێ هێما هەیە کە بە چاو نابینرێن (ناعەینین) و هەست، بەها و هیواکانی ئیماندارن دەردەبڕن، یان رەوتی کردەوەی دوولایەنەی نێوان مرۆڤەکان و

شــتە بەرچــاوە دەرەکییەکان (ئەعیان) ڕێکدەخەن و ڕێکوپێکی دەکەن، یان گشــت کۆمەڵی زەینەکان و عەینەکان کۆ دەکەنەوە و یان بـواری ئەم کۆی گشـتییە پیشان دەدەن. ئەم هێمایانە وێرای ئەوەی کە راســتەقینەیەکیش (واقیعییەت) دەردەبڕن بەڵام دانــابەزن بۆ پــرسە ئەزمــوونییەکان. بێلا بەم هەڵوێستە "واقیعخوازیی هێماییین" دەڵێت. لەم ڕوانــگەوە ئــایین لە خۆیدا راستەقینەیەکە (واقعییەتێکە). بێلا بە روونی دەڵێت کە "ئـایین بـابەتێکی راسـتی یان هەقێقییە".[12] هەبــوونی بەرژەوەنـــدییە بەکۆمەڵەکان لەگەڵ بــاوەڕە جۆراوجۆرەکان، وێرای گـرێدراوێتی نێوان ئەم بـاوەڕانە و هەلـومەرجی مـاددی، ڕەنـگە ڕوانـگەی ئێمە لەسەر بـاوەڕە ئاینییەکان بگۆڕێت و سەبارەت بەوانە ئێمە بخاتە گومانەوە، لە کاتێکدا کە پێشتر ئەوانەمان بە تەواوی قەبووڵ کردبوو. ئێدوارد تایلۆر[13] "باوەڕ بە هەبوونە ڕۆحانییەکان"ی وەک پێناسەی لانیکەمی ئـــایین پێشنیار کردووە.[14] بە وتەی دورکهایم[15]، ئــــایین: "سیستەمێکی یەکپارچە لە باوەڕەکان و کردەوەکانی هەمـوو ئەو کەسانەی کە جێبەجێیان دەکەن لە کۆمەڵێکی ڕەوشـتیی یەکینەدا ڕێکدەخـات." جێف هەینس[16] لە دوو واتــای جیاوازدا ئـایین بە کار دەهێنێت. یەکەم، ئایین لە چوارچێوەی پێشکەشکردنی بۆچوونێکی مەعنەوی (واتاوی) لەوە، بریتییە لە کۆمەڵە نموونەگەلێکی ئاکاری کۆمەڵایەتی و تاکەکەسی کە یارمەتی پێڕەوانی خۆی دەدات بۆ بیچمدان بە ژیانی ڕۆژانە بەپێی ئەم نـموونـانە. ئـایین، لەم واتـایەدا پێویستی بە بیرۆکە بەرزەکان هەیە. بیرۆکەیەک کە پێوەندیی بە ڕاستییەکانی سەرەوەی سروشت هەیە. هەروەها ئایین پێویستی بە پیرۆزیی هەیە؛ سیستەمێکی بـریتی لە وتە و کردەوە کە جیهان لە چـوارچێوەی ئەوەیدا کە بە پیرۆز دێتە ئەژمێر، پێناسە بکات. بە کورتی ئـایین پێویستی بە خـاڵێک لە لــووتکەدا هەیە؛ لووتکەیەک کە خەڵک پێوەند دەدات بە دۆخی کۆتایی هەبوونەوە. دووەم ئەوەی کە، ئایین لە قــاپڵۆخی لایەنە مــاددییەکانی ئەوەدا وەک پێکهاتە ئــایینییەکان، گــروپەکان و بــزووتــنەوە ئایینییەکان دەناسێنێت. بەپێی ئەم پێناسە، هیچ ڕێکخراو، گروپ یان بزووتنەوەیەکی ئایینی نییە کە بە تەواوی لەگەڵ بـابەتە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان پێوەنـدیی پچڕانـدبێت. هەر لەم پێوەنــدییەدا دەکرێ ئــامــاژە بە چەنــدین جۆر لە گــروپەکان و بــزووتــنەوە ئــایینییەکان لە سەرتـانـسەری جیهانـدا بکرێت لەوانە ڕێکخراوە پـارێزکارەکان وەکو دامەزراوەی کەلیسای ڕۆم، گــروپە هێندووەکان، بەرەی ڕزگــاری ئیسلامی ئەلــجەزایەر، حیزبی ئیسلامی کێنیا، حەمــاسی فەلەستین و حیزبی ئیسلامی پارتایی مالیزیا.[17]

هەندێ لە پێناسەکانی سەرەوە لە جۆری پێناسەی مـاکین. ئەم جۆرە پێناسـانە دەڵێن کە مـاک و ســروشــتی ئـایین چییە. بەڵام هەنــدێکی تــریان پێناسەی کردەیین کە دەڵێن ئـایین چ کارێک دەکات. پێناسەی ئـایینی دوورکهایم بە هۆی ئـامـاژە بەوەی کە ئـایین پێڕەوەکانی لە کۆمەڵێکی

رەوشـــتیدا یەکدەخـــات و تۆکمەییان پێ دەبەخشێت (تیۆری ئـــایین و لێکترگـــرێدراوێتی) لەبەرگـــری بـــنەمـــایەکی کردەییە. پێناسە کردەخـــوازانەکان بە شێوەی ئـــاســـایی گـــرێدراوی روانـــگەیەکی تیۆریکن کە دەیهەوێت ئـــایین بەپێی رۆڵێکی بـــنەڕەتی تەڵقینکەر روون بکاتەوە. وەهـــا تیۆریداڕێژانێک زۆرتـــر داواکاریی ئەوەیان هەیە کە سیستەمـــگەلێک لە بەهـــاکان و باوەڕەکان وەک کۆمونیزم، فاشیزم و نەتەوەخوازیی وەها کردەیەکیان هەیە و هەر بەم بۆنەوە ئەوانە دەخەنە بـــازنەی بـــابەتی ئـــایینەوە. نـــموونەی پێناسەیەکی لەبەرگـــر، پێناسەی ینگەرە[18]: "ئایین سیستەمێک لەو باوەڕ و کردەوانەیە کە لە رێگای ئەوانەوە کۆمەڵە مرۆڤێک لەگەڵ پرسە کۆتـــاییەکانی ژیانی مـــرۆیی چـــنگاوش دەبـــن."[19] بەڵام رابێرتسۆن[20] پێشنیار دەکات کە ئەم ئـــایدۆلۆژی و سیستەمـــانەی کە لەگەڵ ئـــایین لایەنی هـــاوبەشیان هەیە و وەک ئـــایین رۆڵی کۆمەڵایەتی دەگێڕن بە چەمکی "ئایینداریی جێگرەوە" وەسف بکرێن.[21]

کردەخـــوازە نـــوێیەکان بـــنەمـــای دەرونـــناسیارانەی بەهێزیان لەگەڵ رێبازێکی لە بـــنەڕەتـــدا کۆمەڵناسیارانە تێکەڵ کردووە. ئـــایین ورەی تـــاکەکان بۆ لەبەرچـــاوگـــرتنی نۆرمە بەکۆمەڵەکان بەهێزتـــر دەکات و ئەم نۆرمـــانە دەخـــاتە سەرەوەی بەرژەوەنـــدییە تەنیا تـــایبەتییەکان. ئـــایین یەکیەتی تـــاکەکانی کۆمەڵگا لەگەڵ ئەنـــدامـــانی دیکە بەهێزتـــر دەکات و جیایی ئەوانە لە ئەندامانی هۆزەکان، کۆمەڵەکان یان نەتەوەکانی تر توندتر دەکاتەوە. ئەم دیاردە نابەرهەستانە (ئەو راستییانەی ئەزمـوون نـاکرێن) و ئەو شـت و کردەوە جەستەپێدراوانەی کە ئەوانە پیشان دەدەن، لە راگـــرتنی تۆکمەیی کۆمەڵایەتیدا رۆڵی بـــنەڕەتی دەگێڕن.[22] کە وەکو کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئایین لە سیاسەتدا کەڵکیان لێوەردەگیردرێت.

ئـــایین بە رێخەی قـــووڵی کۆمەڵایەتییەوە خـــاوەن هێزی هەرە زۆری کۆکردنەوە و بـــزاوتنی کۆمەڵگایە. ژان پۆل ویلم[23] لە پەرتـــووکی "کۆمەڵناسی ئـــایینەکان"دا، دەڵێت: "ئـــایین دەتـــوانێت بۆ خۆی رۆڵی بزاوتنی مرۆڤەکان بە مەبەستی واتادان بە شوناسی بەکۆمەڵ دەستەبەر بکات؛ جـــگە لەوە، ئـــایین بە هۆی دەسەڵاتی تەشەنەی کەلەپـــووریی خۆی لە رێگای رەوتی بە کۆمەڵایەتی بـــوون، و لەبەرگـــرتنی دامەزراوەی بەڕێوەبـــردنی بۆنە ئـــایینییەکان، دەتـــوانێت بە گـــوێرەی دیکەی هۆکارەکانی بـــزاوتـــن وەک زمـــان، هەنـــدێ پێشترێتی هەبێت. کەواتە کاتێ کە لە چـــوارچێوەی پێوەنـــدییە کۆمەڵایەتییەکانی زاڵیەتی و سەروەریدا، هەنـــدێ لە ئـــامـــادەبـــووانی گۆڕەپـــانەکە، بەرژەوەنـــدی خۆیان لە دەربڕینی شـــونـــاسی خۆیان لە رێگای ئـــایینەوە دەبینن، بەمجۆرە ئایین خۆی لە پێگەی کۆکردنەوە و بزاوتنی ئاپوورەکانی خەڵکدا دەبینێتەوە."[24]

بەڵام پێویستە ئـامـاژە بکرێت کە ئـایین هەر بەو رادەی کە دەتـوانێت هۆکاری تۆکمەیی بێت، دەتـــوانێت هێزێکی پێکهێنەری نـــاکۆکی و جیاوازیش بێت. زۆر جـــار روویداوە کە بـــاوەڕە ئـایینییەکان بـوونەتە هۆی روانـگە و ئـاکاری دژەکۆمەڵایەتی یان ئـاژاوە. بە رای ینگەر ئـایین هەموو کاتێک ناتوانێت یەکپارچەکەر بێت و هەلومەرجێ دێتە پێش کە تێیدا، ئایین ناتوانێت رۆڵی بنەڕەتی یەکپارچەکەری خۆی بگێڕێت. ئاماژە بە هەندێ لەو دۆخانە دەکات کە بە رای ئەو هێزی یەکپارچەکەری ئایین دادەبەزێنن. بەڵام ئەوەی لەبەرچاو ناگرێت کە ئایین رەنگە بۆخۆی هۆکاری تـونـدبـوونەوەی داڕمـانی کۆمەڵایەتی بێت. بە رای ئەو، ئـایین لە بـنەڕەتـدا هێزێکی تێکەڵکەر و یەکپارچەکەرە و تەنیا لە هەنـــدێ هەلـــومەرجـــدایە کە لە جێبەجێکردنی رۆڵی یەکپارچەکەری دادەمێنێت. هەرجۆرێک بێت بەڵگە هەبـــووەکان پیشان دەدەن کە ئـــایین هەرچەنـــدەش بۆ تـــاک بـــایەخی هەبێت، دیسان رەنـــگە لەگەڵ هەرجۆرە رۆڵی کۆمەڵایەتی یەکپارچەکەر ناکۆکی هەبێت. ئایین هەم رەنگە کۆمەڵگایەکی دادپەروەرانە یەکپارچە بکات و هەم ببێتە هۆی تۆکمەیی کۆمەڵگایەکی نـــادادپەروەرانە وەک زۆرێک لە وڵاتـــانی مـــوسڵمانی ئەوڕۆکە. رێبازی کردەخوازانە سەبارەت بە باش بوون یان نەبوونی یەکپارچەیی بەندوباوێکی کۆمەڵایەتی تایبەت، هیچ جۆرە دادوەرییەک بەپێی بەهاکان ناکات، بەڵکو تەنیا ئاماژە بە رۆڵی بەرچاوی (عەینی) ئایین دەکات. ئۆدی[٢٥] ئاماژە بە شەش بابەت لە کردە چەوت و نەرێنییەکانی ئـایین دەکات کە سێیان لەوانە لێرەدا جێی سەرنـجن: یەکەم، ئـایین بە هۆی پـارێزکارییەکەی رەنـــگە بەرگیری بکات لە راهـــاتنی مـــرۆڤەکان لەگەڵ هەلـــومەرجە بگۆڕەکان. دووەم، کردەی پێغەمبەرانەی ئایین دەتوانێت ببێتە هۆی یۆتۆپیاخوازیی و هیوای گۆڕینی ناواقیعبینانە و لە ئـاکامـدا لە کاری کردەوەیی لە ئـاڕاستـەی گۆڕانی راستـەقینەدا بەرگیری بکات. سێهەم، ئـایین دەتوانێت تاکەکان وەها پێبەستەی گروپ بکات کە ململانێ لەگەڵ گروپەکانی تر توند ببێتەوە و لە راهاتوویی لەگەڵ گروپەکانی تر بەرگیری بکات.[٢٦]

بیرمەندانی ئیسلامی بەتایبەت سەردەم لە پێناسەی ئاییندا بێجگە لایەنەکانی پێوەندیی لەگەڵ جیهانی نهێناوی و پڕڕەمز و رازی بێ کۆتـایی و پیرۆزکراوی سەرەوە، سەرنجی تـایبەتـمەنـدیی رێنوێنی ژیان بـــوونی ئـــایین و لایەنە کۆمەڵایەتییەکانی ئەوەشیان داوە. بۆ وێنە عەلـــلامە تەبـاتەبـایی لە راڤەی سـوورەی 'بەقەرە'دا دەڵێت: "ئـایین بـریتییە لە شێوازی تـایبەت لە ژیانی دنیا کە هەم بەرژەوەندی ژیانی دنیا مسۆگەر دەکات و هەم هاوکات لەگەڵ پایەبەرزی پاشەڕۆژ و ژیانی دایمی و هەقێقی لە پەنای خوای مەزندا رێدەکەوێت. بە ناچار وەها شێوازێک دەبێت لە شەرێعەتەکەیدا هەنـدێ یاسـا هەبێت کە ئـامـاژە بە رەوشی بـژیوی ژیان بە رادەی پێویست بێت." حامید ئۆلگار ئیسلامناسی موسڵمانی ئەمریکی لەسەر ئەو باوەڕەیە کە: "ئایین کۆمەڵێک

ئەحکام و باوەڕە، کە خوای مەزن لە ڕێگای پێغەمبەران و پەرتووکە ئاسمانییەکان، بۆ ڕێنوێنی مـرۆڤ و بۆ گەیشتن بە بەخـتەوەریی ئەم جیهانە و پـاشەڕۆژ پێشکەشی مـرۆڤی کردووە."[٢٧] عەللامە ئەحمەدی موفتیزادە وەها ئایین پێناسە دەکات: "نێوان ئایین و ئایینزا جیاوازیی زۆر هەیە. ئایین بریتییە لە خودی قورئان. ئایین وەک زەریایە و ئایینزا وەک ڕووبارەکان. ئایینزاکان بریتین لە بۆچوونەکانی هەندێ زانا کە راهاتووە لەگەڵ کاتی خۆیان و کەواتە هەمیشە ناتوانن بە کەڵک بن. ئەوەی پێویستی هەمیشەیی چارەسەر دەکات ئایینە - واتە قورئانە، نە ئایینزای شێعە و نە سوننە توانستی بەردەوامییان نییە."[٢٨] هەندێ لە زانایانی ئایینی بەپێی "الدین عندالله الاسلام" تەنانەت ئایین لە خودی ئیسلامدا کورت دەکەنەوە کە پیشان دەدات ئایین تـایبەتـمەنـدیەگلێکی جیاوازی هەیە کە تەنیا لە ئیسلامـدا بە تەواوی دەبینرێن. بۆیە بە جیاکردنەوەی لە ئایینەکانی تر، بـواری دەستێوەردانیان لە هەمـوو کاروبـارەکانـدا (سیاسی، کۆمەڵایەتی و...) دابین کردووە و پێڕەوانی ئەوە بۆ ئەم چالاکییانە هان دەدەن.

کەواتە دەکرێ کردەیەکی نەریتی بۆ ئـایین ڕەچـاو بکرێت کە لە هەمـوو کاروبـارەکانـدا دەستێوەردانی دەبێت و کردەیەکی مۆدێڕن کە بەپێی جیاکردنەوەی بوارەکان لە یەکتر دەبێت، کە لە کۆمەڵگا نەریتی و جیهان سێهەمییەکانـدا هێشتا یەکەمیان بـاوە. لە بـازنەی سیاسەتـدا، ئایینی ئیسلام لە شەرعییەتپێدان و لایەنگری لە دۆخی هەبوو بگرە تاکو بوون بە ئامرازێک بۆ ڕاگەیانـدنی نـاڕەزایەتییەکان و بـوارخۆشکردن بۆ شۆڕشەکان، ڕۆڵ و کردەی جۆراوجۆری هەبـووە. بۆ نموونە دەکرێ ئـاماژە بە پێگەی سیاسی جۆراوجۆری ئیسلام لە ڕۆژهەڵاتی نـاوین بکرێت. عەرەبستانی سعوودی لەو وڵاتـانەیە کە لە ئـایین وەک ئـامـرازێک بۆ دەستەبەرکردنی ڕەوابـوون و شەرعییەت کەڵکی وەرگـرتـووە. لە میسردا، سـادات لە ڕێگای ئیسلامەوە هەوڵی دەدا لەو وڵاتەدا لایەنە ناخۆشەکانی سیاسەتی ئابووریی "درگا کراوەکان" و هەندێ گەندەڵی لە کۆمەڵگادا بـشارێتەوە. هەروەهـا، ئەو تـوانی بە وەرگـرتنی فەتـوا لە زانـایان، واژۆی گـرێبەستی ئـاشتی میسر لەگەڵ ئیسرائیل بە ڕەوا پیشان بـدات کە ئەمە خۆی نـموونەی ڕوونی سیاسەتی کەڵکوەرگـرتنی سیاسی لە ئـایینە.[٢٩] ئـایین هەروەهـا کە دەتـوانێت ئـامـرازێک بێت بۆ پـاراستنی دۆخی هەبـوو، هەروەهـاش دەتـوانێت وەکو هۆکاری کرژکردنەوەی گۆڕانکارییەکان و هەروەها ڕەوتی ڕێبەرایەتی کردنی شۆڕشێک کار بکات، نەریتێکی تـایبەت کە بەردەوام لە بەسـتێنی ئـایینی ئیسلامـدا هەبـووە. سەریع قەلەم لە مـامۆسـتایانی سیاسەت لە ئێرانـدا، دەڵێت: "جیاوازیی ئیسلام لەگەڵ مەسیحییەت و دیکەی ئایینە ڕۆژهەڵاتییەکان لەوەدایە کە ئیسلام بە توندی سیاسییە و چوارچێوەی سیاسی هەیە و تەنیا لە ڕەوشتایەتی مەسیحی و کۆنفسیوسدا کورت نـاکرێتەوە. کردەوەی نەرێنی و هەڵەی دەسەڵاتـدارانی مـوسڵمان، نـابێت ئێمە لە

تێگەیشتنی ئۆبجێکتیڤ و راســتی پێوەنــدیی نێوان ئیسلام و سیاسەت دوور بــخاتەوە." لە شوێنیکی تردا دەڵێت: "سێکیولاریزم ناتوانێت لەگەڵ ئیسلامدا راهاتوو بێت یان دەبێت ئیسلام بگۆردرێت و یان دەبێت لە سێکیولاریزم و لیبرالیزم واتــایەکی نــوێ چێ بکرێت. تەنیا مەرامێ کە بە تــونـدی لە نێوان ئـایین و سیاسەتـدا پێوەنـدیی هەڵدەکات، ئیسلامە." هەروەهـا دەڵێت: "هەڵبەت پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە هیچ کۆمەڵگایەکدا، پێوەندییەکی داخراو نییە. بەڵکو بەپێی گۆڕانکاریی و پێویستییەکانی کات لە گەشەسەنــدن دایە."[٣٠] بە بیروڕای هەنــدێ کەس، ئیسلام ئــامــرازی هــاوبەشی هێزە دژبەرەکانی دەوڵەت لە نــاوچەی رۆژهەڵاتی نــاوەڕاســتە. هەرچۆنێک بێت، ئــایین لە هەردوو لاوە هەم حکوومەت و هەم دژبەرانی وەکو ئــامــراز بەکار هێنراوە.

گرنگترین کاریگەرییەکانی هێزی کۆمەڵایەتی ئایین، لە شێوەی توانـاییە سیاسییەکانی ئایینـدا دەردەکەوێت. لێکدانەوە مێژووییەکان پیشان دەدات کە سیاسەت و ئـــایین، بەردەوام لەسەر یەکتر کاریگەریی دوولایەنەیان هەبووە. بۆیە پێویستە لە کۆتایی ئەم بەشەشدا ئاماژەیەک بە هەندێ پێناسەی سیاسەت بکرێت کە پێوەنـدیی بە بـاسەکەی ئێمەوە هەیە. واتکینس و هـانـس مۆرگێنتا[٣١] لەسەر ئەو بــاوەڕەن کە هێز، چەمکی بــنـەڕەتی سیاسەتە و هەر لەم پێوەنـــدییەدا لاسوێل[٣٢] لەسەر ئەو باوەڕەیە کە "کردەوەی سیاسی، کردەوەیەکە لەسەر بنەمای هێز جێبەجێ دەبێت." دەیڤید ئیستۆن[٣٣]، سیاسەت پێوەنــد دەدات بە "بڵاوکردنەوەی زۆرەملێی بەهــاکان لە کۆمەڵگا". لە دیکەی پێناسەکان ئەوەی کە سیاسەت "هــونەری کەڵکوەرگــرتــن لە هەلەکانە". زۆربەی کات چـالاکانی سیاسی بۆیان نییە کە بـگەن بە هەمـوو ئـامـانـجەکانی خۆیان، کەواتە دەبێت بەرزەفڕیەکانیان لەگەڵ هێزی خۆیان بــگونجێنن. هەروەهـــا سیاسەت هەڵسووڕانی ئاشتیخوازانە یان نائاشتیخوازانەی پێوەندییەکانە لە نێوان تاکەکان، کۆمەڵەکان و حێزبەکان (هێزە کۆمەڵایەتییەکان) و کارە حکومییەکان لە نــاوخۆی وڵات، و پێوەنـــدییەکانی نێوان دەوڵەتێک لەگەڵ دەوڵەتەکانی تـر لە ئـاسـتی جیهانیدا.[٣٤] هەرچەنـد وێنەی پێوەنـدیی ئـایین و سیاسەت لە هەر سێ جۆری پێوەندیی لە پێناسەی سیاسەتدا دەبینرێت، بەڵام لێرەدا پێوەندیی یەکەم و دووەم و لە ئـاسـتی نـاوخۆییدا واتە پێوەنـدیی هێزە کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ یەکتر و دەوڵەت لە کوردسـتـانـدا (سەردەمی شۆڕشی ١٩٧٩) زیاتـر مەبەسـتە و سیاسەت لەم ئـاسـتەدا واتای دەبێت، کە پێوەندیشی هەیە بە پێناسەی "سیاسەت واتە کەڵکوەرگرتن لە ناکۆکییەکان".

بەم باسە تیۆریکەوە، دەچینە ناو باس و پرسە بەرچاو و راستەقینەکانی کوردستان تاکو بزانین دۆخی ئـایین و سیاسەت لە کوردسـتانـدا چلۆن بـووە و ئـایین لە ئـاسـتی سیاسیدا چ رۆڵ و کردەیەکی هەبووە.

کورتەیەک لە چالاکییە سیاسییەکانی زانایانی ئایینی کوردستان

هـاوکات لەگەڵ گۆڕانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لە گـونـدەوە بۆ بـازێر و گەشەی جەمـاوەری شـارەکان، سەرنجی چـالاکی زانـایانیش بەرەو شـارەکان راکێشرا. گـونـدنشینەکان زیاتـر وەک لایەنگری زانا نەریتییەکان مانەوە بەڵام لە بازێرەکاندا کە زۆربەی لاوان تینووی راڤەی نوێ لە ئیسلام بوون بەرەو رەوتە نوێیە ئیسلامییەکان راکێشران. ئەم گۆڕانە لە باشووری کوردستانی رۆژهەڵات بەتـایبەت پـارێزگـای سـنە بـاشـتر خۆی نـوانـد و نـموونەی بەرچـاوی ئەوە رەوتی مەکتەبی قـورئـان بـوو کە دەکرێ زیاتـر وەک رەوتێکی شـاریی رەچـاو بکرێت کە لە بەرانـبەر زانـایانی نەریتیدا هەڵکەوت. بەڵام لە بـاکووری کوردسـتانی رۆژهەڵات هێشتا زانـایانی نەریتی زۆرترین رۆڵیان دەگێڕا.

لە کوردستـانـدا تـاکو ١٩٧٩ لە بـنەڕەتـدا خەبـاتی تـایبەتی ئـایینی بـوونی نەبـووە و ئەمە بە هۆی نەبـوونی بـاوەڕی ئـایینی خەڵکەکە نەبـووە. رێخەی سەرەکی ئەمە دەبێت لە نەتەوەخـوازیدا ببینرێت. خەباتی خەڵک هەموو کاتێک لە کەناڵی پرسی نەتەوەییەوە تێپەڕیوە و لە خەباتی دژە کۆلۆنیال و دژە ملهوڕی خەڵکدا، نەتەوە بنەمـایەک بـووە کە رێکخستن لەسەری دامەزراوە. گەر لە رابـردوودا زانـایانی ئـایینیش لە خەبـاتـدا بەشـدارییان هەبـووە و یان تەنـانەت لە سەرەوەی خەباتەکەدا بوون، هۆیەکەی پاڵپشتییان لە پرسی نەتەوەیی بووە. هەر لەم پێوەندییەدا، کریس کۆچێرا[٣٥] ئـامـاژە بە سێ قۆناخ لە بزووتـنەوەی کورددا دەکات کە لایەنی هـاوبەشی ئەوانە هەر پـرسی نەتەوەیی بـووە: سەردەمی دەرەبەگـایەتی (فیوداڵی)[٣٦]، ئـایینی و سیاسی.[٣٧] کە لە هەر قۆناخێکدا چین و توێژێکی تایبەت بزووتنەوەکەیان رێبەرایەتی کردووە.

سەرکردایەتی زۆربەی بــزووتــنەوە کۆنەکانی کورد بە ئەســتۆی رێبەرانی ئــایینی (وەک شێخ عــوبەیدوڵڵا، شێخ مەحــموود، شێخ سەعید و شێخ رەزا) بــووە و هەروەهــا رۆڵی بەرچــاو و چالاکی زانایانی ئایینی لە بزووتنەوە نوێیەکاندا چ لە ئاستی سەرکردایەتی و چ لە ئـاستی رێکخراوەییدا بۆخۆی شایەتێکی بەرچاو لە رۆڵی ئایین لە کوردستان و هەروەها دانوستانی ئــایین و سیاسەت یان لەڕاســتیدا ئــایین و نــاسیۆنــالیزم بــووە. لەمــبارەوە چــالاکی مەلا و فەقێیەکان بۆ خۆی بەڵگەیەکە لە ئــاگــایی سیاسی و کاری رێکخراوەیی و تێکۆشــانی نەتەنیا

زانایانی ئایینی بەڵکو توێژە جۆراوجۆرەکانی نەتەوەی کورد کە هەندێ نکۆڵییان لێکردووە. لەم پێوەنـــدییەدا، بیرەوەرییەکەی مەلا عەبـــدوڕڕەحـــمان لاهیجانی ئەنـــدامی پێشووی حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران و چوونی لە مەهابادەوە بۆ کوردستانی باشوور بۆ فێربوونی وانەی سیاسی و نەتەوەخـــوازیی کوردی لە سەرەتـــای هـــاوینی ســـاڵی ١٣١١ی هەتـــاوی جێی سەرنجە.[٣٨] نموونەی زۆری وەها لە چالاکی حوجرەی مزگەوتەکانی کوردستان هەیە. لەوانە چالاکی زانایان و فەقێیەکان لە "کۆمەڵەی ژ.ک" کەسانێ وەک هەژار و هێمن و... و بەتایبەت قازی محەمەد. لە قۆناخەکانی دواتردا دەکرێ بە چالاکی هەندێ لە سەرکردەکانی حیزبی دێمۆکراتی کوردســـتانی ئێران کە پێشتر وانەی فەقێیەتییان خـــوێندبـــوو، ئـــامـــاژە بکرێت. ئەحمەدی موفتیزادە و حەسەنی ئەمینی لە رێبەرانی مەکتەبی قورئانیش هەرکام لە بەشێک لە ژیانیاندا زیاتر چالاکی نەتەوەخوازانەیان هەبووە. لە تاقی لاویەتیدا بە سەفەر بۆ کوردستانی عێراق هەستی ناسیۆنالیستی لە موفتیزادەدا بەهێزتر بوو و دواتر ماوەیەک لە تاران ئەندامی حیزبی دێمۆکرات بوو و ئەو شێوازە ناسیۆنالیستییەی ئەو هەتا ساڵی ١٩٦٣ درێژەی هەبوو. حەسەنی ئەمینیش بە وتەی خۆی تـــا کاتی نـــاسیاریی لەگەڵ مـــوفتیزادە ئەنـــدامی حیزبی دێمۆکرات بووە.[٣٩]

ئەمجۆرە چـــالاکییانەی زانـــایان لە ئـــاســـتی کوردســـتانـــدا کە لە پێوەنـــدیی لەگەڵ پـــرسی نەتەوەخوازیدا بوو هەروەها تا ساڵی ١٩٧٩ درێژەی هەبوو، واتە کاتێ کە رەوتێک بە رێبازی زیاتر ئیسلامییەوە (مەکتەبی قورئان) لە پەنای رۆڵی زانایانی ئایینی نەریتیدا هاتە گۆڕەپانی سیاسییەوە و وەکو رکابەرێک لە بەرانبەر دیکەی هێزەکانـدا سەریهەڵدا. لە نموونەکانی تری رۆڵی زانایان، چالاکی ئەوان لە کاتی رووداوەکانی کوردستان لە پاش شۆرشی ١٩٧٩ بوو کە لەوانە دەکرێ بە کۆبوونەوەی رێبەرانی ئایینی شارە جیاوازەکانی کوردستان لە رۆژانی ١٧ و ١٨ی ئـــازاری ١٩٧٩ ئـــامـــاژە بکرێت کە لە بەڵگەنـــامەیەکی ٣ خـــاڵیدا ویست و داخـــوازییەکانی نەتەوەی کوردیان دەربڕی و کەسانێ وەک: شێخ عێزەددین حوسێنی، مـــامۆســـتا ئەحـــمەدی مـــوفتیزادە، شێخ جەلال حـــوسێنی، مەلا مـــحەمەدی رەبێعی، مەلا عەبـــدوڵڵای مـــحەمەدی و... واژۆیان کردبوو.

ئایین وەک ئامرازێکی سیاسی حکوومەتە ناوەندییەکان

کەڵک وەرنەگرتنی سیاسی رەوتە ناسیۆنالیستەکانی کوردستان بەتایبەت بزووتنەوە نوێیەکانی کورد لە کردەی سیاسی ئـــایین و، هـــاوکات گەشەی رەوتە تـــونـــدئـــاژۆوە چەپەکان و خۆمـــاڵی

نەکردنی بیرۆکەی چەپ و ڕەچاو نەکردنی هەلومەرجی پێوەندیدار بە کات و شوێنی کۆمەڵگای کوردستان کە ئایینیان کردبووە ئامانجی هێرشی خۆیان، هەردووک بۆشاییەکی دابین کرد کە بــووە هۆی کەڵکوەرگــرتنی سیاسی حکوومەتە نــاوەنــدییەکان لە ئــایین لە هەر چــوار وڵاتی مـوسڵمانـدا کە کوردەکان هەن. وێرای ئەوەی کە لە سێ بەشەکەی تـری کوردسـتان تـا شۆڕشی ١٩٧٩ ئیسلامی سیاسی بە واتـــای ئەوڕۆکەیی بــــوونی نەبــــووە بەڵام بە ڕادەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە وەها ڕەوتێکی ئیسلامی سەریهەڵدابوو، ئایین نەبوو بە ئامرازی سیاسی ناوەند. لە ڕۆژهەڵات لە سـاڵانی سەرەتـای شۆڕشـدا وێرای کەلێنی ئـایینی قــووڵ، ئـایین بە چـاکی بۆ لاوازکردنی ڕەوتە نـاسیۆنـالیستییەکان بەکارهێنرا، بەتـایبەت بە کردنەوەی ڕێگا بۆ ڕەوتە چەپە تونـدئاژۆوەکان بۆ لاوازکردنی ڕەوتە ئایینییەکان لەلایەک و هەروەها هـاندانی ئایینییەکان بۆ بەرەنــگاربــوونەوەی چەپ لەلایەکی تــرەوە. و لەم نێوانەشــدا ئەوەی دادەشــاردرا و پــرسی سەرەکی بوو، مافی نەتەوەی کورد بوو. ئەم دووبەرەکییە لە باشووری کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا بە چـاکی خۆی دەنـوانـد. لە ئـاکام و دواهـاتەکانی ئەم دووبەرەکییە و کەڵکوەرگـرتنی سیاسی ناوەند لە ئایین، دەکرێ بە پێکهێنانی ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان ئاماژە بکرێت.

لە بەشەکانی تـــری ئەم وتـــارەدا وەهـــا قەڵشتێکی سیاسی-ئـــایدۆلۆژیکی نێوان چەپ و ئایینییەکان و کەڵکوەرگرتنی ناوەند لە ئایین بە چاکی دەردەکەوێت بەڵام لێرەدا تەنیا بە وتە و هەڵوێستەکانی هەنــدێ لە سەرکردە ئێرانییەکان کە پیشانــدەری سیاسەتی ئـایینی حکوومەتی ناوەندیی لە کوردستاندا بوو، ئاماژە دەکرێت. ئایەتوڵڵا خـومەینی، ڕێبەری شۆڕشی ئیسلامی ئێران، شەڕی کوردستـانی بە شەڕی نێوان کوفـر و ئیسلام دەزانی. بۆ نـموونە بە پێی ڕۆژنـامەی کەیهان ڕێکەوتی ١٨/٠٣/١٩٧٩، ئەو لە ڕاگەیـندراوی خۆیـدا سەبـــارەت بە ڕووداوەکانی کوردسـتان، کردەوەی ڕەوتەکانی کوردسـتانی بەپێچەوانەی ئیسلام و ئـاسـایشی مـوسڵمانـان هێنایە ئەژمێر و هەرجۆرە جــــووڵەیەکی لە دژی هێزە چەکدارەکانی حکوومەت ("ئەرتەش" و "ژانــدارمــری") لە کردەوەکانی نـامـوسڵمانــان و بێگانەکان زانی کە دەبێت بە هەمــوو هێزەوە بسڕدرێـنەوە.[٤٠] ئیـبراهیـمی یەزدی وەزیـری دەرەوەی دەوڵەتی کـاتیی ئەو سەردەمە لە دیمانەیەکدا دەڵێت:

> سەبــارەت بە کوردســتان ئێمە لەسەر ئەو بــاوەڕە بــووین کە بەو ڕادەیە شۆڕشی ئیسلامی لە نـاوچەکانی تری ئێرانـدا ڕێخەی داکوتـاوە لەوێدا وەهـا نییە، بە هۆی ئەوەی کە لە کوردستـانـدا پێشینەی چـالاکی گروپە چەپە نـائـایینی یان دژەئاییینییەکان زیاتـر لە دیکەی گـروپەکان بـووە. کەواتە وامـــانـــزانی کە دەبێت سەرەتـــا کەلەپـــووری شۆڕش بــگوێزرێتەوە کوردســـتان. هەر بەمبۆنەوە هەنــدێ لە لاوانــمان نــارد بۆ ئەوێ تــاکو کاری کەلەپــووریی بکەن. بە یارمەتی ئەو

> هـاوڕێیانەی کە لە کوردسـتان دەمـانـناسین، و پێش شۆڕش پێکەوە هـاوکاریمان هەبـوو وەک دکتۆر مزەفەری پەرتوماە، هەندێ لە پەرتووکە ئیسلامییەکان وەک بەرهەمەکانی مەولانا ئەبوو ئەعەلا مەودوودی وەرگێڕدرانەوە سەر کوردی و لە کوەیت چـاپ و لە کوردسـتان بڵاو کرانەوە. لەڕاستیدا ئێمە واماندەزانی کە بزووتنەوەی کەلەپووری و گۆڕانکاریی لە روانگە ئاییینییەکاندا دەبێت لە نێو برایانی ئەهلی سوننەتیشدا پێکبێت... دووەم ئەوەی کە ئێمە دەمانزانی کە حێزبە چەپەکان لە کوردسـتانـدا چـالاکن بەڵام لە کەمینەدان. کەواتە بە دوای رێگایەکەوە بـووین کە پردێک لێبدەین و لەگەڵ جەستەی سەرەکی کۆمەڵگا و زۆرینەی خەڵک پێوەندی هەڵکەین.[٤١]

هەروەهـــا، بەنی سەدر، یەکەمین سەرۆک کۆمـــاری ئێران، پێش سەرۆکایەتییەکەی کاتێک لە کابینەی بـازرگـانـدا بـوو، لە وتەبێژییەکدا لە خـوڕەم ئـاوا کاتی قـسە لەسەر کوردسـتان و هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی شاری سنە، لەبۆ کەڵک لێوەرگرتنی سیاسی، خەڵکی کوردی کرد بە دوو بەشی مـوسڵمان و نـامـوسڵمان. بە جۆرێ کە بە پێی رۆژنـامەی "جـمهوری اسـلامی"، ٢٢ی تشـرینی یەکەمی ١٩٧٩، وتـبووی: "... هەرچۆنێک بێت لە ١١ کەس، ٨ کەس لە مـوسڵمانـان و ٣ کەس لە ئەوان هەڵبژێردران. لە ئاکامدا موسڵمانەکان بردیانەوە و کێشەکەش کۆتایی پێهات...." لە کاتی سەرۆک کۆمـــارییەکەیدا، بەنی سەدر لە یەکەمین کۆبـــوونەوەی کۆنـــگرەی شۆڕشی ئیسلامی، رووی دەمی کردبـوو لە گروپە چەکدارەکانی کوردسـتان و بە پێی رۆژنـامەی کەیهان، ٣ی نیسانی ١٩٨٠، وەهـای وتـبوو: "... هەمـوو بـرایانی مـوسڵمانی ئێمە بۆ ئەو کەسـانەی کە ئێوە وەکو مـــوسڵمان پێیان دەڵێن جـــاش، تەکبیر دەڵێن، حکوومەتی ئیسلامی، حکوومەتی شۆڕشی ئیسلامی قەت رێگە نادات کە ئیسلام لە کوردستاندا غەریو و نامۆ ببێت. بۆ خەڵکی موسڵمانی ئێمە قەبـووڵ نـاکرێت کە مـوسڵمانێتی لە کوردسـتانـدا تـاوان بێت...."[٤٢] ئەوە لە کاتێکدایە کە خەڵکی کوردستان لە باری موسڵمان بوونەوە کێشەیەکیان نەبوو.

چەپی توندئاژۆ و دژایەتی لەگەڵ ئایین

هەرچەنـد بـزووتـنەوەی نەتەوەیی نـوێی کورد زیاتـر لە ژێر تەشەنەی بیری چەپـدا بـووە بەڵام هەندێ لە گروپەکان بە هۆی ئایدۆلۆژیک بوون، زیاتر تووشیاری هەڵەی سیاسی دژایەتی لەگەڵ ئایین ئەویش لەوەها دۆخێک لە کوردستاندا بوون و ئەو هەلەیان رەخساند کە وەک ئامرازێک لە دژیان بەکار بهێنرێت. ئەوان کە بە کردەوە سیاسەتیان لە ئـاڕاسـتەی ئـایدۆلۆژی خۆیانـدا پێناسە دەکرد، نە تەنیا لەو رێگایەوە یارمەتییەکیان نەدا بەڵکو بـــوونە هۆی سەرهەڵدانی دوژمنیی و دژایەتی تـونـدی رەوتـگەلێکی دژبەری خۆیان بەتـایبەت رەوتە ئیسلامییەکان. ئەم

گـروپـانە بە هۆی ئەوەی کە کەڵکەڵەی سەرەکییان پـرسی کورد و مـافی نەتەوەیەک نەبـوو و کۆمەڵگای نەریتی کوردســتانیش فــاکتەرە لەبەرچــاوگیراوەکانی ئەوانی وەک کۆمەڵگایەکی دەسمایەداریی و کرێکارانی پیشەسازیی نەبـوو و کۆمەڵگای گـونـدنشینیش لە ژێر کاریگەریی ئـاییندا بـوو، و هەروەهـا تـوانـای خۆمـاڵیکردنی هـزریی چەپیان نەبـوو، نەیانـتوانی پێگەی ئاپوورەیی پێویست دەستەبەر بکەن.

هەندێ لەم گروپانە گەرچی وەک دەگمەنییەک لە سەرەتاوە نزیک ببوونەوە لە شێخ عێزەدین حوسێنی، بۆ نموونە نووسینگەکەی لە ئەندامانی رێکخراوی "کۆمەڵە" (لەو کاتەدا) پێکهاتبوو[٤٣]، بەڵام بە توندی لە دژی ئایین بوون. تا شوێنێ کە حێزبی دێمۆکراتیان تۆمەتبار دەکرد بەم بابەتە کە هەڵوێستی لەسەر ئیسلام دیار نییە و دەیانــگوت: "ئەوان کاتێک لەگەڵ ئێمە قــسە دەکەن، دەڵێن ئێمە سۆسیالیزمــمان دەوێت، هەمـــوو رۆژانی هەینیش لە رادیۆکەیانەوە بەرنـــامەی مەلایەک بڵاو دەکەنەوە کە لە ئیسلام دەڵێت." هەروەهـــا پـــاش ئەوەی کە حێزبی دێمۆکرات چـووە نـاو "ئەنـجومەنی نیشتمانی بەرگری" (رێکخراوێکی چەتری دژبەری حکوومەتی ئێران)، کۆمەڵە ئەو رەخـنەی لێ هەبـوو کە هەروەهـا بـنەمـای کۆمـاری ئیسلامی قـبووڵ کردووە لەبەر ئەوەی کە لە بەڵگەنـامەی ئەنـجومەنـدا هـاتـبوو کە بەنی سەدر سەرۆک کۆمـاری ئیسلامییە.[٤٤] سەرەڕای ئەوە، قەڵشتی سیاسی و ئـایدۆلۆژیک لە بەرانـبەرکێی ئەم گـروپە چەپـانە (تـوودە، چــریکە فەداییەکان و کۆمەڵە) لەگەڵ رەوتی مەکتەبی قــورئـــانـــدا زیاتــر دەردەکەوێت کە لەڕاســتیدا بــواری پێویستی بۆ سیاسەتی کەڵکوەرگـرتــن لە نــاکۆکی و دژایەتییەکان لەلایەن حکوومەتی ناوەندییەوە دابین کرد کە لە بەشەکانی دواتردا زیاتر روون دەکرێنەوە.

حێزب و گرووپە میانەڕەوەکان و راهاتن لەگەڵ ئایین

رەچـاونەکردنی نـاسێنەی نەتەوەیی لەلایەک و جەختی نـاڕێک لەسەر ئـایین و بە ئـامراز بـوونی ئەوە لە رێگای سیاسەت و دەسەڵاتی سیاسی لەلایەکی تـرەوە، دەبێتە هۆی لاوازبـوونی پێگەی ئایین لە کۆمەڵگادا. تێکەڵبوونی ئایین لەگەڵ گەمەی سیاسی لە دواییدا دەبێتە هۆی لاواز و بێ بڕوا بوونی ئایین.[٤٥] لە کوردستاندا لەلایەک گروپە سیاسییەکان نەیانتوانی لە کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئـایین کەڵکی پێویست وەرگرن و لەلایەکی تـرەوە لەلایەن هەنـدێ رەوتەوە، ئـایین تێکەڵی گەمەی سیاسی بـــوو. وێڕای ئەوە لە ســـووچی سێهەمی سێگۆشی هێزە سیاسییەکان (چەپ، ئیسلامی، میانەڕەو) لە کوردستاندا هەندێ گروپی میانەڕەو هەبوون کە وێڕای نائایینی یان چەپ بـوون، دژەئــایین نەبـوون و نەیانـویست هەســتی ئــاپۆرەی خەڵک لە دژی خۆیان

بــبزوێنن. بۆیە نــاکۆکی نێوان کەســانی ئۆگــری ئــایین و نەتەوەخــوازانی نــائــایینی و چەپی میانەڕەو، بە شێوەی بـــاسە دیسکۆرسی و گـــوتـــارییەکانی نێوان ئیسلام و نـــاسیۆنـــالیزم سەریهەڵنەدا. ڕەنــگە یەکێک لە هۆیەکانی هێور و نێوەنجی بـوونی ئەم نـاکۆکییە نـزیکی بیری هەر دوو ڕەوتەکە لە یەکتری واتە نەتەوەیی بـــوونی ڕەوتی ئـــایینی و دژەئـــایین نەبـــوون و میانەڕەویی ڕەوتی نەتەوەیی بێت. ئەمـــانە وێڕای ئەوەی کە لە ئـــایین وەک ئـــامـــراز کەڵکیان وەرنەدەگـــرت، کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئـــایینیان ڕەچـــاو دەکرد و دەیانەویست لانیکەم تێگەیشتنێکی راستەقینەیان لە کۆمەڵگای خۆ هەبێت.

دەکرێ لە حێزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران وەک گروپێکی میانەڕەو نـاو ببرێت. ئەم حێزبە لە گەڵاڵەی خـودمـوخـتاری بۆ کوردسـتان بڵاوکراوە لە ڕۆژنـامەی "ئیتلاعـات"، ٣ی ئـازاری ١٩٧٩، سێکیولاریزمی (بـریتی لە جیایی دەوڵەت لە ئـایین، ئـازادی بـاوەڕی ئـایینی و بەرابەری هەمـوو ئـایینەکان لە بەرانـبەر یاسـا و نەبـوونی هەڵاواردنی ڕەگەزی-ئـایینی) پێشبینی کردبـوو.[٤٦] بۆ نموونە دەکرێ بە هەڵوێستی دکتۆر قاسملوو سەبارەت بە ئیسلام لە قسەکانیدا ئاماژە بکرێت. ئەو وێڕای بـــاوەڕی تـــاکەکەسی خۆی و هەروەهـــا حێزبەکەی بە کۆمـــاری دێمۆکراتیک، بە لەبەرچاوگرتنی دەرەتانی زاڵ بە سەر وڵاتدا، بەپێی ڕۆژنامەی ئیتلاعات ڕێکەوتی ٢٢ی شوباتی ١٩٧٩، وتــبووی: "داخـــوازیی خەڵکی کورد لە نـــاو کۆمـــارێکی ئیسلامیدا، بە ســـاکاری دەکرێ چـارەسەر بکرێت. داخـوازییەکانی ئێمە جۆرێکە کە هیچ دەوڵەتێکی شۆڕشگێڕ لەوانە دەوڵەتێ کە ئێستا لەسەر دەسەڵاتە، نــاتــوانێت ئەوانە ڕەت بکاتەوە." و دژایەتی دواتــری ئەوان لەگەڵ "کۆماری ئیسلامی" و بەشداریی نەکردن لە ڕێفراندومدا بە هۆی ڕوون نەبوونی ناوەڕۆکەکەی بـوو.[٤٧] هەروەهـا لە دیمانەیەکدا لەگەڵ ڕۆژنـامەی ئیتلاعـات (٣١ی ئـازاری ١٩٧٩) سەبـارەت بە پێوەندیی حێزب لەگەڵ ڕێبەرانی ئایینی کوردستان دەڵێت:

> هەڵسوکەوتی ئێمە سەبـارەت بە هەر ڕێبەر و هەر کەسـایەتییەکی سیاسی زۆر سـادەیە. ئەگەر ئەو ڕێبەرە ئـــایینی یان سیاسییە لە بەرژەوەنـــدییەکانی گەلی کورد و دیکەی گەلانی ئێران داکۆکی بکات و لە چوارچێوەی دروشمی سەرەکی ئێمە "دێمۆکراسی بۆ ئێران و خودموختاری بۆ کوردسـتان" چـالاکی بکات، حێزب ئـامـادە دەبێت بۆ هـاوکاری لەگەڵ ئەو ڕێبەرە ئـایینی و سیاسییە. سەبـــارەت بە ڕێبەرانی ئـــایینی ئێستاکە، مـــن بۆخۆم تـــاکو ئێستا نەگەیشتوومەتە خـزمەتی بەڕێز ئەحمەدی مـوفتیزادە و نـاسیاریم لەگەڵی نییە بەڵام بیروڕای ئێمە سەبـارەت بە ئـــایەتـــوڵڵا عیزەدین حـــوسێنی هیچ نەگۆڕاوە و ئەو شیاویەتی نـــوێنەرایەتی لیژنەی خەڵکی کوردستانی بۆ وتووێژ لەگەڵ دەوڵەت هەیە.[٤٨]

لە بڕیارنـامەی حیزبی دیمۆکرات پێشکەشکراو لەلایەن نـوێنەری حیزب لە کۆنفڕانسی سـنە کە لەلایەن مـــوفتیزادەوە بەڕێوەچـــوو (گەرچی بە هۆی راوێژ نەکردن لەگەڵیان حیزب بۆخۆی بەشـداریی نەکردبـوو)، وێرای ئـامـاژە بە مـافی خـودمـوخـتاری و فیدراتیڤ بۆ نەتەوەی کورد و دیکەی نەتەوەکان، وترابوو کە: "... ئەوەی بۆ گەلی کورد گرنگایەتی هەیە ناوی کۆمارەکە نییە، بەڵکو ناوەڕۆکی ئەوەیە. ئەگەر کۆماری ئیسلامی ئەو داخوازییە بنەڕەتییەی خەڵکی کوردستان [خودموختاری بۆ کوردستان] قەبووڵ بکات، بێ گومان خەڵکی کوردستان لە کۆماری ئیسلامی پشـــتیوانی دەکەن."[٤٩] لە دیمانەیەکدا لەگەڵ رۆژنـــامەی کەیهان، ٢٧ی تشـــرینی دووەمی ١٩٧٩، قاسملوو دەڵێت:

> ... گەلی کورد نە لە دژی ئیسلام راپەڕیوە و نە لە دژی کۆمـــاری ئیسلامی، بەڵکو تەنیا و تەنیا لە مــافی رەوای خۆی بەرگــری دەکات و ئەوانیش بەپێی ئەرکی ئیسلامی و مــرۆیی و نیشتمانی خۆیان دەبێت لەم مـــافە رەوایەی خەڵکی کوردســـتان داکۆکی بکەن.... ئێمە نە تەنیا بـــاوەڕی دژەئـایینیمان نییە بەڵکو هەروەهـا کە دەزانـن زۆربەی خەڵکی کوردسـتان مـوسڵمانـن و حیزبی ئێمە لە قووڵایی کۆمەڵگای کوردستانەوە سەریهەڵیناوە، زۆربەی ئەندامانی ئێمەش موسڵمانن، بـاوەڕی قـووڵیشیان بە بـنەمـاکانی ئیسلام هەیە. ئێمەش وەک حیزبێکی سیاسی بـاوەڕمـان بەو ئیمانە قووڵەی خەڵکی کوردستان هەیە....[٥٠]

هەروەهـــا لە دیمانەیەک لەگەڵ هەواڵنێران سەبـــارەت بە پێوەنـــدیی کۆمـــاری ئیسلامی و خودموختاری چاپکراو لە رۆژنامەی ئیتلاعات، ١٠ی ئازاری ١٩٨٠، ئاماژەی کردبوو کە: "ئەوەی بۆ ئێمە گـرنـگە نـاوەڕۆکی کۆمـاری ئیسلامییە. ئەگەر کۆمـاری ئیسلامی ویست و داخـوازییەکانی ئێمە مسۆگەر بکات ئێمە لە چـوارچێوەی کۆمـاری ئیسلامیدا دەمێنینەوە. ئەوەی دوێنێ ئێمە لە قـسەکانی ئیمام تێگەیشتین و خۆمـانیش لەسەر ئەو بـاوەڕەین ئەوەیە کە نـاکۆکییەک لە نێوان پـرسی خـودموختاری و رەژیمی کۆماری ئیسلامیدا نییە."[٥١] ئەو لە وتەبێژییەک لە مەهابادیشدا وتـبووی: "... هەروەهـا رێگە بـدەن لێرەدا رابـگەیەنـم کە پێرێ، دوو رۆژ پێش، لەلایەن 'عەلـلامە نـــووری'یەوە – کە لەلایەن بەنی سەدرەوە وەک نـــوێنەری تەواو دەسەڵاتـــدار بۆ وتـــووێژ لە کوردســـتان هەڵبژێردرابـــوو – پەیامێک بۆ ئێمە نێردرا، لەو پەیامەدا دەڵێن: ئـــاخۆ ئەگەر وشەی ئیسلامیش بلکێنین بە وشەی خودموختارییەوە کە گەلی کورد زۆر ئۆگرییان پێیەتی، رای ئێوە چییە؟ ئێمە لێرەوە رادەگەیەنین کە گەلی کورد زۆرینەی مـــوسڵمانە و ئەگەر خـــودمـــوخـــتاری ئیسلامی بە گەلی کورد بدرێت، قەبووڵی دەکات و خۆشحاڵیش دەبێت."[٥٢] قاسملوو لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە بۆ پاکژکردنەوە و ئاوەدانکردنەوە، دەبێت هەموو هێزە دژە ئیمپریالیستییەکان لە ئێراندا، هێزە سەرەکییە شۆڕشگێڕەکان – ئایینی و نائایینی – بەڕاستی یەکگرن.[٥٣]

بەوەشەوە، کردەی سیاسی ئـایین و بەتـایبەت لایەنی بـان نەتەوەیی ئەوە لەم وتـانەی دکتۆر قـاسـملوودا زیاتـر دەردەکەوێت: "دەبێت لە رۆژهەڵاتی نـاوین هـاوپەیمانـمان هەبێت. ئەم هاوپەیمانانە تەنیا نەتەوە نەبن بەڵکو دەوڵەتیش بن. بەڵام ئەمە ئەوڕۆکە بۆی نییە. بۆ نموونە ئەم هاوپەیمانە ناتوانێت لیبیای قەزافی بێت، بەڵام دەکرێ عەرەبستانی سعوودی پاڵپشتیمان لێ بکات، ئەم وڵاتە تەنیا وڵاتی عەرەبییە کە لەسەر ویلایەتە یەکگرتـــووەکان کاریگەرە و تەنیا وڵاتێکیشە کە نـرخی نەوتی بۆ گـرنـگ نییە، تەنیا وڵاتی نـاوچەکەشە کە کوردی تێدا نـاژیێت."[٥٤] ئەم وتەیە پیشانـــدەری ئەوەیە کە حیزبی دیمۆکرات ئـــایدۆلۆژیک بیر نـــاکاتەوە، و بە دوای سیاسەتی هەڤاڵ دۆزینەوە بۆ گەلی کورد بـووە. بۆیە قـاسـملوو سەرنجی بەرەو عەرەبسـتان رادەکێشرێت، کە ئەمەش یەکێک لە رێگاکانی هـاوبەشی ئـایینییە. لێرەدا گـرنـگایەتی ئـایین و کەسایەتییە ئایینییەکان دەردەکەوێت و بەو پـرسیارەوە رووبەڕوو دەبینەوە کە ئاخۆ عەللامە ئەحـمەدی مـوفتیزادە نەیدەتـوانی لە بەرەی کوردسـتانیدا، ئەم پێوەنـدییە هەڵکات؟ ئەو کە لە کۆنفرانسی تـائیفدا دوو نـوێنەری هەبـوو و هەروەهـا لەلایەن حکوومەتی نـاوەنـدییەوە دواتـر بوختـان و تۆمەتی ئەوەی لێدرا کە شوورای "شمس"ی لە ئاراستەی ئامـانجەکانی کۆنفرانسی تائیفدا دامەزراندووە (هەرچەند لەلایەن مەکتەب قورئانەوە نکۆڵی لێکراوە و تەنانەت هەندێ کەس کۆچ نەکردنی عەللامە بۆ کرمـاشـان لە جیاتی دەرەوە، بە هۆی تـرس لە تۆمەتباربـوون بە وەهـــابییەت دەزانـــن). بە ئەگەری زۆرەوە هەبـــوونی رەوتە ئـــایینییەکان لە پەنـــای رەوتە میانەڕەوەکاندا و هاسانگرتنی زیاتر لە وەها هەلومەرجێکی هەستیاردا، لەلایەک دەیتوانی بە قـازانجی پـرسی نەتەوەیی لە کوردستان بێت و لەلایەکی تـرەوەش لە دژایەتی ئایدۆلۆژیک کە بە قازانجی حکوومەتی ناوەندی بوو، بەرگیری دەکرد.

مەکتەبی قورئان و پرسە سیاسییەکانی کوردستان

لە کوردسـتانـدا هەنـدێ گـروپ ئـایینیان کێشایە نـاو گەمەی سیاسییەوە، گەرچی لە کردەی سیاسی ئایین لە ئاراستەی مافی نەتەوەی کورددا کەمتر کەڵک وەرگیرا. یەکێک لە یەکەمین و گرنگترین گروپەکان مەکتەبی قورئان، دامەزراو لەلایەن ئەحمەدی موفتیزادەوە، بوو. ئەوان لە کوردســتانــدا وەک "مەکتەبی" یان "کاک ئەحــمەدی" نـــاســراون. لێرەدا بە کورتی ئـــاورێک دەدرێتەوە سەر ئەم رەوتە و چالاکی و بیرۆکە سیاسییەکانی.

١. موفتیزادە و دامەزرانی مەکتەبی قورئان

لەم بەشەدا پێش هەر شتێک پێویستە کە ئاماژەیەکی کورتمان بۆ ژیاننامە و چالاکییەکانی ئەحمەدی موفتیزادە ناسراو بە عەللامە موفتیزادە یان کاک ئەحمەد، وەکو دامەزرێنەر و رێبەری ئەم رەوتە، هەبێت. کاک ئەحمەد لە ساڵی ١٩٣٣ لە سنە و لە بنەماڵەیەکی ئایینی لەدایک بوو. هەر لە منداڵییەوە خەریک بوو بە خوێندنی زانستە ئایینیەکانەوە. لە هاوینی ساڵی ١٩٤٨ بۆ فێربوونی مەعاریفی ئیسلامی و وێژەی عەرەب دەچێتە مەریوان. لە هاوینی ساڵی دواتردا (١٩٤٩) دەچێتە کوردستانی باشوور و هەر بەو مەبەستەی پێشوو ٢ ساڵ لەوێدا دەمێنێتەوە کە دەبێتە هۆی بەهێزتربوونی نەتەوەخوازیی کوردی لەودا. لە تەمەنی ١٧ یان ١٨ ساڵانیدا لەلایەن باوکییەوە وانەوتنەوەی خوێندنگەی "دارالاحسان"ی پێ دەسپێردرێت کە هەموو حەوتەیەکیش پێش نوێژی هەینی زنجیرە باس و وتەبێژیگەلێکی پێشکەش دەکرد. لە ١٩٥٧-٥٨دا دەڕواتە تاران. وێرای کار لە رادیۆ کوردی تاران، لەگەڵ چەند هاوڕێیەکی تری قانی رۆژنامەی "کوردستان" وەردەگرن کە لە ١٩٥٩ دا دەردەچێت و لەسەری کار دەکەن. لە ساڵی ١٩٥٩-٦٠ خەریکی چالاکی دەبێت بۆ پەسەندی کورسی فیقهی چوار ئایینزاکە لە زانینگەی ماف و یاسا. لە ساڵی ١٣٤٠ی هەتاوی (١٩٦١-١٩٦٢) راگەیندراوێک بە ناویەوە بۆ وانەوتنەوە لە زانکۆ دەردەچێت کە ساواک بەرگیری لێدەکات، بەڵام بە وتەی خۆی بۆ وتنەوەی بنەماکانی فیقهی ئایینزاکان چووبووە زانینگەی یاسای زانکۆی تاران... و لە پەنای ئەوەدا (١٩٥٩-١٩٦٣) لە زانینگەی ئیلاهییات خەریکی وتنەوەی فەلسەفەی ئیسلام ببوو.[٥٥] هەر لەو سەردەمانەدا بووە کە لەگەڵ چالاکانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان لە تاران پێوەندیی دەبێت.

لە ساڵی ١٩٦٣ بەرنامەی رادیۆ و رۆژنامە کوردییەکەی دادەخرێت. بە روودانی راپەڕینی ١٥ی جۆزەردان گۆڕانی هزریی لەودا پێکدێت. هەر لەم ساڵەدا، بە هۆی بابەتەکانی پێوەندیدار بە نەتەوەخوازیی کوردی دەگیردرێت و پێنج مانگ دەکەوێتە بەندیخانەی "قزل قەلعە". لەم ماوەدا لەگەڵ هەندێ لە مەلایانی شۆڕشگێڕی شیعە دەبێت بە ناسیار. پاش ئازاد بوونی، لە کۆتایی پاییزی ١٩٦٤دا دەگەڕێتەوە سنە. لە ساڵی ١٩٧٢ دا وەکو سەرۆکی ئەنجومەنی نووسەرانی رادیۆ سنە دادەمەزرێت. چالاکی رادیۆی لە ساڵی ١٩٧٤-٧٥ دا هەڵدەوەشێتەوە و خەریک دەبێت بە پیشەی ئازادەوە (گرێبەستکاری و دامەزرانی کۆمپانیای بینا و ماڵکردنەوە لەگەڵ چەند کەس لە هاوڕێیانی). و هەر لەم ساڵانەدا (١٩٧٦-٧٧) بەرپرسیارێتی مەحکەمەی شەرعی کوردستانیش (بە ئەگەرەوە خەڵکیی و نادەوڵەتی) بە ئەستۆ دەگرێت. لە ١٩٧٧ دا یەکەمین چڵی مەکتەب قورئان (لە سەرەتاوە مەدرەسەی قورئان) لە مەریوان دادەمەزرێنێت. پاش ئەوە لە ١٩٧٨ مەکتەب قورئانی سنە دادەمەزرێنێت کە قانەکەی لەلایەن فەرمانگەی

فێرکردن و بارهێنانەوە (پەروەردە) دەدرێت بە "بابا مەردۆخی ڕۆحانی". لە ۱۹۷۹ دا سەرقاڵی پـــرس و کێشەکانی شۆڕش دەبێت. بە سەرکەوتنی شۆڕشی ۱۹۷۹ی گەلانی ئێران، کۆمیتەی شۆڕش دادەمەزرێنێت کە لە بینای پارێزگاریی سنەدا جێگیر دەبن. لە ٦ی ئازاری ۱۹۷۹ دا حیزبی "موساواتی ئیسلامی" دادەمەزرێنێت. لە ۱۸ی ئازاری ۱۹۷۹ دا لە کۆبوونەوەی ڕێبەرانی ئایینی کورد لە سەقزدا بەشداریی دەکات. لە ۱۰–۱۲ حوزەیرانی ۱۹۷۹ دا کۆنفرانسی خودموختاری لە سنە بەڕێوە دەبات. لە ۲ی ئابی ۱۹۷۹ دا لە خۆپاڵاوتن بۆ هەڵبژاردنەکانی مەجلیسی خێبرەگان پـــاشــگەز دەبێتەوە، گەرچی دواتــر تێیدا بەشـــداریی دەکات. لە ئەیلولی ۱۹۷۹ دا زنجیرەیەک وتەبێژیی لە "حوسەینییەی ئیرشادی" تاران بەڕێوە دەبات (سەرەتای وەرزێکی نوێ لە ژیانی سیاسی). لەگەڵ هەندێ لە بنەماکانی یاسای بنەڕەتی بەتایبەت بنەمای ۱۲ دژایەتی دەکات کە دەبێتە هۆی پێکهاتنی "شوورای مەرکەزی سوننەت" (شمس) و دوابەدوای بانگهێشتنامەی ۱۳ی ئـــازاری ۱۹۸۱، لە ۳۱ی ئـــازار و ۱ی نیسانی ۱۹۸۱ دا ئەم شـــوورایە بە بەشـــداریی مەلا و کەسایەتییەکانی ئەهلی سوننەت لە تاران پێکدێت کە تێیدا بڕیارنامەیەکی ١٦ خاڵی پەسەند دەکرێت. لە ٥–٦ی ئابی ۱۹۸۲ دا ساڵوەگەڕی دامەزراندنی شوورا لە کرماشاندا بەڕێوە دەبات. لە ۹ی ئەیلولی ۱۹۸۲ دا لە تاران قۆڵبەست دەکرێت و دەخرێتە بەندیخانە. دەرەنجام پاش ۱۰ ساڵ بەندیخانە لە ٤ی ئابی ۱۹۹۲ ئازاد دەبێت و لە ۸ی شوباتی ۱۹۹۳ دا کۆچی دوایی دەکات. بێجگە وتەبێژییەکان، وتـــارەکان و دیوانی هۆنـــراوەکان و... دوو بەرهەمی لێ بەجێ مـــاوە: "کورتە باسێک لەسەر حکوومەتی ئیسلامی" و "سەبارەت بە کوردستان".

۲. ڕەوتی مەکتەب و بیرۆکەی پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی

بەپێچەوانەی ڕەوتە ئیسلامییەکانی دیکەی نـــاوچەکان و بۆچـــوونی نـــاکۆکی ئەوان لەسەر نەتەوە، بۆ وێنە لە هێندســـتان لە ژێر کاریگەری هەنـــدێ بیرمەنـــدی مـــوسڵمان وەک ئێقباڵی لاهووری و ئەبوو ئەعلا مەودوودی و دیتران یان لە وڵاتانی عەرەبی لە ژێر کاریگەری کەسانێ وەک ڕەشید ڕەزا بیرمەندی ئیسلامی سووری کە لە سەرەتادا ئیسلامیان لەگەڵ ناسیۆنالیزم تێکەڵ کرد و دواتــر دەســتیان دایە سەرکۆنە و لۆمەی نـــاسیۆنـــالیزم بە نـــاوی ئیسلامەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی دیکەی ڕەوتە ناسیۆنالیستەکان[٥٦]، ئیسلامخوازانی کوردستان لە بەرانبەر پان ئێرانیزم و شۆڤێنیزمی فـــارســـدا لە کاتێکدا کە پێویست بـــوو بە کردەوە داکۆکییان لە ناسیۆنالیزمی کورد نەکرد و لایەنی حکوومەتی ناوەندییان گرت لەبەر ئەوەی کە زۆر زووتر لە وادە ڕوویان کردبـــووە ئیسلامی سیاسی. کە ئەمە خۆی دوو هۆی گـــرنگی هەبـــوو: یەکەم،

سەردەمی چـــالاکی ئەمـــانە لە ژێر کاریگەریی قۆنـــاخی دووەمی ژیانی بیرمەنـــدان و رەوتە ئیسلامییەکان واتە ئیسلامخوازیی لەو وڵاتانەیدا بوو کە قۆناخی ناسیۆنالیزمیان تێپەڕاندبوو و ئەوانەش لە ژێر کاریگەری کەشی ئیسلامی ئەو وڵاتـــانەدا بـــوون. دووەم، لە ئێرانیشدا کەوتبوونە بەر کاریگەری کەشی ئیسلامی سیاسی باو. وێرای نەتەوەیی-ئایینی بوونی رەوتە ئیسلامییەکانی کوردستان، ئەم هۆیانە ببوونە هۆی زاڵیەتی و هێژمۆنی هزریی ئایینی لەواندا.

لاوازی رەوتە ناسیۆنالیستەکانی ناوچەکە لە بەرانبەر هێزی رێکخراوەیی و ئایدۆلۆژیکی رەوتە مارکسیستییەکان وەک حیزبە کۆمونیستەکان لەوانە حیزبی توودە لە ئێراندا، ئەو داواکارییەی ئیسلامخوازانی بەهێزتر دەکرد کە تەنیا گوتاری ئیسلامی دەتوانێت مارکسیسم وەک رەوتێکی دژەئایینی و دژەنەتەوەیی لە گۆڕەپان بخاتە دەرەوە.[٥٧] ئەمە لەسەر رەوتی ئایینی کوردستانیش کاریگەریی هەبـوو. لە کاتێکدا کە نـاسیۆنـالیزم لە کوردسـتانـدا بەپێچەوانەی شـوێنەکانی تـر گـرێدرابـوو بە رەوتە چەپەکانەوە، بەڵام دیسان رەوتە ئیسلامییەکان لە ژێر کاریگەری ئیسلامی سیاسی وڵاتـــدا لە بەرانـــبەر چەپـــدا هەڵوێستیان گـــرت کە لەڕاســـتیدا هەڵوێستی سیاسی بۆ گەیشتن بە دەسەڵات بـــوو. بەڵام ئەم زاڵییەتییەی لایەنی ئـــایینی هەروەهـــا کە کاک حەسەنی ئەمینی لە دیمانەیەکدا لەگەڵ گۆڤاری "چـــشم انـــداز" (٢٠٠٦)، سەبـــارەت بە دۆڕانی سیاسی چـــالاکییەکانی شـــوورای "شـــمس" دەڵێت، کۆتـــاییەکی بـــاشی نەبـــوو. ئەو دەڵێت: "... بەڵام بەداخەوە بەرپـرسانی ئەو دەم بە جێی گوێدان بەم ویست و داخـوازیانە و هەنگاو هەڵێنان بۆ بەدیهێنانی ئەوانە، دەســـتیان دایە سیاسەتی هەڕەشە و تـــونـــدوتیژیی...." بەمجۆرە، مەکتەب قورئان لەو کاتەدا بە جێی نزیک بوونەوە لە نـاسیۆنـالیستە کوردەکان تەنانەت گەر بە شێوەی کاتیش بـــوایە و لەبۆ پـــارێزکاریی سیاسی، بڕوای بە حکوومەتی نـــاوەنـــدیی کرد. بۆیە ئەوان نەیانتوانی لە تەشەنەی خۆیان لە نێو ئاپـووڕەی خەڵکدا بۆ چارەسەرکردنی ستەمی نەتەوەیی و بە پێڕەوی لەوە ستەمی ئایینی لانیکەم لە ناوچەکەدا، کەڵک وەرگرن.

سەبارەت بە پێوەنـدیی ئـایین و نـاسیۆنـالیزم دەبێت بـوترێت کە: یەکەم، ستەمی ئـایینی تەنیا پێوەندیی بە نەتەوەی کوردەوە نییە. دووەم، کوردەکان تەنیا موسڵمان و سونـنە نین بەتـایبەت کە لە کوردسـتانی ئێرانـدا کوردی شێعەش زۆرن. سێهەم، تەنیا پشـت بەسـتن بە سیاسەتێک بۆ بەرابەری ئایینی لە ئێراندا وەڵامدەر نییە. چوارەم، چارەسەری ستەمی ئایینی بێ چارەسەریی سـتەمی نەتەوەیی وەک کێشەی سەرەکی، بۆی نییە و ئەم دووانە لە پێوەنـدیدان بەتـایبەت کە نـاوچە سـونـنەنشینەکانی کوردسـتان خـاوەن ئـاگـایی سیاسی-نەتەوەیین و کەواتە زاڵیەتی سیاسەتی ئایینی بە کردەوە کارامەیی نییە. پێنجەم، چالاکی ناسیۆنالیستی و دواتر پێکهێنانی

حکوومەتی ئیسلامی عەلـلامە، نـاکرێت لەگەڵ زانـایانی ئیسلامی هێند و عەرەبەکان بە یەکێک بـزانـرێن لەبەر ئەوەی کە ئەوان لە نـاسیۆنـالیزمـدا بە ئـاکام دەگەیشتن و پـاشـان ئەم گۆڕانەیان تێدا پێکدەهـات، بەڵام بـزووتـنەوەی نـاسیۆنـالیستی کوردسـتان هێشتا ئـاکامەکەی دیار نەبـوو. کەواتە، بە لەبەرچاوگرتنی ئەو خاڵانەی سەرەوە، لێرەدا پێویستە زاڵیەتی ئایدۆلۆژی ئایینی لە بیری عەلـــلامە مـــوفتیزادە وەکو نـــوێنگەیەک لەم زاڵیەتییە لە رەوتی مەکتەبـــدا بە گشـــتی، لێکبدرێتەوە. لەڕاستیدا، کاک ئەحمەد زۆر زوو ناسیۆنالیزمی پێش شەستەکانی (دەیەی ١٩٦٠ی) خۆی نـایە لاوە، لە کاتێکدا ئەم بـابەتە دەبـوا بخـرایەتە پـاش چـارەسەریی پـرسی کورد. لایەنی نەتەوەخـوازیی عەلـلامە تـا سـاڵی ١٩٦٣ و کەوتـنە گـرتـنگە و پێوەنـدیی لەگەڵ راپەڕینی ١٥ جۆزەردان و هەنـدێ لە مەلایانی شێعە درێژەی هەبـوو. هەڵبەت لەم سـاڵانەدا هـاوکات لەگەڵ پـرسی نەتەوەیی کوردیی بۆ سڕینەوەی کۆنەپـارێزیی و لادانەکان لە شێعە و سـونـنەدا هەوڵی دەدا بەڵام گرنگایەتی زیاتری بە پرسی نەتەوەیی دەدا. لەم پێوەندییەدا دەڵێت: "بە ئاوات بووم کە هەم لە رێگای وتەبێژیی و بـــاسە ئـــایینی و وێژەییەکان لە رادیۆ و هەم لە رێگای بڵاوکراوەیەکی کوردییەوە خـــزمەت بکەم بە زمـــان و وێژەی سەرکوتکراوی کورد."[٥٨] لە سـاڵی ١٩٦٣ بە دواوە، رێبازەکەی دەگۆڕدرێت بۆ ئـارمـانـخوازیی ئیسلامی. لەمـبارەوە خۆی دەڵێت: "کاتێ کە ئـاگـری شۆڕش لە جۆزەردانی (حـوزەیرانی) ١٩٦٣ دا گڕی هەڵسا، لە شەقـامی نـاسـر خەسـرەودا بـووم، بـوێری خەڵک و جەنـایەتی رەژیمی پـاشـایەتیم لە نـزیکەوە دیت. سۆزێ کە دیمەنەکانی ئەو رۆژە خستییە دڵمەوە، گۆڕانێکی گشتی لە شێوازمدا پێکهێنا، بەر لەوە هەوڵ و تێکۆشانم زۆرتر لە بەرەنگاربوونەوەی کۆنەپارێزیی ئایینی و بە بۆنەی ستەمی نەتەوەیی و لە خـزمەت کردن بە کەلەپـووری کوردیدا کورت دەبـووەوە و پێوەنـدییەکم بە خەبـاتی ئێرانەوە نەبـوو."[٥٩] ئەو سەبـارەت بە گۆڕانە هـزرییەکەی لە راگەیندراوی ١٢ی ئـابی ١٩٨٠ وەهـا دەڵێت: "و دیسانەوە سوپاس بۆ خوا کە پاش ساڵانێک، هەلومەرجێک دابین بوو کە پەیم برد بە رواڵەتی و ئاستیی بوون و بێ ناوەڕۆک بوونی کردەوەکانی رابردووم و لە ساڵی ١٩٦٤ بەملاوە بڕیامدا کە هەر ئەو هێڵەی رێگای سەرەکی شۆڕشی ئیسلامی کە حەزرەتی مـــحەمەد (د.خ) کێشابـــووی بـگرمە بەر... و هەر لەو سـاڵەوە، بەرنـامەی خۆمـم لەگەڵ ئەو هێڵەی رۆشـتن گـونـجانـد و کارم سـنووردار کردەوە بە رۆشـتن لە ئـاڕاسـتەی بـارهێنانی مـوسڵمانـانی مەکتەبی و بـانگهێشتی ئیسلامی راستەقینە و گەیاندنی پەیامی قورئان بە موسڵمانانی نامۆبوو لە قورئان."[٦٠] دیسان لە دیمانەیەکدا لەگەڵ رۆژنامەی "ئیتلاعات"، رێکەوتی ٢٥ی حوزەیرانی ١٩٧٩، گۆڕانە هزرییەکانی وەهـا شـرۆڤە دەکات: "لە سـاڵی ١٩٦٣ دا پـاش داخستـنی رۆژنـامەی "کوردسـتان" زیاتـر لە پێنج مانگ کەوتمە بەندیخانەی قزل قەلعە و پاش تێپەڕانی ماوەیەک کە بۆم بڕابووەوە بۆ درێژەی

خەبات گەڕامەوە سنە. هەر لەم کاتەدا تێگەیشتم کە ئیسلام و نەتەوایەتی لەگەڵ یەکتر ناکۆک نین و خەباتەکەم لەسەر هەر ئەم بناخەیە دانا."[٦١] هەروەها لە دیمانەیەکی تردا لەگەڵ ڕۆژنامەی کەیهان، ١٥ی حــوزەیرانی ١٩٧٩، لە وەڵامی پــرسیارێکدا سەبــارەت بە هەڵوێستی لە بەرانــبەر حێزبی دێمۆکراتدا دەڵێت: "هەڵوێستی من لە ساڵانی پێشەوە تەنانەت پێش ساڵی ١٩٦٣ ڕوون بــوو، هەمـــوو هەوڵی مـــن بۆ بـــووژانـــدنەوەی ئیسلامی راســـتەقینە چ لە ئێران و چ لە دەرەوەیە...."[٦٢]

لە مەرامنامەی حێزبی موساواتی ئیسلامی (٦ی ئازاری ١٩٧٩) کە بریتی لە ٦ خاڵ بوو و لەلایەن کاک ئەحمەدەوە نووسرابوو، لە خاڵی دووەمدا وەها نووسراوە کە: "لە کۆمەڵگای ئێسلامی ئێراندا، دەبێت مافە جۆراوجۆرەکانی سیاسی، کەلەپووریی و کۆمەڵایەتی بۆ هەمـوو نەتەوە مـــوسڵمانەکانی ئێرانی، بە شێوەی بەرابەر مسۆگەر ببێت و هەمـــوو بە مەرجی جێبەجێکردنی ڕێکی یاســـا و ڕێسا ئیسلامییەکان، ئـــازادی و دەسەڵاتی تەواویان لە چـــوارچێوەی ئێرانی یەکپارچەدا هەبێت (ئەم بـابەتە دیکەی نەتەوە مـوسڵمانەکانیش لە چـوارچێوەی وڵاتـانی تـردا لەبەردەگرێت). بەپێی ئەم بنەمایە هیچ نەتەوەیەکی موسڵمان لە هیچ بارێکەوە بە سەر ئەوانی تـردا پێشترێتی نییە...." و لە خـاڵی ٥ دا وەهـا هـاتـووە کە: "ئەنـدامەتی لە حێزبی مـوسـاواتی ئیسلامیدا، تـــایبەت بە یەک نەتەوە یان شـــوێن نییە، بەڵکو هەر کەسێک لە هەر شـــوێنێکی جیهانەوە و بە هەر نەتەوایەتییەکەوە کە پێبەنـــدی ئەم بـــنەمـــایانە بێت و بیەوێت لە ڕێگای جێبەجێکردنیانـدا خەبـات بکات، دەتـوانێت ببێتە ئەنـدامی ئەم حێزبە."[٦٣] لەم مەرامـنامەیەدا هەرچەنـد ئـامـاژە بە مـافی نەتەوەکان دەکرێت بەڵام ئـارمـانـخوازیی ئیسلامی و جیهانی و گشـــتگیر بـــوون تێیدا بە ڕوونی زەق بـــووەتەوە کە ئەمەش بۆ حێزبێکی ئیسلامی جێی سەرسووڕمان نییە و لێرەشدا باسی چاکە یان خراپە بوونی وەها بیرۆکەیەک نییە، بەڵکو باسی ئـارمـانـخوازانە یان واقیعخوازانە بـوونە و هەروەهـا ئەوەی کە چەنـدە ئـایین و بە پێڕەوی لەوە وەها ڕەوتگەلێکی ئیسلامی لە پرسەکانی پێوەندیدار بە کوردستاندا کاریگەرییان هەبووە و ئەم کاریگەرییە چۆن بـووە. هەر لەم ئـاڕاستەیەدا دەبێت بـوترێت کە کاک ئەحـمەد زیاتـر سەرنجی سـتەمی ئـایینی دەدا (لە نێوان سێ سـتەمی ئـایینی، نەتەوەیی و چینایەتی کە نـاوی دەبـات) و لووتکەی ئەوە لە ناڕەزایەتی دەربڕین و ڕەخـنە لە بـنەمـای ١٢ی یاسـای بـنەڕەتی بـوو کە دەڵێت: "ئایینی فەرمی ئێران، ئیسلام و ئایینزای جەعفەری ئەسنا عەشەرییە و ئەم بنەمایە هەتاهەتایە نـاگۆڕدرێت و...." بۆیە هەڤێقەتخوازیی ئەو و نەبوونی واقیعخوازیی سیاسی بە کردەوە بـووە هۆی ئەوەی کە تەنیا بە قــازانجی ئــایین (لە بەرانــبەر نەتەوایەتی) و بە شێوەی نەخــوازراو لە ئاڕاستەی ئامانجە سیاسییەکانی ناوەنددا هەنگاو هەڵێنێت. زاڵیەتی لایەنی ئایینی لە بیری کاک

ئەحـمەدا لەم وتەی شێخ عێزەدیندا زیاتـر دەردەکەوێت کە سەبـارەت بەو وتـبووی: "جیاوازیی مـن و کاک ئەحـمەد لەوەدایە کە کاک ئەحـمەد ئـایینییەکی کوردە و مـن کوردێکی ئـایینی."[٦٤] وتەیەک وەک وتەکەی ئەنـدازیار بـازرگـان کە وتـبووی: "جیاوازیی مـن و ئیمام [خـومەینی] لەوەدایە کە ئەو دەیەوێت لە ڕێگای ئێرانەوە خـزمەتی ئیسلام بکات و مـن دەمەوێت لە ڕێگای ئیسلامەوە خزمەتی ئێران بکەم."

هێژمۆنی باری ئایینی لە ڕەوتی مەکتەبدا (لە بەرانبەر باری نەتەوەییدا) لە هەوڵی کاک ئەحمەد بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامیدا زیاتـــر دەردەکەوێت. بیروڕاکانی لەسەر پێکهاتنی وەهـــا حکوومەتێک لە پەرتـووکی "کورتە بـاسێک لەسەر حکوومەتی ئیسلامی"دا هێنراون. هەرچەنـد لە سەرەتاوە، ڕەوتی مەکتەب هەندێ سەرکەوتنی لە سنەدا دەستەبەر کرد بەڵام وەها بیرێک بە کردەوە لە کەشی کوردســـتانـــدا وێرای زاڵیەتی هـــزریی چەپ و سێکیولار بە سەر گـــرووپە سیاسییەکانـــدا، نەیدەتـــوانی شیاو بێت. کەواتە بە کردەوە دەکەوتە بەرانـــبەر گـــرووپە سیاسییەکانی کوردستانەوە و لانیکەم لە کوردسـتانـدا نەیدەتـوانی سەرکەوێت. لە پەرتـووکی ئـــامـــاژەپێکراودا، ڕوانـــگەکانی خۆی سەبـــارەت بە حکوومەتی ئیسلامی و بـــنەمـــا و تـایبەتـمەنـدییەکانی ئەو حکوومەتە لەبەرچـاوگیراوەی دەردەبڕێت. بەتـایبەت دژایەتی خۆی لەگەڵ سێکیولاریزم واتە بیری نـزیکەو زاڵ لە گۆڕەپـانی سیاسی کوردسـتانـدا، پیشان دەدات. لەمـــبارەوە وەهـــا دەڵێت: "... بەڵام هەر ئەم سیاسەتە دژەگەلییەی جیاکردنەوەی ئـــایین لە سیاسەت ڕۆژ بە ڕۆژ کۆمەڵگای مەزن و پۆڵایینی تەوحیدیی بەرەو سســـتی و بـــت پەرســـتی دەبـــات... لەم چەنـــد سەدەی دواییدا واتە لە کاتی کوژانـــدنەوەی تۆپـــز و مەشـــخەڵەکانی شارستانییەتی ئیسلامی لە ئەندەلوس و لە کاتی هێرشی خاچییەکان لە ڕۆژئاوا و مەغۆلەکان لە ڕۆژهەڵاتەوە... ڕاگەیانـــدنی ئەم ڕســـتە بەوپەڕی ڕوونێتی و بێ ئـــابڕوییەوە کە "ئـــایین لە سیاسەت جیایە" و پـاسـاوی ئەم خەیانەتە بە کەڵکوەرگـرتـن لە شێوازەکانی فـریو و فڕوفێڵ – نەک بە لۆژیکی زۆر و مـلهوڕی وەک ڕابـردوو – بەرهەمی ئەم سەردەمەی دواییە." ئەو ئـامـاژە دەکات کە "حکوومەتیش یەکێک لە پـرسە مـرۆییەکانە کە ئیسلام بۆ ئەوە بـنەما و ڕێساگەلێکی گشـــتی دانـــاوە کە قەت کۆن و بێ کەڵک نـــابێت و مـــرۆڤایەتی بۆ هەمیشە پێویستیەتی کە یاســـاکانی حکوومەت لە هەر شـــوێن و هەر کاتیکدا لەوە دەربهێنێت... لەم حکوومەتەدا هێزی پـرژوبڵاوی خەڵک دەگوێزرێتەوە بۆ تەنیا یەک دامەزراوە یان "هێز" بە نـاوی "شوورا" کە وەکو پەرلەمـــانە لە حکوومەتە دێمۆکراتیکەکانـــدا. بەڵام بە قـــان و ئیمتیازاتێکەوە کە هەیەتی تـایبەتـمەنـدی "خەڵکیی بـوون" لە دەسەڵاتی ئیسلامیدا دەکات بە لەسەدا سەد، لە کاتێکدا کە هیچکام لە پارلەمانەکانی سیستەمە جۆراوجۆرەکان، ئەم دەسەڵاتەیان نییە."[٦٥]

کاک ئەحمەد سەبارەت بە پرسی نەتەوەخوازیی باوەڕی بە میانەڕەویی هەبوو و وەها دەڵێت: "ناسیۆنالیزمی کوردی یەکێک لە پرسە گرنگە سیاسییەکانی ناوچە لەم سەدەی دواییەدایە. سیاسییەکانی ئێران (و هەروەها وڵاتانی تری دەرگیری پرسەکە)، لە هەڵوێست گرتنی خۆیان لەسەر ئەم پرسە، هەموو کات لایەنی تەفریتیان گرتووە و خاوەنەکانی ئەم هەستەیان ئیدانە کردووە. لە کاتێکدا کە هەر ئەم دیپلۆماتانە، کاتێک ناسیۆنالیزم لە باری ئێرانچییەتییەوە دێتە ئاراوە هەڵوێست دەگۆڕن و بە شێوەی ئیفراتی و ئەوپەڕگیرانە لایەنگری لێدەکەن. ئەم شێوازە، تایبەت بە فڵان تاقم یان فڵان گروپ نییە. راستی ئەوەیە کە راگرتنی لایەنی "ناوەڕاست و نێوەنجی" لە پرسە مرۆییەکاندا، ئاستەمترین کێشەی مرۆیی بە درێژایی مێژوو بووە و هەیە و دەبێت و هەموو کات مرۆڤایەتی بە هەموو توێژ و گروپ و نەتەوەکانیەوە دەرگیر و تووشیاری ئیفرات و تەفریتە...."[٦٦] راستی ئەم وتانە جێی نکۆڵی نییە بەڵام بۆخۆی بە کردەوە لە بەرانبەر هێزە نەتەوەخوازە کوردەکاندا وێرای تێگەیشتن لە هەڵوێستی سیاسی شۆڤێنیستە ئێرانییەکان، لایەنی میانەڕەویی رەچاو نەکرد و لە هەوڵ و تێکۆشان بۆ پێکهاتنی حکوومەتی ئایدیالی ئیسلامی خۆیدا، ئەوپەڕگیری لەبەرگرت. تەنانەت ناکرێت لە باری سیاسییەوە تێکۆشانی ئەو بۆ راکێشانی هێزە سوننەکانی ناوچەکانی تری ئێران بە هەوڵێک بۆ گوشارخستنەسەر حکوومەتی ناوەندیی رەچاوکرێت، لەبەر ئەوەی کە لەلایەکی ترەوە لە هێزە سیاسییە گرنگەکانی کوردستان دوور دەکەوتەوە و لەگەڵیان مەودای قووڵی هەبوو. بۆیە تەنیا دەتوانێت پاساوی ئایدۆلۆژیکی ئیسلامی هەبێت نەک لۆژیکی سیاسی. جگە لە بابەتە ئاماژەپێکراوەکانی سەرەوە دەبێت ئاماژە بکرێت کە رەوتی مەکتەب خۆی بووە هۆی پێکهاتنی کەلێکی ناوئایینزایی نوێ لە کوردستاندا کە بە قازانجی ناوەند کۆتایی پێهات. بیروڕا نوێیە فیقهییەکانی کاک ئەحمەد لە بەرانبەر هزریی نەریتی ئایینی لە کوردستاندا جێگیر ببوو و ئەمە خۆی لە وەها دۆخێکی هەستیاردا بەتایبەت بە وەها پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتییەوە کە گروپە جیاوازە ئایینییەکان بە پۆتانسییەلی تەواو بۆ بزاوتن لە بەرانبەر رەوتی مەکتەبدا بوونیان هەبوو، بواری بۆ کەڵک لێوەرگرتنی سیاسی ناوەند خۆش کرد و بە زەقکردنەوەی خاڵەکانی جیاوازیی ئەوان لەگەڵ دیکەی گروپەکان و ناو و نیتکە و ناتۆرەگەلێک کە پێیاندا دەلکێنرا، ئاگری بەرانبەرکێی ناوئایینزاییان گەش دەکردەوە.

٣. رەوتی مەکتەب و دژایەتی لەگەڵ چەپ

هەروەها کە لە بەشەکانی پێشوودا ئەم بابەتە راشکاوانە دیار بوو و ئاماژەی پێکرا، قەڵشتی سیاسی-ئایدۆلۆژیکی سەرەکی لە کوردستانی سەردەمی شۆڕشی ١٩٧٩ لە نێوان رەوتی مەکتەب و چەپە ئەوپەڕگیر و توندئاژۆوەکاندا بوو، کە هەڵوێستەکانی مەکتەب و لە

سەرەوەیدا کاک ئەحـــمەد زیاتـــر ئەم قەڵشتە پیشان دەدەن. ڕێکخراوی چـــریکە فەداییەکان سەبـــارەت بە کاک ئەحـــمەد وەهـــایان نـــووسیوە: "... ئەو لە هەمـــوو وتەبێژییەکان، شـــریت پڕکردنەوەکان و کۆبـــوونەوەکانیدا دەســـتی دەکرد بە ســـووکایەتی کردن بە کۆمـــونیستەکان و نائیسلامییەکان (بەوجۆرە کە خۆی لە ئیسلام تێدەگات)، و خۆی بە ڕێبەرێکی ئیسلامی دەزانی کە نە چەپ و نە راســـت، بەڵکو ئیسلامی پەتی قـورئـانی دەوێت. [لە کاتێکدا کە] ئەو هێشتا نە ڕێبەری ئـایینی سنە بـوو و نە ڕێبەری ئـایینی سوننەکانی ئێران و نە ڕێبەری بزووتنەوەی گەلی کورد."[٦٧] و هەروەهـــا بە تەقسیربـــاری سەرەکی زانینی کاک ئەحـــمەد لە پێکهێنانی دژایەتییە ئایدۆلۆژیکییەکاندا، وەها راپۆرت دەکەن:

دوای کێشەی تێلا و گـورز بە دەسـتەکان لە ٨ی گەڵاڕێزانـدا (٣٠ی تشـرینی یەکەم) و کوشـتنی خەڵک لە ٩ی گەڵاڕێزان (٣١ی تشرینی یەکەم) و تـونـدبـوونەوەی جـووڵەی پێشهاتـوو و پـاشـان قۆڵبەستکردنی چەند کەس و یەکەمین مانگرتنی مزگەوتی جامێعە کە زۆربەیان هێزە چالاک و لاو و چەپەکان بـوون، و لە کاتێکدا کە جەنەراڵ ئەزهـاری زۆرتـرین دەسەڵاتی هەبـوو و هـاوکات دەوڵەت تـونـدتـرین پڕوپـاگەنـدەی دژە مـارکسیستی هەبـوو، مـوفتی لە مـزگەوتی جـامێعەدا توندترین سووکایەتییەکانی بە مارکسیستەکان کرد و زیانی گەیاند بە هاوکاری و هاوهەنگاوی ڕوو لە زێدەبوونی هێزە ئایینی و چەپەکان و ئەمە دەسپێکی ناکۆکی گرنگ لە ڕیزەکانی گەلدا بـوو و بەرە بەرە زیاتـر بـوو تـا ئـاستێ کە مـوفتی [پیاوە] ئـایینییە ڕاستەقینە و خەبـاتگێڕەکانی تـاڕادەیەک بەلارێدا بـرد کە نـوێژی جیهادیان خـوێند و دەیانـویست دەسـت بەسەر نـووسینگەی لایەنـگرانی [چـریکە فیدایییەکانـدا] بـگرن. لە هەلـومەرجێکدا کە زاڵیەتی ئیمپریالیسم و هێزە کۆنەپـارێزەکان بە تەواوەتی ڕێخەکەن نەبـووە، شەڕی ئـایینی-مـارکسیستی ڕێک بە واتـای لەکیسچوونی هێزی شۆڕشگێڕانەی خەڵک لە دژی هێزە کۆنەپـارێزەکان و ئیمپریالیزمە و هەر هێزێ کە بیهەوێت پەرەی پێ بدات، خائین بە گەل و بزووتنەوەی گەلە.[٦٨]

ڕکابەرایەتی لەگەڵ چەپ کە نـوێنگەیەک لە تێکۆشـان بۆ دەسەڵات پیشان دەدات، لەڕاســتیدا دەبێتە کەڵکەڵەی ڕەوتی مەکتەب بە جێی هەوڵ و تێکۆشـان بۆ مـافە نەتەوەییەکان کە پـرسی سەرەکی کوردســـتان بـــوو. و لەم ئـــاڕاســـتەیەدا هیوا بە نـــاوەنـــد و هەوڵ بۆ داپۆشینی کەمـــوکورتییەکانی، بۆخۆی کێشەی ڕکابەرایەتی بەهێزتـــر دەکرد و بە زیانی ڕەوتی مەکتەب و چەپ و بە قازانجی ناوەند تەواو دەبوو. کاک ئەحمەد لە نامەی ١٨ی ئازاری ١٩٧٩ دا بۆ ئەندازیار بازرگان وەها دەڵێت:

... خوا سەرکەوتن بدات ئەم برایانە سێ کەسی [خەسرەوی بۆ پارێزگار، یەکێک وەک جێگری پـارێزگـار و زەرینەکەفـش وەک قـائیم مەقـام] بـتوانـن کارەکانی جێبەجێکاریی وردە وردە لە

دیکەی برایان وەرگرن تاکو لەم هەلومەرجە دەگمەنەی پێش ڕێفرادۆم، هێزەکانی ئێمە لە شار و گوندەکان خەریکی پڕوپاگەندە بن، و ورووژاندنەکان و ژەحرپڕژێنییەکانی چەپەکان و دیکەی دژبەرانی حکوومەتی ئیسلامی، پـــووچەڵ ببێتەوە... بەداخەوە لێرەدا تەنـــانەت دەرفەت و هەروەهـــا هێزی نـــووسینم نییە لەبەر ئەوەی کە هەمیشە [...] سەرقـــاڵم (و زیاتـــر بۆ ڕوونکردنەوەی کەموکورتییەکان و هەڵەکانی ئەوانەی کە لە سەرەوەن!)...."[٦٩]

هەر لەم پێوەندییەدا، سارمەدین سادق وەزیری بە ئاماژە بۆ دانیشتنێ کە لە کاتی شەڕی سنە و لە شەوی پێش وتـــووێژ لەگەڵ لێژنەی نێردراو لە تـــارانەوە لە ســـنەدا بە ئـــامـــادەبـــوونی سەرکردەکانی ڕێکخراوەکانی کوردستان (حێزبەکانی دێمۆکرات، زەحمەتکێشان و چریکەکان) و مـوفتیزادە و شێخ عێزەدین بۆ بـاس و راوێژ لەسەر بـابەتەکانی وتـووێژەکە، هەیانـبووە لە ئـامـادەنەبـوونی مـوفتیزادە لە بەیانی ئەو ڕۆژەدا لە شـوێنی کۆبـوونەوەکە دەڵێت و ئەوەی کە ئەو هەر لەو ڕۆژەوە خۆی لەوان جیا کردەوە. ئەو دەڵێت کە دواتـریش لە تـاران لەگەڵ کۆمەڵێ لە کوردەکان دەچێتە سەردانی مـــوفتیزادە کە داوای لێ بکەن پێکەوە و بە یەکیەتی بۆ چـارەسەرکردنی پـرسی کورد هەوڵ بـدەن بەڵام کاک ئەحـمەد لە وەڵامـدا خەریکی ڕەخـنە لە مـارکسیسم دەبێت و دەڵێت: "من سەد کێشە لە مـارکسیزمـدا دەدۆزمەوە، ئەگەر ئێوە تەنـانەت یەک کێشەتـــان بە دروســـتی ڕەت کردەوە، بەدواتـــان دەکەوم و بەپێچەوانەوە ئێوەش سەد کێشەی ئیسلام بـــدۆزنەوە، ئەگەر مـــن تەنـــانەت نەمـــتوانی یەکیان ڕەت بکەمەوە، دیسانەوە بەدواتان دەکەوم." سارمەدین پێی دەڵێت: "ئاغەی موفتیزادە من نوێنەری مارکسیستەکان نیم و بەو نـاوەوە نەهـاتـووم لەگەڵتان قـسە بکەم، مـن کوردێکم و تەنیا سەبـارەت بە پـرسی کورد لەگەڵتان قسە دەکەم و لە بنەڕەتدا پرسێ وەکو ناکۆکی ئیسلام و مارکسیسم لە ئارادا نییە، تاکو ئەم وتـانەی ئێوە لێرەدا جێی بـاس بێت." بەڵام بە وتەی ســارمەدین کاک ئەحــمەد دیسانەوە هەڵوێستی خۆی دووپات دەکاتەوە و ئەوان بە بێ ئاکام دانیشتنەکە بەجێ دەهێڵن.[٧٠]

هەرچۆنێک بێت، بەرەبەرە، و بەتـــایبەت پـــاش شەڕی نەورۆزی ١٩٧٩ و پێکهاتنی ئەنـــجومەنی پێنج کەسی بە ئامادەبوونی هێزە چەپەکان، لە سنەدا بوار خۆش بوو بۆ بە دەسەڵات گەیشتنی هێزە چەپەکان. لەم پێوەنـدییەدا، لە وتەبێژیی حـوسێنییەی ئیرشـاد، سەبـارەت بە هەڵبژاردنی ئیبراهیم یونسی وەکو پارێزگاری کوردستان وەها دەڵێت:

لەو ڕۆژانەدا دەوڵەت کەسێکیان بە نـاوی پـارێزگـار بە سەر ئێمەدا سەپـانـد کە مـن وتـم ئەمە دەنـاسـم. ئەمە لە ئەفـسەرانی حێزبی تـوودەیە و مەتـرسیدارە بۆ ئێرە... ئەم ئـاغەی یونسییە پـارێزگـاری کوردسـتان لە مـاوەیەکی کورتـدا تـوانی تەنـانەت جـووڵەی نیمچە خەڵکی کە لە نـاوەڕۆکیدا شۆڕشگێڕانەیە، گـروپە مـارکسیستەکان لەگەڵ هەمـوو دژەشۆڕشەکان یەکانگیر

بخات... کە ئەفسەرێکی حیزبی توودە دەنێرن، ئەرکی پێ دەسپێرن کە بە هەر نرخێک کارێک بکات کە هێزێک لە بەرانبەر مندا پێکبێت کە هاوریز بێت لە کوردستان و لە جیهانی سوننەکاندا لەگەڵ من! بۆچی؟!...[71]

تەنانەت هەستان بە هەندێ داهێنانیش وەکو بەڕێوەبردنی کۆنفرانسی خودموختاری مانگی جۆزەردانی ۱۹۷۹ نەیتوانی ئەم ڕەوتە بگۆڕێت. لە کۆنفرانسی خودموختاریدا نە حیزبی دێمۆکرات، نە چریکە فەداییەکان، نە کۆمەڵەی داکۆکی لە ئازادی و شۆڕش، نە حیزبی توودە، نە شێخ عێزەدین و... کە بە گشتی شەبەنگی چەپیان پێکدەهێنا و دوابەدوای شەڕی سنە لەگەڵ دابەزینی ڕەوتی مەکتەب، خەریک بوو گەشەیان دەسەند، هیچکامیان بەشدارییان نەکرد.[72] کە ئەمانە بەرهەمی دژایەتی ئایدۆلۆژیکی توند لە نێوان دوو لایەنی ئایینی و چەپ بوو. لێرەدایە کە کردەی نەرێنی ئایین وەک پێکهێنەری جیایی و ناکۆکی بەپێچەوانەی کردەی ئەرێنی پێکهێنەری تۆکمەیی، سەرهەڵدەدات.

٤. ڕەوتی مەکتەب و خەباتی چەکدارانە

پێش باسی پێوەندیی لەگەڵ حکوومەتی ناوەندیی پێویستە ئاماژەیەک بە باوەڕی کاک ئەحمەد بە چەکدار بوون و بەڵگەکانی چەکدار بوونی مەکتەب لە سەردەمی شۆڕشدا بکرێت. هەرچەند هەلومەرجی پاش شۆڕش جیاواز بوو لە پێش ئەوە بەڵام باوەڕی کاک ئەحمەد بە خەباتی چەکدارانە دەگەڕێتەوە بۆ پێش شۆڕش. لە وتەکانیدا لە شوورای "شمس"، ڕێکەوتی ۳۱ی ئازار و ۱ی نیسانی ۱۹۸۱ دا وەها دەڵێت:

... لە قزل قەلعە لەگەڵ هەندێ لە ئاغایان لەوانە دکتۆر جەوادی باهونەر بووین بە هاورێ... لە وتووێژ لەگەڵ دکتۆر باهونەردا وتم حەیفە پانزە هەزار مرۆڤمان لە ڕۆژی ١٤ و ١٥ی جۆزەردان[73] لە دەستدا (حوزەیرانی ساڵی ١٩٦٣) بە بێ ئاکام لەکاتێکدا ئەگەر چەکدارانە خەباتمان دەکرد، بە ١٤، ١٥ هەزار کەسەوە دەمانتوانی ڕەژیم سەقەت بکەین و لەمبارەوە چەندە جەختم کرد و وتم مرۆڤی کورد هەن کە لە چەک و شەڕی پارتیزانی دەزانن، ئێوە تاکەکان ئامادە بکەن و منیش کەسانێک لە کوردەکان دەنێرم کە ئەم برایانە فێری شەڕی چەکداری بکەن تاکو ئەم شەڕە ببێت بە شەڕێکی چەکدارانە.[74]

پاش شۆڕشیش بەڵگەکان پیشان دەدەن کە مەکتەب قورئان لە یەک دوو مانگی یەکمدا مەیلی لە چەکدار بوون هەبوو. لە ١٧ی ئازاری ١٩٧٩دا کاک ئەحمەد بە نامەیەک لە سەرهەنگ (عەقید) سەفەری فەرماندەی لەشکەری ٢٨ی سنە داوای چەک و تەقەمەنی دەکات. سەفەری وتبووی کە

پێدانی چەک دەبێت بە ڕەزامەنــدی نــوێنەری ئیمام واتە سەفــدەری، مەلایەکی شێعەی دامەزرێنەری کۆمیتەکەی تری شۆڕش لە سنە، و سەرۆکی ناوەندی فەرماندەرێتی (ستاد) بێت. ئەم وەڵامە بووە هۆی زیز بوونی لایەنگرانی مەکتەب. لەلایەکی ترەوە سەفدەریش بە بیانووی ئەوەی کە بیستوویە پیاوانی موفتیزادە فیشەکەکان دەفرۆشن و لە ترسی ئەوەی کە چەک لە دژی خۆی بەکار بهێنرێت، ئــامــادە نەبــوو کە چەک و تەقەمەنی پێشکەشیان بکات. بۆیە لایەنگرانی مەکتەب بۆ دەربڕینی ناڕەزایەتی و مانگرتن رادەگەینن کە بەرەو بنکەی سەفدەری دەڕۆن. بە دەسـپێکردنی تەقە لەلایەن پیاوانی سەفـدەرییەوە و لە بەرانـبەردا لەلایەن پیاوانی مەکتەب و خەڵکەوە، تەقە هەڵدەسـتێت کە شەڕی پێنج ڕۆژەی نەورۆزی بە دواوە هەبـوو.[٧٥] لە نامەیەکی تردا بۆ سەرهەنگ سەفەری لە ڕێکەوتی ١٧ی ئازاری ١٩٧٩دا کاک ئەحمەد وا دەڵێت: "پاسدارانی ئێمە پارێزگاریی لە شار و ناوچەکەیان لە ئەستۆیە. تاکو ئێستا پاسدارانی ئێمە چەکی جۆراوجۆریان بە ڕادەی زۆر لە دەســت خەڵکی نەشیاو سەنــدووە و پێشکەشی لەشکەریان کردووە... و هەنووکە چەند جار بە نووسراوە فیشەک و ئامرازی پێویست داوا دەکەم و ڕادەگەیەنین کە چەک و دەمــانــچەکان فیشەکیان نییە، و وەڵامی سەیر و سەمەرە دەبیسین...."[٧٦] هەروەها لە شوێنیکی تردا چریکەکان ڕاپۆرت دەکەن کە: "ئێوارەی ڕۆژی ١٨ی ئــازار بە دەســپێکردنی شەڕ لە نێوان هێزەکانی مــوفتیزادە و سەفــدەریدا، چەکدارانی بەنــدیخانەی مــوفتی پۆســتەکەی خۆیان بەجێ دەهێڵن و بەنــدکراوەکان هەڵدێن. لە جیاتی، کێشکچییانی بەندیخانە کەوتنە شەڕ لەگەڵ بنکەی سەفـدەری... شەوی پێش سەفـدەری خۆی چووبووە مۆڵگەی سەربازی (پادگان) و فەرمانی جیهادی لە دژی "کافرەکانی سنە" دەرکردبوو و پاشان بە باڵەفڕ لە سنەوە بەرەو کرماشان هەڵاتبوو."[٧٧]

پاش هەڵبژاردنەکانی شوورای شاری سنەش، فوئاد ڕۆحانی یەکێک لە لایەنگرانی کاک ئەحمەد و کەسی یەکەمی شـوورای هەڵبژێردراوی شـاری سـنە لە وتـووێژێک لەگەڵ ڕۆژنـامەی کەیهان، ١٧ی نیسانی ١٩٧٩، وتـبووی کە: "چەککردنی چـریکەکان ڕاسـت نییە. ئێمە پێش هەڵبژاردنەکان، ڕێکەوتین کە پاش دیاریکردنی ئەندامانی شـوورای شـار، نـووسینگەکان چۆڵ کرێن و بە جێی ئەوانە پاسدارانی شوورای شار و هێزەکانی ئاسایش (ئینتزامی) جێگیر بن و ئێستا کە هەستی گشـتی ورووژاوە، لە چـریکەکان و کۆمەڵەی داکۆکی لە ئـازادی و شۆڕش داوامـان کرد کە ئەم بڕیارە چەند ڕۆژ زووتر جێبەجێ بکەن."[٧٨] هەر لەم پێوەندییەدا، موفتیزادە بۆخۆی لە وەڵامی پـرسیاری هەواڵنێری نـاوەنـدی هەواڵدەری پـارس و بە پێی ڕۆژنـامەی کەیهان، ٥ی تشـرینی دووەمی ١٩٧٩، سەبارەت بە گەڕانەوەی سپاییە پاسداره ناخۆجێیەکان بۆ ناوچەکانی خۆیان وەک یەکێک لە داخوازییەکانی ڕێپێوەکان و مانگرتووان و خۆپیشاندەران لە شارەکانی ناوچەی

ڕۆژئاوا، وتبووی: "زۆربەی کەسانێ کە خوێندنی باڵایان هەیە لە سوپای پاسداران دان بەڵام پیاوانی ساواکیش بێ گومان دزەیان کردووەتە ناو ئەم سپا و وردە و وردە دەبێت سپاییە پاسدارە ناخۆجێیەکان جێی خۆیان بدەن بە سپاییە خۆجێیەکان، بەڵام ئێستاکە دۆخی کوردستان ئاڵۆزە و ئەم کارە دەبێت لە دەرفەتی خۆیدا جێبەجێ ببێت."[٧٩]

ئەو بابەتانەی سەرەوە نیشانەی چەکداربوونی بەرتەسک و ئامادەیی سەرەتایی ڕەوتی مەکتەب بۆ چەکداربوون بووە. لە کاتێکدا کە چەند مانگ دواتر داکۆکی چەکدارانە و سەپێندراو بە سەر خەڵکی کوردستاندا قەبووڵ ناکەن و ڕێبازی خەباتی چەکدارانە و دواتر چالاکی سیاسیش دەنێنە لاوە. لێرەدا پێویستە ئاماژە بکرێت کە هەرچەند هەندێ بابەت وەک هەژاری ئابووریی، نەخوێندەواریی و نائاگایی لە بەشداری هەندێ تاکی کورد لە ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد دامەزراو لەلایەن حکوومەتەوە، کاریگەر بوو بە جۆرێ کە کەمتر کەسانی خوێندەوار و تێگەیشتوو لە نێوانیاندا هەبوو، بەپێچەوانەی حێزبە کوردستانییەکان کە زۆربەی خوێندەواران مەیلیان بەرەو لای ئەوان بوو. بەڵام یەکێک لە دەرەنجامەکانی مەیلی سەرەتایی بۆ چەکدار بوون، پێکهێنانی کەشی ئایینی لە کوردستان و دواتر پەڕاوێزکەوتن و دوورەپەرێزی سیاسی کە بووە هۆی ئەوەی بە جێی ئەوان حکوومەتی ناوەندیی ئەوپەڕی کەڵک لە ئایین لە دژی دیکەی هێزە سیاسییەکانی کوردستان وەرگرێت، بە شێوەی ناڕاستەوخۆ بوار خۆش کردن بۆ پێکهاتنی ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان لە ناو سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامیدا بوو. نامە و ڕاگەیندراوەکانی کاک ئەحمەد و قسەکانی خۆی ئەوە دەسەلمێنێت. نامەی کاک ئەحمەد بۆ خەڵک لە ڕێکەوتی ٧ی کانوونی دووەمی ١٩٨٠ دا، وێڕای ئیدانەکردنی هەرجۆرە پێکدادانێک، پیشاندەری وەها کەشێکی خولقاوە کە لەلایەن حکوومەتەوە کەڵکی لێوەرگیراوە و ئاماژە دەکات کە گوایە بە ناوی ئیسلامەوە و لە ڕێگای بەکارهێنانی ناو و وێنەی ئەوەوە هەستاون بە هەندێ کار، کە بە درۆی دەخاتەوە. لە نامەی ڕێکەوتی ٢٧/٨/١٣٥٩ (١٨ی تشرینی دووەمی ١٩٨٠) بۆ ئایەتوڵلا مونتەزریش، گلەیی دەکات کە بۆ ڕاکێشانی خەڵک ئەو هێزە دەوڵەتییە پێوەند دەدەن بە ئەوەوە و لە ناو و وێنەی ئەو بۆ تەشەنەکردن لە کوردستاندا کەڵکی نالەبار وەردەگرن. لە وتووێژێکیشدا لە مانگی سەرماوەزی ١٩٨٠/١٣٥٩ لە کرماشان لە وەڵامی پرسیارێک سەبارەت بە پێکهاتنی ئەو ڕێکخراوە بە ڕوونی پێوەندی ئەوە بە خۆیەوە ڕەت دەکاتەوە و چوونەناوی بە خەیانەت بە نەتەوەی کورد دەزانێت. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئاماژە دەکات کە چۆن حکوومەت هەندێک لە لایەنگرانی ئەوی هەڵخڵەتاندووە و بە ناوی ئەوەوە بانگەشەی بۆ ئەو ڕێکخراوە کردووە و هەندێ خەڵکیش لە نائاگایی باوەڕیان کردووە. دیارە ئەم هەڵوێستە ڕاستەوخۆیە کاتێ بوو کە چی تر هیوای بە حکوومەتی ناوەندی نەمابوو

و لێی دابڕابــوو و تێگەیشتبوو کە ئەو هێزە لە دەرەوەی بــازنەی دەسەڵاتی ئەوە و حکوومەت کەڵکی نالەباری لێوەردەگرێت. کاک ئەحمەد خۆی بەم شێوەیە لە وتووێژەکەدا ئاماژە بەو بابەتە دەکات: "هەقیقەتی مەتڵەب ئەوەیە، لە دوای پێنج شەش مــانــگ کە لە ئینقلاب لایدا، وەختێک تــماشــام کرد ئەوانە زۆریان پەیدا کردووە و ئەوجــار خەریکن ئیتر لابــدەن لە ڕێگای ئەوە وا قەوڵیان داوە و تەعەهودیان کردووە و خەریکن ناڕاستی بنوێنن لەگەڵ میللەتی کورد، کەوتمە بەرهەڵست دانەوەیان."[٨٠] هەر لەم پێوەنــدییەدا کاک حەسەنی ئەمینیش وێڕای ڕەتکردنەوەی پێوەنــدیی "پێشمەرگە مــوسڵمانەکان" بە ڕەوتی مەکتەبەوە وەهــا دەڵێت: "... نکۆڵی لەم کارە نــاکەم کە ڕێژەیەکی زۆر لەوانە پێش پێکهاتنی ئەم ڕێکخراوە لەگەڵ ئێمە هــاوکارییان دەکرد بەڵام پاش پەیوەندی کردن بەوانەوە و ڕووبەڕووبوون لەگەڵ دژایەتی ئێمەدا، چی تر دابڕان و ڕۆشتن."[٨١] ئەمـانە پیشانـدەری دابین بـوونی بـواری پێویست لە ژێر کاریگەریی کەشی ئـایینی پێکهاتوودایە کە بە ساکاری لەلایەن حکوومەتەوە بۆ ڕاکێشانی تاکەکان و ڕووبەڕووبوونەوەی حێزبە کوردەکان کەڵکی لێوەرگیرابــوو. هەرچەنــد زۆربەی کەســانی ڕاکێشراو بۆ ڕێکخراوی نـاوبـراو لە خەڵکی ئـاسـایی و ئـایینییە نەریتییەکان بـوون بەڵام ڕەوتی مەکتەب بە شێوەی ناڕاستەوخۆ لە خۆشکردنی وەها بوارێکدا بێ کاریگەریی نەبوو.

٥. ڕەوتی مەکتەب و حکوومەتی ناوەندیی

وەک بــاس کراوە لە دوایین مــانــگەکانی پێش سەرکەوتنی شۆڕشی ١٩٧٩ دا هەنــدێ کۆڕی لایەنگری ئـایەتـوڵڵا خـومەینی لە ژێر کاریگەریی هەنـدێ نووسراوەی کاک ئەحـمەد سەرنجیان بەرەو لای رادەکێشرێت.[٨٢] بەڵام بە وتەی کاک ئەحــمەد خۆی، پێش شۆڕش ڕێکەوتنێکی نـاڕاستەوخۆ لە نێوان ئەو و ئـایەتـوڵڵا خـومەینیدا سەبـارەت بە زیاتـر هێنانە ئـارا و نـاولێبردنی وەک ڕێبەری کوردەکان، هەبوو. لە دیمانەیەکدا لەگەڵ ڕۆژنـامەی "ئایندگان"، ٢٤ی حوزەیران و ای تەمـوزی ١٩٧٩، لە وەڵامی پـرسیارێکدا سەبـارەت بەوەی کە بۆچی لە رادیۆ و تەلەڤیزیۆنـدا نــاوی ئەو زیاتــر لە دیکەی ڕێبەرانی کورد دەبیسرێت و ئــاخۆ ڕێکەوتنێکی تــایبەتی لەگەڵ دەوڵەتـدا هەبـووە، دەڵێت: "بۆتـان بڵێم سەبـارەت بە ڕێکەوتـن، وەڵامێ کە هەمە ئەوەیە کە لە دۆخی سەرکوت و بێدەنگیدا کاتێ کە ئیمام خـومەینی لە نەجەف بـوون، ئێمە ڕێکەوتین و ئەم ڕێکەوتنە، درێژەی هەر ئەو ڕێکەوتنانەیە کە لەو کاتەدا هەبـووە...."[٨٣] هەروەها لە دیمانە لەگەڵ بڵاڤۆکی "تهران مصور"، ٢٢ی تەموزی ١٩٧٩، سەبارەت بە پەیوەندی لەگەڵ ئایەتوڵڵا خومەینی

دەڵێت: "مــن لە ڕێگای ئەو مەلایانەی کە هــاتــوچۆیان بۆ عێراق هەبــوو، لەگەڵ ئیمام لە پەیوەندیدا بووم و لە ڕاسپاردە و ڕێنوێنی ئەو کەڵکم وەردەگرت."[٨٤]

وێڕای ئەمـانە، لەلایەکەوە، حکوومەتی نـاوەنـدیی مـتمانە و بڕوای بە کاک ئەحـمەد نەبـوو. لەم پێوەندییەدا چریکە فەداییەکان وەها ڕاپۆرت دەکەن:

پاش روخانی ملهوڕیی کاتێ کە خەڵک لە شاردا خەریکی ڕێوڕەسمی ناشتنی شەهیدانی خۆیان بــوون، مــوفتیزادە بنکەی شۆڕشی ئیسلامی خۆی پێکهێنا. لە شەوی ٢٢ی بەفــرانــباردا [١١/٢/١٩٧٩] لە بینای پارێزگاریی جێگیر بوو و ناوەندیی چالاکی ئەو دەستی پێکرد و بە دوای دەستەبەرکردنی دەسەڵاتەوە بوو. ئەو سەفەری زۆری بۆ تاران، قوم، سیستان و بەلووچستان، کرماشان کرد کە هەمووی لە پێوەندی لەگەڵ تۆمارکردنی دەسەڵاتی خۆی وەکو ڕێبەری کوردان و ڕێبەری سـونـنەکان بـوو. بەڵام بۆ پـتەوکردنی دەسەڵات هەنـدێ کێشە هەبـوو و ئەوەش بێ بڕوایی دەوڵەت و کۆمیتەکانی ئیمام سەبارەت بەو بوو...[٨٥]

لە شوێنێکی تردا دەڵێن:

لەمـپەڕیان دەخستە بەر کارەکانی لەبەر ئەوەی کە دەوڵەت و ئیمام هەرچۆنێک بێت مـوفتییان کەمتر لە سەفـدەری پەسەنـد دەکرد و مـوفتی وێڕای ئەوەی کە لە ناو خەڵکدا تەشەنەی هەبوو بەڵام زیاتر چاوی لە پشتیوانی دەوڵەت بوو و بەرزەفڕییەکانی ڕێگەی نەدەدا کە هێزێکی نارەها و یان لە پلەی دووەمدا بێت. سەفدەری بۆخۆی و موفتی بۆخۆی خەریکی ڕکابەریی لە هەموو بــوارەکانــدا بــوون و هەر بۆیە هەرکامەیان پــاســداری جیاواز، چەکداری گەشــت و پشکنینی جیاوازیان هەبوو و هەرکامەیان هەوڵیان دەدا ڕێژەیەکی زیاتر هێز دامەزرێنن....[٨٦]

جیا لە ڕاسـت و نـاڕاسـت بـوون و یان هەڵوێستی تـایبەتی چـریکەکان، دەبێت بـوترێت کە ئەم ڕوانــگە سەبــارەت بە کاک ئەحــمەد واتە ئەوەی کە نــاوەنــد مــتمانەی پێ نەدەکرد لایەنێکی کێشەکەیە و زیاتــر پێوەنــدیی بە سیاسەتی ئــایینی و شیکاریی چــالاکییە ئــایینییەکانی ئەو لەلایەن حکوومەتی نـاوەنـدییەوە هەیە کە لە بەشی دواتـردا ئـامـاژەی پێدەکرێت. بەڵام وێڕای ئەم بێ بڕواییە هەروەهــا کە پێشتر ئـامــاژەکرا نــاوەنــد لە ئــایین و ڕەوتە ئــایینییەکان کەڵکی سیاسی خۆی وەرگـرت کە ڕەوتی مەکتەبیش لەبەردەگـرێت و ئەمە بەشێک لە داخـوازییەکانی حکوومەتی مسۆگەر کرد. ئەم پــرسە لە وتەکانی کاک حەسەنی ئەمینیدا زیاتــر دەردەکەوێت. ئەو لە گۆڤاری "چـشم انـداز ٢" لە وەڵامی پـرسیاری پێوەنـدیی لەگەڵ دەوڵەتی کاتییدا دەڵێت: "... ئێمەش زوو بەم ڕاستییەمان نەزانی لەبەر ئەوەی کە ئێمەش خەریک بوو دەبووینە قوربانی

ئەم سیاسەتە، دەیانەویست لە کەســـایەتی ئـــایینی و شۆڕشگێڕی کاک ئەحـــمەد و لە دۆخی بەرچاوی مەکتەب قورئان هەر ئەم کەڵکە وەرگرن...."

لەلایەکی ترەوە، کاک ئەحمەد سەرەتا لەڕادەبەدەر بڕوا و متمانەی بە ناوەند هەبوو بەجۆرێ کە هێشتا درێژەی بە هــاوکاری لەگەڵ نــاوەنــد دەدا. لە هەڵەکانی کاک ئەحــمەد بە وتەی خۆیان، ڕێگەدان بە چــالاکی سەفـدەری بــوو کە هۆی زۆرێک لە کێشەکان لە کوردســتانــدا بــوو، لەبەر ئەوەی کە ئەگەر واقیعبینانە دەجـــوولایەوە و هەروەهـــا سیاسەتی نەتەوە-تەوەری لە پێش دەگرت بڕوای بە وەها کەسانێک نەدەکرد. لە دیمانە لەگەڵ هەواڵنێری گۆڤاری "جوان" ژمارە ٢٣ و ٢٤ ڕۆژنـامەی "ئـایندگـان"، ٢٤/٦/ ١٩٧٩ و ١/٧/١٩٧٩، سەبـارەت بە سەفـدەری وەهـا دەڵێت: "کاتێ مـن دەرەتـانـم بۆ چالاکی سەفدەری ڕەخساند کە زیاتـر لە ١٥ مـانگی مـابـوو بۆ روخـانی ڕەژیم و بەڕاسـتی ئەو لەو کاتەدا خەبـاتگێڕێکی بـوێر و خـاوەن ئیمان بـوو... کاتێ کە دیتم بە کردەوە نازانێت چی دەکات... بە روونی پێم وت بەڕێز سەفدەری بە هۆی ساڵ و نیوێک خەبات جێی ڕێزی بەڵام ئێستا ئیتر کەڵکێکت نییە و تکایە لێرە بچۆ... بۆیە دواتر چی تر من ڕێگەم پێ نەدەدا."[٨٧] مـوفتیزادە، بەرپـرسیارێتی شەڕی نەورۆزی سـنە لە ١٨ بۆ ٢٢ی ئـازاری ١٩٧٩ دەخـاتە ئەستۆی سەفدەری و دەڵێت: "هۆکاری سەرەکی ئەم ڕووداوە کەسێک بوو بە ناوی سەفدەری و شێوازی بێ بنەمای فەرماندەری لەشکەر."[٨٨]

بـــابەتێکی تـــر ئەوەیە کە ڕەوتی مەکتەب قـــورئـــان بەپێچەوانەی دیکەی حێزبە کوردییەکان (حێزبی دێمۆکرات و...) لە ڕێفرانـــدومی دەنـــگ بە کۆمـــاری ئیسلامی (١ی نیسانی ١٩٧٩) بەشـداریی کرد و بە ڕاگەیندراوی ٢٥ی ئـازاری ١٩٧٩ خەڵکی بۆ بەشـداریی تێیدا بـانگهێشت کرد. هەروەهـا، کاک ئەحـمەد پـاش چەنـد مـانـگ لە درێژەی خۆپیشانـدانەکانی سەرشەقـامی سـنە پەیامێکی تەلەفۆنی لە تاران بۆ سنە دەنێرێت کە لە رادیۆ سنەوە بڵاو دەبێتەوە و خەڵکی سنە ئـــاگـــادار دەکاتەوە کە لە هەر جۆرە ڕێپێوان و خۆپیشانـــدان خۆبـــپارێزن، لەبەر ئەوەی کە دژەشۆڕش خۆنـوێنی دەکات. ئەو دەنگۆی نیشتەجێبوونی خۆی لە تـاران بە درۆ خستبووەوە و رایگەیانـدبوو کە لە مـاوەی ٢٠ ڕۆژ لە تـاراندا، لە کۆمیسیۆنی ژمارە ٧ی "مەجـلیسی خێبرەگـان" سەرقاڵی تاوتوێکردنی کاروباری ئابووریی بووە و لە ڕۆژانی داهاتوودا دەگەڕێتەوە سنە.[٨٩] ئەوە لەکاتێکدا بوو کە لەلایەکەوە، ئەو ئابووریزان نەبوو و لەلایەکی تریشەوە لە چوونی هەندێ لە نـوێنەرانی هەڵبژێردراوی خەڵکی کوردسـتان وەک دکتۆر قـاسـملوو بۆ ئەو مەجـلیسە بەرگیری کرابوو و هەروەها لە وتەبێژییەکانی ئەوێدا بە توندی هێرش کرابووە سەر خەڵکی کوردستان. بەڵام ئەو پـــاش پێکهاتنی مەجـــلیسی خێبرەگـــان بە بێ هەڵبژاردن (لە خۆپـــالاوتـــن دەســـتی

کێشابووەوە) و لەسەر بانگهێشتی ئایەتوڵڵا مونتەزری سەرۆکی مەجلیسی خێبرەگان وەکو تەنیا کەسی داوەتکراو لەو مەجلیسەدا بەشداریی کردبوو. کە ئەمە لایەنێکی تری پێوەندیی ئەو لەگەڵ ناوەند پیشان دەدات تاڕادەیەک کە هەندێ وەک نادری ئینتسار ئەو بە لایەنگری کۆماری ئیسلامی و دڵسۆزی تیۆکراسی ئێرانی دەزانن.[٩٠]

لە وتەکانی کاک حەسەنی ئەمینیشدا نیشانەیەک لە بڕوا و متمانەی لەڕادەبەدەری کاک ئەحمەد بە ناوەند دەبینرێت. ئەو لە وەڵامی پرسیار سەبارەت بە هەڵبژاردنی یونسی وەکو پارێزگاری کوردستان، دەڵێت: "وەکو راستییەک چاکە هەمووان بزانن کە بەڕێز موفتیزادە بەپێی ئۆگری توندی ئایینی و رەنج و ئێشگەلێک کە [نە تەنیا] خۆی و هاوشارییەکانی، بەڵکو هاونیشتمانییەکانی لە دەس رەژیمی پاشایەتی ئێران بینیبوویان، لە دەرەوەی خەیاڵ و وێنا دڵی بە شۆڕش لە ژێر ناوی ئیسلامی خۆش کردبوو. تاڕادەیەک کە ئامادەبوو بێجگە ئیسلام و نەتەوەی کورد، هەمووو شتێک بۆ ئەوە بنێتە لاوە. بۆیە بە هیچ جۆرێک نەیدەویست بە شێوەیەک کار بکات کە کەمترین زیانێک بە شۆڕش و ئابڕووی ئەوە بگات. کەواتە هەڵبژاردنی بەڕێز یونسی... وەکو یەکەمین پارێزگاری کۆماری ئیسلامی لە کوردستان هەمووانی تووشی سەرسوورمان کرد."[٩١] ئەم متمانە لەڕادەبەدەرە لەسەر پێڕەوانی ئەو و دەرەتانی سیاسی کوردستانیش کاریگەریی نەرێنی هەبوو و بووە هۆی هەندێ کەڵکی نالەبار بە جۆرێ کە شووڕای رێکخستنی کۆمەڵە ئیسلامییەکانی سنە، لە تێلگەرافێکدا بۆ ئایەتوڵڵا خومەینی، بە پێی رۆژنامەی "جمهوری اسلامی"، ٢١ی ئابی ١٩٧٩، لە هێرشی ئەو بۆ سەر کوردستان پشتگیری دەکات و وێڕای راگەیاندنی موفتیزادە وەک رێبەری خۆیان لە کوردستاندا و پێڕەوی لە ئایەتوڵڵا خومەینی وەک رێبەری گشتی شۆڕشی ئیسلامی، کوردستان بە دیل لە چنگی ناپاکی ساواک، فیدایی، فیوداڵ و دیمۆکرات دێننە ئەژمێر کە بەم هێرشە رزگار دەبێت.[٩٢]

بێ هیوایی هەڵقوڵاو لە بڕوا و متمانەی لەڕادەبەدەری کاک ئەحمەد و کەڵک لێوەرگرتنی ناوەند، کاتێک زیاتر دەردەکەوێت کە کاک ئەحمەد لە وتەبێژیی "حوسێنییەی ئیرشاد " لە ساڵی ١٩٧٩ دا وەها دەڵێت: "... رەنگە بشزانن کە تەنیا ئێمە بووین کە کوردستانمان پاراست." کەواتە لایەنێکی کێشەی پێوەندیی لەگەڵ ناوەند، بێ متمانەیی ناوەند بە رەوتی مەکتەب و لە سەرەوەیدا کاک ئەحمەد بوو و لایەنەکەی تری متمانە و بڕوای گەشبینانەی ئەم رەوتە بە ناوەند بوو، کە یەکێک کەڵکی پێویست وەردەگرێت و ئەوی تر هیوایەکی نامێنێت بۆ گەیشتن بە ئایدیالە زەینی و ناڕاستەقینەکان.

٦. مەکتەب و پەڕاوێزکەوتنی سیاسی

بەڵام چ بوو کە وێڕای سەرکەوتنی مەکتەب لە هەڵبژاردنەکانی شوورای شاری سنە لە ڕێکەوتی ١٣ی نیسانی ١٩٧٩ (کە ٣ کەسی چەپ و ٨ کەس لە ئـاییینییەکان هەڵبژێردران) و چـالاکییەکانی دواتـــری ئەوان، ڕەوتی مەکتەب کەوتە پەڕاوێزەوە. ڕەوتی ئیسلامی مەکتەب لەڕاســـتیدا ســـتراتێژییەکی تـایبەتی بۆ کوردســـتان نەبـوو و بە کردەوەش تـاکتیکیان نەبـوو. بە بـوونی ســـتراتێژی، ئـاکار و کردەوە دەبێت ڕەنگێکی لەوە هەبێت و بە شێوازێکی لۆژیکی تـوانســـتی راڤەکردن و گـونـجانـدنی لەگەڵ بەرنـامەیەکی دیاردا هەبێت. کردەوە و ئـاکاری ئەوان زیاتـر زنجیرە پەرچەکردارگەلێک و هەنـدێ دژکردەوەی ڕۆژانە بـوو. هەرچەنـد بـانـتر لە پـرسەکانی پێوەنـدیدار بە کوردسـتان سـتراتێژی و بەرنـامەی سەرەکی کاک ئەحـمەد بە وتەی خۆیان بڕیار وابـــوو تـــا ســـالانێک درێژەی هەبێت و بە کردەوە جێبەجێ نەکرێت، بەڵام ڕەوتی شۆڕش بەرنـــامەکەی هەڵوەشـــانەوە و پێش وادەی دیاریکراو دەســـتیان دایە هەوڵ و تێکۆشـــان بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی لە ئێراندا.

ئیسلامخوازان لە پرسە سیاسییەکاندا زۆرتر خۆیان بە لەمپەڕێک لە بەرانبەر چەپدا دەزانی و سەرنجی لایەنی هـــاوبەشی "نەتەوایەتی کوردی"یان لە نێوان خۆیان و هێزە کوردە چەپەکان نەدەدا، کەچی بزووتنەوەی سیاسی نوێی کورد زیاتر لە بوارێکی چەپدا گەشەی سەندبوو. بەڵام کوردە چەپەکان زۆربەی کات ڕەچـــاوی "نەتەوایەتی"یان دەکرد. بە تـــاک چـــوونەکانی کاک ئەحمەد و نەکەوتنە تەک دیکەی هێزە کوردەکان بە جۆرێ ڕەچاونەکردنی پرسی نەتەوەیی لەو دۆخەدا بـوو. بۆ وێنە، هەروەها کە پێشتریش ئـاماژە کرا، کاتێ کە شێخ عێزەدین لە سنە وەکو وتەبێژی شـووڕای کاتیی شۆڕش لە ٢٠ی ئـازاری ١٩٧٩ هەڵبژێردرا و بڕیارنـامەیەکی ٥ خـاڵی بۆ ڕاگـــرتنی شەڕ ڕێکخرا، کاک ئەحـــمەدیش ئەوەی واژۆ کرد و هەر لە نیوەشەوی پـــاش ئەوەدا دانیشتنێک بە ئامادەبوونی شێخ عێزەدین، شوورای کاتیی شۆڕشگێڕ، سارمەدین سادق وەزیری و موفتیزادە بەڕێوەچوو. بەڵام لەو دانیشتنەدا کاک ئەحمەد گەلاڵەی ٣ خاڵی سەقزی بە باشتر لە گەلاڵەی ٨ خـــاڵی مەهـــابـــاد دەزانێ و ڕێناکەوێت لەگەڵ شـــوورای کاتیی شۆڕشگێڕ بۆ پێشکەشکردنی گەلاڵەی هـاوبەش بە دەوڵەت و لیژنەی ئـایەتـوڵڵا تـاڵقانی و لە کاتـژمێری ٤ی بەیانی دانیشتنەکە بەجێ دەهێڵێت و بەیانی بە تەنیایی دەچێتە لای ئایەتوڵڵا تاڵقانی.[٩٣] یەکێک لە هۆیەکانی دژایەتی کردنی کاک ئەحمەد لەگەڵ گەلاڵەی ٨ خـاڵی، ئەوە بووە کە بە وتەی خۆی "لەم هەشـت مـاددەدا کەمـترین ڕەنگی ئیسلامی دەکەوێتە بەر چـاو."[٩٤] بەڵام بەپێچەوانەوە، بۆ نـموونە لە کاتی شەڕی نەورۆزی ١٩٧٩ی سـنەدا سـدێق کەمـانـگەر و مـزەفەر مـحەمەدی (لە سەرکردەکانی کۆمەڵی داکۆکی لە ئـازادی و شۆڕش لەو کاتەدا) لەگەڵ کاک ئەحـمەد ڕێدەکەون

و ڕاگەیندراوێک لە ٢٠ی ئـازاری ١٩٧٩ دا دەردەکەن و سەفـدرەی بە هۆکاری کوشـتوبڕی نەورۆز رادەگەیەنـن.[٩٥] لەڕاسـتیدا ڕەوتی مەکتەب نەیدەتـوانی قەبـووڵ بکات کە هـاوریز بێت لەگەڵ چەپ و بە بڕانی هیوای لە نـاوەنـدیش، وێرای گـرێدراوێتی سەرەتـایی، هـانـدەرێتی و هێزی بەرەنگاربوونەوەی گروپە سیاسییەکانی نەبوو، بۆیە لە گۆڕەپانی سیاسەتدا پاشەکشێ کرد. بێ بەرنـامە بـوونیان و تێنەگەیشتوویی سیاسی و پشـت بەسـتن بە تەنیا سیاسەتی ئـایینی-پۆپـولیستی بە بەراورد لەگەڵ ڕێکخستنی بـاشـتری نـوێنەرانی چەپ، و هەروەهـا هەبـوونی پارێزگاری چەپ، ئیبراهیم یونسی، بە ئەگەرەوە وەک هێزی پاڵپشتی گروپە سیاسییە چەپەکان، بووە هۆی کەوتنە تەنگانەی کاک ئەحمەد و لایەنگرانی.

هەر لەم پێوەنـدییەدا و لە شـرۆڤەی چییەتی دەرگیرییە سیاسییەکانی سـنە لە ئـازاری ١٩٧٩ دا، حەسەنی ئەمینی دەڵێت: "... یەکێک لە هۆکارە گرنگەکان هەر ئەو سپاردنەی مۆڵگەی سەربازی (پـادگـان) و دیکەی هێزە چەکدارەکانی فەرمی و کۆن بە ئـاغەی سەفـدەری مەلایەکی نـاکورد و ناسوننە بوو... جیهادکاران و جیهادخوازانتان ڕەچاو ناکەن و کەسانێکی ڕاست و خاوەن ماف وەک موفتیزادە بەو هەموو خەبات و تێکۆشانە کە بۆ سەرکەوتنی شۆڕش هەیانە، وەلا دەنێن، لە پرسە گرنگ و سەرەکییەکاندا تەنانەت لە کوردستان، گرنگایەتییەکی پێ نادەن و سەرنجی بیروڕاکانی نـادەن." کە ئەمە خۆی نیشانەیەکی تـر لە بێ مـتمانەیی نـاوەنـدە. بۆیە ڕەوتی مەکتەب بە ئـاگـاداریی لەسەر ئەم بـابەتە دەبـوا دەسـتی لە بەرانـبەرکێ بکێشایە و لە هێزە کوردییەکان نـزیک ببایەتەوە، لە کاتێکدا کە گرنگایەتی دانی زیاتـر بە پـرسە ئاینییەکان بـووە هۆی پەڕاوێزکەوتنی لە هەردوو لا، هەم لە نـاوەنـد و هەم لە هێزە کوردەکان. هەر لەم پێوەنـدییەدا ئەمینی ئـامـاژە دەکات کە: "... هۆکاری تـر، تـرسی هێزە نـائـایینییەکان لە جێگیربوونی سەروەریی ئایین بوو کە لە هەر ئامرازێک بۆ بەدناو کردنی ئایین و ناڕازی کردنی خەڵک کەڵکیان لێوەردەگرت. لە کوردستـاندا زیاتـر لە دوژمنان، لەلایەن هاوڕێیانەوە ئەم بوارە دابین بـووا..."[٩٦] هەروەهـا ئەو لە شـرۆڤەی تێرۆرەکان و چەکداربـوونی حێزبەکانـدا دەڵێت: "... گـرنـگترین هۆی بەجێهێشتنی کوردسـتان [پـارێزگـای سـنە] و کۆچ بۆ کرمـاشـان پـرسی چەکداربـوونی حێزبەکان و گـروپە نـائیسلامییەکان لە کوردستـانـدا بـوو، چۆن بەداخەوە ئەوان زیاتـر و لە پێشدا ئێمەیان کردبـووە نیشانە... لە دوایین وتـاری هەینی پێش بەجێهێشتنی کوردستان کە خۆی [کاک ئەحمەد] وتاربێژ بـوو، ڕێک بەم بـابەت و هۆیە ئاماژەی کردبـوو: "بە هۆی ئەوەی کە لە نێو خەڵکی کورددا و بە نـاوی ئیسلام و نـائیسلامەوە بـراکوژی ڕوونەدا و لە کاتێکدا کە گـروپ و کەسـایەتییە کوردەکان نـامـوسڵمان و لایەنی ئێمە مـوسڵمانـان، هێشتا بە تەواوی بۆیان دەرنەکەوتـووە (هێشتا حـوجـجەت بۆیان تەواو نەبـووە) کە ئێمە نـاچـار بین

لەگەڵیان شەڕ بکەین، ئەوەتە من کوردستان بەجێدەهێڵم و هەرکەسێک هاوڕێگای منە ئەو کارە بکات، چۆن هەرچەند ئێمە نەمانەوێت ئەوان بکوژین، ئەوان ئێمە دەکوژن."[٩٧] بەڵام وەک ئاماژە کرا بەڵگەکان پیشاندەری ئەوەن کە دژایەتی ئایدۆلۆژیک لەگەڵ چەپ بوو کە ئەوانی خستبووە بەرانبەر یەکتر. سەبارەت بە چەکدار بوونیش وەک ئاماژە کرا سەرەتا لەلایەن مەکتەبیشەوە هەندێ هەوڵ بۆ چەکداربوون درابوو و کەسانی چەکداریان هەبوو. بۆیە جۆرێ شەڕی دەسەلات لە نێوان ئایینی و نائایینییەکان و کەڵکوەرگرتنی حکوومەت لەو قەڵشتە کۆمەڵایەتییە بووە کە بووە هۆی ئەوەی مەکتەب دەرەنجام پاشەکشێ و دوورەپەرێزی و کەوتنەپەڕاوێز بە چاکتر بزانێت. لە ئارادابوونی هێزخوازیی و هەروەها ناکۆکی نانەوەی ناوەند لە نامەی کاک ئەحمەد بۆ بازرگان لە ڕێکەوتی ٨ی نیسانی ١٩٧٩دا زیاتر دەردەکەوێت کە وەها دەنووسێت: "... ئێمە هێزی ڕەهای چەکداری و سیاسی ناوچەکە بووین، بەڵام دەزگای ڕێبەریی بە سیاسەتە چەوتەکانییەوە، وەها دوژمنی گەیاندووە بە هێزی سیاسی و چەکداریی کە تاڕادەیەکی زۆر ئێمەی خستووەتە پەڕاوێزەوە و ئەمە کارێک بوو کە دەوڵەت کردی، ئەگینە هیچ دوژمنێک نەیدەتوانی بیکات (ڕەنگە هەلێک بڕەخسێت و گەر ویستتان بەسەرهاتەکەتان بۆ بگێڕمەوە) ...."[٩٨]

لە وتەکانی "حوسێنییەی ئیرشاد" لە ناوەڕاستی خەرمانانی (ئەیلولی) ١٩٧٩ دا کاک ئەحمەد دەڵێت: "... وتم ئیمام، ئەم شۆڕشە ئێستا ئیتر ڕێگای کۆنەپارێزیی و بەدواداچوون تێدەپەڕێنێت، بە ڕاستوێژییەوە لە خزمەتیاندا وتم - شۆڕش چی تر ئیسلامی نییە، کۆنەپارێزییە، ئەدی روخا، وتم پێویستە کە من بەرەنگاری ئەم شۆڕشە ببمەوە [بەڵام] بە بۆنەی ئەم گەلە موسڵمانەوە واناکەم...."[٩٩] ئەمانە پیشان دەدەن کە لایەنی ئیسلامی و موسڵمان بوون بۆ ئەو زیاتر گرنگ بوو و هەر بەم بۆنەوەش دەکەونە پەڕاوێزەوە. لە کاتێکدا کە لە باری سیاسەتی نەتەوە-تەوەرەوە ڕەنگە چاکتر دەبوو ئەگەر دەچوونە پاڵ دیکەی گروپ و ڕێکخراوە سیاسییە کوردەکان و لانیکەم وەک گروپێکی سەربەخۆ لە سیاسەتە نەتەوەخوازانەکاندا دەبوونە پاڵپشتی یەکتر. لەم پێوەندییەدا، لە بەشێک لە ڕاگەیندراوی کاک ئەحمەد سەبارەت بە هاندەرێتی بەجێهێشتنی سنە لە ١٢ی ئابی ١٩٨٠ دا وتراوە کە: "ئەم جارەش بۆ بەرگیری لە ڕژانی خوێنی هەزاران موسڵمان و هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆیی لە کوردستاندا، لە ڕێگاچارەیەک بیرمان کردەوە و ئەو موسڵمانانەی کە بە هۆی خەباتیان لە سەردەمی ڕەژیمی پێشوودا ناسرابوون و کەوتبوونە بەر ڕقی بەکرێگیراوان و نەیاندەتوانی لە بەرانبەر دوژمنانی گەلدا بێلایەن و خەمسارد دانیشن، رامانسپاردن کە کوردستان [پارێزگای سنە] بەجێ بهێڵن."[١٠٠] کاک ئەحمەد لە وتووێژی سەرماوەزی ١٩٨٠ کە لەو کاتەدا لە حکوومەتیش

داڕمابــوو، دیسانەوە درێژە بەو بەرانــبەرکێیە دەدات و بە تــونــدی لە دژی هێزە کوردییەکان رادەوەستێت و ئەوانە بە ئەمـریکایی و رووسی دەزانێت کە بە فەرمـانی ئەوانە شەڕ دەکەن و راشکاوانە دەڵێت ئەو نەیدەهێشت کوردســـتان ببێتە ژێرچەپۆکەی ئەو دوو وڵاتە. بەڵام وەک دەرکەوت دەرەنــجامەکەشی مــانەوە لە ژێر چەپۆکەی کۆمــاری ئیسلامیدا بــوو کە هەمــوو لایەنەکانی بە خۆشیانەوە سەرکوت کرد.

لە کۆتـاییدا، گـرتـن و سەرکوتی هێزەکانی مەکتەبیش زیاتـر بە هۆی سیاسی-ئـایینی بـوو نەک سیاسی-نەتەوەیی. هەرچەنــد بەڵگەیەکی پیشانــدەری گــرێدراوی "شــووراى مەرکەزی سـونـنەت" (شـمس) بە عەرەبسـتانی سـعوودی و پێڕەوی کاک ئەحـمەد لە پەسەنـدکراوەکانی کۆنفڕانسی تــائیف و... (بێجگە بەشــداری چەنــد کەسێک لەوێدا) پێشکەش نەکراوە و کاک ئەحمەد لە نامەیەکدا بۆ ئایەتوڵلا خومەینی رەتی دەکاتەوە و داوا دەکات کە لەسەری ئامادەیە بۆ وتـووێژ و بـاسی راشکاوانە[101]، بەڵام یەکێک لە هۆیە تـایبەتەکانی گـرتنی ئەو و کۆمەڵێک لە هــاوڕێیەکانی دەگەڕایەوە سەر دامەزرانی ئەو شــوورایە و چۆنیەتی شیکاریی بەرپــرســانی حکومی ئەو کات. حکوومەت کە بۆ بیانــوو دەگەڕا، ئەو شــوورایەی بە بــاسکی جێبەجێکاری کۆنفڕانسی تــائیف لە ئێرانــدا دەزانی و فەلــسەفەی هەبــوونی ئەوەی بە پێڕەوکردنی مەبەستەکانی کۆنەپارێزیی عەرەب لە ئاڕاستەپێدانی جیاوازیی ئایینیدا شی دەکردەوە.[102] بۆیە گـرتنی ئەنـدامـانی مەکتەب کە بـووە هۆی راوەسـتانی چـالاکییە راشکاوانەکانی ئەوان نەک بە هۆی پــرسە نەتەوەییەکان بەڵکو بە هۆی چــالاکییە ئــایینییەکان بــوو. ئەمە سەرنەکەوتنی سیاسەتی ئــایین-تەوەر لە کوردســـتانی ئەو دەمەدا پیشان دەدات کە دەرەنــجامەکەی پەڕاوێزکەوتنی سیاسی بوو.

دەرەنجام:

روانینی یەک لایەنە بۆ شـونـاسی نەتەوەیی و جەختی نـاڕێک و نـاهـاوسەنـگ لەسەر لایەنی مەعـنەوی و ئـایینی بە زیانی لایەنی نەتەوەیی، دواهـاتی نـاخۆشی پێوەنـدیدار بە شـونـاس، سیاسی و کەلەپووریی دەبێت و کۆمەڵگا نەریتییەکان تووشیاری مەترسی دەکات، ئەو شتەی کە لـە کوردسـتانی سـەرەتـای شۆڕشی ١٩٧٩ دا ئـەزمـوون کرا. گـەشـە و پـەرەسـەنـدنی رەوتی ئیسلامی سیاسی لە رۆژهەڵاتی ناوین و تەشەنەی ئەم گوتارە لە ئێران و بە پێڕەوی لەوە لە کوردستاندا، و لە ئاکامدا پـەرەسەندنی دژایەتی ئایدۆلۆژیک لە نێوان ئیسلام و مارکسیزم بە گشتی لە ناوچـەکەدا و بـەتایبەتی و بە تـونـدی لـە کوردسـتاندا، بـووە هۆی پـەرەسـەنـدنی بە

ئایدۆلۆژیک بوونی ئیسلام و گوتاری ئایینی و بە شێوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ دژایەتی نێوان یاریزانـانی سیاسی لـە کوردسـتانـدا. کە ئـەمـە خۆی زیاتـر لـە هـەر شـتێک بـە زیانی نـەتـەوەخـوازیی کوردی بـوو، لـەبـەر ئـەوەی کە لـە کورسـتانـدا سیاسـەت زیاتـر لە هـەر شتێک پێوەنـدیی بـە نـەتـەوەخـوازییەوە هـەیە. بۆیە دەبێت سـەرنـج بـدرێت کە لـە کوردسـتانـدا نەتەوەخوازیی زیاتر لە ئایین و ئایدۆلۆژی چەپ بۆ یەکیەتی و تۆکمەیی بەخشین گرنگ بووە. بەڵام لە کۆتاییدا هەرکام لەو دووانەش بە جۆرێ کەسانێکیان لێکتر گرێدا کە دەکرا دیسان لە ئاڕاستەی نەتەوەخوازیدا بەکار بهێنرێن، شتێ کە ڕوویندا.

ئـەوەی کە لـە تـاوتـوێکردنی ڕووداوەکانی پـاش شۆڕشی ۱۹۷۹ی گەلانی ئێران دەردەکەوێت ئەوەیە کە کردە سیاسییەکانی ئایین لە باری ئەرێنییەکەیدا وەک ڕاهاتن لەگەڵ ئایین و کەڵکی سیاسی ئـەرێنی لە کردەی تۆکمەبـەخشی ئـەوە لـەلایەن هـەنـدێ حێزبی میانـەڕەو، و لـە بـاری نەرێنییەکەیەوە وەک بە ئامراز بوون، بەتایبەت وەک ئامرازی سیاسی لە دەستی حکوومەتدا، کەڵکوەرگرتن لە ئایین بۆ خراپ کردنی گروپە دژبەرەکان لەلایەن هەندێ گروپی توندئاژۆ، بە ئامراز بوونی ئایین بۆ دەستەبەرکردنی هێز و دەسەڵات و هەروەها زیاتر لە هەمووان کردەی نەرێنی هۆکاری ناکۆکی بوون و جیاوازیی خستنەنێو گروپە سیاسییەکان بە هۆی بەرانبەرکێ لەگەڵ ئـایدۆلۆژی چـەپ و... بـە چـاکی لـە کوردسـتانی ئـەو سـەردەمـەدا بینراوە تـا شـوێنێ کە دەکرێ بـوترێت کوردسـتان بـوو بـە قـوربـانی نـاکۆکی و دژایەتی ئـایدۆلۆژیک. بۆیە بـە گشـتی دەبێت بگوترێت کە بزووتنەوەی نەتەوەیی نوێی کورد هیچ کات نەیتوانی وەک نەتەوەکانی تر ئـەو جۆرە کە پێویستە لـە ئـایین بـە قـازانجی تۆکمەیی نـەتـەوەیی کەڵک وەرگـرێت و ڕەنـگە نـەتـەوەی کورد تـەنیا نـەتـەوەیەک بێت کە لـە ئـایین بۆ سـەرکوت کردنی بـە تـەواوی کەڵک وەرگیراوە، ئێستا بـە شێوەی بـەکارهێنانی وەک ئـامـراز، ئـەنـفالی سـەدامی یان یارمـەتی بۆ ژینۆسایدی سپی و....

ئایین لە کوردستاندا نەتەنیا نەیتوانی ببێتە هۆی تۆکمەیی و یەکیەتی لە نێوان ئایینییەکاندا بۆخۆیان، بـەڵکو لـەوە بۆ بـەرەنـگاربـوونـەوەی تۆکمەبـەخشیی دیکەی تـوخـم و فـاکتەرە کۆمەڵایەتییەکان بـەتـایبەت نەتەوە و نـەتـەوەخـوازیی کەڵک وەرگیرا. هـەڵبەت دەبێت ئـامـاژە بکرێت کە ئـایدۆلۆژی کۆمـونیستیش بـە شێوازێکی تـر هـەر ئـەم ڕۆڵەی گێڕا واتـە لـەڕاسـتیدا هــەردووکیان ڕۆڵی پێکهێنانی نــاکۆکی و جیاوازییان گێڕا. ئــەوە لــە کاتێکدایە کە هەڵگرانی هەردووکی ئەم ئایدۆلۆژییانە و کردەکانیان، خوازراو و نەخوازراو، ئاگایانە یان نائاگایانە، بە جێی خزمەت بە خۆیان، بە قازانجی حکوومەتی ناوەندیی هەنگاویان هەڵدەهێنا. لەم نێوانەدا

ئەوەی کە دەیتوانی رۆڵی تۆکمەبەخش بۆ هێزە جیاوازە سیاسییەکانی هەبێت، ناسیۆنالیزمی کورد بوو کە وێرای هاوبەش بوونی لە نێوان سێ یاریزانی سیاسیدا، بوو بە فیدای دژایەتی ئایدۆلۆژیک.

هەر لەم پێوەندییەدا، رەوتی مەکتەبی قورئان وەکو گرنگترین رەوتی کاریگەر و نوێنەری ئیسلامی سیاسی لە کوردستان بە چاکی کەوتە داوە سیاسییەکانەوە. وێرای هەبوونی ئایدیال و ستراتێژی کۆتایی، پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی بۆ ئێران بە بێ رەچاوکردنی ئایینزایەکی تایبەت، بەڵام لەڕاستیدا ستراتێژی و تاکتیکی سیاسی پێویست و شیاوی هەلومەرجی پێوەندیدار بە کات و شوێنی بۆ کوردستان نەبوو. وێرای بوونی هەندێ رەگی نەتەوەخوازیی، ئایین لایەنی زاڵ لەم رەوتەدا بوو و ئاکاری ئایدۆلۆژیکی ئەوان بووە هۆی ئەوەی کە تێگەیشتن لە دۆخی سیاسی خۆیان لە بیر بکەن. کە ئەمە خۆی لە ژێر کاریگەریی ئەو رەوتە ئیسلامییانەدا بوو کە قۆناخی ناسیۆنالیزمیان تێپەڕاندبوو. کەواتە لەلایەک پێوەندیی گەشبینانە و متمانەی ناهاوسەنگ و یەک لایەنەی ئەوان بە ناوەند لە سەرەتاوە و لەلایەکی ترەوە هەڵوێستی بە توندی ئایدۆلۆژیک و سیاسی ئەوان لە بەرانبەر چەپ و دواتریش دابڕان لە ناوەند و نەچوونە پاڵ دیکەی هێزە سیاسییەکانی کوردستان (لانیکەم میانەڕەوەکان)، نەتەنیا بووە هۆی پەراوێزکەوتنی سیاسی و سڕینەوەیان وەکو یاریزانی سیاسی، بەڵکو بووە هۆی کەڵک وەرگرتنی سیاسی ناوەند لە ئایین لە دژی دیکەی هێزەکانیش لە نەبوونی ئەواندا. لە کاتێکدا کە دەیانتوانی رۆڵێکی چاکتر لەوە بگێڕن.

ئەوەی کە پێشکەش کرا وێنە و شێکردنەوەی بەشێک لە رووداوە سیاسییەکانی کوردستان بوو کە هەبوون و تێپەڕیون و ئەگەری نادروست بوون و هەروەها هەڵەی نووسەریش بە دوور نییە، بەڵام گرنگ وانە وەرگرتن لە وەها رووداوگەلێکە. هەوڵ بۆ تێگەیشتن لە رووداوە سیاسییەکان و هەروەها رەچاوکردنی کەڵکەڵەی سەرەکی بۆ لە پێشگرتنی رێبازی شیاو و واقیبینانە و کەڵکوەرگرتنی پێویست لە هەموو ئیمکاناتی ماددی و مەعنەوی لە سیاسەتدا و دوورەپەرێزی لە ئارمانخوازیی لانیکەم لە هەلومەرجی هەستیاردا، پێویستە بۆ چوونەناو گۆڕەپانی سیاسی وەک یارزانێکی سیاسی.

لاپەڕەیەک لە رۆژنـامەی کوردسـتانی سەردەمی پـالەوی دووەم کە لە تـاران دەردەچـوو و کاک ئەحمەد لە ناو دەستەی نووسەرانیدا بوو (ژمارەی ١ی ساڵی دووەم / ژمارەی شوێن یەکی ٥٢، رێکەوتی ٤ی ئایاری ١٩٦٠)

ئەمرو شاهەنشا تەشریفیان برد بو ئورووپا

ژمارەی ـ ١ ـ ساڵی دووەم
ژمارەی شوێن یەکی ٥٢

کوردستان

رۆژنامە یێکی حەوتەیی کوردی یە، حەوتەی جارێ چلێکی دەرئەچێ.

کوردستان

سیاسی ـ ئابووری ـ وێژەیی ـ کۆمەڵایەتی

خاوەنی ئیمتیاز وەمدیری لێپرسراو
عبدالحمید ـ بدیع الزمانی
محمد صدیق مفتی زادە سەرنووسەر
احمد مفتی زادە
شکر اللە بابان
خسرو شیخکانلووی میلانی

تاران

تلیفون ٣٠٤٥٦٣

چوارشەممە ١٤ گوڵانی ٢٥٧٢ ک ـ ١٤ اوردیبەهیشتی ١٣٣٩ ش ـ ٧ ذیلقعدە ١٣٧٩ ق ـ ٤ مەی ١٩٦٠ م

شاهەنشا سەریان دا، لە شاری خاپووری ((لار)) وەشوێنە بوومەلەرزەدیوەکانی ناوچەی لارستان؛ وەفەرمانیان دا، کە: هەموشتی پیویست لە پەسا بولی قەوماوەکان بنیرری. گەلانی دنیا لەم یارمەتی یەدا، هاوبەش بوون

بشیوەیی کەوتەوەلاتی تورکییەوە بەزوری حکومەتی عەسکەریی دامرکا

یەکەمین زەنگنی لوولەکیشیی ئاوی شاری پاوە بەناوی شاهەنشان رابەزەوینا

عبدالحمید ـ بدیع الزمانی

خاوەن ئیمتیاز و مودیری لێپرسراو، نووسەری سەروتار

محمد صدیق مفتی زادە: سەرنووسەر

«احمد مفتی زادە»

خسرو شیخکانلوو میلانی

ئامادەکەری بەشی کوردی شیمال

محمد عابد ـ سراج الدینی

شکر اللە بابان

بەشی ئەدەبی کوردی

ریزەکاریی

نامەی کاک ئەحمەد لە ڕێکەوتی ١٨ی ئازاری (مارسی) ١٩٧٩دا بۆ ئەندازیار بازرگان

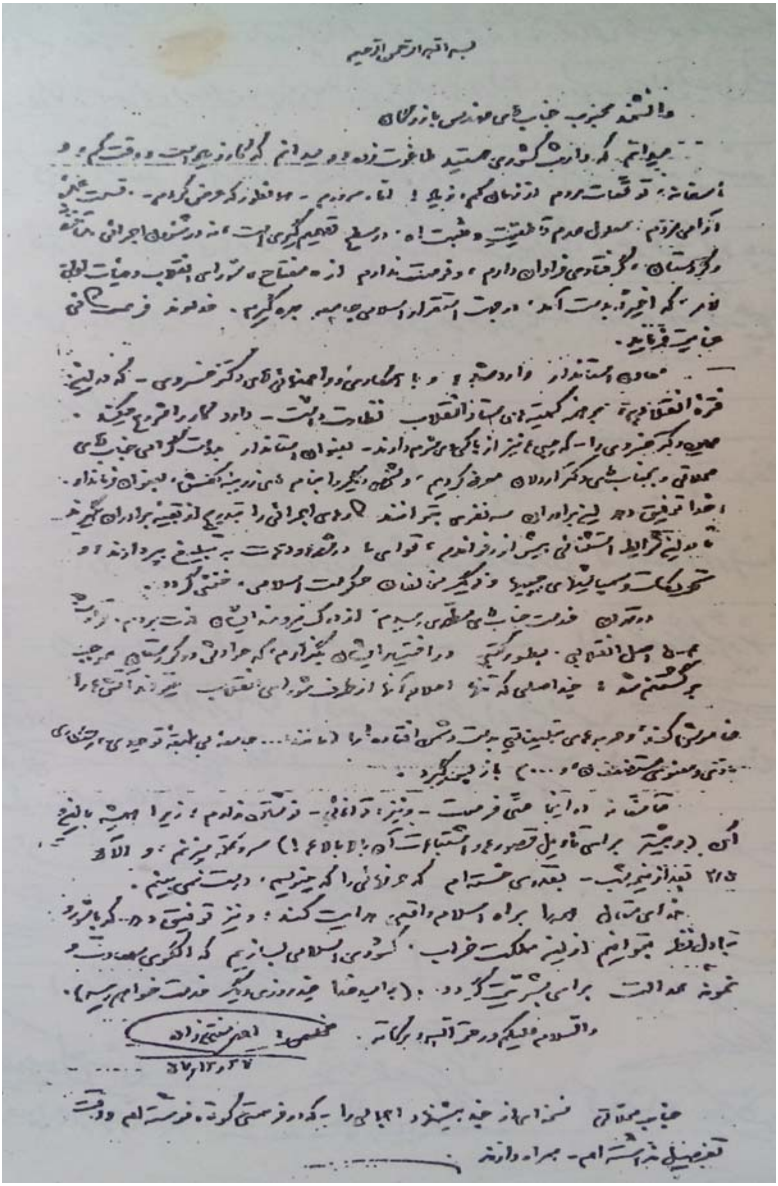

بسم الله الرحمن الرحیم

دانشمند محترم جناب آقای مهندس بازرگان

میدانم که دارید کشوری مستبد طاغوت‌زده را [illegible] میدانم که کار زیاد است و وقت کم و

[illegible] توقعات مردم در زمان کم، نتیجه! لذا [illegible] - [illegible] کرده‌ام. قسمت عمده

آزادی مردم، مسئول عدم قاطعیت و مثبت [illegible] در سطح تصمیم‌گیری است اما در شئون اجرائی [illegible]

در کردستان. اگر گفتنی فراوان دارم و فرصت ندارم [illegible] مفتاح شورای انقلاب و هیأت دولت

[illegible] که اخیراً بدست آمد، در جهت استقرار اسلامی چه [illegible] بهره گیریم. خداوند فرصت کافی

عنایت فرمایند.

[illegible] استاندار وارد شد و با همکاری و راهنمائی آقای دکتر خسروی - که در این

فرصه انقلابی [illegible] کمیته‌های انقلاب [illegible] - داود [illegible]

[illegible] دکتر خسروی را - که [illegible] از [illegible] داوند - بعنوان استاندار [illegible] جناب آقای

[illegible] و بجناب آقای دکتر [illegible] معرفی کردیم [illegible] دیگر را [illegible] بعنوان فرماندار.

[illegible] برادران [illegible] برادران [illegible]

[illegible] شرایط استثنائی بیش از [illegible] به تبلیغ بپردازند و

[illegible] حکومت اسلامی، خنثی گردد.

[illegible] خدمت جناب آقای [illegible] از [illegible] خدمت بردم [illegible]

[illegible] انقلابی [illegible] در اختیار [illegible] بگذارم، که [illegible] موجب

برگشتن شد: چند اصلی که [illegible] اعلام [illegible] از طرف شورای انقلاب [illegible]

[illegible] و [illegible] تبلیغاتی [illegible] (مانند... [illegible] توحیدی، [illegible]

[illegible] و ...) باز پس گیرد.

[illegible] فرصت - و نیز [illegible] - [illegible] زیرا [illegible]

[illegible] برای [illegible] قصور [illegible] اشتباهات [illegible] (!) [illegible] و الا

٢١٥ [illegible] - [illegible] خسته‌ام [illegible] دیگر نمی‌بینم.

خدای متعال همه را براه اسلام واقعی هدایت کند؛ و نیز توفیق دهد که [illegible]

[illegible] بتوانیم از این مملکت خراب، کشوری اسلامی بسازیم که الگوی [illegible] و

نمونه عدالت برای بشریت گردد. (با امید خدا چند روز دیگر خدمت خواهم رسید).

والسلام علیکم ورحمة الله وبرکاته. مخلص احمد مفتی‌زاده

٥٧/١٢/٢٧

جناب [illegible] نسخه‌ای [illegible] فرستاده‌ام و وقت

تفصیلی [illegible] - همراه دارند

سەرچاوەکان:

[١] ئەم نووسراوە بۆ یەکەم جار بە زمانی فارسی لە گۆڤاری "رۆژەڤ"، بڵاوکراوەی خوێندکارانی کوردی زانکۆی تاران، ژمارە یەکەم، ٢٠٠٦، لاپەڕەکانی ٧٤-١١٥، بڵاو بووەوە. پاشان و دوای هەندێ چاکسازیی ئینگلیزییەکەشی بە شێوەی کورتتر لە ژێر ناوی "سیاسەت و ئایین لە کوردستانی رۆژهەڵات؛ بە تیشک خستنەسەر مەکتەبی قورئان لە سەردەمی شۆڕشی ١٩٧٩دا"، لە گۆڤاری "سیاسەت و ماف"، سەر بە ناوەندیی کەنەدایی زانست و فێرکردن، ژمارە ٣ی ساڵی ٢٠١٥ دیسانەوە بڵاو بووەتەوە. ئەم دەقەی بەردەست تەواوی بابەتەکە پاش دوایین چاکسازییەکانە.

[٢] جف هینس، **دین، جهانی شدن و فرهنگ سیاسی در جهان سوم**، ترجمه: داوود کیانی، چاپ اول (تهران، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، ١٣٨١)، ص ٢٥.

[٣] حمید احمدی، «دین و ملیت در ایران: همیاری یا کشمکش؟» له: **ایران (هویت، ملیت، قومیت)**، سرپرست: حمید احمدی، (تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، زمستان ١٣٨٣)، ص ٥٣.

[٤] سەباح موفیدی، «کەسایەتی ئایینی کورد و دنیای ئاڵۆزی سیاسەت»، **ئاسۆ**، ژمارەی ٨٦، شەممە ٨ رەشەمەی ١٣٨٣، ل. ٦.

[٥] سەباح موفیدی، «رۆڵی کەسایەتییە ئایینییەکان لە مێژووی کوردا»، **پەیامی کوردستان**، شەممە ٢٨ گەلاڕێزانی ١٣٨٤، ل. ١١.

[٦] ملکم همیلتون، **جامعەشناسی دین**، ترجمە: محسن ثلاثی، چاپ دوم (تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان، ١٣٨١)، ص ٢٠٠.

[٧] Malcolm Hamilton

[٨] هەر ئەوە، ل. ٣٧.

[٩] Auguste Comte

[١٠] هەر ئەوە، ل. ٤٠.

[١١] Robert Bellah

[١٢] هەر ئەوە، ل. ١٥.

[١٣] Edward Tylor

[١٤] هەر ئەوە، لل. ٢١-١٩.

[١٥] Emile Durkheim

[١٦] Jeff Haynes

[١٧] جف هینس، ص ٣٠.

[١٨] Milton Yinger

[١٩] همیلتون، ص ٣٠.

[٢٠] Robertson

[٢١] هەر ئەوە، ل. ٣٣.

[٢٢] هەر ئەوە، لل. ٢٠٣-٢٠٢.

[٢٣] Jean-Paul Willaime

[٢٤] علیرضا شیخ عطار، **دین و سیاست: مورد هند**، چاپ اول (تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت خارجه، ١٣٨١)، ص ٢٩.

[٢٥] O'Dea

[٢٦] Malcolm Hamilton, The Sociology of Religion, Second Edition, New York: Routledge, 2001, 138.

[٢٧] شیخ عطار، صص. ٢٧-٢٦.

[٢٨] وتەبێژیی کاک ئەحمەد لە کۆبوونەوەکانی شوورای مەرکەزی سوننەت، مورخە ١٢، ١٣/١/١٣٦٠. بڕوانە: کنکاشی در زندگی سیاسی مفتیزادە، تحقیقی از امور تربیتی کردستان، اردیبهشت ١٣٦٤، ص ١٩٨.

[٢٩] جف هینس، صص ١٤٠-١٣٨.

[٣٠] شیخ عطار، صص ٥-٣.

[٣١] Watkins and Hans Morgenthau

[٣٢] Harold Lasswell

[٣٣] David Easton

[٣٤] عبدالرحمن عالم، **بنیادهای علم سیاست**، چاپ هفتم (تهران، نشر نی، ١٣٨٠)، صص ٣٠-٢٨.

[٣٥] Chris Kochera

٣٦ لە سەردەمی فیودالّیدا، ئایین بە قازانجی حکوومەتە ناوەندییەکان بەتایبەت دامودەزگای خەلافەتی عوسمانی کاری دەکرد و بۆ کوردەکان زیاتر کردەی نەرێنی بووە. لەم بوارەدا دەکرێ بە بابەتی دژایەتی مەلای خەتێ لەگەڵ شەڕی ئەمیری رواندز لە سەدەی نۆزدەدا ئاماژە بکرێت. مامۆستا مەسعود محەمەد لەمبارەوە وا باس دەکات: «وتەیەک هەیە دەڵێ: "مەلای خەتێ" لە بەر باوەڕی ئایینی خۆی کە ناسەلمێنێ موسڵمان لە دژی خەلیفەی ئیسلام چەک هەڵگرێ، فەتوای دا بە کافر بوونی هەر کوردێک شەڕ بکا لەگەڵ لەشکری عوسمانی کە ئەوسا بە دەوڵەتی ئیسلام دەزانرا و پاشایان لەقەبی خەلیفەی پێوە بوو، گۆیا ئەو فەتوایە بوو لەشکری میری رەواندزیی لە شەڕکردن وەستاندووە و چەکی پێ فڕێ داوە و بەوەدا میری رەواندز ناچار بووە بە تەسلیم بوون و حکوومەتی لێ تێکچووە» (مەسعود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، بەشی دووەم، ١٩٧٤، ل ١٠٦). هەڵبەت مامۆستا بە هۆهێنانەوە ئەگەری ئەوە دەدا کە رەنگە راست نەبێت، بەڵام ئەو بیرۆکە هەبووە و یەکێک لە لەمپەرەکانی پێکهاتنی حکوومەتی کوردی و ئامرازێکیش بۆ درێژەدانی حکوومەتی تورکانی عوسمانی بووە.

٣٧ کریس کوچرا، **جنبش ملت کرد و خواست استقلال**، ترجمه: عزیز ماملی (آوریل ٢٠٠٠).

٣٨ بۆ خوێندنەوەی بیرەوەرییەکە، بڕوانە بابەتی یەکەمی ئەم پەرتووکە لە ژێر ناوی "دەوری توێژی فەقێ و مەلایان لە پێکهاتنی پێوەندیی کوردستانی و گیانی کوردایەتیدا".

٣٩ "گفت و گو با حسن امینی"، **ویژه‌نامه چشم‌انداز کردستان همیشه قابل کشف (٢)**، پاییز ١٣٨٤، ص ٣٣.

٤٠ بهزاد خوشحالی،"کردستان، روزهای بحران، مجموعه اسناد مطبوعاتی (اخبار کردستان)، ١٣٥٧-١٣٥٩"، بەشی "آیت الله خمینی و کردستان". وەرگیراو لە، ٢/٤/٢٠١٥، ماڵپەڕی: Http://Www. Iran-Archive.Com/Start/215

٤١ «ناگفته‌هاي كردستان از زبان وزیر امور خارجه دولت موقت دکتر ابراهیم یزدی در گفتگو با روزنامه آشتی»، **آشتی**، دوشنبه ٢٤ اسفند ١٣٨٣، سال دوم، شماره ٢٢.

٤٢ خوشحالی، ئەوەی پێشوو، بەشی "بنی صدر و کردستان".

٤٣ کریس کۆچێرا، **خەباتخوازیی کورد**، وەرگێرانی: ئاسۆ حەسەن زادە، چاپی یەکەم (چاپی سەربەخۆ، ١٩٩٩)، ل. ٦٣.

٤٤ هەر ئەوە، ل. ٩٤.

٤٥ احمدی، ١٣٨٣، صص ٩٣ و ٩٢.

٤٦ خوشحالی، ئەوەی پێشوو، بەشی "حزب دمکرات و کردستان".

٤٧ رۆژنامەی "اطلاعات"، ٩/١/١٣٥٨. وەرگیراو لە: خوشحالی، پیشین.

٤٨ خوشحالی، ئەوەی پێشوو، بەشی "دکتر عبدالرحمن قاسملو و کردستان".

٤٩ رۆژنامەی "آیندگان"، ٢٣/٣/١٣٥٨. وەرگیراو لە: خوشحالی، ئەوەی پێشوو.

٥٠ خوشحالی، ئەوەی پێشوو.

٥١ هەر ئەوە.

٥٢ کاوە بەهرامی، **تاقگەی هەقێقەت** (بەشێک لە بەرهەمەکانی دوکتور قاسملوو)، ل. ٣٥٩.

٥٣ دیمانە لەگەڵ "ایران فردا"، ٢٨/٣/١٣٥٨. وەرگیراو لە: خوشحالی، ئەوەی پێشوو.

٥٤ کریس کوچرا، **چالش جنبش ملت کرد یا رویای شیفتەی استقلال**، ترجمه: عزیز ماملی، کوردستان: سلێمانی، چاپ دوم، ٢٠٠٨، ص ٢٧٥. و، کۆچێرا، ١٩٩٩، ل. ١١٢.

٥٥ دیمانە لەگەڵ رۆژنامەی "اطلاعات"، رێکەوتی ٤/٤/١٣٥٨.

٥٦ احمدی، ١٣٨٣، صص ٦٠-٥٨.

٥٧ هەر ئەوە، ل. ٨٠.

٥٨ «من و انقلاب»، دەسنووسی ئەحمەدی موفتی‌زادە لە پاییزی ١٣٥٨. بڕوانە: کنکاشی در زندگی سیاسی مفتی‌زاده، ص ١٢٠.

٥٩ احمد مفتیزاده، درباره کردستان، ص ١٥٨.

٦٠ "کنکاشی در ..."، ص ٣٠.

٦١ هەر ئەوە، ل. ٣١.

٦٢ وەرگیراو لە: خوشحالی، ئەوەی پێشوو.

٦٣ "مرامنامه حزب مساوات اسلامی"، ١٥/١٢/٥٧. چاولێکەن: کنکاشی در ...، بخش ضمائم، ص ٢١.

٦٤ جنگ خونین سنندج و دستاورد آن، شورای شهر، دفتر هواداران سازمان چریکهای فدایی خلق ایران (سنندج ١٣٥٨.)، ص ١٣٢.

٦٥ احمد مفتی‌زاده، **بحثی کوتاه درباره: حکومت اسلامی** (سنندج ١٣٥٩)، صص ١٥-٩.

٦٦ هەر ئەوە، ل. ٩٥.

٦٧ "جنگ خونین ..."، ص ٣٦.

٦٨ هەر ئەوە، ل. ٤١.

٦٩ هەر ئەوە، ل. ٦٥. و: "کنکاشی در ..."، بەشی پاشکۆکان.

٧٠ صارم الدین صادق وزیری، "ارتباطات متقابل چپ ایرانی و چپ کردستانی"، **رۆژەڤ**، شماره ٤-٥، زمستان و بهار ١٣٨٥-١٣٨٦، صص ٧٣-٩٨.

٧١ ئەحمەدی موفتی‌زادە، شریتی کاسێتی وتەبێژییەکانی "حوسێنییەی ئیرشاد"، (خەرمانانی ١٣٥٨/١٩٧٩).

٧٢ "کنکاشی در ..."، ص ١٣٣ و ١٦٨.

٧٣ هەڵبەت ئەم ئـامـارە راسـت نییە و هەروەک دواتـر دەرکەوت، دژبەران بۆ پروپـاگەنـدە لە دژی رەژیمی شـا لە پێشکەشکردنی ئەو ئامارانەدا زێدەبێژییان دەکرد.

٧٤ "کنکاشی در ..."، ص. ٦٨.

٧٥ "جنگ خونین ..."، ص ٤٣.

٧٦ هەر ئەوە، ل. ٦٨.

٧٧ هەر ئەوە، ل. ٤٧.

٧٨ وەرگیراو لە: خوشحالی، ئەوەی پێشوو.

٧٩ وەرگیراو لە: خوشحالی، ئەوەی پێشوو، بەشی "علامه احمد مفتیزاده و کردستان".

٨٠ لە بەشی "حکوومەتی ئێران و بەکارهێنانی سیاسی ئایین لە کوردستان..." دەقی وتووێژەکە هێنراوە. بڕواننە: ل. ٨١.

٨١ امینی، ١٣٨٤، ص ٣٦.

٨٢ بڕواننە: صادق وزیری، ١٣٨٥، ص ٩٦.

٨٣ وەرگیراو لە: خوشحالی، هەر ئەوە.

٨٤ وەرگیراو لە: خوشحالی، هەر ئەوە.

٨٥ "جنگ خونین .."، ص ٤٢.

٨٦ هەر ئەوە، ل. ١٣٠.

٨٧ "کنکاشی در ..."، ص ٨٩.

٨٨ هەر ئەوە، ل. ٩١.

٨٩ بەپێی راپۆرتی هـەواڵدەری پـارس و وەرگیراو لـە رۆژنـامـەی: "کـیهان"، ١٦ مهرمـاه ١٣٥٨، ص ١١. چـاولێکەن: مـنصور بـلوری، مـقالـه اینترنتی: "فرمان یورش به کردستان به دستور شخص خمینی، جنگ سه ماهه در کردستان (٢٧ مردادماه ـ ٢٦ آبان ١٣٥٨)"، بخش دوم، مهرماه ١٣٨٣. وەرگیراو لە: www.kurdstansite.com بەهاری ١٣٨٤.

٩٠ نادر ئینتسار، **ئیتنۆنەتەوایەتی کوردی**، وەرگێڕانی، عەتا قەرەداغی (سلێمانی چاپخانەی قانع ٢٠٠٣)، ل. ١٢.

٩١ امینی، ١٣٨٤، ص ٣٧.

٩٢ دەقی تێلگەرافەکە چاولێکەن لە: خوشحالی، ئەوەی پێشوو، بەشی "احزاب و کردستان".

٩٣ "جنگ خونین ..."، ص ٥١.

٩٤ روزنامه اطلاعات، ١٠ اسفند ١٣٥٧ (١/٣/١٩٧٩)، ص ٢.

٩٥ "کنکاشی در ..."، ص ٩٣.

٩٦ امینی، ١٣٨٤، ص ٣٥.

٩٧ هەر ئەوە، ل. ٣٧.

٩٨ "جنگ خونین..."، ص ٢٠٩.

٩٩ موفتیزادە، شریتی وتەبێژییەکانی "حوسێنییەی ئیرشاد".

١٠٠ "کنکاشی در ..."، ص ١٢٠.

١٠١ لەم نـامەیەدا کە لە تـاران و لە رێکەوتی ٣٠/٢/١٣٦٠ (٢٣ نیسانی ١٩٨١) و لە وەڵامی ئـایەتـوڵڵا خـومەینیدا نـووسـراوە کە کارەکانی "شـوورای مەرکەزی سـونـنەتی" بە پیلانگێڕی هێنابووە ئەژمێر و هەڕەشەی دەرخستنی کردبوو، هاتـووە کە: "... بۆ سەلـماندنی راستی ئەوەی کە وتوومە، و سەلماندنی درۆزنی و ناموسڵمانی شۆڕشخۆرەکان، بە تەواوی ئامادەم بۆ بەشداری لە وتووێژ و باسی رووبەڕووی راشکاوانە، و بەتایبەت لەسەر دوو بابەت بە توندی جەخت دەکەم: ١- سەبارەت بە شوورای مەرکەزی سوننەت کە ریاکارانی موفتەری دونیاپەرسـت و خـوانەپەرسـت، ئەوە بە کونـفرانسی تـائیف و ئێرە و ئەویَ پێوەنـد دەدەن، "راسـتی: کافـر وادەزانێت هەمـووان وەکوو خۆین!" ٢- سەبارەت بە یاسای بنەڕەتی، تاکو دەرکەوێت کە ئەم شلە تێکەڵاوە! تەنانەت راهاتوو نییە لەگەڵ فیقهی جەعفەریشدا!...."

١٠٢ هەر ئەوە، ل. ١٨٢.

کاریگەرییەکانی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا[1]

پێشتر لە وتاری "سیاسەتی مەعنەوی لە خەباتی کوردستان"دا هەوڵ درا کاریگەریی ئایین لە سیاسەت و خەباتی کوردستانی پێش مۆدێڕندا پیشان بدرێت. لەو وتارەدا دەرکەوت کە بەشداریی ئایین لە سیاسەت و خەباتی کوردستاندا زیاتر لە پێناو مافی نەتەوەییدا بوو و ڕەنگ و بۆنی کوردی هەبوو. هەر لەم پێوەندییەدا عەلی عززەتیاریش لە پەرتووکەکەیدا، "دوایین موفتی کوردستانی ئێران"، ئاماژە دەکات کە "پێش و لە کاتی پەرەسەندنی بیرۆکە و دامەزراوە نەتەوەخوازە پان-کوردەکان، شوناسی ئیسلامی بە ڕەنگ و بۆنی کوردی بێ وێنەوە ئامێرێک بوو بۆ یەکگرتوویی لە کوردستاندا."[2] بەڵام، هەوڵ بۆ پاڵاوتنی بیری ئایینی لەلایەن بزاڤە ئیسلامەییە نوێیەکانی سەردەمەوە، ڕۆژ بە ڕۆژ لەو ڕەنگ و ڕواڵەتە کوردییەی شوناسی ئیسلامی کەم کردەوە. ئەگەرچی لەلایەن زۆربەیانەوە نکۆڵی لە مافی نەتەوەیی نەکراوە و دەڵێن بەدیهاتنی بیرۆکەی ئەوان بریتی دەبێت لە بەدیهاتنی ئاواتی نەتەوەییش، بەڵام لە باری سیاسییەوە بە کردەوە ئەوەندە قازانجی نەتەوەیی تێدا نەبووە. ئەگەر بزووتنەوە کوردییەکانی پێشتر لەسەر بنەمای سیاسەتی مەعنەوی (واتاوی) بە دوای مافی نەتەوەییەوە بوون بە جۆرێ کە هەندێ جار ڕەوتە سیاسییەکانی کوردستانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیست وەک "سێکیولار-ئایینی" ناوبراون، بزووتنەوە ئایینییەکانی سەردەم زیاتر ئامانجە بەرینەکانی ئیسلام و بووژاندنەوەی ئیسلامییان کردە مەبەست و پێشترێتییان بە لایەنی ئایینی دا. بۆ وێنە تەنانەت شۆڕشی کەسێ وەک 'مەلا خەلیل'یش لە ١٣٠٧ی هەتاوی لە موکریاندا، وێڕای نەریتی بوون لە دژی وەکیەکلێکردن بوو و پاراستنی جلوبەرگ و دابونەریتی کوردی کردبووە ئامانج. بەپێچەوانەی بزاڤە ئیسلامییەکانی سەردەم کە سەرچاوەیان کۆمەڵگای کوردی نەبووە. ئەمە پیشان دەدات کە ڕۆڵی ئیسلام لە بزووتنەوە سیاسییەکانی کوردستاندا لە بەراوردی

مێژووییدا پـــارادۆکسیکاڵ و نـــاکۆک بـــووە و کاریگەریی جیاوازیی لە کۆمەڵگای کوردیدا لێکەوتووەتەوە. چۆنیەتی ئەم کاریگەرییانە، ئەو پرسەی دەبێت کە لەم وتارەدا هەوڵ دەدرێت شی بکرێتەوە. روانینێک بە سەر بزاڤە نوێیە ئیسلامییەکانی کوردستانی رۆژهەڵات بەتایبەت "مەکتەبی قـــورئـــان" و "کۆمەڵی (جەمـــاعەتی) دەعـــوەت و ئیسلاحی ئێران" تـــاڕادەیەک کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەکانی ئەم بـــزاڤانە و جیاوازیی رۆڵ و بیرۆکەی ئەوان لەگەڵ ئـــایینی نەریتی لە کوردستاندا پیشان دەدات.

ئایین و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی

بزاڤە ئیسلامییە نوێیەکان لە ئاڕاستەی پێکهێنانی کەلەپووریی هاوبەشی ئیسلامیدا، کردەی کۆمەڵایەتی گۆڕان و وەکیەکلێکردنیان هەبووە کە بۆخۆی هۆی پێکهاتنی قەڵشتی کۆمەڵایەتی زیاتر و بەتایبەت نێوان ئایین و کەلەپووریی نەتەوەیی بووە.[3] ئەم کردەوەیە رێخەی مێژوویی هەیە کە بە هەندێ جیاوازییەوە شێوازێکی نوێی بەخۆوە گرتووە. هەناردەکردنی ئایینەکان بۆ کۆمەڵگاکانی تـــر بە شێوەی ئـــاســـایی لەگەڵ جۆرێ وەکیەکلێکردن بـــووە. وێرای لەنێوبـــردنی ئـــایینەکانی پێشتر و بەرتەسککردنەوەیان، بەشێک لە کەلەپـــووریی کۆمەڵایەتی ئەو نەتەوە و کۆمەڵگایەی کە ئـــایینەکەی لێهەڵقولاوە و هەروەهـــا کەلەپـــووریی تـــایبەت بەو ئـــایینەش وەک لایەنی هـــاوبەش بـــرەو دەدا و هەنـــدێ جـــاریش بە کردەوە لەگەڵ هێما کەلەپـــووریی و نەتەوەییەکانی نەتەوەکانی تـر نـاکۆک بـووە. بەڵام ئـاسـتی ئەم کردە و فـانکسیۆنە بە گـوێرەی سەردەم کەمتر بووە، بە جۆرێ کە لە سەردەمی پێش مۆدێرندا، پاش قۆناخە سەرەتاییەکانی چـوونە نـاو کۆمەڵگای نـوێ، بەرەبەرە جۆرێ کۆک بـوون و پێکەوەژیان لە نێوان ئـایینەکان و کەلەپووریی کۆمەڵگادا پێکهاتووە.

جێی ئـامـاژەیە کە ئەم کردەیە هەنـدێ جـاریش بە زۆرەملێ نەبـووە و بەشێکی گەڕاوەتەوە بۆ روانـــگەی هەڵەی خەڵکێ کە تـــازە ئیمانیان هێناوە بەو ئـــایینە یان سیستەمی زاڵی فێرکردن و بـارهێنانی سەردەم. جـار وابـووە کە ئـایینێک لانیکەم لە بـاری کەلەپـووریی و نەتەوەییەوە فـرەچەشنی قـبووڵ بـووە بەڵام خەڵک نـائـاگـایانە خۆیان بەرەو گۆڕان چـوون. لە مێژوودا و ئێستاش هەنـــدێ کەس کەلەپـــوور گۆڕین، زمـــان گۆڕین و جـــلوبەرگ گۆڕین و... بە نیشانەی مـوسڵمان بـوون دەزانـن. کەچی بڕێکی زۆری ئەو گۆڕانـانـە پێویست نەبـوون و پێوەنـدییان بە ئایینەوە نەبووە کە بە گۆڕینی ئایین حەتم بە تەواوی بگۆڕدرێن. کابرا کە بوو بە موسوڵمان، ناو و جلوبەرگ و بەشێک لە زمانی دەگۆڕێت، وادەزانێت وا نەکات نابێتە موسڵمانێکی راستەقینە،

کەچی بــوون بە مــوســوڵمان پێویستی بەو گۆڕانە نییە. بۆ وێنە جەختی ئیسلام لەسەر داپۆشراوی جەستەی مرۆڤ یان خۆشناو بوون بە واتای ئەوە نییە کە مرۆڤ وێڕای هەبوونی جــلوبەرگی نەریتی نەتەوەیی شیاو یان خۆشــناو بــوون، ئەوانە بگۆڕیت. ئیسلام دیاریی نەکردووە کە دەبێت جلوبەرگ و زمانی نەتەوەیەک ببێتە هی هەمـوو مـوسڵمانـان. کابـرا نـاوی جــوانی بە زمــانی خۆی هەبــووە بەڵام پــاش گۆڕینی ئــایینەکەی بۆ سەر ئیسلام، دەیکات بە نـاوێکی عەرەبی. رەنـگە ئەمانە بەشێکی لەبەر خۆشەویستی رێبەرانی سەرەتایی ئیسلام بێت، بەڵام بە گشتی کارێکی پێویست نییە و کاریگەریی نەرێنی کەلەپووریی-نەتەوەیی هەیە.[٤] ئەم جۆرە گۆڕانکارییە نــاپێویستانە بەپێچەوانەوە خۆخڵنجانە بە رواڵەت و دوورکەوتــنەوەیە لە نـاوەڕۆک. یان بەرەبەرە بە هۆی بـرەودانی ئـایین لەلایەن کەسـانێکی بیانییەوە یان کەسـانی خۆجێیی کە بە هۆی خوێندنی ئایینی و دوورکەوتنەوە لە ناخی کۆمەڵگا زمانەکەی تاڕادەیەک گۆڕاوە، زەبر لە زمانی نەتەوەیی دەدرێت. ئەوە لەکاتێکدایە کە لەبەرچاونەگرتن و گرنگی نەدان بەمـانە رەنـگە لە بـنەڕەتـدا لە دژی سـروشـتی ئـایینەکە بێت. وەک چۆن لە ئیسلامـدا لەسەر جۆراوجۆریی نەتەوەیی جەخــت کراوە بەڵام سیاسەتــوانــانی مــوســوڵمان بە کردەوە پێچەوانەکەیان جێبەجێ کردووە.

سەرچاوەی بزاڤە ئایینیە نوێیەکانی کوردستان: بەیەکگەیشتنی ئیخوان و جەماعەت

رێخەی بـزاڤە ئـایینییە نـوێیەکان لە کوردسـتانـدا دەگەڕێتەوە سەر دوو بـزووتـنەوەی سەرەکی جیهانی ئیسلام واتە ئیخوان موسلمینی میسر و جەماعەتی ئیسلامی هێند و پاکستان. لە دوو دەیەی رابـردووشـدا هەنـدێ لایەنی تـونـدڕەوی ئیسلامیش لە ژێر کاریگەریی بـزاڤگەلێک وەک ئەلـقاعـدە، تـاڵبان و لەم دواییانەدا "داعـش" لە کوردسـتانـدا پەرەیان سەنـدووە کە بە جۆرێک ئەمانەش رێخەیان دەگەڕێتەوە سەر ئەو دوو بزووتنەوە سەرەکییە و بزووتنەوەی وەهابییەت لە عەرەبسـتان یان بە گشـتی بـزووتـنەوەی سەلەفییەت بە هەمـوو چـل و لـقەکانییەوە. بەڵام لێرەدا زیاتـر تیشک دەخـرێتە سەر ئەوانەی بیریان نـزیکە لەو دوو بـزووتـنەوە سەرەکییە یان گـرێدراون بەوانەوە. ئەو دوو بـزووتـنەوە لە رێگای جۆراوجۆرەوە گەیشتوونەتە کوردسـتان و کاریگەرییان هەبووە، بەتایبەت لە رێگای حیزبی ئیسلامی عێراق، بـزووتـنەوەی ئیسلامی ئێران و هەروەهــا لە رێگای پێوەنــدیی چــالاکانی ئــایینی-سیاسی کوردســتان لەگەڵ وڵاتــانی سەرچاوکەی ئەوانەوە.

بیری ئیخوان لە ساڵی ١٣٥٣/١٩٧٥ هەتاوییەوە و لە ڕێگای کوردستانی باشوورەوە گەیشتە کوردستانی ڕۆژهەڵات و لە ساڵانی ١٣٥٦ و ١٣٥٧ی هەتاویدا (١٩٧٩ ز) وەکو ڕێکخراوێک کە ئەوڕۆکە پێی دەگوترێت "جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح" دەستی بە چالاکی کرد. لە کاتی شۆڕشی ١٩٧٩ی گەلانی ئێراندا، مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادە هەوڵی دابوو بۆ ڕاکێشانی لایەنگرانی ئیخوان بۆ لای خۆی و حیزبی "موساواتی ئیسلامی"، بەڵام ئەوان وێرای هاوکاری، سەربەخۆیی ڕێکخراوەیی و بیری خۆیان پاراست. لە پاش ١٩٨٠ لایەنی ئیخوان چی تر بڕوای نەما بە حکوومەتی ناوەندیی و ئەوەی کە لەو چوارچێوەدا ئامانجەکانیان بەدی بێت. ئەگەرچی لە باری بیر و ڕێکخراوەییەوە ئەم بزاڤە وەک ئیخوانن و لەوان پێڕەوی دەکەن، بەڵام لە ژێر کاریگەریی "جەماعەتی ئیسلامی" پاکستانیش بوون و جگە لە سەرچاوەکانی ئیخوان و ڕێبەرانی وەک "بنەما بیستێنەکان"ی حەسەن بەننا، لە هی جەماعەتیش بەتایبەت پەرتووکەکانی خودی ئەبوو ئەعەلا مەودوودی بۆ نموونە پەرتووکەکانی "بنەماکانی ئیسلام" و "وتارەکانی نوێژی هەینی" و... لە نێو پۆلەکانی جەماعەتدا وەکو بنەمای لایەنی باوەڕی ئەندامەکانیان، کەڵک وەرگیراوە. هەرچۆنێک بێت، بە شێوەی بەرچاو خاڵی بە یەکترگەیشتنی ئەو دوو بزاڤە سەرتاسەرییەی جیهانی ئیسلام لە کوردستاندا لە بیرۆکەی خوالێخۆشبووان ئەحمەدی موفتیزادە و ناسری سوبحانیدا دەردەکەوێت. لەم دوو کەسایەتییە و ڕەوتی ئیسلامی سیاسی پێوەندیدار بەوان واتە "مەکتەبی قورئان" و "جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاحی ئێران"، ئەو دوو بزووتنەوە بە یەک دەگەن کە لە مەکتەبدا لایەنی سەربەخۆیی بیر و ڕێکخراوە زیاتر پارێزراوە بەڵام لە جەماعەتدا ڕاشکاوانە ڕەنگدانەوەیان هەبووە و وەک لقێکی ئیخوان چالاکییان نواندووە. لە چاپەمەنییەکانیاندا گرنگایەتی تایبەت بە بیر و هزری ڕێبەرانی هەردوو بزاڤی ئیخوان و جەماعەتی ئیسلامی وەک سەید قوتب و مەودوودی دەدەن و ئەمانە کاریگەریی بەرچاو و زاڵیان لەسەر جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح هەبووە. لەم ئاڕاستەیەدا ئاوردانەوەیەک بە سەر کاریگەریی ئەو دوو بزووتنەوە لەسەر دوو کەسایەتی ناوبراو پێویستە:

ئەحمەد موفتیزادە

مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادە پاش پەشیمان بوونەوە لە رابردووی خۆی، کە لایەنگری بزووتنەوەی نەتەوەخوازیی کوردی و حیزبی دێموکراتی کوردستان بوو، بە وتەی خۆی ڕێگای ڕاست لەبەر دەگرێت و بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی لە ئێران هەوڵ دەدات. بەڵام دوابینییەکەی و گۆڕانی ڕێگا و بیرۆکەی نوێی لە ڕوانگەی سیاسییەوە چەندان بەڕاست دەرنەچوو و لە کۆتاییدا نە بە قازانجی خۆی بوو و نە گەلەکەی. لەڕاستیدا، بە هەلی زانیبوو و

بە دیتنی بارودۆخی ئێران و ناسیاوی لەگەڵ هەندێ مەلای شێعە سیاسەتی ئایینی گرتە بەر. کەچی رەنگە لە رێگای درێژەدانی بە خەبات لە ریزی هێزە نەتەوەخوازەکاندا وەک حیزبی دێمۆکرات زیاتر دەیتوانی خزمەتی نەتەوەکەی بکات و لە پێناو بەدیهاتنی دروشمەکەی خۆی واتە نەهێشتنی سێ ستەمی "نەتەوەیی، ئایینزایی و چینایەتی" باشتر هەنگاو هەڵێنێت.

کاک ئەحمەد، پاش وەرگەڕانی لە سیاسەتی ناسیۆنالیستی، بە بەراورد لەگەڵ مامۆستا ناسری سوبحانی زیاتر لە ژێر کاریگەریی بزاڤی سیاسی-ئیسلامی ئێراندا بووە، هەم بە هۆی ناسیاوی لەگەڵ هەندێ لە چالاکان و سەرکردە ئایینییەکانی شۆڕشی ئێران و هاوکاری لەگەڵیان و هەم بە هۆی ژیانی لە تاران و لە نزیکەوە لە پێوەندیدا بوون لەگەڵ شۆڕشی ئیسلامی ئێران. لە باری سیاسییەوە لە ژێر کاریگەریی رێبەری شۆڕشی ئێران و لە باری هزر و بیرەوە زیاتر لە عەلی شەریعەتی، یەکێک لە ئیدئۆلۆگەکانی شۆڕشی ئیسلامی شێعەی ئێران، نزیک و لە ژێر کاریگەریی ئەودا بووە، بەتایبەت تێزی "ئیسلامی بێ رۆحانییەت"ی شەریعەتی و ئەوەی کە وشەی "رۆحانی" کە لە نێو شێعەدا بە مەلاکان دەگوترێت و لایەنی پیرۆزییان پێ دەبەخشێت، لە مەسیحییەت وەرگیراوە و ئیسلامی نییە. شەریعەتی لەو رێگایەوە ئیسلامێکی سیاسی بارهێنا تاکو ئاپوورەی خەڵک بە ناوی ئایین بکێشێتە گۆڕەپانی سیاسی و ئیسلامیش لە ژێر رکێفی "رۆحانییەت" بهێنێتە دەرەوە کە ئاکامەکەی پێچەوانە بوو و لەگەڵ شۆڕشی ئیسلامی ئێران، نەتەنیا لە باری ئایینییەوە بەڵکو لە باری سیاسیشەوە خەڵک بە تەواوی کەوتنە ژێر رکێفی ئەوان. سیاسەت و بیرۆکەی رێبەرانی شۆڕش لە ئاراستەی بیری هەردووکی شێعەچییەتی و ئێرانچییەتیدا بوو و ئایینزای نەریتی شێعەیان کرد بە سیاسی و وەک ئامرازێک بۆ هێنانە گۆڕەپانی ئاپوورەی خەڵک لە دژی پاشای ئێران کەڵکیان لێوەرگرت. کەواتە، بڕوا بە مافی نەتەوەکانی ئێران لە بیری سەرکردە و ئیدئۆلۆگەکانی شۆڕشی ١٩٧٩ ئێراندا جێگایەکی بۆ نەبوو و لەبەرگرتنی سیاسەت و رێگای ئەوان قازانجی کوردی تێدا نەبوو. بەوەشەوە، ئەم سیاسەتە بە هۆی ئەوەی کە هێشتاکو نەهاتبووە گۆڕەپانی کردەوەوە، لەسەر موفتیزادە کاریگەریی هەبوو و هیوای پێ بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەش ناسیاوی هەبوو لەگەڵ بزووتنەوە سەرانسەرییەکانی جیهانی ئیسلام و لە ژێر کاریگەریی ئەوانیشدا بوو بەتایبەت لە پێوەندیی لەگەڵ بیرۆکەی پێکهێنانی "حکوومەتی ئیسلامی" کە دواتر ئاماژەی پێ دەکرێت.

ناسر سوبحانی

بیری "جەماعەتی ئیسلامی پاکستان" زیاتر لە رێگای مامۆستا ناسری سوبحانییەوە گوێزراوەتەوە ناو رەوتی ئیخوانی کوردستان. گەرچی مورشید و رێبەری ئیخوانەکان و

"جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح" بووە، هاوکات وەک یەکێک لە کەسانی بەر کاریگەریی بیری مەودوودی ناوی لێبراوە. بە وتەی خۆی، پەرتووکی "دەستەواژە چوارێنەکان"ی مەودوودی لەسەر گۆڕینی بیری و داپڕانی لە ڕێچکەی "تەسەووف" کاریگەریی هەبووە[5]، هەرچەند دواتر لە هەندێ بوارەوە رەخنەی لەسەر ئەو پەرتووکە هەبووە. مامۆستا سوبحانی دوو جار سەردانی پاکستانی کردبوو، هەڵبەت پاش تیاچوونی مەودوودی. لەگەڵ زۆرێک لە کەسایەتی و ناودارانی سەر بە بیری نوێی ئیسلامی و هەردوو بزووتنەوەی ئیسلامی هاوچەرخ چاوپێکەوتنی هەبوو.

کاریگەرییەکانی بزاڤی نوێی ئیسلامی

لە بەشی "ئایین و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتیدا" ئاماژە بە هەندێ بابەت لە پێوەندیی لەگەڵ کاریگەریی کۆمەڵایەتی ئایین کرا. لێرەدا لە بوارە جیاوازەکانەوە ئاورێک دەدرێتەوە سەر ئەو کاریگەرییانە لە کوردستاندا:

١. کاریگەرییە کۆمەڵایەتی و کەلەپوورییەکان

وەک دیکەی کۆمەڵگاکان، لە کوردستانیشدا سەرهەڵدانی بیری نوێی ئایینی لە ژێر کارتێکردنی رەوتە ئیسلامییەکانی سەردەمدا، کاریگەریی کۆمەڵایەتی بەتایبەت لەسەر کەلەپووریی نەتەوەیی هەبووە. پێش دەرکەوتنی ئەم رەوتانە، ئایین و کەلەپووریی کوردی وەها لەگەڵ یەکتر راهاتبوون کە بە دوای سڕینەوە و لاوازکردنی یەکتری نەبوون. کەلەپووریی کوردیی بۆخۆی کەلەپوورێکی خاوێن و دەوڵەمەند بوو و ڕێزی لە ئیمانداران و لە سەرەوەی هەموویانەوە زانایانی ئایینی دەگرت و لە بەرانبەردا ئەوانیش بەوپەڕی لێبوردەییەوە لەو کەلەپوورەدا دەژیان و ڕێزیان لێدەگرت و خۆیان بە بەشێک لەوە دەزانی و تێیدا بەشدارییان دەکرد. هەروەها کە خەڵک بە بیستنی دەنگی بانگ، کۆڕی شایی خۆیان رادەگرت و ئەوانەیان دەیانویست دەچوونە مزگەوت و پاشان درێژەیان دەدا، ئاییندارانیش و جاری واش بووە زانایانی ئایینی خۆشیان لەو کۆڕە شاییانەدا بەشدار بوون و ئەم دووانەیان بە دژی یەکتر نەدەزانی و هەرکام لەمانە لە جێی خۆیدا ڕێزی هەبوو.

بەڵام بە سەرهەڵدانی رەوتە نوێیە ئایینیەکان قەڵشتی ئایین و کەلەپووریی نەتەوەیی و ناکۆکی ئەوانە زیاتر لە پێش دەرکەوت. رواڵەت، جلوبەرگ، شێوازی هەڵسوکەوت و قسەکردن

و بەشـداریی کۆمەڵایەتی لە کۆڕ و بۆنە و ڕێوڕەسـمەکانـدا لەلایەن کۆمەڵانی ڕاکێشراو بەرەو ئەم بـزاڤانە گۆڕدرا و بە جۆرێ دابڕانێکی کۆمەڵایەتی لە وەچەی پێش و نـاهـاوسەنگییەکی کۆمەڵایەتی پێکهات و شتەکان لە جێی خۆیاندا نەمان، بەجۆرێ کە جار وابووە کۆڕی شایی و زەماوەنـد بـووەتە جێی وتەبێژی زانـایانی ئـایینی.[٦] بەراوردی چەنـد وەچەی کۆمەڵگای کوردی پێوەنـدیدار بەم بـزاڤانە، بە جـوانی ئەم دابڕانە پیشان دەدات. لە کۆمەڵگای کوردیدا بینراوە کە وەچەی کۆنتر بە زانایانی ئایینیشەوە لە زەماوەندی خۆیاندا شایی و هەڵپەڕکێیان هەبووە و ئەوە بە کێشە نەزانـراوە بەڵام پـاش گۆڕانی بیریان بۆ وەچەی دواتـر و مـنداڵانی خۆیان بـوونی ئەو شـتانەیان بە بـاش نەزانیوە یان لە شـایی نـزیکترین کەسـانی خۆیانـدا بە بیانـووی ئـایینی بەشدارییان نەکردووە. ئەمە لە وەچەکانی دواتریانـدا ڕەنگدانەوەی جیاوازیی هەبـووە و هۆی جۆرێ دابڕانی وەچەیی لە کۆمەڵگاش بەتـایبەت دابڕانی وەچەی نـوێی سەردەم لەوەی پێشوو بووە و بەرەی نوێ کە بەپێی دۆخی سەردەم نـاتوانـن وەک پێشترەکانیان بن و پێویستییان بە شادبوون هەیە، لەوان دوور دەکەونەوە. ئەمە لە پلەی یەکەمدا ڕەنگە سادە بێتە بەرچاو بەڵام ئەگەر بە قـــووڵی سەیر بکرێت لە درێژخـــایەنـــدا کاریگەریی نەرێنییان لەسەر کۆمەڵگا و هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتی دەبێت. لە کاتێکدا کە بەشـداریی ئەم کەسـانە دەیتوانی کاریگەریی ئەرێنی و هۆی هـــاوسەنگی لە بـــنەمـــاڵە و کۆمەڵگا بێت. ئەمە لە خۆیدا جۆرێ نـــاکۆکی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای کوردیدا پیشان دەدات.

دابڕان، خۆجیاکردنەوە و لە جێ خۆدا نەمـانی دابـونەریتەکان، لەلایەکەوە دەرەتـانی ڕەخـسانـد کە ڕوانـگەیەکی نەرێنی لەسەر شـادیی پێکبێت و کۆڕی شـایی وەک جێی کەسـانێ کە چەنـدان ڕەوشـــت بەرز نین و پێگەی کۆمەڵایەتی نـــزمـــتریان هەیە ڕەچـــاو بکرێت و بەمجۆرە بە خۆپاراستنی هەندێ لە ئایینیەکان لە بەشداریی کردن لەو کۆڕ و ڕێوڕەسمانە لە کاریگەریی ئەم چینە لەسەر دیتران و هـاوسەنگی لە شـایی کردنـدا بەرگیری بکرێت و بە گشـتی شـادبـوونی کۆمەڵگا بە نــزم بــنرخێندرێت و کەشــوهەوای شــادی کۆمەڵگا و ڕادەی شــادبــوونی کۆمەڵگا دابەزێت و بەوجۆرەش گۆڕەپان بۆ تاقمێ ڕەوشت نزم چۆڵ بکرێت و دەرەتانیان بۆ بڕەخسێت کە بەشێک لە لاوان بەرەو خۆ بکێشن و لەوبـارەوە تـووشی تـوندڕەوی ببن و لە ئاکامـدا هەنـدێ دیـاردەی دزێـوی کۆمەڵایەتی وەک بەکارهێـنانی مـــادە سڕووڕکەرەکان، مـــوزاحەمەتی کۆمەڵایەتی، لەدەســـچوونی هەنـــدێ کەلەپـــووری کۆمەڵایەتی نەریتی بەبێ گەیشتن بە کەلەپوورێکی نوێ و شیاو و... سەرهەڵبدات یان ڕادەیان بچێتە سەرەوە.

لەلایەکی تریشەوە لە کاریگەریی کەشوهەوای نەرمونیان و شادی کۆمەڵگا لەسەر تاقمی ئایینی کەم بــووەوە و دەرەتــانێ بۆ رۆشــتن بەرەو تــونــدڕەوی ئــایینی، تــونــدوتیژیی کۆمەڵایەتی و دابەزینی رۆحی پێکەوەژیان رەخسا. بۆ وێنە، لە هەندێ رووەوە، لە پەنای گوشاری کۆمەڵگای نەریتیدا، گــوشــاری ئــایینی لەسەر هەنــدێ چین و تــوێژ وەک ژنــان بەتــایبەت لەلایەن بــزاڤە تــونــدڕەوەکانەوە، زیاتــر بــووەوە. بەجێی هەوڵ بۆ بەرزکردنەوەی کەلەپــووریی دانــوســتان و رێزگـــرتـــن لە پێگەی کۆمەڵایەتی ژن و چـــاکسازیی لە کەلەپـــووریی نەریتیدا، بۆ دابەزینی دانوستانی ژن و پیاو لە کۆمەڵگا تا کەمترین ئاستی خۆی هەوڵ درا و کوڕ و کۆمەڵی ژن و پیاو تـــا کرا لە یەکتر جیا کرایەوە. کە ئەمە لە روانـــگەی تیۆری فمێنیستییەوە خۆی هۆی تێنەگەیشتنی ئەو دوو چینە گەورەی کۆمەڵگا لە یەکتر و دابەزینی کاریگەریی رۆحی ژنـــانە لەسەر کۆمەڵگا و لە ئاکامدا خولقاندنی زیاتری توندوتیژیی لە کۆمەڵگا بووە. بەوجۆرە، ناکۆکی و دووبەرەکی بەکۆمەڵی زیاتر، لە کۆمەڵگای کوردیدا سەریهەڵدا.

هەروەها، پەرەسەندنی بیرۆکە نوێیەکانی گرێدراو بە بیری نوێی ئیسلامییەوە، هەندێ بابەت وەک پشــت گــوێ خســتنی دابــونەریتی رەسەنی کوردی کە زۆرێکیشیان لەگەڵ ئــایین نــاکۆک نەبــوون، گــرنــگایەتی نەدان بە هەنــدێ لایەنی نەتەوەیی و... لەلایەن ئەم کۆمەڵانەی بەدواوە هەبــووە. ئەمەش جــگە لە پێکهێنانی زیاتــری دووبەرەکی و نــاکۆکی کۆمەڵایەتی، لەسەر لاواز بــوونی رەسەنــایەتی نەریت و کەلەپــووریی کوردی کاریگەریی هەبــووە کە بۆخۆی لە بــاری سیاسەتی توریستی و لە ئاکامدا باری ئابووریی خەڵک کاریگەریی هەبووە و دەبێت.[٧] هەر لەم پێوەنــدییەدا، بۆ وێنە لە ئیسلامــدا نەگــوتــراوە کە کوردێکی مــوسڵمان لە جێی تەقیلە، رەشتــی، جــامــانە، سەروێن و ســوخــمە و سەڵتەو کەوا، بە گشــتی جــلوبەرگی کوردی، کڵاوی حــاجییانە و میسری و کەوا (عابا) و سەروێنی عەرەبی و پاکستانی لەبەر بکات. کەچی هەندێ کەس، وێرای شیاو بــوونی جــلوبەرگی کوردی لە بــاری ئــایینیشەوە، وادەزانــن دەبێت بیگۆڕن. یان، هەنــدێ لە ئیسلامخوازانی نوێ و زانایانی ئایینی بە نەریتییەکانیشەوە زۆر جار لە دژی نــاوە کوردییەکان بوون و بە وتەی خۆیان بە "شەرعی"یان نەزانیوە.

هەرچۆنیک بێت، گەرچی لە بەرانــبەری ئەم روانــگە رەخــنەگــرانە لەسەر کاریگەریی ئــایین لە کۆمەڵگای کوردیدا، هەنــدێ لەم بــزاڤانە هەنــدێ کاریگەریی ئەرێنییان هەبــووە وەک هەوڵ بۆ رەوشت بەرزیی لە کۆمەڵگا، برەودانی رووناکبیریی ئایینی، وەجووڵەخستنی بەشێک لە ژنان لە چــوارچێوەی بیری ئــایینیدا و.... بەڵام بە گشــتی گەیشتنی بیری نــوێی ئیسلامی بە کوردســتان،

هەندێ گۆڕانی کۆمەڵایەتی بەدواوە هەبوو و بووە هۆی پێکهاتنی قەڵشتی کۆمەڵایەتی زیاتر لە هەندێ بواردا.

لە ئاڕاستەی ئەو گۆڕانەدا دەکرێ بۆ وێنە بە لایەنگرانی ڕەوتی مەکتەب ئاماژە بکرێت. ڕەوتی مەکتەب، جگە لە بەرانبەرکێ و دووبەرەکی لەگەڵ بزاقی چەپی توندڕەو لە کاتی شۆڕشی ١٩٧٩ی گەلانی ئێراندا، قەڵشتێکی کۆمەڵایەتی تری لەگەڵ بزاقی ئایینی نەریتی وەک لایەنگرانی تەریقەت پێکهێنا کە هەندێ پێکدادان و ناکۆکی لە نێوانیاندا پێشهات. لە یەکەمینی ئەم پێکدادانانەدا دەکرێ بە کێشەی پێشهاتوو لە کاتی کرانەوەی خوێندنگەی قورئانی مەریوان لە ١٩٧٨ دا ئاماژە بکرێت کە کاک ئەحمەد بۆخۆی بەرانبەرەکانی بە "جەماعەتی مەشایخ و مەلا دەوڵەتییەکان" ناو دەبات.[٨] بەڵام ئەو ناکۆکییە هەر بەوەوە بەرتەسک نابێتەوە و لە باری ئایینیشەوە، بیری ئایینی نوێی ئەمان و دژایەتییان لەگەڵ مەلایانی نەریتی لە هەندێ بواری ئایینی و فیقهییەوە جۆرێ کەلێن و ناکۆکی ئایینی پێکهێنا کە بووە هۆی قەڵشتێکی کۆمەڵایەتی لە ناو کۆمەڵگای کوردی و لە باری سیاسییەوە لەو کاتە هەستیارەدا هەلی ڕەخساند بۆ دوورکەوتنەوەی مەلایانی نەریتی و کەڵک وەرگرتنی سیاسی حکوومەتی ناوەندی لەو قەڵشتانە کە تاکو ئێستاش درێژەی هەیە. هەروەها گەرچی کاک ئەحمەد بە پێڕەوی لە عەلی شەریعەتی لە دژی جلوبەرگی جیاوازی مەلا و زانایانی ئایینی بوو، بەڵام بۆخۆی و لایەنگرانیشی بە شێوازێکی تر لە نێو خەڵکدا دەرکەوتن و خۆیان لە خەڵکی تر جیا کردەوە و بەرەبەرەش کۆڕ و کۆمەڵی خۆیان بە جیا بەڕێوە دەبرد. زۆربەی کات مەکتەبییەکان بە شێوەزار و ڕواڵەتیاندا کە هەوڵ دەدەن وەک کاک ئەحمەد بن بە لەبەرکردنی کۆتێکی ڕۆژئاوایی و پانتۆڵێکی کوردی کەمێ کوڵ و سمێڵێکی کورت و ڕیشی تراشراو دەناسرێنەوە. هەروەها زۆرێک لە خێزانە مەکتەبییەکان هەوڵ دەدەن کە ناوی کوڕەکانیان "ئەحمەد" یان یەکێکی تر لە ڕێبەرانی مەکتەب بێت. بە گشتی، ئەمە پێکهێنانی کەلەپوورێکی هاوبەش لە نێوان خۆیان و هەر لەو کاتەشدا جیاکردنەوەی خۆ لە کەلەپووریی بەرینتری کوردی بوو.

جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاحیش بە شێوەیەکی تر کۆڕ و کۆمەڵی خۆیان جیاکردووەتەوە و کاریگەریی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییان لەسەر کورد هەبووە. ئەمان بەجۆرێ لە مەودای نێوان مەکتەب و زانایانی ئایینی نەریتی دان و وێڕای ڕووناکبیریی ئایینی، بە تەواوەتی لە زانا نەریتییەکان دانەبڕاون. زۆربەی چالاکی کۆمەڵایەتی ئەو ڕێکخراوەیە بریتی لە بەڕێوەبردنی هەندێ پۆل و کۆڕ و کۆبوونەوەی ناوخۆیی و وتنەوەی وانەکانی ئیخوان و جەماعەت و وەرگێڕانی پەرتووکەکانی ڕێبەرانی ئەوانە بووە. ئەگەرچی بە ڕاشکاوانە و توند دژایەتی لایەنە

کەلەپووریەکانی کۆمەڵگای کوردی ناکەن و هەندێ لایەن و کەسایەتی ناو ئەم رێکخراوە بە شێوەی تاکەکەسی گرنگایەتی بە کورد و پرسی کورد و زمان دەدەن بەڵام بە گشتی رێکخراوەکە خۆی وەها نییە و بیرۆکەی ئەمانیش دیسان تارادەیەک لە ئاراستەی بیر و کەلەپووریی ئایینی ناکۆک لەگەڵ کەلەپووری نەتەوەیی بووە و بەستێن و بوارێکی بۆ دوورکەوتنەوە لە دابونەریتی کوردەواری پێکهێناوە.

٢. کاریگەرییە سیاسییەکان

لە باری سیاسییەوە رەوتە ئیسلامییە نوێیەکان کە لە سیاسەتی سێکیولاری کوردی دوورکەوتنەوە و سیاسەتی ئایینییان پەرە پێ دەدا، بە هۆی پێکهێنانی قەڵشتی کۆمەڵایەتی-سیاسی نوێ لە کۆمەڵگای کوردستاندا و دژایەتی لەگەڵ هێزە ناسیۆنالیستەکانی کوردستان و پاڵدان بە حکوومەتەوە لە ژێر ئاڵای ئایینیدا بە هیوای پێکهێنانی حکوومەتێکی دادپەروەر کە مافی هەمووان لەبەرچاو بگرێت، کاریگەریی نەرێنییان لەسەر سیاسەتی کوردی هەبوو. پەرەسەندنی بیری نوێی ئیسلامی بریتی لە جەماعەت، مەکتەب و... راوەستانێک بوو لە بەرانبەر سیاسەتی مەعنەوی و هەروەها سێکیولاری زاڵ بە سەر کەشوهەوای سیاسی کوردستان بەتایبەت حێزبی دێمۆکراتدا کە گۆڕەپانێک بوو بۆ خەباتی کورد بە هەموو لایەنێکەوە بریتی لە چەپ، ئایینی و.... بۆ وێنە هەندێ لە رێبەرانی ئەم رەوتە ئایینیانە وەک مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادە، کە ئاماژە کرا، بۆخۆیان پێشتر ئەزموونی چالاکی لەم کەشوهەوایانەیان هەبوو. بە لادان لە رێبازی دێمۆکرات و سێکولاریزم و سەرهەڵدانی ئەم رەوتانە، بەرەبەرە سیاسەتی ئایینی لە کوردستاندا لە ژێر کاریگەریی بزاڤە ئیسلامییە گشتییەکان پەرەی سەند. بەڵام بە دەرکەوتنی روخساری راستەقینەی حکوومەت و ئەوەی کە بەتەنیا وەکو ئامرازی سیاسی لە هێزە ئایینییە کورد و سوننەکان و قەڵشتە کۆمەڵایەتییەکان کەڵکی وەردەگرت و ئامادە نییە لە حکوومەتدا بەشدارییان بدات و مافی ئایینی و نەتەوەیی دیکەی ئایین و ئایینزاکان بپارێزێت، هەندێ لەوانە وەک جەماعەت و مەکتەب تارادەیەک بەخۆهاتنەوە و سیاسەتی دوورەپەرێزی و پارێزکارانەی مەیلەو ئایینی-نەتەوەییان گرتە بەر.

هەر لەو پێوەندییەدا، ئەگەرچی رێبەرانی سەرەکی هەندێ لەم بزووتنەوە نوێیانە بڕوایان بە پرسی کورد هەبووە، بۆ وێنە هەوڵەکانی کاک ئەحمەد و کاک ناسر لە سەرەتای سەرکەوتنی شۆڕشی ئێراندا، بەڵام لە چالاکییەکانی دواتردا ئەم رەوتانە بە کردەوە کەمتر توانیویانە لەو پێناوەدا هەنگاو هەڵێنن. بۆ وێنە، کاک ناسر لەگەڵ چەند هاوڕێیەکی لە کاتێکدا لە پاکستان

دەبن لەسەر "پرسی کورد" زنجیرە وتارێک دەنووسن و هەوڵ دەدەن لەو ڕێگایەوە دەنگی کورد بە جیهان بگەیەنن کە ئەمە یەکێک لە هۆکارەکانی مەحکوم کردنی بە سێدارە لە بەندیخانەدا بووە. کاک ناسر بە جوانی پرسی نەتەوەیی و چەمکە ئیسلامییەکانی لێکتر گرێ دەدا و زۆر پەرۆشی کێشەی کوردی هەبووە و لەسەر ئەو زوڵم و ستەمانەی دژ بە کورد کرا وەک کیمیابارانی هەڵەبجە و ئەنفال و ئاوارەیی بابەتی گرنگی نووسیبوو.[٩] بەڵام، بەپێچەوانەی سیاسەتی سەرەتایی "جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح" و خۆ دوورخستنەوە لە حکوومەت کە ئامانجەکانی تێدا بەدی نەدەهات، بەرەبەرە لایەنگرانی چالاکی سیاسی لە چوارچێوەی سیستەمی سیاسی ئێراندا تێیدا گەشەی سەند بە جۆرێ کە لەو یەک دوو دەیەی دواییدا بە راشکاوانە لە ئێران نووسینگەی کردووەتەوە و چالاکی سیاسییان هەبووە و تەنانەت بەپێچەوانەی زۆربەی لایەنە سیاسییە کوردەکان لە هەڵبژاردنەکاندا بەشدارییان کردووە (بێ ڕێگەدان بە هەبوونی پاڵێوراو لەلایەن خۆیانەوە) و خەڵکیان بۆ بەشداریی هان داوە لە کاتێکدا کە جگە لە پڕوپاگەندەی هەڵبژاردن و بەڵێنی درۆینەی سیاسەتوانانی ناوەند و لەو ڕێگایەوە دەستەبەرکردنی ڕەوایی (شەرعییەت) بۆ سیستەمی سیاسی، ئەو هەڵبژاردنانە هیچ دەسکەوتێکی بۆ کورد و خەڵکی سوننەی ئێران نەبووە.

کاک ئەحمەدیش، هەڵگری دروشمی نەهێشتنی سێ ستەمی "نەتەوەیی، ئایینزایی و چینایەتی" بوو، بەڵام بە کردەوە ستەمی ئایینزایی (مەزهەبی) زەق کردبووەوە. ئەو یەکێک لە سادەترین و هەر لەو کاتەشدا بنەماییترین واتاکانی وشەی "ئایین" بە سیاسەت و دەسەڵاتداری دەزانێت[١٠] و چەمکە ڕۆژئاواییەکانی، وەک دێمۆکراسی و سێکیولاریزم، لە ڕوانگەی ئیسلامییەوە دەدیت. کاک ئەحمەد گرنگترین و مەترسیدارترین فێڵ و فریوی دژمنانی خەڵک بە کورتکردنەوەی دەستی ئایین لە دەسەڵاتداریی و سیاسەتی کۆمەڵگا دەزانێت و بەمجۆرە خۆی لە ڕەوتی زاڵی سیاسەتی کوردی جیا کردەوە و حیزبی "موساواتی ئیسلامی" لە ١٣٥٧/١٩٧٩ دا و لەڕاستیدا وەک لقی سیاسی مەکتەب قورئان و بۆ کار و چالاکی سیاسی دامەزراند. بیرۆکەی پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی ئەو بە جۆرێ درێژەی باسی پێکهێنانی "دەوڵەتی ئیسلامی" بوو کە لە پێشدا لەلایەن بزاڤی ئیخوان و جەماعەتی ئیسلامی هاتبوونە ئاراوە. هەروەها کە لە پێشەکی پەرتووکەکەیدا، "کورتە باسێک لەسەر حکوومەتی ئیسلامی" ئاماژە بە پەرتووکەکەی ئەبوو ئەعەلا مەودوودی دەکات. هەر لەو ئاراستەیەدا هەندێ باسی سیاسی هێنایە ئاراوە، بێ لەبەرچاوگرتنی بیروڕای پسپۆڕانی سیاسی، کە نە کردەوەیی بوون و نە شیاو بۆ کوردستان.

بۆ وێنە لە باسی "شووورا"دا دیمۆکراسی ڕێژەیی کە پشکی ناوچە و نەتەوەکان تێیدا دیاریی دەکرێن، ڕەت دەکاتەوە و دەڵێت "لە شووورای ئیسلامیدا ڕێژەی ئەندامان، نە لە ئاستی وڵات و نە لە ئاستی ناوچەیەکدا لە ئارادا نییە، تەنیا شیاویەتی گرنگە و ڕەنگە ناوچەیەک بە یەک میلیۆن کەسەوە، سەد کەسی شیاوی هەبێت و ناوچەیەکی تر هەر بەو ڕادەی حەشیمەتەوە دوو کەسی هەبێت."[١١] هەروەها پارلەمانی وڵاتانی دیمۆکراتیک دەخاتە ژێر پرسیارەوە کە ڕێژەی دیاریان هەیە. ئەوە لە کاتێکدایە کە هەروەک هەندێ لە بیرمەندانی ئیسلامی سەردەمیش وەک نەسر حامید ئەبوو زەید و دیتران وتوویانە، دیمۆکراسی لە دڵی ئیسلامەوە دەرناکەوێت و ئەوانە دوو چەمکی جیاوازن و شووورای ئیسلامیش ناتوانێت هاوتای دیمۆکراسی بێت لەبەر ئەوەی کە بۆ نموونە پێش مەرجەکانی هەڵبژاردن وەک ئازادی تێدا نییە و شیاویەتی پاڵێوراوان بەرتەسک بووەتەوە بە پیاوانی ئایینی و پاش هەڵبژاردنی ڕێبەری ئیسلامیش (خەلیفە، میر و...) زیاتر پێوەندییەکی ئەستوونی لە نێوان ڕێبەر و شوورا و خەڵکدا هەیە تاکو ئاسۆیی و دوولایەنە. بۆیە ئەو باسانەی کاک ئەحمەد نە باسێکی پسپۆڕانە و کردەوەیی بوون و نە تەنانەت بە کردەوەیی بوونیش لە ئێراندا بە قازانجی نەتەوەکان دەبوو. چۆن هەم دەبووە ئامرازێکی سیاسی حکوومەت و بەو بیانووەوە لە کوردستاندا هیچ کەسیان بە شیاو نەدەزانی، هەروەها کە دواییش وایان کرد و ئێستاش درێژەی هەیە، و هەم بەو شێوە حکوومەتێکی هاوبەش کە پشکی نەتەوەکانی تێدا دیار بێت، پێکنەدەهات. کاک ئەحمەد بۆخۆیشی لەم باسەدا تووشیاری ناکۆکی و دژایەتی دەبێت و لە چەند لاپەڕەی دواتردا باس لە پێویستی شوورا بۆ ناوچە و نەتەوە جیاوازەکان دەکات[١٢] و ئەم جارەیان لەڕاستیدا گەڵاڵەکەی بەجۆرێ وەک گەڵاڵەی فێدرالیزمی ناوچەیی-نەتەوەیی دەبێت کە لە ژێر ناوی شووورادا باسی دەکات. کە کۆکردنەوەی ئەو دوو بیرۆکە بێ قەبووڵکردنی پشکی تایبەت و شیاو و ڕێژیی بوون، ناکرێت. بە کردەوەش بۆخۆی لە ئاستی ناوچەییدا ئامادە نەبوو بۆ هاوکاری لەگەڵ نوێنەرانی تری ناوچە و لایەنە کوردییەکان کە نوێنەری خەڵک بوون، و یەکێک لە هۆکارەکانی هەر باسی شیاویەتی بوو کە لەو ڕوانگەیەوە کە خۆی دەیزانی کەسی تری بە شیاو نەدەزانی. بە گشتی ئەوەندە پسپۆڕانە لەسەر ئەم بیرۆکەی کاری نەکردبوو و لەڕاستیشدا ئەوە کاری ئەو نەبوو، بەڵام لە هەموو بوارێکدا دەستتێوەردانی تاکەکەسیانەی هەبوو هەروەها کە لە ئابووریشدا، بە بێ پسپۆڕ بوون لە بواری ئابووریدا و لە کاتێکدا کە لە پاڵاوتنی خۆی بۆ "مەجلیسی خێبرگان" پاشگەز ببوەوە، بەڵام وەک تەنیا کەسی داوەتکراو، بانگهێشتی ئەوێ کرا و لە کۆمیسیۆنی ژمارە ٧ دا وەک خۆی گوتبووی خەریکی لێکدانەوەی کاروباری ئابووریی بوو. کەچی دەبا ئەگەریش قبووڵی کرد لە کۆمیسیۆنی تردا و لە بوارێکدا کە شارەزا بوایە،

بەشداریی کردایە. بانگهێشت کردنی ئەو بەس بۆ کەڵکی سیاسی ناوەند بوو کە بڵێن نوێنەری سوننە و کوردەکان لە مەجلیسدا هەیە، کەچی پاڵێوراوە سەرەکی و هەڵبژێردراوەکانی کوردیان لە چوون بۆ ئەوێ قەدەغەن کردبوو.

ئەم جۆرە سیاسەت کردنە لە روانــگەی سیاسەتێکی ئــایینییەوە هەڵقوڵا کە بڕوای بە پســپۆڕایەتی بەتــایبەت لە بــواری سیاسی-کۆمەڵایەتیدا نییە و پێشترێتی دەداتە بەڵێندارێتی ئـایینی. ئەم سیاسەتە دواتـر بە سەر سیستەمی سیاسی ئێرانـدا زاڵ بـوو و تـا ئێستاش درێژەی هەیە. کاک ئەحــمەد گەرچی جــاروبــار دەیهەوێت بڕوا بە پســپۆڕایەتی پیشان بــدات بەڵام هەمووی لە ژێر ناوی "مەعاریفی ئیسلامی"دا کۆ دەکاتەوە، وەک دەڵێت: "کەسانی ئاگا لە بوارە جۆراوجۆرەکانی مەعاریفی ئیسلامیدا بریتی لە سیاسی، ئابووریی، کۆمەڵایەتی و فیقهی و...." بەوجۆرە خۆی لە هەمـوو بـوارێکدا بە شـارەزا و کەواتە شیاوی سەرکردایەتی شـوورای بـاڵای شۆڕش دەزانی. ئەو نـموونـانەی سەرەوە نـموونەگەلێک لە کاریگەری سیاسی بیرۆکەی بـزاڤی ئیسلامی نــوێ لە کوردســتان بــوون. ئەم بیرۆکە بەپێچەوانەی سێکیولاریزم، پســپۆڕایەتی و شارەزایی ناناسێت و کار بە کارزان ناسپێرێت بەڵکو بەڵێندراێتی ئایینی بۆ گرنگە و شارەزای ئـایینی بە شـارەزای هەمـوو بـوارێکی کۆمەڵایەتی دەزانێت. بۆیە لەڕاسـتیدا مـرۆڤی ئـایدیال و دەرکەوتەی ئەو بیرۆکە بە جۆرێ مۆدێلی نوێی هەر ئەو مەلا "دوانزە عیلم"ەی سەردەمی پێش مۆدێرن بوو کە لە هەموو بوارێکدا شارەزا بوو. کێشەیەک کە کاریگەرییەکی قووڵی سیاسی لە کوردستاندا هەبوو.

وێڕای ئەو بابەتانەی سەرەوە، بە بەراورد لەگەڵ جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح، گرنگایەتی بە شوناسی سیاسی کوردی بە رواڵەت لە نێو لایەنگرانی مەکتەبدا زیاتر بەرچاوە. مەکتەب رەنگ و بۆنی کوردی تــری پێوە دیارە و ئەگەرچی پێوەنــدیی لەگەڵ دیکەی ســونــنەکانی تــردا و پێشینەی پێکهێنانی حێزبی ئیسلامی گشـتی (حێزبی مـوسـاوات ئیسلامی کە تەنیا تـایبەت بە کورد نەبوو) هەبووە بەڵام بەتایبەت لە ئێستادا سەربەخۆ و لە بازنەی کوردستانـدا کار دەکات. کەچی جەماعەت بە راشکاوی لە ئاستی ئێران و بۆ هەموو سوننەکان کار دەکات و هەمووشیان تێیدا بەشـدارن. بۆیە زیاتـر بـاری ئـایینی تێدا زەق بـووەتەوە و کەمـتر بە تـایبەتی سەرنجی کوردســـتانی داوە و لەڕاســـتیدا لقی کوردســـتانیان هەیە نەک ئەوەی کە وەک حێزب یان رێکخراوێکی کوردی بــن، گەرچی زۆرینەی ئەو رێکخراوە کوردن. وەک چۆن دیکەی حێزبە ئێرانییەکانیش رێکخراوی کوردستانیان هەبووە و هەیە.

بە گشتی بڕوا بە سێکیولاریزم واتە بڕوا بە ئازادی، برایەتی و دادپەروەریی لە نێوان هەموو بیر و باوەڕەکان، بێ لایەنی حکوومەت و گرنگایەتی بە پسپۆڕایەتی و شارەزایی، لەم بزاڤانەدا نابینرێت. بۆیە لە بەر ئەوەی کە کورد بوون تەنیا لە زمان و جلوبەرگدا کورت نابێتەوە و بەشێکی زۆری لایەنی فەرهەنگی نەتەوەیی و فرەچەشنی کۆمەڵگای کوردییە، بوونی بیرۆکەی بنەڕەتی پێکهێنانی "دەوڵەتی ئیسلامی" و سیاسەتی ئایینی کە بە دوایەوە بوون بەجۆرێ ناکۆکی لێبووەتەوە و لە کۆتاییدا لە راستای "وەکیەکلێکردن"دا بووە.

٣. کاریگەریی ئابووریی

وەک هەندێ لێکۆڵینەوە پیشان دەدەن یەکێک لە هۆکارەکانی کۆبوونەوەی خەڵک لە دەوری ئایینێکی نوێ هۆکاری ئابووری بووە. گروپە ئایینیەکان دەبنە هۆی پاڵپشتی کردنی ئابووریی و گرێدراوی و لێک نزیکبوونەوە. لە مێژوودا، زۆربەی ئایین و ئایینزاکان لە سەرەتاوە بۆ راکێشانی خەڵک، لە باری ئابوورییەوە هەستێکی هاریکارانە و یارمەتیدەرانەیان لە نێو خۆیاندا برەو داوە و بوونەتە پاڵپشتی هەژار و بێ دەسەڵاتەکان و ئەمە کاریگەریی زۆری هەبووە لەسەر برەودان و تۆکمەیی ئەو ئایینە نوێیانە.[١٣]

شێوازی پەرەسەندنی رەوتە نوێیە ئیسلامییەکان لە کوردستانی رۆژهەڵاتیشدا تاڕادەیەک وەها بووە. رەوتە کۆنەکان وەک مەکتەبی قورئان و جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاحی ئێران، کەش و هەوای شۆڕشی ئێران لە سەرەتاوە دەرەتان و هەلی بۆ رەخساندن و پاش ئەوەش لە ناو خۆیاندا تۆڕ و رایەڵەگەلێکی ئابوورییان بۆ یارمەتیدانی ئەندامان و لایەنگرانی خۆیان و کاری خێرخوازانە پێکهێنا کە لەو رێگایەوە هەم بوونە پاڵپشت بۆ ئەندامەکانیان و هەم لە گرێدراوی بە حکوومەتەوە خۆیان دوور خستەوە و تەنانەت بەرەبەرە هەندێ کەرتی ئابووری بازاڕیان گرتە دەستەوە و تاقمێکی دەوڵەمەندیشیان لێدەرکەوتووە. بۆ وێنە لە شاری سنە و دەوروبەری رەوتی مەکتەب لە ساڵانی رابردوودا زۆر لە باری ئابوورییەوە چالاک بوون و بەتایبەت لە بازاڕ و کەرتی خانوبەرە و ماڵکردنەوەدا بەرچاو بوون. ئەمە کردەی ئەرێنی سەربەخۆیی هەبووە و ئەوانی بە دوور لە حکومەت پاراستووە. لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا یەکێک لە هۆکارەکانی راکێشانی خەڵک بەرەو دامەزراوە حکومییەکان باری ئابووریی بووە و بەمجۆرە خەڵک بە حکوومەتەوە بەستراونەتەوە و لە جموجووڵی سیاسی کەوتوون ئێستا یان بە هۆی دەسکورتی بۆ سووکە یارمەتییەک یان بۆ بەدەستهێنانی پیشە و بەرگیری لە لەدەستدانی پیشەی حکومی. هەوڵەکانی مەکتەب و جەماعەت لانیکەم لەمبارەوە بەرچاو بووە و لەسەر لایەنگرانیان

کاریگەریی هەبووە و تاڕادەیەک ئەوانی لە گرێدراوی بە حکوومەتەوە پاراستووە. هەروەها، ئەم چالاکییانە هەلی پێوەندیی ناوخۆیی زیاتری بۆ ئەندامانیان ڕەخساندووە.

بزاڤە توندڕەوە نوێیەکانیش بریتی لە سەلەفییە توندڕەوەکان و لایەنگرانی "داعش" و... زیاتر لە گەڕەکە هەژارەکانی شارەکانی کوردستاندا پەرەیان سەندووە و لە هەژاری، نەخوێندەواری و لاوازی کەلەپووریی ئەو خەڵکە بۆ ڕاکێشانی لاوان بەرەو خۆیان کەڵکیان وەرگرتووە و زیاترین دزەو تەشەنەیان لەو ناوچانەدا هەبووە کە لە باری ئابوورییەوە لاوازن و ئەمە بە ڕوونی لە هەندێ بازێردا وەک سنە دەبینرێت و پەرەسەندنی ئەمانە بووەتە هۆی لەدەستدانی ڕۆڵەی هەندێ خێزانی هەژار و کەم دەسەڵاتی کورد. کاریگەریی ئەمانە لە ڕوانگەی سیاسییەوە لە چەشنی ئەوەی حکوومەت واتە کەڵکی نالەبار وەرگرتن لە دۆخی ئابووریی لاوازی خەڵک بووە بۆ ڕاکێشان و پێبەستەبوونیان. کز و لاواز ڕاگرتنی خەڵک لە باری ئابوورییەوە هەم کۆنترۆڵی حکوومەتی زیاتر کردووە و هەم هەلی بۆ بزاڤە توندڕەوەکانیش ڕەخساندووە. ئەم بزاڤانە بەمجۆرە دووبەرەکی ئایینیان ناوەتەوە و بە خۆ جیاکردنەوە چ لە ڕواڵەتدا و چ لە کردەوە و هەڵسوکەوتدا هەندێ قەڵشتی کۆمەڵایەتی تریان لە کۆمەڵگای کوردیدا پێکهێناوە. تەنانەت جاروبار لە جلوبەرگی بیانیدا وەک پاکستانی و عەرەبی بینراون و ژنانیان بە سەرپۆشی تەواوەوە دەرکەوتوون.

زمان

یەکێکی تر لە کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەکانی بزاڤە ئیسلامییە نوێیەکان پێکهێنانی کەشوهەوایەک بووە کە تێیدا گرنگایەتی کەمتر بە زمانی نەتەوەیی دراوە و کەمترخەمی و سەرنجنەدان بەم لایەنە بینراوە. لەم پێوەندییەدا دەکرێ بە هەندێ نموونە لە سڕینەوەی لایەنی کوردی وانەگوتنەوەی ئایینی، کەمترخەمی و لەبەرچاونەگرتنی لایەنی پسپۆڕانە و ڕێنووس و ڕێزمانی کوردی و تێکەڵکردنی وشەی بیانی ئاماژە بکرێت. بۆ وێنە لە حوجرە کۆنەکانی کوردستاندا تەنانەت شێوازی گوتنەوەی پەرتووکی پیرۆزی "قورئان" لە سەرەتاوە واتە "حونجە کردن" بە کوردی فێر دەکرا و ڕێچکەیەکی کوردی هەبوو وەک: "سەرە، ژێرە و بۆرە"... "ئەلف سەر ئە، ب سەر بە....لام ئەلف لا... ئەلف دوو سەر ئەن...ئەلف دوو ژێر ئین... ئەلف دوو بۆر ئۆن..." و.... کەچی بە سەرهەڵدانی بزووتنەوە نوێیەکان و هەروەها لە خوێندنگە حکومیەکانیشدا شێوازێکی نوێی فێرکردن هاتە ئاراوە کە وێرای سانایی، ڕەنگ و بۆنی کوردی پێوە نەبوو و ئەمە لەلایەن حکوومەتەوە ئامانجی سڕینەوەی ئەو ڕەنگ و بۆنە کوردییەشی لە

پشت بوو بەڵام لەلایەن بزاڤە نوێیەکانەوە زیاتر بە هاسانی فێرکردنی قورئانی کردبووە ئامانج کە نـاڕاسـتەوخۆ لە ئـاڕاسـتەی ئەو سڕینەوەدا بـوو، کەچی دەکرا هەنـدێ لایەنی وەک نـاوی بـزوێنەکان هەر بە کوردی بمێنێتەوە و خـوێنەری کوردی پێ گۆچ بکرێت. لە پێوەنـدیی لەگەڵ لەبەرچـاونەگـرتنی رێنووس و زمـانی یەکگرتـووی کوردیش جێی ئـامـاژەیە کە لە چـاپ و بڵاوکردنەوەی بەرهەمە کوردییە ئـایینییەکانـدا ئەوەنـدە خەمی نـاوەڕۆکە ئـایینییەکە هەیە، خەمی نەتەوەیی نـابینرێت و ستاندارد و رێنووسی بـاوی زمـانی کوردی رەچـاو نـاکرێت و جـار وایە لە رێنووسی باوی زمانی یەکگرتوو و کاری پسپۆڕانەی کۆڕی زانیاریی و پسپۆڕانی زمانی کوردی بە هەندێ پاساو پێڕەوی ناکەن. لەگەڵ ئەوەشدا، پڕن لە وشەی بیانی بەتایبەت فارسی و عەرەبی کە بە شێوەی ناوێژئاگا کاریگەریی لەسەر گۆڕانی زمانی کوردی و زاڵیەتی زمانەکانی تر دەبێت.[١٤]

ئەم رەوتە ئیسلامییانە لە بەرنامە ناوخۆییەکانی خۆیان و لەسەر تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانیشیاندا بـایەخی ئەوتۆ بە زمـانی کوردی نـادەن. بۆ وێنە جەمـاعەتی دەعـوەت و ئیسلاح بۆ کۆبـوونەوە نـاوخۆییەکانی ئەنـدامـانی کوردیان لە شـارە کوردەکانیشدا ئـاگاداری و... بە فـارسی دەنووسن، ئەوە لە کاتێکدایە کە دەکرێ بە کوردی یان هەردوو زمـــانەکە بـــن. لەسەر مـــاڵپەڕ و تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی پێوەندیدار بە جەماعەتیش ئەم کەمترخەمییە سەبارەت بە زمانی کوردی و زمـــانی دیکەی نەتەوەکانی ئێران دەبینرێت، چۆن ئـــامـــانجیان زیاتـــر لایەنی ئـــایینی هەیە. جەمـاعەت بە کردەوە زیاتـر بیری ئـایینی سـونـنە و ئێرانی بۆ گـرنگە و لەسەری زاڵە و لە هێما و کارەکانیاندا رەنگ و بۆنی کوردی نابینرێت، تاڕادەیەک کە لە دوایین کۆنگرەیان لە ساڵی ١٣٩٤ی هەتـاویدا "کەرامەتی مـرۆیی، مەعـنەوییەتی ئیسلامی و شـونـاسی ئێرانی"یان وەک دروشمی خۆیان دیاریی کرد. هەرچەنـــد ئەو داواکارییەیان هەیە کە لە چـــوارچێوەی دروشـــم و داواکاریەکانیانـــدا مـــافی نەتەوە جۆراوجۆرەکان رەچـــاو دەکرێت و بەدی دێن. هەروەهـــا، لەم بـــوارانەوە مەکتەبیش تـــاڕادەیەک لاواز بـــووە بەجۆرێ کە زۆرێک لە کارەکانیان لە مـــاڵپەڕ و بڵاوکراوەکانیاندا بە فارسییە و بەشێکی کەم بۆ کوردی تەرخان کراوە.

هەرچۆنێک بێت، بەپێچەوانەی کاری زانـــا ئـــایینییە نەریتییەکان وەک مەلا عەبـــدولکەریم مودەڕڕس و... کە خزمەتی زمانی کوردییان کردووە، ئەم رێکخراوانە چەندان پاراستنی زمانیان بۆ گـرنـگ نەبـووە. ئەو گـرنـگایەتی و بەرپـرسیارێتییە بۆ پـاراستنی نـاوەڕۆکی ئـایینی بە وردی هەیانە و هەستی دەکەن، لە پاراستنی لایەنی نەتەوەییاندا بە کردەوە سەرنجی نادەن و کەمتر بەرپـرسیارێتی نەتەوەیی هەسـت پێ دەکەن. ئەوە لە کاتێکدایە کە ئەم کەمـترخەمیانە لە دژی

ئەو جۆراوجۆرییەیە کە قورئان باسی دەکات. کەسێک وەک مامۆستا ناسر سوبحانی بۆخۆی بە پشت بەستن بە دوو ئایەتی قورئان بڕوای تەواوی هەبوو کە هەموو نەتەوە رەسەنەکان بە زمانی خۆیان پەیامی ئاسمانییان بۆ هاتووە و پێغەمبەریان بووە.[١٥] لە باری نەتەوەییشەوە، ئەو کەمترخەمییە بەپێچەوانەی کاری سەرکردە سەرەتاییەکانی ئیخوان بۆ وێنە کەسێک وەک "حەسەن بەننا"یە کە باری نەتەوەیی خۆیان لا گرنگ بووە.

دەرەنجام

کەواتە کاریگەریی بزاڤی نوێی ئیسلامی لە باری کۆمەڵایەتییەوە پێکهێنانی قەڵشتی کۆمەڵایەتی-کەلەپووریی و لە باری سیاسییەوە، بەرەودانی سیاسەتی ئایینی بووە کە بە کردەوە قازاجی نەتەوەیی تێدا نەبوو و بووە هۆی ناکۆکی و تێکدانی یەکڕیزی نەتەوەیی و ئەمە راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ خزمەتی ئامانجە سیاسییەکانی حکوومەت لە دژی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردی کرد. بە گشتی لە کاریگەرییە نەرێنییەکانی سەرهەڵدانی ئەم بزاڤانە دەکرێ ئاماژە بکرێت بە: زیانگەیاندن بە سیاسەتی سێکیولار-مەعنەوی-نەتەوەیی و بزووتنەوەی کوردیی، گرنگینەدان بە ماف و ئازادیی بیرە جیاوازەکان، بوار خۆشکردن بۆ کەڵکی نالەباری سیاسی حکوومەتی ناوەندیی لە قەڵشتە کۆمەڵایەتییەکان لە دژی بزووتنەوەی کورد، تێکدانی یەکیەتی سیاسی هێزە کوردییەکان، گرنگینەدان بە پسپۆڕایەتی لە بواری کۆمەڵایەتی-سیاسییەوە، کەمترخەمی لە بواری زمان و کەلەپووریی کوردی، پێکهێنانی داپڕانی کۆمەڵایەتی و وەچەیی، دابەزینی ئاستی شادبوونی کۆمەڵگا و بەرەوی توندوتیژیی، و توندبوونەوەی گوشاری کۆمەڵایەتی لەسەر هەندێ چین و توێژ. لە باری ئەرێنیشەوە دەکرێ بەم کاریگەرییانە ئاماژە بکرێت: پەرەپێدانی رووناکبیریی ئایینی و دووری لە بەشێکی کۆنەپارێزیی، تۆکمەیی ناوخۆیی لایەنە ئایینییەکان، یارمەتیدانی ئابووری ناوخۆیی، پەرەپێدانی کاری خێرخوازانە، سەربەخۆیی ئابووریی و گرێنەدراوی بە حکوومەتەوە، گرنگیدان بە رەوشت بەرزیی و دووری لە خراپە، وەجووڵەخستنی بەشێک لە ژنان لە چوارچێوەی بیری ئایینیدا.

سەرچاوەکان:

[١] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە رێکەوتی ٠٨/١١/٢٠١٦، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=27091&T=

[٢] Ali Ezzatyar, The Last Mufti of Iranian Kurdistan; Ethnic and Religious Implications in the Greater Middle East, New York, Palgrave Macmillan, ٢٠١٦, p. ٩.

[٣] دیارە وەکیەکلێکردنی کۆمەڵگا شێواز و هۆکاری جۆراوجۆری هەیە بۆ وێنە مۆدێرنیتەش بە جۆرێکی تر ئەو کاریگەرییانەی هەبووە، بەڵام لێرەدا چۆن باسەکە لەسەر ئایینە تەنیا کاریگەرییەکانی ئایین باس کراون.

[٤] لەم پێوەندییەدا مامۆستا مەسعوود محەمەد دەڵێت: "زانست و باوەڕ و ئایین کە وا کاکڵی ژیانی "مەعنەوی" کورد پێکدێنن یەک دێڕ و وشە و پیتی لە سەرچاوەی کورد و کوردستانەوە هەڵنەقوڵیوە، هیچیان ئاوێنەی ژیانی مادی و ئابووری کوردی نین و هەموویان دەرەکین، ژیانی مادی و ئابووری کوردی کرد بە کۆیلەی خۆی، بە "حقلی تجربە"، بە پێچەوانەی چاوەنۆڕکردنی رواڵەتی تیۆریەکانی مادی، ژیانی کورد بوو بە ئاوێنە بۆ زانست و باوەڕێکی مێوان. لەو ساتەی منداڵ بە زگی داکی دەکەوێ تا ئەو کاتەی دەچێتە قەبرەوە هەموو چرکە کاژێرێکی تەمەنی مەحکومە بە "قورئان و شەرع" و زیکر و فیکری پیاوچاک و شێخ و مەلا و هێزی نهێنی سەر بە بەهەشت و جەهەنەم: مەڕەکەی، دەغڵەکەی، باخەکەی، زەوی و ئاوەکەی، پەرژین و نێوانەکەی، سەلەم و ربێدەکەی، زەکات و سەرفیترەکەی، نوێژ و حەجەکەی، ژن هێنان و تەڵاق دانەکەی، تیجارەتەکەی.. مەڕ سەربڕینەکەی و "بسم الله" لێ هێنانەکەی، غەزا و خۆ بە کوشت دانەکەی، خەون و خەیاڵ و شەونخۆنی و "تهجد" و رۆژیەکەی... ئەمانە و هەرچی هەیەتی لە لەش و ماڵ و ژن و خێزان لە نێو ئەو جغزانەدا دەخولێتەوە کە ئایینی ئیسلام لە مەککە و مەدینەڕا بە دیاریی بۆی ناردووە و هیچ پێوەندییەکی نییە لەگەڵ کوردستانی پێش ئیسلام، تەنانەت چەند ناوێکی وەک بەسێ و گوڵێ و پیرۆت و سوارە نەبێ هەرچی ناوی کوردیش بوو گۆڕا بە ناوی پیاوە ئایینیەکانی عەرەب یا خود هەر عەرەبی ئاسایی بە عادەتی. خولاسە، ژیانی "عقلی و معنوی" کورد لە هەزارساڵ زیاترە زادەی کوردستان نییە و تێکەڵ بە ژیانێکی یەکجار فراوانتر بووە لە کوردستان، بە مادە و مەعنایەوە"(بڕوانە: مەسعوود محەمەد، **حاجی قادری کۆیی**، بەشی یەکەم، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، ١٩٧٣، لل ٢٩٢-٢٩٣).

[٥] نووسەر ئەمەی لە زاری مامۆستا 'عەلی رەحمانی'یەوە بیستووە.

[٦] دەگێڕنەوە کە لە زەماوەندێکی ناوچەیەکی کوردستاندا، مایکرۆفۆن لە بەردەم مامۆستایەک کە جلوبەرگی کوردی و جامانەی دەبێت، دادەنێن. هەندێ لە بەشداربووان وادەزانن گۆرانیبێژە، قوت دەبنەوە و کەمێ دێنە پێشەوە، بەڵام پاش ئەوەی کە دەست دەکات بە قسەکردن، ئەو کەسانە شل دەبنەوە و دەکشێنە دواوە لەبەر ئەوەی کە بە پێی نەریتی باو چاوەڕوانی ئەوان لەوەها کۆڕێکی شایی جیاواز بووە.

[٧] بۆ وێنە یەکێک لە بنەما ئابووری و توریستییەکانی هەندێ وڵات وەک هێندستان، پاراستنی دابونەریتە. تەنانەت یەکێک لە هۆیەکانی دژایەتی ناسیۆنالیستە هێندووەکان لەگەڵ گۆڕینی ئایین بە ئیسلام و مەسێحییەت، زیانگەیشتن بە رەسەنایەتی نەریتی هێندی بوو. ئێستا مانەوەی ئەو نەریت و کەلەپوورە لە هۆکارەکانی راکێشانی رادەی زۆری گەشتیار بۆ ئەو وڵاتەیە.

[٨] احمد مفتیزادە، **بحثی کوتاە دربارەی حکومت اسلامی**، تدوین: شورای مدیریت مکتب قرآن، ١٣٥٧/١٩٧٩، ل. ٦٢.

[٩] ناسر سوبحانی، **بەندایەتی**، چاپی دووەم، دەزگای بەرهەم، ٢٠٠٦، ل ١٠.

[١٠] مفتیزادە، ١٣٥٧/١٩٧٩، ص. ٦٥.

[١١] هەر ئەوە، ل. ٣١.

[١٢] هەر ئەوە، ل. ٣٦.

[١٣] لەم بوارەدا بڕوانە:

Jeffrey Schloss and Michael Murray (eds.). The Believing Primate: Scientific, Philosophical and Theological Perspectives on the Evolution of Religion, Oxford University Press, 2009.

[١٤] بۆ وێنە بڕوانە دوو پەرتووکی: ئەحمەد موفتیزادە، **دیوانی شێعری "دیاریێ بۆ یاران"**، چاپ و بڵاوکردنەوەی مەکتەب قورئانی کوردستان، ١٣٨٦. و: ناسر سوبحانی، **بەندایەتی**، چاپی دووەم، دەزگای بەرهەم، ٢٠٠٦.

[١٥] سوبحانی، ٢٠٠٦، ل. ٢٦٦.

حکوومەتی ئێران و بەکارهێنانی سیاسی ئایین لە کوردستان[1]

(ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان بە نموونە)

ئـایین چ وەک پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی یان بەشێک لە کەلەپـوور کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی زۆری هەیە و حکوومەت و سیاسەتــوانــانیش هەم بۆ تۆکمە و یەکڕیز کردنی خەڵک و هەم بۆ کەڵک وەرگـرتـن لە قەڵشتی ئـایینی لە پێناو سیاسەتەکانی خۆیانـدا کەڵکیان لێوەرگـرتـووە. لەم پێوەنـدییەدا، بۆ بەرەنگاربـوونەوەی داواکارییەکانی گەلی کورد لە پـاش شۆڕشی گەلانی ئێران، ١٩٧٩، حکوومەتی ئێران بە شێوەی جۆراوجۆر پەنـای بـردە بەر سیاسەتی ئـایینی. لەلایەکەوە بە ناساندنی هێزە کوردییەکان وەک دژە ئایین و "کافر" و بانگەشەی شۆڕشی ئیسلامی، قەڵشتی لە نێوان کۆمەڵگای کوردیدا پێکهێنا و ئـایینی بۆ هەڵخڕانـدنی هەسـتی ئـایینی خەڵک لە دژی ئەوان بەکارهێنا و لەلایەکی تــریشەوە لە قەڵشتە نێو ئــایینییەکان وەک شێعە-ســونــە و نەریتی- نوێ و پێکهێنانی پێکدادانەکان بە قازانجی خۆی کەڵکی وەرگرت.

پێشینەی ئەم سیاسەتەی حکوومەتی ئێران و مێژووی بەکارهێنانی ئــایین لە شێوەی ڕێکخراوەیی لە کوردســتانــدا بۆ بەرەنــگاربــوونەوەی بــزووتــنەوەی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شـا و پـاش روخـانی کۆمـاری کوردسـتان. بە سەرهەڵدانەوەی بزووتـنەوەی نەتەوەی کورد و هەروەهـا کەم کەم بەرەو دووربـوونەوەی بـزووتـنەوە کوردسـتان لە زاڵیەتی سیاسەتی مەعـنەوی، حکوومەتی تـاران بە نـاسینی کۆمەڵگای نەریتی کوردسـتان و تەشەنەی ئـایین لەم کۆمەڵگایەدا، کەوتە بیری بەکارهێنانی ئــایین و پێکهێنانی ڕێکخراوی سیاسی لەسەر بــنەمــای ئــایین لە دژی بــزووتــنەوەی کوردی بۆ لاوازکردنی هەســتی نەتەوەیی و بەلاڕێدابــردنی بیر و هەستی خەڵک، و لەو پێناوەدا "حێزبی سادات" دادەمەزرێنێت. لەم پێوەندییەدا، غەنی بلوریان

دەڵێت: 'روکنی ٢ی تیپی ئەرتەشی مەهــابــاد بۆ هــانـــدان و جیاکردنەوەی خەڵک لە حێزبی دێمۆکراتی کوردســتان لە رێگای چەنــد سەید و مەلای ســاویلکەوە حێزبی ســاداتی دروســت کردبــوو. ئەنــدامــانی ئەو رێکخراوە لە کۆڕ و کۆبــوونەوەی خۆیانــدا لە دژی حێزبی دێمۆکرات قسەیان دەکرد و ئەوانیان بە لە ئایین وەرگەڕاو دەزانی. ئەو رێکخراوە دەسکردە دواتر بە هۆی کردەوەی چــاک و بەجێی ئەنـــدامـــانی حێزب[ی دێمۆکراتی کوردســـتان] و نــاکارامەیی خۆی هەڵوەشــایەوە'.[٢] ئەم شێوازە کارکردنەی حکوومەتەکانی ئێران لە دژی بـزووتــنەوەی کوردی بە شێوەی جۆراوجۆر درێژەی هەبــووە. لە پــاش شۆڕشی ١٩٧٩ی گەلانی ئێرانیش وێڕای گۆڕینی جۆری رەژیم، سیاسەتەکان لە دژی بـزووتــنەوەی کوردی نەگۆڕدران و لەگەڵ هەڵگیرســانەوەی خەباتی نەتەوەی کورد و بەهێزبــوون و زاڵبوونی حێزبە کوردیەکان لە کوردستــاندا، حکوومەت دیسانەوە پەنــای بــردە بەر ئەو سیاسەتە و بۆ بەرەنــگاربــوونەوەی بــزووتــنەوەی کوردی، رێکخراوێکی لە ژێر نــاوی "پێشمەرگە مـوسڵمانەکانی کورد" لە نێو "سپای پاسداران"دا پێکهێنا کە لێرەدا ئاورێک دەدرێتەوە سەری.

کۆمیتەکانی شۆڕشی ئیسلامی

لە کاتی سەرکەوتنی شۆڕشی ١٩٧٩ دا سێ کۆمیتەی شۆڕشی ئیسلامی لە سنە پێکدێت: یەکیان سەر بە هەنـدێ کەسی شێعە کە هـاتـبوونە کوردسـتان یان پێش شۆڕش لەلایەن حکوومەتەوە دوور خرابوونەوە بۆ ئەوێ دەبێت و لە ژێر چاوەدێری و سەرپەرشتی مەلایەکی شێعە بە ناوی "سەفـدەری" دا بـوو و کابـرایەکی شێعەی خەڵکی کرمـاشـانیش بە نـاوی "شـاتـر مـحەمەد" بەرپرسی کۆمیتەکە دەبێت. دووەمیان کۆمیتەی سەر بە سوننەکان بە بەرپرسایەتی کەسێک بە نــاوی مــاشەڵڵا بەختیاری و لە ژێر رێبەرایەتی مــامۆســتا ئەحــمەدی مــوفتیزادەدا دەبێت. کۆمیتەیەکیش لە بـازاڕدا لە ژێر بەرپـرسـایەتی کابـرایەکی بـازاڕی بە نـاوی "حـاجی مەسـعود غەمیان" پێکدێت.[٣] بە تێکچوونی کۆمیتەکان و رۆشـتنی هەنـدێ لەو کەسـانەی پێوەنـدییان بەوانەوە هەبوو بۆ کرماشان، هەلی پێویست بۆ پێکهاتنی رێکخراوی "پێشمەرگە موسڵمانەکان" لەلایەن حکوومەتەوە دەڕەخسێت.

کۆچی ئیسلامییەکان

بە هۆی کەشــوهەوای ئــاڵۆز و نــاکۆکی نێوان هێزە جۆراوجۆرەکان هەم لەگەڵ یەکتر و هەم لەگەڵ حکوومەت لە کوردســـتانـــدا، هەنـــدێ لە خەڵک بەتــایبەت ئەوانەی سەر بە کۆمیتە

ئیسلامییەکان، لە ژێر کارتێکەری سپا و حکوومەت و هەندێ لە هێز و سەرکردە ئیسلامییەکان، لەوانە مەکتەبی قورئان بە سەرکردایەتی مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادە، لە شارەکانی پارێزگای سنەوە وەک مەریوان، سنە، دێولان و... بە لاسایی کردنەوەی کۆچی موسڵمانانی سەرەتای ئیسلام بۆ مەدینە و بەوجۆرە پێناسەکردنی بەرانبەرەکانیان واتە هێزە کوردییەکان بە کافر، دەستیان دایە کۆچ کردن و بەجێهێشتنی پارێزگای سنە و پەنایان برد بۆ بەرا بە ناو ئاییینییەکانیان. هەر لەو پێوەندییەدا، ئایەتوڵڵا خومەینی لە چاوپێکەوتنی لەگەڵ چەند کەسێکی خەڵکی مەریوان کە دواتر دەبنە پێشمەرگە موسڵمان، پێیان دەڵێت: "پێغەمبەر (د.) لە مەککەوە بۆ مەدینە کۆچی کرد و ئێوەش هەر بەو رێگادا برۆن، ئێوە یارانی رەسووڵەڵڵان...."[٤] وەک پێشتر ئاماژە کرا، کاک ئەحمەدیش بە جیاکردنەوەی کوردی موسڵمان و ناموسڵمان، لەسەر ئەو کەلێنە جەخت دەکات و ناکۆکی نێوان ئەو دوو لایەنە و بەرگیری لە شەڕی ناوخۆیی بە هۆی کۆچکردنیان بۆ کرماشان دەزانێت.[٥] هەرچۆنێک بێت، هەندێ لە کۆچبەران بە هۆی دۆخی تایبەتی کرماشان بۆ جێبەجێ کردنی پلانی حکوومەت و بە هیوای دیسان خۆڕێکخستنەوە و گەڕانەوە بۆ گرتنەوەی ناوچەکە، و هەروەها هەندێکیشیان لەسەر راسپاردەی کاک ئەحمەد بەرەو ئەو شارە دەڕۆن و بە پاڵپشتی سپای پاسداران و حکوومەت لەوێ نیشتەجێ دەبن. هەندێکیش بەرەو تاران، هەمەدان، ئەسفەهان و هەروەها بیجار رۆشتبوون کە دواتر بڕێکیان دەگەڕێنەوە کرماشان.

پێکهێنانی رێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان

رێکخراوەی سپا لە دۆخی پێکهاتوو کەڵکی وەرگرت و هاوکات دەستی دایە پێکهێنانی رێکخراوی "پێشمەرگە موسوڵمانەکانی کورد" لە کرماشان و هەندێ لە کۆچبەران و دواتریش خەڵکی تری بەرەو ئەو رێکخراوە راکێشا. لە ماوەی مانەوەی کۆچبەران لە کرماشاندا لە نێوان هەندێ لەوانە و دامەزراوەی سپا هاتوچۆ زیاتر دەبێت و ئەم دامەزراوە لە نێویاندا تەشەنە دەکات و گرووپێک لەو کوردانە و هەندێ لە کوردانی پاوە لە ژێر کاریگەری "بروجردی" فەرماندەری سپای رۆژئاوای ئێران، لەوێ گەڵاڵەی رێکخراوی "پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد" دادەڕێژن.

دیارە ئەمە پلانی حکوومەت دەبێت و لە تاران دەسەڵاتدارانی حکوومەت لەوانە "بەهەشتی" خەریکی پێکهێنان و رێکخستنی رێکخراوێک بۆ بە وتەی خۆیان کوردە موسڵمانەکان (کە پاشماوەی کوردیان بە موسڵمان نەدەزانی) و لایەنگرانی حکوومەت دەبن و بۆ ئەم مەبەستە

"بروجردی" دەچێتە کرماشان و دەست دەکات بە ڕێکخستنی ئەو کۆچبەرانەی کە چووبوونە ئەوێ. هەر لەو ماوەیەدا گەڵاڵەی پێکهاتنی ڕێکخراوی "پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد" لەلایەن ئـایەتـوڵڵا "خـومەینی"یەوە ڕەزامەنـدیی لەسەر دەدرێت و لە شـوورای بـاڵای سـپا و هەروەهـا شـوورای بـاڵای شۆڕش پەسەنـد دەکرێت و بەرپـرسیارێتییەکەی لەلایەن "بەهەشـتی"یەوە بە "بـروجـردی" دەسـپێردرێت. بۆ نـاوی ڕێکخراوەکەش جەخـت کرابـوو کە وشەی "مـوسڵمان" لە پێش "کورد" بێت بە هۆی ئەوەی کە بە ڕای ئەوان پێشترێتی بە ئیسلامە. ئەمە لە بەرانـــبەر پێشمەرگەی دێمۆکرات یان کۆمەڵە یان بە گشتی پێشمەرگەی کوردستاندا بوو. هەروەها ڕەنگە لە ژێر کاریگەریی کەشی خولقاو لەلایەن ئیسلامییە کوردەکان و کاک ئەحمەدیشدا بووبێت کە پێیان وابـوو لە پێشدا مـوسڵمانـن، پـاشـان کوردن. یان بە واتـایەکی تـر حکوومەت لە گـوتـاری پێکهاتوو لەلایەن ئەوانەوە کەڵکی وەرگرت.

کەواتە، ئەو ڕێکخراوە سەرەتا بە نهێنی چالاکی دەنوێنێت و خۆ ڕێکدەخات و پاشان ڕاشکاوانە ڕادەگەیندرێت. نـاوەنـدی ئەم ڕێکخراوە بۆ ڕێکخستنی کوردە مـوسڵمانەکان بۆ خەبـات لە دژی هێزە کوردییەکان هەر لە سـاڵی ١٩٧٩ بەمـلاوە لە کرمـاشـان پێکدێت و پـاش مـاوەیەکی کورت هەندێ لەو کۆچبەرانە و هەنـدێکی تر کە بە هۆی هـاوکاری و پێوەنـدییان لەگەڵ سپا لە ترسـدا لەگەڵ پـاسـدارە نـاکوردەکان کە داواکرابـوو کوردستان بەجێ بهێڵن، هـاتبوونە دەرەوە، دەکرێنە چەکدار و لە هەنـدێ بنکەی سەربازی نزیکی ئەو شـارە ڕاهێنانیان پێ دەکرێت و لەوێوە بۆ شەڕ ڕوانەی شـــارەکانی کوردســـتان دەکرێن. بە پەرەسەنـــدنی ڕێکخراوەکە لە هەمـــوو شـــارە کوردییەکانـــدا لقی دادەمەزرێت و لەم هێزە خۆجێییانە بۆ نـــاسینی نـــاوچە و کەوتـــنە بەر هێزەکانی تـــر بۆ شەڕی پێشمەرگەی کوردســتان کەڵک وەردەگیردرێت. واتە لە ڕاســتیدا شەڕی کوردیان بە خـودی کورد دەکرد و لە بەرانـبەر پێشمەرگەی کوردسـتانـدا بە گـوتەی "بـروجـردی" کوردستانیان بەوانە سپارد کە "هەم کورد بـوون و هەم مـوسڵمان!" کەسانی وەرگیراو جگە لە ئـامـادەبـوون لە یەکینەکانی شەڕدا، پـاراسـتنی نـاوچەکانی خۆیانیان پێ دەسـپێردرا. یەکەم هەڵمەتی سەربـــازییان هێرش بۆ سەر شـــاری کامیاران دەبێت و لە ژێر دەســـتی پێشمەرگەی کوردستانی دەریدێنن.[٦]

ئامانجی ڕێکخراوەکە

هەرچۆنێک بێت، ئەم ڕێکخراوە لە پـــاش شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران لەلایەن "ســپای پـــاســدارانی شۆڕشی ئیسلامی ئێران"ەوە پێکهات و دەورێکی گـــرنگی لە سەرکوت و پـــاکتاوکردنی هێزە

کوردییەکانــدا گێڕا. پێکهێنانی ئەم ڕێکخراوە بە پێی بەرنــامە و پــلانی حکوومەت بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزە کوردییەکان و ڕاکێشانی خەڵکی ئاسایی و نەخوێندەواری کوردستان بۆ شەڕ لە دژی ئەوان لە ژێر نــاوی ئــاییندا بــوو و لەم ئــاڕاســتەیەشــدا لە ئــایین و دژایەتی ئایدیۆلۆژیکی نێوان ئیسلام و دیکەی ئایدیۆلۆژیەکان بە باشترین شێواز کەڵکی وەرگرت. لەم نێوانەشــدا بــزاڤی ئیسلامی نــوێ لە کوردســتان و کاریگەریەکانی – هەڵبەت زیاتــر بە شێوەی ناڕاستەوخۆ و نائاگایانە – یارمەتیدەر و ڕێگا خۆشکەر بوو و حکوومەت لە کەشوهەوایەک کە ئەم بــزاڤە ڕەخــسانــدبــووی بــاشــترین کەڵکی وەرگــرت بۆ تەشەنە لە کوردســتان و پێکهێنانی ڕێکخراوەی سەر بە خۆی.

لە یەکەمین ڕاگەیەنــدراوی ئەو ڕێکخراوەدا ئــامــانجی ڕێکخراوەکە وەهــا دیاریی دەکرێت: "ڕێکخراوی پێشمەرگە مــوسڵمانەکانی کورد بە مەبەســتی سڕینەوەی نــاوچەی کوردســتان لە کوفـفار و مــونــافقینی دژە شۆڕش و بــانــگەشەی ئیسلام و سەلـماندنی ڕاســتییەتی کۆمــاری ئیسلامی و پــــارێزگـــاری لە دەسکەوتەکانی شۆڕشی ئیسلامی و پێشێل نەبــــوونی خــــوێنی شەهیدان ڕادەگەیینین."[7] کەواتە، ئــامــانجی سەرەکی ئەو ڕێکخراوە بــریتی بــوو لە ڕێکخستنی کەســانی ئۆگــر، لایەنــگر و ئەمەگــدار بە حکوومەتی کۆمــاری ئیسلامی بۆ شەڕ لە دژی بە وتەی خۆیان "دژە شۆڕش".[8] لەم پێناوەدا، بەرپــــرسیارێتی نــــاسینی ئەو کەســـانە و ڕاکێشان و بەکارهێنانی ئەوان دەگــرێتە ئەســتۆ و لە پــلانێکی تــرەنــجاودا لە زۆربەی شــار و گــونــدەکانی کوردەواریدا بە شێوەی جۆراوجۆر بەتــایبەت بە پێدانی پــارە و بڕینەوەی مــووچە بۆ کەســانی ڕاکێشراو دەست بەکار دەبێت.

سیاسەت و شێوازی کار

هەر لە سەرەتــاوە "ســپای پــاســدارانی شۆڕشی ئیسلامی" هەوڵی زۆری داوە کە پیشان بــدات پێکهاتنی ڕێکخراوی "پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد" هەڵقوڵاوی ناخی خەڵکی کوردستان و بە هۆی هەستی خاوێنی ئایینی ئەوان لە دژی گروپە کوردییەکانی بە قسەی ئەوان "دژە ئیسلام و شۆڕش" بــووە. هەر لەو ئــاڕاســتەشــدا هەوڵی داوە مێژوویەکی درێژ بۆ شۆڕشی ئیسلامی لە کوردســتانــدا پێناسە بکات و هەنــدێ کەســایەتی و شەهیدی کوردســتان کە هی پێش شۆڕشی ئیسلامی و تەنــانەت پێش یەکەمین نیشانەکانی ئەو شۆڕشە بــوون و لە دژی شــا خەبــاتیان کردووە و ڕەنــگە سەر بە شــانە نهێنییەکانی حیزبی دێمۆکراتی کوردســتان بــووبێتن، وەک شەهیدی شۆڕشی ئیسلامی لە کوردستاندا بهێنێتە ئەژمێر. بۆ نموونە کەسایەتییەک وەک "مەلا

محەمەد رەشیدی علومی" سەقز کە نزیکەو هاوکات لەگەڵ رەشبگیریەکانی ئەندامانی حیزبی دێمۆکرات، لە ساڵی ١٩٦١ دا بە بوختانی کۆمونیست بوون قۆڵبەست دەکرێت و لە ١٩٦٢ دا، واتە پێش هەڵگیرسانی شۆڕشی ئێران لە ١٩٦٣، لە ژێر ئەشکەنجەدا گیانی لە دەست دەدات، وەک یەکەمین شەهیدی شۆڕشی ئیسلامی لە کوردستان ناودێر کراوە.[٩]

هەوڵی ئەم رێکخراوە و چاپەمەنییەکانی لە پێناو ئەوەیدا بوو کە بە ناوی ئیسلامەوە بزووتنەوەی کوردی لە ئێراندا سەرکوت بکرێت و هەموو باسیان ئەوە بوو کە "جیاوازییەک لە نێوان فارس، کورد، ترک و... نییە و حکوومەتی ئێمە ئیسلامییە و هەر ئەو حکوومەتەی سەرەتای ئیسلامە کە هەموو هۆزەکان لە بەرانبەر یاسادا بەرابەرن، ئێمە لەگەڵ کورد کێشەمان نییە و ئەمانە کە کێشەی کوردیان پێکهێناوە، تاقمێکن کە لە دەرەوە هان دەدرێن و پاڵپشتی دەکرێن."[١٠] ئەوە لە کاتێکدایە کە نە ئیسلام بەڵکو حکوومەتی ئاییینزای شیعە پێکهاتبوو و دواتریش بزووتنەوەی سوننە و زۆرێک لە زانا ئاییینییەکانی سوننە سەرکوت کران و جگە لە نەتەوەی فارسیش هیچ نەتەوەیەکی تری ئەو وڵاتە تاکوو ئێستا مافەکانی دەستەبەر نەکراوە و نەتەوەکان لە هیچ بارێکەوە بەرابەر نەبوون. لەم رێگایەوە هەوڵ درا بە گرێدانی کێشەی ناوخۆیی نەتەوەکانی ئێران بە وڵاتانی دەرەوە ئەو کێشەیە داپۆشرێت و بە ناوی ئیسلامەوە هەندێ کەسی سادە و نەخوێندەواری کورد راکێشرێن و لە دژی نەتەوەی خۆیان هان بدەرێن.

لە یەکەمین راگەیندراوی ئەو رێکخراوەدا پاساوی شەڕ لەگەڵ "کوفـفار" دەهێنرێتەوە و راگەیندراوەکە وەها دەنووسرێت کە گوایە پاش رزگاری کوردستان لە دەستی ئەو کافرانە، کوردە موسڵمانەکان خۆیان کوردستان هەڵدەسووڕێنن. لەو راگەیەندراوەدا هاتووە کە: "...جگە لە شێوازی شۆڕشگێرانەی هەست پێکراو ناکرێ کوردستان لە شەڕی کوففارێ کە پلانیان بۆی هەیە، دەربهێنرێت. یەکەمین کاری شۆڕشگێڕانە کۆکردنەوە و راهێنانی هەموو هێزە موسڵمانەکان لە ناوچە بۆ جیهاد لەگەڵ کوففارە تا بتوانین پاش رزگاری کوردستان، خۆمان کوردستان بەڕێوە ببەین!"[١١] لەم ئاراستەیەدا، هەندێ لە پێشمەرگە موسڵمانەکان هەر لە سەرەتاوە دەبردرانە تاران و چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆک و دەسەڵاتداران بۆیان رێکدەخرا و هان دەدران و بەڵێنی جۆراوجۆریان پێ دەدرا. بەڵام پاش نەمانی هێزە کوردییەکان دەرکەوت کە چەندە ئەو کەسانە کوردستانیان بەڕێوە برد. دیارە مەبەست لە وشەی "خۆمان" حکومت و دەسەڵاتدارەکانی بووە نەک ئەندامە کوردەکانی ئەو رێکخراوە. ئەو کەسانە خۆیان خوێندەواری وەها نەبوون بەڵام لەلایەن سەرۆکە ناکوردەکانەوە ئامانجدارانە ئەو جۆرە راگەیندراوانە دەنووسران و بە ناوی ئەوانەوە دەردەچوون. بەمجۆرە بەڵێنیانە هەندێ کەسیان

تەنــانەت بڕێ لەوانە کە پێشتر سەر بە حیزبە کوردییەکان بــوون، بەرەو خۆ راکێشا. لەم پێوەندییەدا، دەگێڕنەوە کە یەکێک لە فەرماندەرە کوردە ناودارەکانی ئەو رێکخراوە (بە ناوی ح. ک.) کە زۆر بە خۆیدا پەرماوە و دەوترێت پێشتر سەر بە حیزبی رزگاری بووە، لە بنکەیەکی سپای پاسدارانیدا لەگەڵ فەرماندەرێکی باڵادەستی سپا کە فارسێک دەبێت بە ناوی "رەفیعی" لەسەر هەڵنەستان لە بەر فەرمانـدەرە بـاڵادەستەکە کاتی هـاتـنەژووەوەی، دەمەقرەیان لێ دەبێتەوە و تـووڕە دەبێت بە سەر فـارسەکەدا و کورسییەک هەڵدەگـرێت و دەیکوتێت بەسەر قەرەوێڵەکەدا و دەڵێت "ئێمە لە کوردستاندا خودموختاریمان هەیە!" ئەمە پیشاندەری ئەوەیە کە هەندێ لەو کەسانە لە بنەڕەتدا ئاگاداری ئامانجەکانی ئەو رێکخراوانە نەبوون و روانگەیەکی جیاوازیان هەبـوو. بۆیە فەرمـانـدەرە سەرەکییە فـارسەکانیش هیچیان پێ نەدەگـوتـن و بە رواڵەت لەگەڵیان رادەهـاتـن چۆن شەڕی سەرەکییان بەوان دەکرد بەجۆرێ کە هەر ئەو فەرماندەرە کوردە لە گوندێکدا بە خەڵکی ئەو گوندە کارەکانی بنکەو مەتەرێزکردنەوە جێبەجێ دەکات، بەڵام دوایی بەجێی پارە دەیانداتە بەر تەقە و دەسڕێژی گولە و ئاگر بەردەداتە گوندەکە و زیانی زۆریان پێ دەگەیەنێت لەبەر ئەوەی کە بە دژە حکوومەتیان دەزانێت، کە ئـاکامی ئەو کردەوانەشی کوژرانی خۆی بە دەستی هێزە کوردییەکان دەبێت.

حکوومەت ئەو هەمـوو نـوێنەر و حیزب و گروپ و کەسایەتییە بەناوبانگانەی کوردستانی بە نــوێنەری خەڵک نەدەزانی کە هەنــدێکیان لە هەڵبژاردنەکانیشدا هەڵبژێردرابــوون بەڵام ئەم رێکخراوە کە خۆی پێکیهێنابوو وەک نوێنەری خەڵکی کورد پیشان دەدات. بەمجۆرە نوێنەرانی خەڵک نە بە شیاوی وتـووێژ بەڵکو شیاوی سەرکوت دەزانێت. بۆ وێنە ئـایەتـوڵڵا خـومەینی لە حـوکم و نـامەی نـاردنی شێخ حـوسێن کرمـانی وەک نـوێنەری خۆی بۆ تـاوتـوێ کردنی دۆخی کوردستان لە ٦ی خەرمانانی ١٣٥٨/٢٨ی ئابی ١٩٧٩ دا دەڵێت: "... مەبەست ئەوە نییە کە لەگەڵ جینایەتکاران – کە سەرۆکەکانـن– وتـووێژ بکەن؛ ئەوان دەبێت سەرکوت بکرێن...."[١٢] تەنـانەت ئەو رێکخراوە هەوڵ دەدات کاک ئەحـمەدی مـوفتیزادەش لە بەرەی خۆیانـدا پیشان بـدات و لە سەرەتـاوە بۆ راکێشانی خەڵک هەوڵیان دەدا بە نـاوی کاک ئەحـمەدەوە رایبگەینن. بۆ نـموونە لە راگەیەنـدراوی ئەو رێکخراوە سەبـارەت بە نـوێژی هەینی سـنە کە لە رۆژنـامەی "جـمهوری اسـلامی" رێکەوتی یەکی ئـازاری ١٩٨٠دا چـاپ دەکرێت، پـاش هەڵوێست لە بەرانـبەر هێزە کوردییەکانـدا و نـاسـانـدنیان بە مـارکسیستی دژە ئیسلام و کورد دەڵێن: "... سەرکوتکارانی کۆمەڵە، فیدابیانی خەلـق و پەیکار هێرش دەکەنە سەر مـزگەوت، سـووکایەتی دەکەن بە پێش نــوێژ و پیرۆزییەکان و بــاوەڕەکانی خەڵک. دروشمی دژە ئیسلام و دژە شۆڕش دەدەن و بێ شەرمـانە جەسـارەت دەکەن بە رێبەری شۆڕشی ئیسلامی ئیمام خـومەینی –کە لە دڵی خەڵکی

سـنەدا جێی هەیە - و کاک ئەحـمەدی مـوفتیزادە...."[١٣] کەچی زووتـر لەو کاتە و وردە وردە کە پیلانی حکوومەت بۆ کاک ئەحـــمەد و ئیسلامییەکان دەردەکەوێت، لە پـــاڵپشتی کردنی ئەو کردەوانەی حکوومەت خۆپـارێزی دەکەن و ڕاگەیندراوەکانی لایەنی تـونـدئـاژۆی حکوومەت و ئەو ڕێکخراوە لە دژی لایەنە کوردییەکان، واژۆ نـــاکەن. بۆ وێنە کاک ئەحـــمەد پێش ئەو ڕاگەیندراوەی سەرەوە و لە نـامەی ١٧/١٠/١٣٥٨ (٧ی کانـونی دووەمی ١٩٨٠)دا هەسـتان بە هەر کارێکی تـونـدوتیژاوی و هەڵخڕانـدنی خەڵکی بۆ پێکدادان بە نـاوی ئەوەوە ڕەت کردبـووەوە، گەرچی بۆ کەڵکوەرگرتن لە کەشە پێکهاتووەکە لە بڵاوبوونەوەی ئەو نامەیە بەرگیری دەکرێت. لە نـامەی ڕێکەوتی ٢٧/٨/١٣٥٩ (١٨ی تشـرینی دووەمی ١٩٨٠) بۆ ئـایەتـوڵڵا مـونـتەزریش، لە دژایەتی تـونـدی خۆی لەگەڵ پێکهاتنی ئەو ڕێکخراوە بـاس دەکات.[١٤] هەروەهـا کاک ئەحـمەد بە ڕوونی و ڕاستەوخۆ لە وتـووێژێک لە سەرمـاوەزی ١٣٥٩ هەتـاوی (١٩٨٠) لە وەڵامی پـرسیارێکدا لەسەر ئەوەی کە دەگـوتـرێت ئەم ڕێکخراوە ئەو دایمەزرانـدووە، بە تـونـدی پێوەنـدی ئەوە بە خۆیەوە ڕەت دەکاتەوە و چوونەناو ئەوە بە خەیانەت دەزانێت.[١٥ و ١٦]

ئەو ڕێکخراوە لە هێما کوردییەکان کەڵکی وەردەگــرت. بۆ وێنە جــلوبەرگی کوردی لە چەشنی جلوبەرگی پێشمەرگەی کوردستان، وەکوو جلوبەرگی ڕێکخراوەیی ئەمانە هەڵبژێردرابوو و بەو جلوبەرگەوە لە ناو خەڵکدا دەردەکەوتن. هەروەها چەمکەکانی ناو وێژەی سیاسی کوردستانیان بە قـازانجی خۆیان بەکار دەهێنا. بۆ نـموونە هەر ئەو ڕاگەیەنـدراوەی ژمـارە یەکیان کە بـاس لە "خۆبەڕێوەبەری" پـاش دەرکردنی هێزە کوردییەکان دەکات، کە دواتـر دەرکەوت هیچ وانەبـوو. یان لەو ڕاگەیندراوەی سەرەوەدا لەسەر نـــوێژی هەینی ســـنە، لە چەمکی "جـــاش" بۆ هێزە کوردییەکان کەڵک وەردەگـرێت: "...بە هیوای بەوپەڕگەیشتنی خەبـاتی قـارەمـانـانەی خەڵکی موسڵمانی کوردستان بۆ لەنێوبردنی جاشە ئەمریکی، رووسییەکان و بەدیهاتنی ئیسلامی ئازیز لە کوردســـتانـــدا."[١٧] لە ڕاگەیەنـــدراوی دووەم هەر لەسەر نـــوێژی هەینی ســـنە بڵاوکراوە لە ڕۆژنامەی "جمهوری اسلامی" ڕێکەوتی ١٠ی ئازاری ١٩٨٠دا دەنووسن: "... ئەم جاشانەی بێگانە بە مەبەستی سووکایەتی بە خەڵک پێیان دەڵێن جاش...."[١٨]

هەروەها ئەم ڕێکخراوە نـاوی بڵاوکراوەکەشی نـابـوو "هـاواری ئـازادی مـوسڵمانی کورد" (فریاد آزادی مسلمان کرد) کە لە ساڵانی ١٩٧٩ و ١٩٨٠ دا چەند ژمارەیان بڵاو کردووەتەوە. لەو گۆڤارەدا لە ژێر نـاوی مـوسڵمان و کورد و مێژووی کورد و... هەوڵی چەواشەکاری و دەسـبەسەرداگـرتنی چەمکەکان و مێژوو دەدرێت و لە ژێر ئەو نـاوانەدا بۆ سیاسەت و ئـامـانجی خۆیان بە نـازنـاوی جۆراجۆرەوە کە زۆرێکیان کورد نەبوون بە زمانی فارسی و نیوە کوردی، بـانگەشەیان دەکرد و

بڵاویان دەکردەوە. لە ژمارەی یەکی ئەو گۆڤارەشیاندا بابەتێک بە ناوی "خەیانەتی جاشەکانی ئیمپریالیسم" بە زمانی فارسی دادەنێن.[١٩]

ئـایەتـوڵڵا خـومەینی لە چـاوپێکەوتنی لەگەڵ تـاقمێک لەم پێشمەرگە مـوسڵمانـانە لە دوانـزەی تەمـوزی ١٩٨٠ دا ئەوانە بە "فیداکارانی ئیسلام و لەشکری پێغەمـبەری ئیسلام" نـاو دەبـات.[٢٠] لەڕاستیدا، ئەگەر ئەمانە نەبوایەتن، گرتنەوەی کوردستان بۆ هێزەکانی حکوومەت هەستەم و بێ هیچ پـــاســـاوێک دەبـــوو و زیانی زۆرتـــریان وەبەر دەکەوت. ڕەمـــزی سەرکەوتنی هێزی حکوومەت ئەم هێزە خۆجێییانە بـوون کە بە نـاسینی نـاوچەکە و پێوەنـدی لەگەڵ خەڵک و زانیاریی گەیانـدن و کەوتـنە پێشەوەیان، بـبوونە پێشمەرگە و چـاوسـاقی ئەوان. لەم نێوانەدا هەنـــدێ لە مەلا حکومییەکان و ئەوانەی بە فەرمی راســـپاردەی حکوومەت بـــوون وەک پێش نـوێژەکانی رۆژانی هەینی شـارەکان، دەوریان هەبـوو و بۆ هـانـدانی هێزە کوردە سـونـنەکان بۆ شەڕ لە دژی هێزی کوردی کەڵکیان لێوەردەگیرا. بۆ نـــموونە نـــووسەر لە زاری یەکێک لە کۆنە سەربـــازانی زۆرەملێ ئەو دەم بیستوویە کە لەو کاتەدا وتـــاربێژی رۆژانی هەینی یەکێک لە شارەکانی کوردستانیان دەبرد بۆ قسەکردن بۆیان کە بەم جۆرە هانی دابوون بۆ شەڕ: "هەرچی ئێوە بە سـواری ئەو ئۆتـومبیلانە بە دوای دێمۆکرات و کۆمەڵە و دژە شۆڕشـدا دەچـن، چەنـدە تەگەرەکانیان دەسـووڕنەوە، خـوا بەو رادەیە سەوابـتان بۆ دەنـووسێت!" ئەم مەلایەش پـاش ئەوەی کە کردەی تەواو بوو لە کارەکەی دووریان خستووە.

حکوومەت هەوڵی دەدا ئەندامانی کوردی رێکخراوەکە لە هەموو بوارێکەوە رازی رابگرێت و لە باری مادییەوە مسۆگەریان بکات و تەنانەت لە گوند و ناوچەکاندا دەسەڵاتی پێ دەدان کە بە کەیفی خۆ هەڵسوکەوت بکەن. زۆرێک لەوانە بە سەر خەڵکدا مـــلهوڕییان دەکرد و لە کەسیان دەدا و لەو دۆخە کەڵکی نـــالەبـــاریان وەردەگـــرت.[٢١] کەچی بڕێک لەم کەســـانە کە بە نـــاوی ئیسلامەوە وایان دەکرد و لەڕاستیدا تەنیا ناوێک لە ئیسلامیان بیستبوو و بە کردەوە باوەڕیان پێی نەبــوو، پــاش کۆتــایی شەڕ و تێپەڕینی مــاوەیەک، کە کردەی خۆیان لەدەســتدا بە هۆی جۆراوجۆر لە کاریان دوور خرانەوە و روانەی کۆمەڵگای کوردی کرانەوە.

ڕۆڵی ناڕاستەوخۆی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە پێکهاتنی ئەم ڕێکخراوەدا

بەپێچەوانەی رەوت و لایەنە ئایینیە نەریتییەکان وەک حێزبی رزگاری، لایەنگرانی شێخ هادی، شێخ عێزەدین و شێخ جەلال (دواتر رێکخراوی خەبات)، بزاڤە نوێیەکان وەک رەوتی ئیخوان و

مەکتەبی قورئان بە هۆی دووری کردن لە بزاڤی زاڵی سیاسی کوردستان و رەوتی سێکیولار و پاڵدانیان بە حکوومەتەوە لە سەرەتادا و پێکهێنانی کەشوهەوایەکی سیاسی ئایینی، بواریان بۆ پێکهاتنی وەها رێکخراوێک خۆش کرد و تەنانەت هەندێ لە لایەنگران و ئەندامانی ئاستی خوارەوەیان بۆ لای ئەو رێکخراوە راکێشران.

لەم پێوەندییەدا رۆڵی ناڕاستەوخۆی "مەکتەب" بەرچاوتر بووە. هەرچەند بەرژەوەندیی تاکەکەسی و هەژاری ئابووریی، نەخوێندەواری و نائاگایی لە راکێشانی هەندێ لە خەڵک بەرەو رێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان کاریگەر بوو بە جۆرێ کە کەمتر کەسانی خوێندەوار لە نێوانیاندا دەبینرا بەپێچەوانەی گرووپ و حیزبە کوردییەکان کە زۆربەی چینی ئاگا و خوێندەواری ئەو سەردەمە بەرەو ئەوان دەچوون، بەڵام یەکێک لە دەرەنجامەکانی حەزی سەرەتایی مەکتەب لە چەکدار بوون، پێکهێنانی کەشوهەوای ئایینی لە کوردستان و پاشان کشانەوەی سیاسی ئەوان کە بووە هۆی ئەوەی حکوومەتی ناوەندی ئەوپەڕی کەڵک لە ئایین لە دژی هێزە سیاسییەکانی کوردستان وەرگرێت، بە شێوەی ناڕاستەوخۆ بوار خۆشکردن بۆ پێکهێنانی رێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان لە نێو دامەزراوەی "سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامی"دا بوو. مەکتەب لە سەرەتاوە "کۆمیتەی شۆڕشی ئیسلامی" دامەزراندبوو و هەندێ هەوڵی بۆ چەکدارکردنی خۆی لە دژی هێزە چەپەکان و هەروەها بە وتەی خۆیان بۆ پاراستنی شاری سنە و ناوچەکە و چەککردنی کەسانێ کە خاوەن شیاویەتی هەڵگرتنی چەک نەبوون، دابوو. لەم پێوەندییەدا کاک ئەحمەد لە نامەیەکیدا لە رێکەوتی ١٧ی ئازاری ١٩٧٩دا ئاماژە بە "پاسدارانی ئێمە" دەکات کە شار و ناوچە دەپارێزن و کەسانی تر چەک دەکەن.[٢٢]

هەروەها دیارە کاک ئەحمەد لە سەرەتاوە بە جۆرێ لە دژی "سپای پاسدارانی شۆڕش" نەبوو و دەیویست لە کوردستان ئەم سپایە لە خەڵکی خۆجێیی پێکبێت و بە ئەگەری زۆرەوە لەگەڵ دیکەی هێزە دەوڵەتییەکان لە ژێر دەسەڵات و کۆنترۆڵی ئەودا بن. هەر لەم پێوەندییەدا، وەک پێشتر ئاماژە کرا، لە وەڵامی پرسیارێک لەسەر گەڕانەوەی سپاییە پاسدارەکانی ناخۆجێیی بۆ ناوچەکانی خۆیان دەڵێت: "... بەرە بەرە دەبێت سپاییە پاسدارەکانی ناخۆجێی جێگای خۆیان بدەن بە سپاییە خۆجێییەکان، بەڵام ئێستاکە دۆخی کوردستان ئاڵۆزە و ئەم کارە دەبێت لە کاتی خۆیدا جێبەجێ کرێت."[٢٣] بەڵام وای لێنەهات و دواتریش دیتی کە لە دەرەوەی بازنەی دەسەڵاتی ئەوە، بۆیە روانگەی گۆڕدرا و کاتێک لە کوردستان چووە دەرەوە و ئاگاداری پلانەکان بووەوە و هاوکات شەڕ لە کوردستان هەڵگرسابوو، لە دژی پێکهاتنی رێکخراوێکی تر لە ناو سپا و لە ژێر ناوی "پێشمەرگانی موسڵمان" راوەستا و ئەوەی بە خەیانەت دەزانی. لەمبارەوە کاک

حەسەنی ئەمینیش وێڕای ڕەتکردنەوەی پێوەنــدیی ئەو ڕێکخراوە بە ڕەوتی مەکتەبەوە نکۆڵی لەوە نــاکات کە ڕێژەیەکی زۆر لەوان پێش پێکهاتنی ئەم ڕێکخراوە لەگەڵ ئەوان هـــاوکارییان هەبــوو.[٢٤] هەرچۆنێک بێت، ئەمــانە پێکهاتنی کەشــوهەوای پێویست لە ژێر کاریگەریی کەشی ئـاییی پێکهاتـوودا پیشان دەدەن، کە بە سـاکاری لەلایەن حکوومەتەوە بۆ ڕاکێشانی تـاکەکان و ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ حێزبە کوردیەکاندا کەڵکی لێوەر گیرابوو.

کۆتایی ڕێکخراوەکە

ئەم ڕێکخراوە کە بەشێک لە سپای پاسداران بوو، پاش ئەوەی کە لە ڕێگای ئەوەوە حکوومەت بە ئامانجەکانی گەیشت، هەڵوەشایەوە و بە تەواوی لە نێو خودی "سپا"دا تێکەڵ بوو. بەمجۆرە دەرکەوت کە باس لە هەندێ بابەت وەک خۆبەڕێوەبەری، بەرابەری هەمووان و... کە سەرەتا بۆ ڕاکێشانی هەنـــدێ کوردی مـــوسڵمان بەکار دەهێنرا بە تەنیا قـــسە بـــوون و بە تەواوی لە بیر چوونەوە. ئەم ڕێکخراوە تەنیا لە کوردستاندا نزیکەی ١٠٠٠ کوژراوی پێشکەشی حکوومەت کرد و لە پەنای سپا و ئەرتەشی ئێراندا تا دەرکردنی تەواوی هێزە کوردییەکان لە کوردستان چالاک بــوو. لە ســاڵەکانی ١٩٨٢ و ١٩٨٣ دا و پــاش بەدیهاتنی ئــامــانجی سەرەکی ئەو ڕێکخراوە واتە دەرهێنانی کوردسـتان لە ژێر دەسەڵاتی هێزە کوردییەکان، ئەم ڕێکخراوە لە سپادا تێکەڵ کرا و پێشمەرگە موسڵمانەکان وەک پاسداری سپا درێژەیان بە کاری خۆیان دا.[٢٥]

وتەی دوایی

حکوومەتی ئێران بە چـاکی لە هەسـتی ئـاییی خەڵک بۆ لاوازکردنی بـزووتـنەوەی نەتەوەیی کورد کەڵکی وەرگـرتـووە. لەم ئـاڕاسـتەیەدا بە دەسکاریی هێما کوردییەکان و پێوەلکانــدنی پاشگری ئیسلامی، دانانی ڕێکخراو و تەرخانکردنی پارەی زۆر هەوڵی داوە بۆ ڕاکێشانی خەڵکی کوردسـتان تــاکو شەڕی کورد بە خـــودی کورد بکات. لە نـــموونەکانی ئەم هەوڵانە، پێکهێنانی ڕێکخراوی "پێشمەرگە مـوسڵمانەکانی کورد" بـوو و لەم ڕێکخراوە و ئەنـدامـانی وەک قەڵخان، چـــاوســـاق و پێشمەرگەی هێزەکانی خۆی بۆ وەدەرنـــانی هێزە کوردییەکان لە کوردســـتان بە پێدانی بەڵێنی جۆراوجۆر کەڵکی وەرگـرت و پـاش بە ئـاکام گەیشتن و سەرکەوتنی حکوومەت کە چی تــر ئەو ڕێکخراوە کردەی نەمــا، هەڵپێچا و بـــچووکترین بەڵێنی و ویستی خەڵکیشی بەجێنەهێنا.

نموونەی بڵاوکراوەکانی ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد

نامەی کاک ئەحمەدی موفتیزادە لە ڕێکەوتی ١٧/١٠/١٣٥٨ (٧ی کانونی دووەمی ١٩٨٠) دا

بسم الله الرحمن الرحیم

هموطنان عزیز

اطلاع دارید که با توجه به شرایط کنونی، و بخاطر جلوگیری از هرگونه برخورد و خونریزی مدتی پیش عده ای از مسلمانان از سنندج و بعضی نقاط دیگر کردستان به شهرهای دیگر ایران کوچ کردیم.

اکنون که درگیری ملت و انقلاب ایران با امپریالیسم بعد تازه ای یافته، باز بعنوان تأکید اعلامیه های گذشته و از جمله اعلامیه ای که چند روز پیش عده ای از برادران ما در همین زمینه منتشر کرده بودند، قاطعانه اعلام میکنم که ایجاد هرگونه درگیری در کردستان یا در هر گوشه دیگر ایران و تحریک جنگ داخلی و برخورد با گروهها و قشرهای ملت تحت هر عنوان که باشد، خواه با عناوین اسلامی یا غیر آن، اقدامی است علیه همه اجزای ملت ایران؛ و مستقیم و غیرمستقیم، خدمتی است به اهداف ضد خلقی و ضد اسلامی ابرقدرتهای جهانخوار. ولذا اینگونه اقدامات را شدیداً محکوم میدانم؛

ضمناً اخباری پراکنده حکایت از آن دارد که گویا افرادی میخواهند دست به چنین اقداماتی بزنند، و با بکار بردن عناوین اسلامی، با استفاده از نام و عکس اینجانب، کار خود را به من نسبت دهند. بدینوسیله انتساب چنین اقدامی را به خود تکذیب میکنم؛ و چنین اعمالی را مخالف خط مشی اعلام شده خود میشمارم.

والسلام علینا و علی عباد الله الصالحین

احمد مفتی زاده

۵۸/۱۰/۱۷

سەرچاوەکان:

---

١ ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی ١٥/١٢/٢٠١٦، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=29974&T=

٢ غەنی بلوریان، **ئاڵە کۆک (بەسەرهاتەکانی سیاسی ژیانم)**، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٧، ل ١١٨.

٣ علی کلوندی، **فریاد آزادی پیشمرگ مسلمان کرد**، تهران: انتشارات فاتحان، بهار ١٣٩٤، ص ١٠٦.

٤ هەر ئەوە، ل. ١٨٥.

٥ بڕوانە وتاری "کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر ڕەوتی مەکتەب قورئان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.

٦ لەسەر باسەکانی ئەم بەشە بڕوانە: کلوندی، ١٣٩٤، صص ٢١١–٢٠٠.

٧ کلوندی، ١٣٩٤، ص ٢٢٣.

٨ هەر ئەوە، ل ٢٩٧.

٩ هەر ئەوە، ل ٧٢.

١٠ هەر ئەوە، ل ٦٠.

١١ هەر ئەوە، ل ٢٢٢.

١٢ صحیفه امام خمینی، جلد ٩، ص ٣٥٥.

١٣ کلوندی، ١٣٩٤، ص ٢٤٩.

١٤ لە دەقی نامەکەی کاک ئەحمەد بۆ ئایەتوڵڵا مونتەزری هاتووە کە: "... لە سەرەتای پێکهاتنی سپای پێشمەرگان، بەرپرسانی کاروبارەکە هەوڵیان داوە کە ئەم هێزە حکوومەتییە – وێڕای دژایەتی تـونـدی مـن لەگەڵ پێکهاتنی ئەوە – بە مـنەوە پێوەنـد بـدەن تـاکو هەم لاوە ئەمەگدارەکان بۆ ئەندامەتی ئەوە هان بدرێن، و هەم بواری خۆشەویستی و تەشەنەی ئەوە لە نێو موسڵمانانی کوردستاندا دابین بکەن. لە بەهاری رابردوودا، کاتێک ئەم سپایە، لەگەڵ دیکەی هێزە حکوومەتییەکان چوونەتە ناو سنە و هەندێکی تر لە شارەکانی کوردستان و گوندەکانی ئەو نـاوچەیە، بە درێژەدانی هەر ئەم سیاسەتە فریودەرانەیە و بە هەڵگرتنی وێنەکان و سەردانی هەنـدێ دروشم بە شێوەی پشـتیوانی لە مـن و لەو کارانە دەچـنەنـاو. بەڵام هەر کە سـنە و دیکەی شـوێنەکانـدا وادەزانـن کە بە سەر دۆخەکەدا زاڵ بـوون، هەڵوێستیان دەگۆڕن. و تەنـانەت چەنـد جار بە ڕوونی تەواو بە پێشمەرگەکان رادەگەیەنن کە:هەرکەس لایەنگری موفتیزادەیە، دەبێت چەک دانێت و لە سـپا بچێتە دەرەوە!! (لە کاتێکدا کە پێشتر هەر بەو شێوە فـریوکارانە کە ئـامـاژە کرا، هەنـدێکی نـائـاگـا لە نـاوەڕۆکی بـابەتەکە و بێ خەبەر لە دژایەتی مـن لەگەڵ پێکهاتنی نـاهـاودڵانەی ئەم سـپایەیان بـردووەتە نـاو سـپا). بەڵام بـابەتی زۆر جێی سەرنـج ئەوەیە کە: ئێستاکەش لە هەندێ شوێنی تردا وەک هەندێ لە شار و گوندەکانی ئازەربایجان و دەوروبەری ئەو ناوچە، کە خۆیان بە لاواز دەزانن، دیسان هەر بەو سیاسەتەی سەرەتای کار، کار دەکەن و بەوجۆرەی هەواڵ دەگات دەیان و سەدان موسڵمانی خەڵکی گوندەکانیان بەو خەیاڵەی کە دەچـنە نـاو "سـپای مـوفتیزادە!"، خستووەتە داو! (تا دیسان گەر سبەینێ هەستی "بێ پێویستی"یان کرد، "سەرپێچی" بکەن و ئەمـانە ڕێک، هەر بەو هـانـدەرێتییەی کە ئەمڕۆ مـایەی خسـتنەداویانە، دەربکرێن!!). و سەیرە کە یاریزانـانی ئەم سیاسەتە نـاشیبیانەی "بـانێک و دوو هەوا" تێناگەن کە دەرەنـجام ئەم دووڕووییە، ئەوەش لە یەک کاتـدا، دەردەکەوێت. هەروەهـا کە بە کردەوە هەندێک بە هاتوچۆی نێوان ناوچە جیاوازەکانی کوردستان، بەو فریوکارییەیان زانیوە و سەریان سوور ماوە کە: چلۆن لە یەک شوێن و یەک کاتـدا، سـپای پێشمەرگـان، بە مـنەوە پێوەنـد دەدرێت؛ بەڵام لە شـوێنێکی تـردا، و هەر لەو کاتەدا، گەر کەسێک لایەنـگری مـن بێت، دەردەکرێت!!...".

[15] دەقی دابەزێندراوی ئەو وتووێژە کە بە دەنگ تۆمار کراوە و لە بەردەستە، وەک خۆی بە شێوەی خوارەوەیە کە کاک ئەحمەد لە وەڵامدا دەڵێت: "کاکە گیان ئەوە کە دەڵێن، بەڕاستی کەسێک موقەییدی شەرافەت نەبێت و موقەییدی راستی و درۆیی نەبێت ئەتوانێت هەموو قسەیەک بکات، سەیر نییە هەموو تۆمەتێک بۆ هەموو کەسێک دەکرێ دروست بکرێت. ئەمما هەقیقەتی مەتڵەب ئەوەیە لە دوای پێنج شەش مانگ لە ئینقلاب لایدا، وەختێک تماشام کرد ئەوانە زۆریان پەیدا کردووە و ئەوجار خەریکن ئیتر لابدەن لە رێگای ئەوە وا قەوڵیان داوە و تەعەهودیان کردووە و خەریکن ناڕاستی بنوێنن لەگەڵ میللەتی کورد، کەوتمە بەرهەڵست دانەوەیان. هەر ئەوە نەبوو کە لە حوسێنییەی ئیرشاددا قسەم کردووە، "پیام به ملت ایران" کە ئیعلامییەیەکی توولانی بوو، لە چەند جێ بەحسم کردووە کە تەواوی میللەتی ئێران داچڵەکێت بزانێت کە ئەوانە خائینن، ئەوانە خراپن بۆ ئەو ئینقلابە، خەریکن ئیقلابەکە لار دەکەنەوە، مونحەریفی دەکەنەوە، ئەوە لایەک. لەلایەکی تریش ئەو کتێبانە و ئەو ئیعلامییانە تا ئێستا مونتەشر بووە ئەوە هەیە خەڵک ئەتوانێ پێی بگات، لەلایەکی تریش هەر لەو ئەییاما کە خەریک بوون سازمانی پێشمەرگانی موسڵمانیان ساز دەکرد و عیددەیەکی زۆر لەوانە هەر لە کرماشانا بوون، ناردم حدوودی بیست نەفەریان بانگ کرد لەو کەسانە کە خەیاڵیان بوو ئەو سازمانە ساز کەن. موفەسەل بەحسم بۆ کردن، تەوزیحم بۆ دان کە لەو کتێبی "دەربارەی کوردستانا" بڕێک لەو مەسایلەم حیسابی رۆشن کردووەتەوە ئیتر ئێستا بە تەفسیل نایڵێم. پێیانم حاڵی کرد کە ئەوە خەیانەتە بە میللەتی کورد، ئەوە خزمەت نییە، باوەڕ مەکەن کە ئەو حکوومەتە خەریکە سازمانی پێشمەرگان دروست دەکات بۆ نەجاتی میللەتی کوردە، بۆ ئەوەیە شەڕی ناوخۆیی دروست کات، بێن مەرد و مەردانە مەیڵن با ئەم شەڕە ناوخۆییە دروست نەبێت. پێم کوتن، گوتم ئەگەر من حەزم لە شەڕی ناوخۆیی بوای لە کوردستان دەمامەوە، نەدەهاتمە دەرەوە. من وەختێ زانیم ئەگەر لە کوردستان بمێنمەوە دەبێت تووشی شەڕی ناوخۆیی بم لەگەڵ ئەو گرووهە ئەمریکایی و رووسیانە، لەبەر ئەوە مەجبوور هاتمە دەرەوە لە کوردستان. با ئەم ماڵ و ئەو ماڵ نەکەم بە دوشمنی یەک، با ئەم شار و ئەو شار نەکەم بە دوشمنی یەک، با شار و دێ نەکەم بە دوشمنی یەک، با ئەم دێ و ئەو دێ نەکەم بە دوشمنی یەک، برا و برا نەکەمە دوشمنی یەک، ئەوە هەرایەکە سازیان کردووە ئەمریکا و رووس لە کوردستاندا، وردە وردە میللەت وریا دەبێتەوە و دەزانێت ئەو هەرا خەیانەتە، ئەوە دوشمن سازی کردووە، وەک میللەتی کوردی عێراق لەبارەی ئەو حێزبە شیوعییانەوە ٣٠ساڵی لەمەوبەر شتێکیان نەدەزانی باوەڕیان پێ کردبوون، ئەلان وردە وردە خەریکن وریا دەبنەوە. دەمزانی ئاخری میللەت وریا دەبێتەوە با میللەت دەسی نەچێتە خوێنی خۆیدا، با شەڕی داخلی لێ ساز نەبێت. دەمزانی لەم حکوومەتا دەستەیەکی خائین هەن، ناکەس هەن کە پێیان خۆشە شەڕی داخلی لە ناو میللەتی کوردا دروست بکەن، دەستەیەک بدەنە گژ دەستەیەکی تردا. شەڕی داخڵییان دروست بوو، ئیتر ئەمان بچن دڵنیا دانیشن پاڵی لێبدەنەوە. ئەوە سیاسەتی ئەو دەوڵەتە زلانەش هەروایە، شەڕ لە بەینی ئەم میللەت و ئەو میللەتا دروست بکەن بۆ قازانجی خۆیان. تماشام ئەکرد، ئەمانیش پێیان خۆشە لە ناو کوردەواریدا شەڕ لە بەینی موسڵمان و ئەو کۆمونیستانە دروست بکەن، ئیتر خۆیان دڵنیا دەبن، ئاسوودە دەبن. ئەو کۆچەم کرد لە کوردستان هاتمە دەرەو، بۆ ئەوە کە ئەو شەڕە نەبێت، ئەمن نەمەویست شەڕ بکەم لە کوردستاندا، ئەمزانی ئەو خائینانە شەڕ دەکەن، ئەمریکا و رووس دەستووری پێداون شەڕ بکەن، ئەمریکا و رووس پێیان خۆشە موسەلەت ببن بە سەر کوردستاندا، کوردستان کەنە ژێرچەپۆکەی خۆیان، ژێردەستەی خۆیان. منیش نەمدەهێشت. دەمزانی دوشمنی ئەسڵی میللەتی کورد و تەواوی میللەتی دونیا ئەمریکا و رووسن، ئەو هەموو تەجرەبەمان بوو لە خەیانەتی ئەوان. نەمدەهێشت. ئەوانیش شەڕیان دەکرد. دەشمزانی خۆ شەڕەکە خەیانەتە، دەبێتە باعیسی شەڕی داخڵی کە شەڕی داخڵی کەوتە ناو میللەتێ پەنا بە خوا، ئیتر تەواو نوقم دەبێت، ئەچێت بە قوڕا. لەبەر ئەوە هاتمە دەرەوە. حاڵیم کردن پێشمەرگان، وتم برانە ئەگەر شەرعەن دروست بوایە ئەو شەڕە نەدەهاتمە دەرەوە لە کوردستان، بۆ ئەوە هاتوومە دەرەوە کە نەکرێت. وەرن مەرد و مەردانە مەیکەن. جەماعەتێکی زۆریان کشانەوە، وەلێ جەماعەتێک هەر چوون تەشکیلیان دا سپای پێشمەرگە. لەوە دوا هەر لەو ئەییامەدا، چەند جار ئیعلامییەم دا کە ئەمە کارێکی غەڵەتە، ئاوا مەکەن. دووەم، ئەوە ئیعلامییەکانی سازمانی پێشمەرگانە کە چاوت لێیە، ئەوەها چەند نوسخە عەلەیهی من، بەر عەلەیهی من چییان گوتووە، چ توهمەتهایەکی ناڕەوایان لە من داوە، چەند خراپەیان کوتووە. رەئیسی سازمانی پێشمەرگانیش نەوارەکەی هەیە زەبتیان کردووە منداڵەکان، زۆری توهمەت لە من داوە. کوتییە ئەوە خۆی و داروەدستەکەی جەماعەتێکی تێرۆریستن، ئەگەر مام ئەبێت ئەوانە مەحو کەمەوە، نابوودیان بکەم. هەڕەشەیەکی زۆری کردووە، تەوزیحی داوە کە ئەوانە هەر لە ئەوەڵەوە لەگەڵ سپای پێشمەرگانی موسڵمان موخالف بوون، هەر دوشمنیان کردووە لەگەڵ سپای پێشمەرگانی موسڵمان، ئەگەر منیش بمێنم ئەبێ ئەوانە مەحو بکەمەوە. ئەکرێ نوسخەیەک لە نەوارەکەشت بە لاوە بێت و گوێی لێ بگری جوان جوان حاڵیت ببێت هەقیقەتەکە چییە. هەقیقەتی مەتڵەب ئەوەیە کاکە گیان، رێگایەکی راستم هەیە خواری ناکەمەوە، رێگایەکی سەرڕاست و موستەقیم شک دەبەم تاوەختێک بزانم رێگاکەم بەڵەد بم حەتتەلمەقدوور لاری ناکەمەوە، خواری ناکەمەوە نە بە راستا نە بە چەپا. رێگای سەرڕاستی خزمەت بە خەڵک کە فەقەت لە رێگای ئیسلامەوە هەیە، بە ئومێدی خوا لێ لانادەم. ئەو وەختە ئەمزانی پێشمەرگانی موسڵمان خەیانەتە. دەوڵەتی ئێران بۆ خاتر ئەوە لە ناو کوردەواریدا قسەی بچێتە بەرەوە بڵاوی دەکردەوە بە ناوی خەڵکدا دەیگوت پێشمەرگەی موسڵمان هی ئەحمەدە بۆ ئەوەی موسڵمانەکان باوەڕ بکەن. ئەلئانیش خەبەرم هەیە لە زۆرێک لە شار و دێهاتی کوردەواریدا ئەو میللەتە موسڵمانە مەزڵۆمە فەقیرە باوەڕیان کردووە کە پێشمەرگانی موسڵمان هی منە. لە حاڵێکدا کە هەر ئەلئان کە خەریکن بە ناوی منەوە لە بانە و لەو شارەکان و ئەو شارەکان شیعار دەدەن، خەبەرت هەیە کە خۆم تەحتی نەزەرم، بازداشتم لە ماڵی خۆم. (درێژەکەی لە پەراوێزی ژ.١٦)

[١٦] (درێژەی پەراوێزی ژ. ١٥) خەبەرت هەیە چەند لە منالە موسلمانەکانمان گیراون کە ئەمشەو گوێت لێ بوو جەرەیان شکەنجە و ئازاری بڕێ لەو موسڵمانانەیان دەگێڕاوە کە خەڵک لە دوورەوە هاواریان بیستوون. ئاوا خەریکن شکەنجە و ئازاری موسڵمانانی تەرەفداری من دەدەن. لەمـــلاوە ئـــا بەو نەوعە رەفـــتار دەکەن و لەولاوە ئێستاش هەر خەریکن لە جێگا دوورەکان تەبلیغ دەکەن دەڵێن پێشمەرگەی مـوسڵمان هی ئەحـمەدە. ئۆمێدم هەیە میللەتی کورد داچڵەکێت، نەچـنە نـاو ئەو سـازمـانی پێشمەرگە کە بۆ خەیانەت بە میللەتی کورد دروست کراوە. وریا ببنەوە، زۆرێک لە موسڵمانان هەن لەبەر ئەوەی کە دەنگی من نەگەیشتووەتە گوێیان باوەڕیان کردووە، پێیان وایە کە سازمانی پێشمەرگان هی منە. کاکە وەزیفەتانە خەڵک حاڵی بکەن، رایانچڵەکێنن لە نەزانی بێنە دەرەوە با کەم کڵاوی دوشمن چێتە سەریان. ئەو سازمانی پێشمەرگانە سازمانێکی دەوڵەتییە، فەقەت لەبەر ئەوەی کە قسەکەی بچێتە بەرەوە تەبلیغ دەکات کە دەڵێت ئەو سـازمـانە هی ئەحـمەدە. میللەت وریا ببێتەوە ئەوە زیدی ئەحـمەد دروسـت کراوە. هەروەک قـسەی رەئیسی سـازمـانی پێشمەرگـان لە نەوارەکەدا گوێت لێ دەبێت و هەروەک ئەو ئیعلامییانەی کە داویانە. بەڵام وەک لە ناو قسەکانمدا وتم چوونکە لە کوردەواریدا بڵاویان کردووە، رۆژنامەیان بە دەستەوە بووە، رادیۆیان بە دەستەوە بووە، کە ئەو سازمانی پێشمەرگانە هی ئەحمەدە، منیش نەمتوانی گەڕم میللەتی کورد حـاڵی بکەم کە درۆیە مەخڵەتـن. زۆر هەن لە مـوسڵمانـان کە بـاوەڕیان کردووە ئەو سـازمـانە هی مـنە. زۆر مـوسڵمانی موخلیس، کوردێکی بە شەڕەف، پاک، راست، باوەڕیان کردوە کە سازمانی پێشمەرگان هی منە چوونەتە ناو ئەو سازمانەوە. لە زۆر جێگا، وەک دەبیستم حەتا لە بڕێ جێ، لە بڕێ شار و دێهاتی کوردەواری دەربەس موسڵمانانی تەرەفداری ئێمە چوون سازمانی پێشمەرگانیان ساز کردووە. بۆ؟ چونکە باوەڕیان کردووە کە ئەوە هی ئێمەیە. ئەوانە راگەیەنن بە خەڵک با ئەوانە وا موسڵمانی بەشەڕەفن و چوونەتە نـاو سـازمـانی پێشمەرگـان حـاڵی ببن کە ئەوە درۆی دەوڵەتە و زووتـر بێنە دەرەوە، چـونکە هەر سـبەینێ ئـاو دەوڵەتە کە ئـاوا لەگەڵ مـن رەفـتار دەکات، هەر سـبەینێ ئـاوانە وا تەرەفـداری مـنن و کڵاویان چـووەتە سەر و چـوونەتە نـاو سـازمـانی پێشمەرگـان ئەوانە دەگـرێ. شکەنجەیان دەدات و ئەزیەت و ئازاریان دەدات. موتمەئێن بە وایان لەگەڵ دەکات، چونکە رقیە لە من ئەو دەوڵەتە. ئەگەر ئەلئان زووتر ئەوانە بزانن و بێنە دەرەوە، ئەو سازمانە تێکشکێنن و لە بەینی ببەن بەقازانجیانە، دەنا تا درەنگتر بێت زۆرتر خۆیان گیروگرفتیان بۆ دروسـت دەبێت. حیسابی ئـاو مـوسڵمانە خڵەتـاوانە جیایە لەوانە وا بە خەیانەت لە ئەوەڵەوە دانیشتوون و سـازمـانی پیشمەرگەیان دروسـت کردووە بۆ بەرهەڵستی لەگەڵ مـن. چـاک خڵەتـاون و بـاوەڕیان کردووە و پێیان وایە بەڕاسـتی هی پێشمەرگـانی مـوسڵمانە و تەرەفداری منن، چوونەتە ناوی کڵاو چووەتە سەریان، ئەبێ ئەوانە وریا ببنەوە، حاڵی بکرێن بزانن کە ئەمە فێڵی دەوڵەتە، نەخڵەتێن."

[١٧] هەر ئەوە، ل ٢٥٠.

[١٨] هەر ئەوە، ل ٢٥٧.

[١٩] هەر ئەوە، ل ٣١٤.

[٢٠] هەر ئەوە، ل ٢٨٥.

[٢١] نووسەر خۆی شایەتی ئەوە بووە کە جارێک جەولەی سپا هاتەناو گوند و پاش بڵاوەکردنیان بە ماڵی خەڵکدا بۆ نان خواردن، چەند کەسیان دەرکی ماڵێکیان لێدابوو کە لەو کاتەدا خێزانی ماڵەکە لە گەوڕ دەبێت و نایبیسێت. دواتر ئەو کەسانە بە فەرماندەرەکەیان کە کوردێکی یەکێک لە گـونـدەکانی دەوروبەر بـوو راپۆرت دەدەن کە درگـایان بۆ نەکردوونەتەوە. بۆیە پیاوی مـاڵەکەیان هێنا و لە بەر مـزگەوتی گـونـدەکەدا فەرمـانـدەرەکە بە قۆنـاخی چەکەکەی هەتـاکو هێزی تێدابـوو لەو پیاوە هەژارەی دا و پـاش زۆرێک لێدان ریش سپییەک بە تکا و لالانەوە دەستی گرت، کە دیمەنی لێدانەکە لە بەر چاو منی منداڵی ئەو دەم تاکو ئێستاش وەکو فیلم دێت و دەڕوات.

[٢٢] بڕوانـــە: وتـــاری "کردەی سیاسی ئـــایین لە کوردســـتانی رۆژهەڵاتـــدا (بە تیشک خســـتنەسەر رەوتی مەکتەب قـــورئـــان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.

[٢٣] هەر ئەوە.

[٢٤] هەر ئەوە.

[٢٥] کلوندی، ١٣٩٤، ص ٣٦٧.

لێکدانەوەی ڕەوتی پێکهاتن و گۆڕانکاریی ناوخۆیی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشوور

(سەرهەڵدان، هۆکارەکان و ڕەوتە ناوخۆییەکانی)[1]

پوختە

ئەم نووسراوەی بەردەست ڕەوتی پێکهاتنی بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستانی باشووری بە گشتی لێکداوەتەوە و گۆڕانکارییە ناوخۆییەکانی بەدواداچوون کردووە و چۆنیەتی سەرهەڵدانی ڕێکخراوە ئیسلامییەکانی ڕوون کردووەتەوە و دەیهەوێت ئەم پرسیارانە وەڵام بداتەوە کە: چ هۆکارگەلێک لە سەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوە و گۆڕانکارییە ناوخۆییەکانیدا کاریگەر بوون؟ چ جیاوازییەکی لەگەڵ دیکەی بزووتنەوە ئیسلامییەکان هەبووە؟ وێڕای ئاماژە بە کەوتنە بەر کاریگەری بزووتنەوە ئیسلامییە گەورەکان لە جیهانی ئیسلام بەتایبەت عێراق و، هەروەها کاریگەریی هەلومەرجی تایبەتی کوردستان لەسەر پێکهاتنی ئەم بزووتنەوە، حیزب و ڕەوتە ناوخۆییەکانی و پێوەندییە هزریی-ئایدۆلۆژیکییەکانی ئەوان لەگەڵ دیتران لێکدراوەتەوە. لەڕاستیدا، تاڕادەیەک بۆچییەتی سەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوە، پێوەندیی لەگەڵ نەتەوەخوازیی کوردی و هەروەها کاریگەرییەکان و کردەی ئەوە لە ناوچەی خودموختاری کوردستان، تاوتوێ کراوە. وتارەکە هەوڵێکە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم پرسە کە کامیەک لە ڕەوتە ناوخۆییەکانی ئەم بزووتنەوە دەتوانێت لە گۆڕەپانی سیاسی کوردستاندا بمێنێتەوە.

پێشەکی

کۆمەڵگا ئیسلامییەکان بە درێژایی مێژووی خۆیان ڕووبەڕووی هەندێ بزووتنەوە بوونەتەوە کە بە ناوی ئیسلامەوە بە دوای خۆڕاگری لە بەرانبەر دۆخی ناخۆشی هەبوودا بوون. بزووتنەوە ئیسلامییەکان، جووڵەگەلێکی بەکۆمەڵ لەگەڵ ڕێبەرایەتی جیاوازی ئایینی و پشت بەستن بە بنەما ئایینەکان لە بۆ گۆڕانی دۆخی هەبوویان (سیاسی، کۆمەڵایەتی و...) لەبەرگرتووە کە هەندێ جار سەرکەوتوون و هەندێ جار نا. جۆری نوێی ئەم بزووتنەوانە لە بەرانبەر ڕۆژئاوای

نەرم ئامرازی (مۆدێرنیتە) و رۆژئاوای سەخت ئامرازی (کۆلۆنیالیزم) وەکو بۆچییەتییەکانی دەرەوەی ئاینی ئەم بزووتنەوانە لە پەنای پۆتانسییەلە ناوخۆییەکانی ئیسلام وەکو بۆچییەتییەکانی ناوئاینی لەوانە چەمکگەلێک وەک جیهاد (شەڕی پیرۆز)، شەهادەت، دادپەروەریی و... پێکهاتووە.[٢] وەها بزووتنەوەگەلێک لە زۆربەی کۆمەڵگا ئیسلامییەکان و لە قەبارەی جیاوازدا هەبووە و وردە وردە بەرەو حێزب و ڕەوتگەلێکی جیاواز چوون کە بە شێوەی ڕێکخراوەیی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆیان چالاکییان کردووە. کوردستانی باشووریش لەو کۆمەڵگایانەیە کە بە درێژایی چەند دەیەی دوایی و لە ژێر کاریگەریی شەپۆلی ئیسلامخوازیی و بزووتنەوە ئیسلامییەکانی سەردەم وەها حێزب و ڕەوتگەلێکی هەبووە کە لە نووسراوە و توێژینەوە زانستییەکاندا کەمتر سەرنج دراون.

بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشووریش ڕەنگدانەوەی بزووتنەوە ئیسلامییە نوێیەکانی جیهانی ئیسلام بووە و حێزبە ئیسلامییەکانی ئەوێش حێزبگەلێکن کە کەڵکەڵەیان بووژاندنەوەی ئیسلام و بەرەگرتن لە بەرانبەر حێزبە نائیسلامییەکانی کوردستان بووە، وێڕای ئەوەی کە پێشتر جاروبار شان بە شانی ئەوان لە بەرانبەر ڕەژیمی بەعسی عێراقدا خەباتیان کردووە. مێژووی ئەم حێزبانە پڕە لە هەڵبەزین و دابەزین. جار یەکیەتی و جار لەتلەتبوون، جار شەڕ و جیهاد و جار ڕکابەرایەتی یاسایی، جیابوونەوە و لێکەوتەی جۆراوجۆر لە ڕادیکاڵە ئیسلامییەکان (ئەنسار ئیسلام) تا هێورترین حێزبە ئیسلامییەکان (یەکگرتووی ئیسلامی)، لە شەڕ لەگەڵ دیکەی حێزبە کوردستانییەکان تا دەسبەسەرداگرتنی هەندێ ناوچەی کوردستان و هەبوونی نوێنەر لە پەرلەمانی هەرێمی کوردستان و ئەنجومەنی حکوومەتی ڕاگواستنی عێراقی پاش سەدام و هەروەها هەوڵدان بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی لە کوردستان و... هەندێ تایبەتمەندی بەم ڕەوتانە بەخشیوە کە جێی تێڕامانە و باس کردنی بێگومان وێژەی سیاسی بزووتنەوەکان و ڕەوتە ئیسلامییەکان دەوڵەمەندتر دەکات. لەم نووسراوەی بەردەستدا هەوڵ دراوە بۆ بەرگیری لە دووپاتکردنەوە وێڕای ئاماژەیەکی کورت بە ڕەوتە سیاسی و ئیسلامییەکانی سەردەمی هاوچەرخی عێراق، ئاوڕێک بدرێتەوە سەر گشتێتی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان بە هەموو لق و پۆ و حێزبەکانییەوە.

ڕەوتە سیاسی و ئیسلامییەکانی سەردەمی هاوچەرخی عێراق

سیستەمی سیاسی عێراق لە سێ هەرێمی جوگرافیایی لەگەڵ خەڵکێکی جیاواز پێکهاتووە. هەرێمی ناوەندیی هی عەرەبە سوننەکانە، باشوور هی عەرەبە شیعەکانە و باکوور لە دەستی

کوردەکان دایە. خـــوێندنەوەکان پیشان دەدەن کە خەڵکی عێراق زیاتــر خۆیان سەر بە کۆمەڵە نەتەوەییەکان دەزانن تا ئایینی و فیرقەیی. لە باری نەتەوەییەوە جەماوەری عێراق پێکهاتووە لە نـــزیکەی ٧٥% عەرەب (٥٥% شێعە و ٢٠% ســـونـــنە) و ٢٠% کورد و چەنـــد لەسەد نەتەوە بچووکەکانی تر.[٣]

سێ جۆر لە رەوت یان حێزبە سیاسییەکان بێجگە حێزبی بەعــس لە مێژووی سیاسی هـاوچەرخی عێراقـدا زیاتـر بەرچـاو بـوون: یەکەم، حێزبە نـاوچەییەکان لە کوردستان؛ دووەم، حێزبە چەپەکان بریتی لە حێزبی کۆمـونیست، حێزبی سوسیالیستی عێراق و...؛ سێهەم، رەوت و حێزبە ئایینییەکان (ئیسلامی). بزووتنەوەی ئیسلامی سەردەم لە عێراق بە گشتی بریتییە لە سێ چڵ: رەوتە ئیسلامییەکانی شێعە، رەوتە ئیسلامییەکانی ســونــنە و رەوتە ئیسلامییەکانی کوردستان. بە هۆی پێوەندیی ئەم سێ رەوتە لە پێکهاتنی هەندێ گرووپی نێوەنجی بچووک لە کوردسـتانـدا، و هەروەهـا کاریگەری رەوتە ئـایینییە گشـتییەکانی عێراق لەسەر بـزووتـنەوەی ئیسلامی کوردســتان، پێویستە ئـامــاژەیەکی کورت بە رەوتە شێعە، ســونـنە و نـاوچەییەکان بکرێت.

بزووتنەوەی ئیسلامی شێعەکان: قۆناخی یەکەمی بزووتنەوەی ئیسلامی عێراق بەتایبەت لە نێو شێعەکانـدا لە ســاڵانی ١٩١٤ تـا شۆڕشی ١٩٢٠ لە بەرانـبەر کۆلۆنیالیزمی بەریتانیادا بـوو. لە سەردەمی پـاش شەڕی جیهانی دووەم تـا ســاڵی ١٩٥٧ کە گەورەتـرین و رێکخراوتـرین حێزبی ئیسلامی عێراق واتە "حێزبی دەعـــوە" (شێعە) پێکهات، چەنـــد حێزبی ئیسلامی دامەزران کە دوو حێزبی "ئیخوان مـوسـلمین" و "تەحـریری ئیسلامی" سـونـنە بـوون و "حەرەکەی شەبـاب مـوسـلم" شێعە بـوو. حێزبە گـرنـگەکانی بـزووتـنەوەی ئیسلامی شێعە لە قۆنـاخەکانی دواتـردا بــریتی بــوون لە: حێزبی دەعــوە، رێکخراوی عەمەل ئیسلامی، حەرەکەی شەبــاب مــوســلم، مەجلیسی ئەعلای شۆڕشی ئیسلامی عێراق و هەندێ حێزبی تر. بزووتنەوەی شێعەکان بەربڵاو بـووە و قۆنـاخ و بـزاڤە جیاوازەکان تـا دوای سەدام و تەنـانەت بـزووتـنەوەی مـوقـتەدا سەدر و رۆڵی ئایەتوڵڵا سیستانی لە عێراق و... لەبەر دەگرێت کە لێرەدا هەلی لێکدانەوەیان نییە و تەنیا بە کورتی ئـــاورێک دەدرێتەوە سەر دوو بـــابەت کە پێوەنـــدییان بە بـــزووتـــنەوەی ئیسلامی کوردستان هەیە:

١. **مەجلیسی ئەعلای شۆڕشی ئیسلامی عێراق:** کە لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٨٣ی زایینی خۆی وەک نــوێنەری فەرمی راپەڕینی ئیسلامی عێراق راگەیانــد. حێزب و گــروپە گــرنــگەکانی پێکهێنەری مەجلیسی ئەعلا بریتی بوون لە: حێزبی دەعوەی ئیسلامی، مەنزەمەی عەمەلی

ئیسلامی، حەرەکەی مـوجـاهیدینی عێراقی، حێزبـوڵڵای کوردسـتان لەگەڵ گـروپێک لە ئیخوان موسلمینی عێراق کە پاش قەیرانی کوەیت پێوەندییان کرد بە مەجلیسەوە.[٤]

٢. **کوتلەی ئیسلامی:** ئەم هاوپەیمانییە لەڕاستیدا پێکهاتبوو لەم گروپانە: حەرەکەی ئیسلامی (شێخ جەواد خـالسی)، حەرەکەی فەتحی ئیسلامی (شێخ نەدیم حـاتەمی)، کۆمەڵی ئیسلامی (شێخ بەدری لە زانـایانی ئەهـلی سـونـنە)، سـوپـای شۆڕشی ئیسلامی (ئەبـوو ئوسامە) و هۆزە عێراقییەکان (محەمەد حوسێن رکابی).[٥]

پێویستە بگوترێت کە پاش روخانی رەژیمی سەدام، مەجلیسی ئەعلا و حێزبی دەعوە زۆرترین کاریگەرییان لە گۆڕەپـانی سیاسی عێراقدا هەبووە و شێعەکان زیاترین پشکیان لە حکوومەتی ناوەندیدا دەستەبەر کردووە.

بـزووتـنەوەی ئیسلامی سـونـنە: لە سـاڵی ١٩٤٦ دا لەگەڵ گەڕانەوەی شێخ مـحەمەد مەحـموود سەواف لە میسر، بـزووتـنەوەی ئیخوان مـوسـلمین دێتە نـاو عێراق و دواتـر کۆمەڵی بـرایەتی ئیسلامی عێراق لە سـاڵی ١٩٤٩ دادەمەزرێت کە سەرۆکایەتی ئـایینی ئەوان لە ئەسـتۆی شێخ ئەمـجەد زەهـاوی دەبێت و سەواف سکرتێری بـوو. بەوبۆنەوە کە کۆمەڵی بـرایەتی ئیسلامی عێراق چڵێک لە ئیخوان مـوسـلمینی میسر بـوو بە شێوەی سـروشـتی لە بـاری بیر و شێوازی کردەوە لەوان پێڕەوی دەکرد و رۆژنـامە و پەرتـووکەکانی ئەوانیان بڵاو دەکردەوە. سـاڵانی سەرەتـایی دامەزرانی ئیخوان مـوسـلمینی عێراق بە سەرقـاڵ بـوون بە پێکهاتنی رێکخراوە و پرسە ناوخۆییەکانی تێپەڕی. ئەم بزووتنەوە لەوێوە کە بزووتنەوەیەکی سوننە بوو، زیاتر لە نێو خەڵکی سـونـنەی عێراقـدا لایەنـگری هەبـوو و نەیتوانی لە نێو شێعەکانـدا بەردەنگی ئەوتۆ بدۆزێتەوە.[٦]

لە دیکەی گـروپە بـچووکە سـونـنەکان، کۆمەڵ یان جەمـاعەتی ئیسلامی بە رێبەرایەتی شێخ بەدری بـوو کە لە هـاوپەیمانی کوتـلەی ئیسلامی لەگەڵ گـروپە شێعەکانـدا بـوو. پـاش سەدام حێزب و گروپگەلێکی تری سونـنە لە گۆڕەپـانی سیاسی عێراقدا کەوتـنە چـالاکی. هەرچۆنێک بێت رەوتە سوننەکان تا پاش سەدام بە هۆی زاڵیەتی ئایینەکەیان، وێڕای کەمینە بوون، لە باری سیاسییەوە ئەوەندە جووڵەیان نەبوو.

بزووتنەوەی ناوچەیی: بزووتنەوەی سیاسی تر لە عێراقدا بە پێی نەتەوایەتی لە کوردستانی بـاشـوور (بـاکووری عێراق) بـووە. لە بەشە جیاوازەکانی کوردسـتانی گەورە بـریتی لەم بەشەی عێراق، خەبـاتی درێژخـایەن بۆ دەستەبەرکردنی مـافی نەتەوەیی کورد هەبـووە. پـاش قۆنـاخی نەریتی بزووتنەوە کوردییەکان، ناسیۆنالیستە سێکیولارەکان لە حێزبە مۆدێرنەکاندا بەتایبەت

حێزبی دێمۆکراتی کوردســـتان (١٩٤٦) و یەکیەتی نیشتمانی کوردســـتان (١٩٧٥) درێژەیان بە خەبـات دا. هەروەهـا لە دەیەی ١٩٨٠ بەمـلاوە بەرە بەرە بـزووتـنەوە ئـایینییەکان سەریانـهەڵدا. بــزووتــنەوەی نەتەوەیی کورد لە عێراقــدا دەرەنــجام پــاش ١٩٩١ بە یارمەتی هەنــدێ زلهێز و رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان توانی حکوومەتی خودموختار دامەزرێنێت. هەروەها، پاش ٢٠٠٣ بە روخـانی حکوومەتی سەدام، لە پێکهاتنی حکوومەتی نـاوەنـدیی عێراقـدا بەشـدارییان کرد.

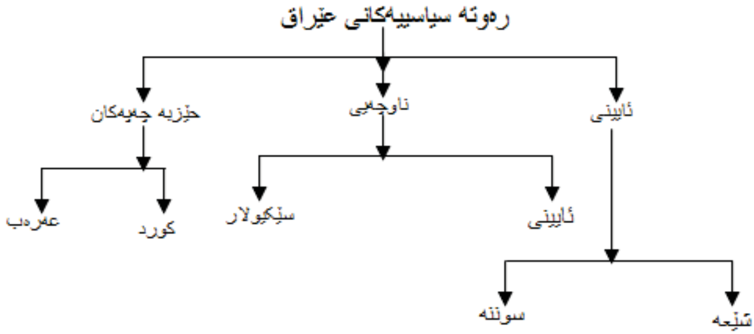

ئەلف) هێڵکاریی گشتی رەوتە سیاسییەکان لە عێراقدا

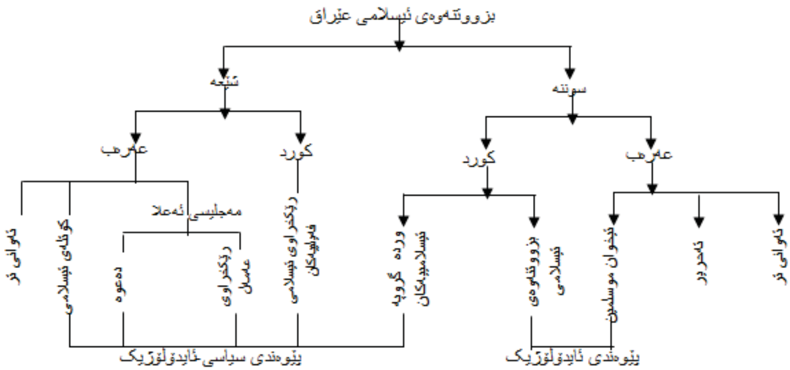

ب) هێڵکاریی گشتی بزووتنەوەی ئیسلامی عێراق

بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان

هەرچەنــد زۆربەی ڕاپەڕینەکانی کورد لە ژێر ڕێبەرایەتی کەســانی ئــایینی وەک شێخ عەبــدولــسەلام و دیکەی شێخەکانی بــارزان و شێخ مەحــموود و... بــووە بەڵام لەڕاســتیدا بزووتنەوەی ئەوان نەتەوەیی و بۆ بەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد بووە نەک بزووتنەوەیەکی ئیسلامی (بەپێی پێناسەی بــزووتــنەوە ئیسلامییەکانی سەردەم)، گەرچی بەدیهاتنی ئەم مــافــانەش لە دژی ئیسلام نییە. لەلایەکی تــرەوە، لە بــاری ئــایینییەوە زۆربەی کورد لەگەڵ حکوومەتی عێراقی پێش ٢٠٠٣ هـاوئـایین بـوون و هەسـتیان بە کێشە نەدەکرد. بۆیە نـاکرێت هیچکام لەم بزووتـنەوانە لە چـوارچێوەی بزووتـنەوەی ئیسلامیدا تـاوتـوێ بکرێن و لەڕاسـتیدا پێش ١٩٨٠ بە کردەوە ڕەوتی ئیسلامی لە کوردسـتانـدا بـوونی نەبـووە و تەنیا پـاش تیاچـوونی مەلا مستەفا بارزانی (١٩٧٩) و ساڵانی پاش ١٩٨٠ بوو کە لە ژێر کاریگەری بزووتنەوەی ئیسلامی ئێران و شەڕی ئێران–عێراق بە جۆرێ بزووتنەوەی ئیسلامی دەستی پێکرد. لە سەرەتای شەڕی ئێران–عێراق، ئێران هانی دامەزراندنی هەندێ گروپی ئیسلامی دا و چەکی پێدان و بەوجۆرە گـروپە ئیسلامییەکان لە ژێر پـاڵپشتی ئێران لە کوردسـتانی بـاشـوور سەریانـهەڵدا.[٧] بە گشـتی دەکرێ بـزووتـنەوەی ئیسلامی کوردسـتان دابەش بکرێت بە دوو سەردێڕ: یەکێک، وردە گـروپە سەرەتاییەکانی ناسەربەخۆ و ئەوی تر، گروپ و حێزبە ئیسلامییە گرنگەکان (ڕەوتی ئیسلامی سەرەکی):

ئەلف) وردە گروپە سەرەتاییەکانی ناسەربەخۆ

هەر لە ساڵی ١٩٤٦ بە دواوە بیری ئیخوان وەک دیکەی ناوچەکانی عێراق، و بەتایبەت لە ڕێگای خـوێندکاران و زانـایانی ئـایینی کوردی دانیشتووی بەغـدا، گەیشتە کوردسـتان. لە سەرەتـای پەنجاکاندا بیری ئیخوان لە کوردستان و بەتایبەت کەرکووک برەو دەدرێت. لە ساڵی ١٩٥٢ دا بە چــوونی شێخ مـحەمەد سەواف بۆ سـلێمانی و هەڵەبـجە و پێوەنـدی لەگەڵ مەلا عـوسـمان عەبـدولـعەزیز (١٩٢٢–١٩٩٧) و مەلا مـحەمەد بەهــائەدین خـورمـاڵ، ئەو بیرە بەتــایبەت لە هەڵەبـجەدا زیاتـر پەرە دەسـتێنێت.[٨] دواتـر هەنـدێ کەسـایەتی وەک عـوسـمان عەبـدولـعەزیز، عەبدولعەزیز پارەزانی، عومەر ڕێشاوی لە دەیەی ١٩٥٠ تا ناوەڕاستی دەیەی ١٩٨٠ لە ڕێبەرایەتی حێزبی ئیسلامی عێراقدا بوون.[٩]

لە ساڵی ١٩٧٨ دا بزووتنەوەی "پەیوەندیی ئیسلامیی" لە ناو ئیخوانەکانی کوردستاندا بە نهێنی دامەزرا کە دواتــر لە ١٩٨٤ دا بە ڕێبەرایەتی شێخ مــحەمەد بەرزەنجی بە ڕاشکاوی ڕاگەینرا و

دەستی دایە چالاکی چەکدارانە. لە سەرەتاکانی دەیەی ١٩٨٠ی زایینیدا، دوو هێڵی سدیق عەبدولعەزیز و سەلاحەدین محەمەد بەها لە ناو ئیخوانەکاندا چالاک بوون. هەروەها، کۆمەڵێک لاوی کورد و ڕێژەیەک لە مەلایان و زانایانی ئایینی ئیخوانی کوردستانی باشوور بە ڕێبەرایەتی شێخ عوسمان عەبدولعەزیز بە شێوەی گروپێک لە ژێر ناوی "بزووتنەوەی ئیسلامی" لە ساڵی ١٩٨٥ دا پێکهاتن. بەوەشەوە، لە ناوەڕاستی دەیەی هەشتا پێوەندی نێوان بەغدا و سلێمانی و هەڵەبجە نوێ دەکرێتەوە. ئەم جووڵانەوانە بواری خۆش کرد بۆ کەلێن لە ڕێبەرایەتی حێزبی ئیسلامی عێراقدا بە هۆی ناکۆکی نێوان ئایدۆلۆژی ئیسلامی پان عەرەبی ئیخوان موسلمین و ڕوانگەی ناسیۆنالیستی کوردی بۆ ناسینی مافی نەتەوەی کورد لە دەوڵەتی ئیسلامی پاش بەعسی عێراق و هەروەها پێوەندی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان لەگەڵ گروپە چەکدارەکان. پاش ئەم ناکۆکییە، مەلا عوسمان لە حێزب دەردەکەوێت و لە کۆتاییدا لە ساڵی ١٩٨٧ پاش ڕێپێوان و خۆپیشاندانی هەندێ لە زانایانی ئایینی و پێڕەوانیان لە هەڵەبجە، لەگەڵ هەندێ لە کەسانی دەوروبەری بەرەو ئێران هەڵدێت. هەر لەو ساڵەدا لەلایەن حکوومەتی بەعسەوە گوشار خرایە سەر ئیخوان و هەندێ لە سەرکردە و بانگخوازانی گیران و هەندێکیش بەرەو دەرەوە بەتایبەت ئێران هەڵاتن، کە ڕێژەیەکی زۆر لە کوردانیشی لەبەردەگرت. لە ئێران بزووتنەوەی پەیوەندی لەگەڵ گروپی شێخ عوسمان عەبدولعەزیز یەکیان گرت و بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان (حەرەکە) ڕاگەیندرا.[١٠]

کەواتە، سەرچاوەی هزریی ڕەوتە ئیسلامییە گرنگەکانی کوردستان، ئیخوان موسلمینی میسر بووە. بەتایبەت هزر و وانەکانی حەسەن بەننا زۆر کاریگەر بووە.[١١] هەرچەند دواتر لە دەیەی ١٩٩٠ دا، کەسانی گرێدراو بە دیکەی بۆچوونەکان و گروپە ئیسلامییەکانی بناژۆخواز وەک سەلەفییەکان، کۆمەڵی ئیسلامی پاکستان و جیهادخوازانی ئەفغانستان پەیوەندییان پێیانەوە کرد.

هەروەها، هەندێ گروپی تر لە سەرەتاکانی دەیەی ١٩٨٠ و لە ژێر کاریگەری شۆڕشی ئیسلامی ئێران و بە پاڵپشتی نووسینگەی بزووتنەوە ئازادیبەخشەکانی سەر بە سپای پاسداران لە ئێران پێکهاتن کە ئەوەندە ناسراو نەبوون و دواتر زۆربەیان هەڵوەشانەوە یان پێوەندییان کرد بە حەرەکەی ئیسلامی کوردستانەوە (بەتایبەت سوننەکان). ئەم گروپانە بریتی بوون لە:

١. لەشکەری ئیسلامی کورد (الجیش الاسلامی الکردی): ئەم ڕێکخراوە کە سوننە بوون بە یارمەتی و بەرنامەی ئێران لە تاران (١٩٨٠-١٩٨١) ڕاگەیەنرا و لە هاوپەیمانی کوتلەی ئیسلامی کە پێشتر ئاماژە کرا، بەشدار بوون. دامەزرێنەرانی بریتی بوون لە عەباس

شەبەک، شێخ قادر سۆتکەیی و مەلا حسێن مارۆنسی. سەرکردەی ئەم ڕێکخراوە عەباس شەبەک بوو کە ماوەیەک ئەندامی ئیخوان موسلمین بووە، پاشان بۆتە پێشمەرگەی یەکیەتی نیشتمانی و دواتریش لەگەڵ سەرانی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران پێوەندی هەڵدەکات.

٢. ڕێکخراوی ئیسلامی کوردە فەیلییەکان: ئەم ڕێکخراوە کە هی شێعەکان بوو بۆخۆی بریتی بوو لە سێ گروپ کە هەرکامەیان هێڵ و ڕوانگەی تایبەتی خۆیان هەبوو، ئەم سێ پێکهاتەیە بریتی بوون لە: "حەرەکەی کوردە موسڵمانەکان" بە ڕێبەری حسێن فەیلی، "کۆمەڵی ئیسلامی کوردە فەیلییەکان" کە لە ساڵی ١٩٨٢ لە تاران دامەزرا، "بزووتنەوەی ئیسلامی کوردە فەیلییەکان" بە ڕێبەری جەلیل فەیلی کە چالاکییەکانی لە سنووری کاری پرژوبڵاوی بانگخوازیی تێنەپەڕی.

٣. حێزبوڵڵای کوردستانی عێراق: ئەم حێزبەش هی کوردە سوننەکان بوو، کە لە ساڵی ١٩٨٣ لە ئێراندا دامەزرا. ڕێبەرایەتی ئەوە لە ئەستۆی شێخ محەممەد خالید بارزانی بوو. حێزبوڵڵای کوردستانی عێراق هەروەها کە ئاماژە کرا لە مەجلیسی ئەعلای شێعەکاندا بەشدار بوو. دوای شەڕی کەنداو لە ١٩٩١، ئەم حێزبە هەڵوەشایەوە و ئەندامەکانی پێوەندییان کرد بە حێزبی دێمۆکراتی کوردستان بە ڕێبەرایەتی مەسعوود بارزانی. جێی ئاماژەیە کە ئەدهەم بارزانی برازای شێخ محەممەد خالید بە هۆی جیاوازی بیر لەگەڵ مامۆی لەم حێزبە جیا ببووەوە و حێزبێکی تری بە ناوی "حێزبوڵڵای شۆڕشگێڕ" (حزب‌الله الثوری) لە ١٩٨٨ دا دامەزراند. گروپی حێزبوڵڵای شۆڕشگێڕی کورد لە ڕاکێشانی هێزدا سەرکەوتووییەکی ئەوتۆی نەبوو و پاش ڕوخانی حکوومەتی سەدام حسێن، بە دەرکردنی ڕاگەیندراوێک، ئامانجی خۆی بە بەدیهاتوو هێنا ئەژمێر و لە ساڵی ٢٠٠٤ دا هەڵوەشاندنەوەی حێزبەکە ڕاگەیندرا.

٤. کۆمەڵی ئەنساری ئیسلامی: ئەم ڕێکخراوە سەر بە کوردە سوننەکان بوو کە دەسپێکی لە ساڵی ١٩٨٠ لە هەڵەبجە بوو و دواتر لە ١٩٨٢ لە تاران دامەزرا و زیاتر لە ئیخوانەکانی سەر بە هێڵی سەلاحەدین محەممەد بەهائەدین بوون. پێوەندییان لەگەڵ کۆماری ئیسلامی ئێران هەبوو و پاش ساڵێک هەڵوەشایەوە.

٥. بزووتنەوەی موجاهیدینی کوردستان (حەرەکەی موجاهیدی کوردستان): ئەم گروپەش سەر بە کوردە سوننەکان بوو و لەلایەن شێخ تالیب بەرزەنجییەوە دامەزرا.

لەڕاستیدا، ئەو گروپانەی سەرەوە ئەوەندە پاڵپشتی خەڵک و زانایانی ئایینی کوردستانیان لە پشت نەبوو و بێجگە هەندێ لە کەسانی کۆمەڵی ئەنساری ئیسلامی، زۆربەیان ئاستی خوێندنی زانستە ئایینییەکانیان لە خوارەوە بوو و یان لە شێخە نەریتییەکان بوون کە چی تر ئەوەندە تەشەنەیان لە ناوچەکەدا نەبوو. ئەمانە زۆرتر لە ژێر کاریگەریی پێوەندیی لەگەڵ ئێراندا بە شێوەی رواڵەتی هەبوون و نەیانتوانی لە کوردستاندا سەرکەوتنێک دەستەبەر بکەن و رەنگە یەکێک لە هۆیەکانی پێکهاتن و پاراستنی ئەوانە کەڵکوەرگرتن لە یارمەتییەکانی نووسینگەی بزووتنەوە ئازادیبەخشەکانی ئێران بوو. زیاتریش لەگەڵ گروپە شیعەکان و مەجلیسی ئەعلا پێوەندییان هەبوو. هەڵبەت ئەمە بەو واتایە نییە کە گروپە ئیسلامی و نائیسلامییەکانی تر لە یارمەتییەکانی ئێران کەڵکیان وەرنەدەگرت بەڵام ئەوانە بوونییەتی خۆیان لە ئێران وەرنەدەگرت و پێوەندییان لەگەڵ ئێران زیاتر لایەنی سیاسی هەبوو.[١٢]

هەرچۆنێک بێت، ئەوەی وەکو بزووتنەوەی ئیسلامی سەرەکی لە کوردستان ناسراوە و بە شێوەی بەربڵاو چالاکی هەبووە و هەندێ سەرکەوتنی رێژەیی هەم لە گۆڕەپانی کوردستان و هەم لە ئاستی عێراق دەستەبەر کردووە، گرێدراوانی بیری ئیخوان موسلمین یان هەر ئەو حەرەکەی ئیسلامی و لقە جیاوەبووەکانی، و یەکگرتووی ئیسلامین کە لە درێژەدا باس دەکرێن.

ب) گروپ و حیزبە ئیسلامییە گرنگەکانی کوردستان

١ ـ حەرەکەی ئیسلامی کوردستان و لقە جیاوەبووەکانی

لە ساڵی ١٩٨٧ دا، پاش کۆچی هەندێ لە چالاکانی ئیخوان موسلمین و خەڵکی هەڵەبجە و دەوروبەری بۆ کوردستانی رۆژهەڵات، لە خێوەتگەی "سریاس" و دواتر لە شاری سنە، رێکخراوی سیاسی–چەکداری "حەرەکەی ئیسلامی کوردستان" بریتی لە گروپی "پێوەندیی ئیسلامی"، بە رێبەرایەتی مەلا عوسمان عەبدولعەزیز و چەند زانا و کەسایەتی تر دامەزرا.[١٣] هەر لە سەرەتای پێکهاتنەوە، حەرەکەی ئیسلامی کوردستان (IMK)[١٤] راشکاوانە خەبات لەگەڵ رەژیمی بەعس بە مەبەستی روخانی، خستە بەرنامەی کاری خۆیەوە و بە رێبازێکی جیهادی، باسکی چەکداریی وەکو زەقترین بواری چالاکی خۆی، پێشبینی و بەهێزتر کرد.[١٥] کەواتە، لە کاتی شەڕی توندی هێزەکانی پێشمەرگە لەگەڵ یەکینە سەربازییەکانی عێراق، ئێران فێرکردن و چەکدارکردنی ئەندامانی ئەوانی دەست پێ کرد.[١٦] بەوەشەوە، پاش هێرشی ئەمریکا بۆ سەر عێراق لە ١٩٩١ دا، بەرە بەرە و بە کردەوە، بەشێکی گرنگ لەم بزووتنەوە لە بەرانبەر رەوتە سێکیولارەکانی کوردستاندا راوەستا.

پــاش ئەوەی کە هێزە کوردییەکان، بە دوای پــاشەکشێی حکوومەتی عێراق لە ســاڵی ١٩٩١ دا، کۆنتڕۆڵی هەرێمی کوردستان بریتی لە سێ پارێزگای باکووری عێراقیان گرتە دەستەوە، زۆر گـــرووپی دژبەری حکوومەتی عێراق لەم نـــاوچەدا دەســـتیان دایە چـــالاکی. هێزە سیاسییە ئیسلامییەکانی گرنگی کوردستانیش کە سونـنەن لە چـوارچێوەی حیزبی حەرەکەی ئیسلامی کوردستان (IMK) گەڕانەوە کوردستانی باشوور و چالاکییە بانگخوازانەکانی خۆیان دەست پێکرد بە جۆرێ کە لە نـــاوەڕاســـتی دەیەی ١٩٩٠، IMK پـــاشPUK و PDK[17]سێهەمین هێزی سیاسی-چەکداری خـــاوەن تەشەنە لە کوردەواری دەهـــاتە ئەژمێر. ئەوان لەم دەیەدا چەنـــد جاریش لەگەڵ دیکەی حیزبە سیاسییەکان کەوتنە شەڕ و ململانێ. بۆیە، لە بڕگەیەکدا، باسکی چەکداری IMK، کردەیەکی نــاوخۆییتری هەبــوو و پێکدادانی قــورسی چەکدارانە لە کفری و کەلار لەگەڵ هێزەکانی یەکیەتی نیشتمانی لە ساڵی ١٩٩٢ دا، واتە سەرەتـای بە فەرمی نـاسینی نـــاوچەی دژە فڕین بە دوای شەڕی دووەمی کەنـــداو، روویدا. هەرجۆرێک بێت، بە واژۆکردنی گـرێبەسـتی ئـاگـربڕ پێکدادانەکان کۆتـایی پێهات، گەرچی بە هۆی نـاکۆکی قـووڵی هـزریی و ئایدۆلۆژیک، لە ئاستە جیاوازەکانی پێوەندیی نێوان دوو حیزبەکەدا کێشە هەر مایەوە.[18]

لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمـانی کوردســتان لە ١٩٩٢ دا، IMK تەنیا ٥.٥% لە هەمــوو دەنــگەکانی دەسـتەبەر کرد. وەهـا لەسەدێکی خـوار بۆ تێپەڕین لە رادەی پێویستی ٧% بۆ دەسـتەبەرکردنی کورسی لە پەرلەمـانی کوردســتان نـاتەواو بــوو. لە کاتێکدا کە رێبەرایەتی حیزبەکانی PUK و KDP بۆ پێکهێنانی حکوومەت هـــاوکارییان دەکرد، رێبەرایەتی IMK بۆ نـــاجێگیر کردنی حکوومەتی هاوپەیمانی کوردستان توندوتیژییان پەرەپێدا. ئێران باڵە توندڕەو و شەڕاشۆکانی IMK بەتـایبەت ئەوانەی کە لە دەیەی ١٩٨٠ لە ئەفـغانسـتان شەڕیان کردبـوو، پڕچەک کرد. ئەم لـقانە بـریتی بـوون لە "گـرووپی بـناژۆخـوازی ئیسلامی بە رێبەرایەتی عەلی بـاپیر و گـرووپی جیهادخـــواز بە رێبەرایەتی مەلا کرێکار - جیهادخـــوازی پێشوو کە پـــاش راهێنانی زۆر لە ئەفغانستان لە ١٩٩٢ دا گەڕایەوە کوردستان."[19]

هەرچۆنیک بێت، IMK پـاش سەرنەکەوتـن لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمـانی ١٩٩٢، چـالاکییەکانی خۆی لە دەرەوەی بـازنەی بەڕێوەبەرایەتی هـاوبەشی کوردی (PUK-KDP) پەرەپێدا و زیاتـر خەریکی پەرەپێدان و بەهێزتـــرکردنی ژێرخـــانێکی جیاوازی بەڕێوەبەرایەتی، سیاسی و چەکداری لە نـاوچەکانی ژێر کۆنتڕۆڵی خۆی بەتـایبەت هەورامـان و شـارەزوور هـاوسـنووری نـاوچەکانی ژێر دەسەڵاتی PUK بــوو. لە کانــوونی یەکەمی ١٩٩٣ دا، پێکدادانی چەکدارانە لە نێوان PUK و IMK لە هەنـدێ نـاوچەی پـارێزگـای سـلێمانی و کەرکووک بەوپەڕی گەیشت و

IMK تـا نـزیکی سـنووری ئێران پـاشەکشێی پێ کرا. ڕێبەرایەتی بـزووتـنەوە نـاوچەکەی بەجێهێشت و چەنـد مـانـگ لە هەوارگەی سەلاحەدین کەوتە بەر پـارێزگـاریی PDK. کاتێ کە نێوان PDK و PUK تێکچوو و لە مانگی ئایاری ١٩٩٤ شەڕی چەکدارانەی لێکەوتەوە، هێزەکانی IMK لە پەنـای هێزەکانی PDK لە دژی هێزەکانی PUK شەڕیان دەکرد. دەرەنـجام ڕێبەرایەتی IMK تـوانی بـگەڕێتەوە بنکەکەی خۆی و نـاوەنـدی فەرمـانـدەری خۆی لە شـاری هەڵەبـجە دامەزرێنێت. لەم سـاڵەدا یەکێتی و بـزووتـنەوە ڕێکەوتـنەوە بەڵام لە ١٩٩٧ دیسانەوە بە شەڕهاتـنەوە و پـاش چەنـد مـانـگ شەڕ لە تـاران ڕێکەتنیان واژۆ کـرد و بـزووتـنەوە چـووە نـاو حـکوومەتی هەرێم بەڕێوەبەرایەتی سـلێمانی بە ڕێبەرایەتی یەکێتی و تـاکو سـاڵی ٢٠٠١ کە لێکترازانەکانی ئەم ڕەوتە ڕوویدا، چالاکییان هەبوو.[٢٠] لەم ماوەیەدا، باڵە شەڕاشۆوەکانی IMK، دوو گـروپی بـناژۆخـوازی لایەنـگری ئێران کە لە سەرەوە ئـامـاژەیان پێکرا لە سـاڵەکانی ١٩٩٤ و ١٩٩٥ لە ئێرانـدا مـانەوە.[٢١] بە ئەگەرەوە، لە مـاوەی شەڕی نێوان PDK و PUK، بە هۆی پـاڵپشتی ئێران لە PUK گروپە توندڕەوەکان لە دژی PUKشەڕیان نەکرد.

لێکترازان و جیابوونەوەکانی ناو حەرەکەی ئیسلامی کوردستان

حەرەکەی ئیسلامی کوردستان لە مێژووی خۆیدا هەڵبەزین و دابەزینی زۆری ئەزموون کردووە کە بـووەتە هۆی هەنـدێ جیابـوونەوە بە تەوەرێتی گـروپەکانی سەر بە ئیخوان مـوسـلمین، سەلەفییەکان و جیهادخوازەکان.

١. جیابوونەوەی پێوەندیدار بە ئیخوان موسلمین

لە پـاش ١٩٨٧ و پێکهێنانی ڕێکخراوی سەربەخۆ و لەبەرگـرتنی ڕێبازی چەکداری، حەرەکەی ئیسلامی کوردسـتان چی تـر خۆی گـرێ نەدەدا بە ئیخوانەوە و لێی دوور کەوتەوە. بەوەشەوە بـاڵێک لە ئیخوانەکان لە نێوان ئەوان و ئیخوانەکانـدا لە هـاتـوچۆدا بـوون و بەپێی بەرنـامەی ئیخوان بۆ مـاوەیەک جیابـوونەوە کە لە درێژەدا لە ژێر نـاوی "بـزووتـنەوەی ڕاپەڕین" بـاس دەکرێت.

بزووتنەوەی ڕاپەڕین

لە نێوان سـاڵانی ١٩٨٥ بۆ ١٩٨٧ ڕێبەری گشـتی ئیخوان مـوسـلمینی کوردسـتان مەلا عـوسـمان عەبدولعەزیز جێی متمانەی هەموو باڵەکان بوو. مەلا سدیق عەبدولعەزیز برای مەلا عوسمان، کە ئەندامی یەکەم شانەی ئیخوان لە هەڵەبجە بوو، ڕێبەرایەتی باڵێک لە ئیخوانەکانی دەکرد لە

بەرانبەر باڵی سەلاحەدین محەمەد بەها. کاتێک بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان بە ڕێبەرایەتی مەلا عـوسـمان لە ئێران دامەزرا، سەلاحەدین مـحەمەد و بـاڵەکەی نەهـاتـنە ریزی ئەوان و لە بەرانــبەر بــزووتــنەوە و چەکداربــوونیدا راوەســتان و وەک ئیخوان مــانەوە. بــاڵی ســدێق عەبدولعەزیزیش هەرچەند تاڕادەیەک لەگەڵ چەک و چەکداریی بوون بەڵام زیاتر کاری دەعوە و بانگەوازیان دەکرد. ئەمانەش دواتر بە دڵنیابوونەوە لە دژایەتی ئیخوان لەگەڵ بزووتنەوە و ڕێبازی چەکدار بــوون، لە بــزووتــنەوە کشانەوە. واتە سێ گــروپ پێکهات. پــاشــان لە ١٩٨٨ دا ڕێکەوتــننامە لە نێوان دوو بــاڵی سەلاحەدین مــحەمەد و ســدیق عەبــدولــعەزیز واژۆ کرا و ئیخوانەکان یەکیانــگرتەوە. بەڵام بە هۆی نــاکۆکی نێوانیان، دیسانەوە لە ١٩٩٢ دا بــاــڵی مەلا سدێق لە ئیخوانەکانی کوردستان جیا بووەوە و "بزووتنەوەی ڕاپەڕین"یان دامەزراند و لە ژێر ئەو نــاوەدا درێژەیان بە چــالاکی دا. ئەم گــروپە لە ســاڵی ١٩٩٩ لەگەڵ حەرەکەی ئیسلامی کوردستان بـوون بە یەکێک و خۆیان بە نـاوی "بـزووتـنەوەی یەکبوونی ئیسلامی کوردسـتان" ناساند.

٢. جیابوونەوەکانی پێوەندیدار بە سەلەفی و جیهادخوازەکان

لە ١٩٩١ تــا ٢٠٠١ حەرەکەی ئیسلامی کوردســتان بە شێوەی جۆراوجۆر لە ڕووبەڕووبــوونەوەی چەکدارانە تـا بەشـداری لە کابینەی خۆجێیی، بە هەبــوونی وەزیر لە کابینەکانی ژێر دەسەڵاتی یەکیەتی نیشتمانی و حێزبی دێمۆکرات لەگەڵ ئەم دوو حێزبە سەرەکییەی کوردســـتان، دانـوسـتانی هەبـوو. ئەم حێزبە بە ڕێبەرایەتی مەلا عـوسـمان تـا کاتی کۆچی دواییان لە ١٩٩٧ و جێگرتنەوەیان لەلایەن براکەیەوە مەلا عەلی عەبدولعەزیز درێژەی بە چالاکییەکانی دا. لە دوای ڕێکەوتن لەگەڵ یەکیەتی نیشتمانی لە تاران لە ١٩٩٧ دا دوو گروپ بە نـاوی حەمـاس و تەوحید لە حەرەکە جیا دەبـنەوە. لە سـاڵی ١٩٩٩–٢٠٠٠ دا بـزووتـنەوەی ڕاپەڕین پێوەنـدی بە حەرەکەی ئیسلامییەوە کرد و نـاوی خۆیان نـا "بـزووتـنەوەی یەکبوونی ئیسلامی کوردسـتان". بەڵام، لە ســاڵی ٢٠٠١ دا بە هۆی کێشە نــاوخۆییەکان لە کۆنــگرەی تەوێڵە، ئەم یەکیەتییە جــارێکی تــر تێکچوو و بــوو بە چــوار چڵی سەرەکی: حەرەکەی ئیسلامی کوردســتان، بە ڕێبەری مەلا عەلی عەبدولعەزیز؛ کۆمەڵی ئیسلامی کوردستان، بە ڕێبەری عەلی بـاپیر؛ گروپی ئیسلاح، بە ڕێبەری مەلا کرێکار؛ و وردە گروپە توندئاژۆوەکانی تەوحید، حەماس و سۆران (هێزی سۆران).

لە تـاوتـوێ کردنی هۆیەکانی جیابـوونەوەکان لە "حەرەکەی ئیسلامی کوردسـتان" ئـامـاژە بەم بابەتانە کراوە: یەکەم، ڕوون نەبوونی ڕەوتی هەڵسووڕانی ڕێکخراوەیی حێزب، داخراو بوونی سیستەمی ڕێبەرایەتی، لە ئـارادابـوونی خـوێندنەوەی جۆراوجۆر لە ئـایین و لاوازی هـزریی و

مەعنەوی ڕێبەرانی لە قەناعەت پێهێنانی ئەندامانیدا.[٢٢] و دووەم، ڕوانگە ناکۆکە ئیسلامییەکان لە ناویدا بە جۆرێ کە ئەندامانی حەرەکەی ئیسلامی کوردستان ئایدۆلۆژی و پێشینەی هزریی جیاوازییان هەبوو وەک ئیخوان موسلمین، ئیسلامخوازانی لایەنگری تورکیا، بناژۆخوازانی سەلەفی، و کوردە جیهادخوازەکان کە لەگەڵ ڕێکخراوی قاعیدە لە ئەفغانستان لە پێوەندیدا بوون.[٢٣] هەرچۆنێک بێت، پاشماوەکانی بزووتنەوەی یەکبوون، کۆمەڵی ئیسلامی و حەرەکەی ئیسلامی کوردستان بوون کە پاش ئاوردانەوەیەک بە سەر گرووپی ئەنسار ئیسلام، بە کورتی ئاورێک دەدەینەوە سەریان.

ئەنسار ئیسلام

هەروەها کە ئاماژە کرا، چەند چڵی بچووکتری IMK لە ئایدۆلۆژییە ئەوپەڕگیرترەکانی ئیسلامی پێڕەویان دەکرد. هەندێ لەو چڵانە لە دژی هەرجۆرە هاوکاری لەگەڵ حێزبە سیاسییە سێکیولارەکان بوون و لەگەڵ بڕیاری IMK لە ساڵی ١٩٩٧ بۆ بەشداریی لە حکوومەتی خۆجێیی PUK دژایەتییان کرد. ئەوان هەروەها داواکاریی جێبەجێکردنی تەواو و وردتری شەرعی ئیسلام لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی IMK بوون.[٢٤]

یەکەمینی ئەم گرووپانە گرووپی حەماس بە ڕێبەرایەتی مەلا عومەر بازیانی و حەسەن سۆفی بوو کە ڕوانگەی سەلەفی خوازییان برەو دەدا. ئەم گرووپە لە دژی بەشداریی حەرەکەی ئیسلامی لە حکوومەتی یەکیەتی نیشتمانیدا بوو. دووەم، گرووپی تەوحید (بزووتنەوەی وەحدەتی ئیسلامی)، ئەوپەڕگیرترین چڵی جیاوەبوو بوو. ئەم گرووپە ٣٠ تا ٤٠ کەسییە ماوەیەک لە باڵک لە کێوەکانی قەندیل نزیک حاجی عومەران و لە نزیک سنووری ئێران جێگیر ببوو. ئەم دوو گرووپە وەک ئاماژەکرا زووتر لە ١٩٩٧ دا جیابووبوونەوە. سێهەمین، کۆنە خەباتگێڕانی ئیسلامخوازی کورد لە ئەفغانستان بە ڕێبەرایەتی نەجمەدین ئەحمەد فەرەج ناسراو بە مەلا کرێکار (ئەندامی کۆنی حەرەکەی ئیسلامی کوردستان و ناسیار لەگەڵ جیهادی ئیسلامی و موجاهدین لە ئەفغانستان) بوون کە جیا بوونەوە و گرووپی ئیسلاحیان پێکهێنا. چوارەمین گرووپ، هێزی سۆران (باسکی چەکداری بزووتنەوە و بەهێزترین لە نێو ئەم چڵانە) بە ڕێبەرایەتی ئەبوو عەبدوڵڵا شافعی بوو کە سەدان کەسی چەکداری بریتی لە عەرەبە ناعێراقییەکان کە هەندێکیان لە ئەفغانستان شەڕیان کردبوو، لەبەردەگرت.[٢٥]

گرووپە جیاوەبووە بچووکەکانی IMK وردە وردە تێکەڵ بوون. لە تەموزی ٢٠٠١ دا، تەوحید و حەماس تێکەڵ بوون کە بەرەی وەحدەتی ئیسلامی (IUF) پێکبهێنن. هێزەکانی سۆرانیش

مانگێ دواتر پێوەندییان بەم گرووپەوە کرد. لە یەکەمی ئەیلولی ٢٠٠١ دا، IUF هەڵوەشایەوە و سێ گرووپی سەرەوەی پێکهێنەری بە فەرمی هەبوونێتی "جند ئیسلام"یان بە رێبەرایەتی ئەبوو عەبدوڵڵا شافعی راگەیاند. ئەم گرووپە، دەسبەجێ جیهاد لە دژی حێزبە سیاسییە سێکیولارەکانی راگەیاند کە بە رای ئەوان لە رێگای راستی ئیسلام دەرچووون. شەڕە چەکدارانەکان کە تێیایاندا یەکیەتی نیشتمانی، جند ئیسلامی تێکدا، بووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی ئەم گرووپە لە کانوونی یەکەمی ٢٠٠١ دا. پاش ئەوە شافعی و پاشماوەی گرووپەکە لەگەڵ گرووپی ئیسلاح یەکیانگرت و ئەنسار ئیسلامیان پێکهێنا. مەلا کرێکار رێبەری و میری ئەم گرووپەی لە ئەستۆ گرت.[٣٦] بنکەکانی ئەم گرووپە، لە ناو و دەوروبەری گوندەکانی بیارە و تەوێڵە سەر بە ناوچەی هەڵەبجە، هەڵکەوتوو لە پارێزگای سلێمانی، هاوسنووری ئێران، بوون. هەم جند ئیسلام و هەم ئەنسار ئیسلام کەسانی نەتەوەکانی تریان بۆ پێوەندیی کردن بەوانەوە هان دەدا.

ئەم گرووپانە هاوبەشی زۆریان لەگەڵ بزووتنەوە بناژۆخوازەکانی ئەوپەڕگیری وەهابی کە ئاخێزگەیان سعوودیایە، هەبوو. ئەم بنەما هاوبەشانە لە راڤەی وشک و وشە بە وشەی قورئان سەرچاوە دەگرن و جەخت دەکەن لەسەر کۆمەڵگای پەتی سەرەتای ئیسلام. جند ئیسلام رایگەیاند کە دەیهەوێت لە دەستتێوەردان و کۆنترۆڵی سێکیولاریستەکان بە سەر وڵاتانی ئیسلامیدا، بەرگیری بکات. یەکێک لە ئامانجەکانی ئەم گرووپە برەودانی فەریزەی "فەرمان بە چاکە و رێگری لە خراپە" و هەروەها یارمەتیدانی بڵاوکردنەوەی شەرعی ئیسلام و هەستان بە جیهاد لە دژی سێکیولارە لە ئایین وەرگەڕاوەکان، بوو.[٣٧]

رێکخراوی چاوەدێری مافی مرۆڤ، کردەوەکانی جند ئیسلامی لە ئەرکێکدا بۆ سەردانی ناوچەکە لە ئەیلولی ٢٠٠٢ دا، وەها شرۆڤە کردووە:

> جند ئیسلام لە ٨ی ئەیلولی ٢٠٠١ دا و حەوتەیەک پاش راگەیاندنی هەبوونێتی خۆی هەندێ فەتوای دەرکرد کە بریتی بوون لە: داخستنی زۆرەملێی نووسینگە و شوێنەکانی بازرگانی لە کاتی نوێژ و ئامادەبوونی زۆرەملێی کرێکاران و خاوەنکارەکان لە مزگەوت لەم کاتانەدا، زۆرکردن لە ژنان بۆ بەسەرردادانی چارشێوی نەریتی (عەبا)، زۆرکردن لە پیاوان بۆ دانانی ریش، جیاکردنەوەی ژن و پیاو، بەرگیری لە ژنان بۆ خوێندن و پیشە، سڕینەوەی وێنەی ژنان لە سەر قوتووی کەلوپەلە هاوردەکان بۆ ناوچە، دەسبەسەرداگرتنی ئامێری مۆسیقا و بەرگیری لە جێبەجێکردنی مۆسیقا لە شوێنە گشتی و تایبەتییەکان و هەروەها بەکارهێنانی سەتەلایت و تەلەڤیزیۆن. هەروەها، جند ئیسلام رایگەیاند کە سزای ئیسلامی وەک بڕینی دەست، قامچی و فەلاقە، رەجم و بەردباران بۆ هەندێ گوناح وەک دزی، خواردنەوەی مەشروباتی ئەلکهوڵی و

زینای کەسانی هاوسەردار جێبەجێ دەکات. سەرەڕای ئەوە، جند ئیسلام رایگەیاند کە سزای توند بۆ کردەوەی شیرکاوی و هاوبەشدانان بۆ خوا جێبەجێ دەکات. لە دیکەی کارەکانی ئەوان دانانی جەزیە بۆ ناموسڵمانەکان و تێکدانی شوێنە پیرۆزەکان و... بوو.[٢٨]

پێویستە بگوترێت کە دوا بە دوای هەڵوەشاندنەوەی جند ئیسلام و بنیاتنانەوەی لە ژێر ناوی ئەنسار ئیسلام لە کانونی یەکەمی ٢٠٠١ دا ئەم گروپە راگرتنی شەڕی راگەیاند. لەم کاتەوە تا کۆتایی مارسی ٢٠٠٢ هەندێ وتوویژ بە مەبەستی گەیشتن بە رێکەوتنی سیاسی، لە نێوان ئەم گروپە و PUK جێبەجێ کرا. بەڵام پەلاماری ناسەرکەوتوو لە دووی نیسانی ٢٠٠٢ دا بۆ سەر بەرهەم ئەحمەد ساڵح، سەرۆک وەزیرانی حکوومەتی خۆجێی PUK، بووە هۆی راوەستاندنی وتوویژەکان. لە حوزەیرانی ٢٠٠٢ دا بە دوای قۆڵبەست کردنی هەندێ لە بەرپرسانی ئەنسار ئیسلام لەلایەن PUKبە تاوانی هەستان بە هەندێ کردەوەی خراپکارانە، پێوەندییەکانی دوو لایەنەکە بەرەو خراپی رۆشت.[٢٩] هەروەها دەبێت ئاماژە بکرێت کە گەرچی مەلا کرێکار پاش گرتنی لە فڕۆکەخانەی مێهرئابادی تاران و گەڕاندنەوەی بۆ هۆڵەندا لە ئەیلولی ٢٠٠٢ دا نکۆڵی کرد لە پێوەندی لەگەڵ قاعیدە یان سەدام حسێن و هەروەها توانایی بەرهەمهێنانی چەکی کیمیاوی لەلایەن گروپەکەیەوە، بەڵام کالین پاوڵ لە شوباتی ٢٠٠٣ دا بە ئەنجومەنی هێمنایەتی نەتەوە یەکگرتووەکانی وتبوو کە ئەنسار ئیسلام رۆڵی سەرەکی لە پێوەندیدانی رایەڵەی قاعیدەی ئوسامە بن لادن لەگەڵ حکوومەتی عێراقدا دەگێڕێت.[٣٠] هەرچۆنێک بێت، شەڕی نێوان ئەنسار ئیسلام و یەکیەتی نیشتمانی روویدا. لە کۆتاییدا، پاش هێرشی هێزە ئەمریکییەکان بۆ سەر عێراق لە ٢٠٠٣ دا ئەم گروپە لەلایەن هێزەکانی PUK تێکشکێندرا و ناوچەکانی ژێر کۆنترۆڵی خۆیان لە دەستدا. پاشان، پاشماوەکانی ئەم گروپە و دیکەی گروپە توندئاژۆ و شەڕاشۆوەکان روویان کردە چالاکی شاردراوە و پرژوبڵاو و لەگەڵ قاعیدە بۆ جێبەجێکردنی هەندێ هەڵمەتی تێرۆریستی لە کوردستاندا لە پێوەندیدا بوون.

ئەلف ـ کۆمەڵی ئیسلامی کوردستان

لەگەڵ سەرهەڵدانی ناکۆکی و قەیران لە هەڵبژاردنە ناوخۆییەکانی کۆنگرەی یەکەمی بزووتنەوەی یەکبوون لە ساڵی ٢٠٠٠ دا، گروپێک بریتی لە هەندێ ئەندامانی شوورای رێبەرایەتی بزووتنەوە، گۆڕانی خۆیان بۆ کۆمەڵی ئیسلامی کوردستان لە ٣٠/٥/٢٠٠١ دا راگەیاند و ئەنجومەنی ئەم حێزبە نوێیە مەلا عەلی باپیری وەکو "میر"(ئەمیر) دیاریی کرد.[٣١] عەلی باپیر فەرماندەی چەکداریی خاوەن پێشینەی IMK لە هەڵبژاردنەکانی ئاماژەپێکراو لە سەرەوە، سەرکەوت. بە دوای سەرنج نەدان بە دەرەنجامی هەڵبژاردنەکان لەلایەن مەلا عەلی

عەبدولعەزیزەوە، و هەروەها لە ئاڕاستەی ناکۆکییەکانی پێشوو و هەروەها جیابوونەوە کاتی و بەرتەسکەکانی رابردوو، باپیر لایەنگرانی خۆی بۆ جیابوونەوە لە بزووتنەوەی یەکبوون هاندا. پاش چەند مانگ، هەندێ کەسیش کە لە کاتی ناکۆکییە ناوخۆییەکانی بزووتنەوەی یەکبووندا بێلایەن بــوون، پێوەنــدییان بە کۆمەڵی ئیسلامییەوە کرد و شێخ مــحەمەد بەرزەنجی بــوو بە رێبەری رۆحی ئەوان و عەلی باپیریش لە پلەو پێگەی خۆیدا مایەوە.[٣٢]

پاش زاڵبوونی ئەمریکا و ئینگلیز بە سەر عێراقدا عەلی باپیر لەگەڵ سێ کەس لە هاوڕێیانی و چەند پارێزەر لە کاتێکدا کە دەڕۆشت بۆ چاوپێکەوتن لەگەڵ یەکێک لە ئەفسەرانی ئەمریکایی لە کوردستانی باشوور، لە دەی تەموزی ٢٠٠٣ دا لەلایەن هێزەکانی ئەمریکاوە گیرا و پاش دوو ساڵ بەنـدیخانە لە ٢٨/٢/٢٠٠٥ دا ئـازاد بـوو و گەڕایەوە کوردسـتان. ئەو لە دیمانەیەکدا پـاش بەربوونی وەها دەڵێت: "لەگەڵ بەعسییەکان لە بەندیخانەی کرۆپەر بووم تەنانەت سەدامیش لەوێ بوو، کاتی ئازادبوون، نامەی ئازادیم کە تێیدا منی بە بەعسی لە ئەژمێر دابوو، واژۆ نەکرد لەبەر ئەوەی کە تەنیا کەسێک بـــووم کە لە کوردســـتانـــدا بـــراکەم بە هۆی بەعسی بـــوون، کوشتووە."[٣٣]

ئەم حێزبە لە باری هزرییەوە پێوەندی هەیە بە ئایدۆلۆژی سەلەفییەت و وەهابییەت و لە باری سیاسییەوە بە ئێرانەوە.[٣٤] هەرچەنـــد لە بـــاری سیاسییەوە ئەوان دەرەنـــجام چـــوونە نـــاو رکابەرایەتی هەڵبژاردنەکان و تاڕادەیەک بەرەو میانەڕەوی رۆشتن بەڵام بەتایبەت لە سەرەتاوە لە دژی دیمۆکراسی بـــوون[٣٥]، بە جۆرێ کە ئیسلام و دیمۆکراسییان بە رانەهـــاتـــوو، و دیمۆکراسییان بە حەرام یان بێ شەرعییەت دەزانی.[٣٦] هەرچۆنێک بێت، کۆمەڵی ئیسلامی خۆی وەکو حێزبێکی کوردسـتانی دەنـاسێت و پـاش شەڕی عێراق (هێرشی ئەمـریکا لە ئـازاری ٢٠٠٣) چەکەکانی خۆی رادەسـتی ئەمـریکییەکان کرد و داواکاریی ئەوە بـوون کە ئەوان لەگەڵ گـروپە تـونـدئـاژۆوەکان وەک ئەنـسار ئیسلام و... کە لە دژی ئەمـریکان، هـاوکارییان نییە. ئەم حێزبە بە شێوەی یاسایی و زیاتر لە سلێمانی و رانییە چالاکی دەنوێنێت.[٣٧] و چەند نوێنەری لە پەرلەمانی کوردستان و عێراقدا هەیە.[٣٨]

ب ـ حەرەکەی ئیسلامی کوردستان (IMK)

پـاشـماوەی بـزووتـنەوەی یەکبوون هەر بە نـاوە سەرەتـاییەکەیەوە واتە "حەرەکەی ئیسلامی کوردستان" بە رێبەرایەتی مەلا عەلی عەبدولعەزیز درێژەیان بە چالاکی خۆیان دا. گەرچی مەلا عەلی وەک رێبەری رۆحی هەمـووی بـزووتـنەوەی ئیسلامی کوردسـتان دەبینرا، بەڵام بە وتەی

هەندێک، لە کاریزما بوون لە ڕێبەرایەتی حەرەکەدا، لە ئاستی مەلا عوسمانی برایدا نەبوو و شێوازی ئەو لە هەڵسووڕانی حێزبەکەیدا بە شێوەی جۆراوجۆر و لە ئاستە جۆراوجۆرەکانی ڕێکخراوەییدا بەرەوڕووی هەندێ ڕەخنە بووەوە کە ڕەنگە هەر ئەم کارەش بواری بۆ جیابوونەوەکان خۆش کرد.[٣٩]

پاش روخانی حکوومەتی سەدام، هێزە ئەمریکییەکان مەلا عەلیبیان لەگەڵ ١٤ کەسی تر لە ماڵەکەیدا لە شاری هەڵەبجە لە ساڵی ٢٠٠٣ دا بۆ ماوەیەک دەسبەسەر کرد[٤٠] و دواتر ئازادیان کرد. ئەو لە ساڵی ٢٠٠٧ دا کۆچی دوایی کرد و براکەی سدێق عەبدولعەزیز (ڕێبەری پێشووی بزووتنەوەی راپەڕین) بوو بە ڕێبەری رۆحی حێزبەکە. دواتریش عیرفان عەلی عەبدولعەزیز بوو بە سەرکردەی سیاسی و رابەری گشتی ئەو حێزبە. ئەم گرووپە لە گۆڕەپانی سیاسی کوردستاندا بەتایبەت لە ناوچەکانی بەر تەشەنەی خۆی واتە هەڵەبجە و ناوچەکانی دەوروبەری و هەروەها بە هەبوونی لقگەلێک لە شارەکانی تردا، چالاکی یاسایی هەیە.[٤١] بە گشتی، تەشەنە و کاری ئەم حێزبە لە هەڵبژاردنەکاندا لەگەڵ سەرکەوتنی ئەوتۆ نەبووە و تەنیا چەند کورسی لە پەرلەمانی کوردستاندا دەستەبەر کردووە. پێویست بە وتنە کە ئەم حێزبەش لەگەڵ ئێراندا پێوەندییەکی چاکی هەبووە.

٢ـ یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان

لە ساڵی ١٩٩٤دا گرووپێکی تر لە ئیخوان موسلمین لە ژێر ناوی "یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان"[٤٢] بوونی سەربەخۆی خۆیان ڕاگەیاند و وردە وردە بوون بە گەورەترین ڕێکخراوی ئیسلامی لە کوردستانی باشووردا کە لەسەر چاکسازیی و دەعوەت جەخت دەکات. ئەمانە باڵی سەلاحەدین محەمەد بەهائەدین لە ناو ئیخوانەکاندا بوون کە پێشتر ئاماژەیان پێکرا و خۆیان بە نوێنەری ڕاستەقینەی ئیخوان لە کوردستانی باشوور دەزانن. یەکگرتووی ئیسلامی لە ژێر کاریگەریی بیرۆکەی دامەزرێنەرانی ئیخوان موسلمین بووە، بەڵام بە هۆی هەلومەرجی تایبەتی کوردستان بەپێچەوانەی شێوازی باو لە زۆربەی وڵاتانی ئیسلامیدا کە لایەنگرانی بیری ئیخوان دەکەونە چوارچێوەی حێزبێکی ئیسلامی سەرتانسەری، لە دەرەوەی چوارچێوەی ڕێکخراوەیی و هەندێ جاریش هزریی حێزبی ئیسلامی عێراق کە نوێنەری ئیخوان موسلمین لە عێراقدا دێتە ئەژمێر، چالاکی نواندووە.

لە سەرەتاوە ئەوان لەسەر چاکسازیی جەختیان کردووە و بە سێ دروشمی سەرەکی ئازادی و برایەتی و دادپەروەریی هەبوونیەتی خۆی ڕاگەیاند. لە یەکەمین کۆنفڕانسی گشتی ئەوە لە

١٩٩٤ دا، سەلاحەدین مـــحەمەد بەهـــائەدین وەکو سکرتێری گشـــتی هەڵبژێردرا. ئەم حێزبە بەپێچەوانەی شێوازی بـاوی کوردسـتانی بـاشـوور – بەتـایبەت لەو بڕگەی زەمەنـدا – هەر لە راگەیندراوی راگەیانـدنی هەبـوونیەتی خۆیانـدا، چـالاکی چەکدارانە و خەبـاتی چەکدارانەیان رەت کردەوە و لە چــارتی رێکخراوەیی خۆیانیشدا جێگایەکیان بۆ بـــاسکی چەکداریی پێناسە نەکرد. بەڵام لە جیاتی ئەوە یەکگرتـــوو بە لەپێشگرتنی رێبازی سیاسی، کەلەپـــووریی و خێرخـوازانە لە نـاوچەکەدا وەک کردنەوەی مزگەوت، کلینیک و چارەسەرگە، هەندێ بەرنـامە لە نـاوچە گـونـدنشینەکان (لەوێنانەدا کە لایەنـگرانی زۆریان هەبـوو) و... بە پشـتیوانی رێکخراوە ئیسلامییەکانی سـعوودیا، تـوانی لە مــاوەیەکی کەمــدا ببێتە یەکێک لە هێزە سیاسییەکانی کاریگەر لە ئـاستی کوردستانی بـاشـووردا.[٤٣] لەڕاسـتیدا، یەکێک لە هۆیەکانی سەرکەوتنی ئەم حێزبە لە زوو دەســـتەبەرکردنی پێگەی کۆمەڵایەتیدا، تیشک خســـتنەسەر جێبەجێکردنی کاری مـرۆڤدۆسـتانە وەکو کردنەوە و هەڵسووڕانی بەخێوگەی مـنداڵانی هەتیو و بێ سەرپەرشـت و پێشکەشکردنی خزمەتکاریی بۆ هەندێ خێزانی بێ سەرپەرشت لە کاتێکدا بوو کە ئاگری شەڕی نـــاوخۆیی نێوان حێزبەکانی تـــر لە دەیەی ١٩٩٠ دەسکەوتە سیاسییەکانی ســاڵانێک خەبـــاتی نەتەوەی کوردی خستبووە بەر مەترسی لەنێوچوونەوە.

هـاوکات و لە پەنـای ئەم کارانەدا چـالاکی ئەم حێزبە لە بـوارەکانی کەلەپـووریی و سیاسیشدا پەرەی سەنـد. رێبەرانی حێزبەکە لەسەر ئەو بـاوەڕەن کە دۆخی نـاوچەکە پێویستی بە خەبـاتی دێمۆکراتیک و سیاسی زیاتـر هەیە و دێمۆکراسی و هەڵبژاردنەکان رێگاکانی گەیشتنی ئەوان بە دەسەڵاتی سیاسییە، بۆیە ئەوان باوەڕیان بە هیچ توندوتیژییەک نییە.[٤٤] لە بواری کەلەپووریدا، ئەم حێزبە بە تێگەیشتن لە هەلـومەرجی تـایبەتی کوردسـتانی بـاشـوور و نـاسینی شەبەنگی بەردەنـــگەکانی، هەســـتا بە پێکهێنانی رێکخراوەگەلێک وەک "کۆمەڵی نـــووسەرانی ئیسلامی کوردسـتان". لە باری چـاپەمەنیشەوە هەندێ بڵاوکراوەی لە بـواری جۆراوجۆردا بڵاوکردەوە. لە کاتێکدا کە رۆژنامەی "یەکگرتوو" بە رێبازی هەواڵ، سیاسی و شیکاریی، وەکو ئۆرگانی فەرمی حێزب بـووە، "پەیامی راسـتی" ئۆرگـانی کۆمەڵی نـووسەرانی ئیسلامی کوردسـتان، بە رێبازی وێژەیی، کەلەپـووریی بڵاوکراوەتەوە. لە پەنـای ئەمـانەدا وەرزنـامەی "هەژان" هەنگاوی نـاوەتە نـاو بـاسە تیۆریک و روونـاکبیرییەکان و ئـاوری داوەتەوە سەر بـانـگەواز و روونکردنەوەی وانە ئایینییەکان لە گوتارێکی گونجاو لەگەڵ کەشی بلیمەت و دەستەبژێرەکانی کوردستاندا و لەم ئاڕاستەیەدا هەوڵی داوە خۆپـارێزیی بکات لە هەڵبژاردنی مەیلی وتارەکان. بە گشتی کاری ئەم بڵاوکراوانە لە ئاڕاستەی هێورکردنەوەی کەشی گوتاری ئایینی کوردستان و جێخستنی رۆحی چـاوپۆشی و هـاسانـگرتن و لەگەڵ یەک راهـاتن بـووە. هەروەهـا بە بـاشی سەرنجی بـارهێنانی

منداڵان دراوە. لە پەنای بەشی چاپەمەنییەکاندا، بە چاکی سەرنجی راگەیەنەکان دراوە و لە رێگای وەشانی بەرنامە جۆراوجۆرەکانەوە توانیویانە سەرکەوتنێکی رێژەیی لە دەرەتانی ئازاد و رکابەرانەی راگەیەنەکانی کوردستاندا دەستەبەر بکەن.[٤٥]

لە بەراورد لەگەڵ حێزبە ئیسلامییەکانی تر، ئەم حێزبە زیاتر هەڵوێستی کوردانەی هەبووە. لە کاتی هێرشی ئەمریکا بۆ سەر عێراق، سەلاحەدین محەمەد بەها لە وەڵامی رەخنەی هەندێ لە کەسایەتی و حێزبەکانی جیهانی ئیسلامدا و سەبارەت بە روانگەی لەسەر فەتوا دەرچووەکان لە دژی ئەو گروپانەی کە لەگەڵ هێزە هاوپەیمانەکان هاوکاری دەکەن، بە هەواڵنێری ماڵپەڕی "ئیسلام ئانلاین"ی وت: "رای هەر زانایەک وەکو بیروڕایەک جێی رێزە. بەڵام شیاویەتی دەرکردنی فەتوا سەبارەت بەو بابەتانەی کە لە وڵاتی ئێمەدا روودەدەن، لە پلەی یەکەمدا بە خۆمانە. رەنگە دووری ئەوان لە شوێنەکە و تێنەگەیشتن لە دۆخەکە، ئەوان لە دەرکردنی فەتوا بە لارێدا دەبات." لە وەڵامی راگەیندراوی ئیخوان موسلمینی ئوردوندا لەسەر بایکۆتی فیقهی بەشداری لە ئەنجومەنی حکوومەتی کاتیی عێراق و پێویستی خەباتی چەکدارانە لە دژی هاوپەیمانان، بە راشکاوی تەواو و بێ رەچاوکردنی هاوبەشییە بنەڕەتییەکان کە لە باری هزرییەوە لەگەڵ ئەم حێزبە هەیەتی، راگەیەندراوە دەرچووەکەی بە ناخۆش ناوبرد و ئەوەی بە نیشانەی بێ ئاگایی ئەوان لە راستییە نکۆڵی لێنەکراوەکانی هەبوو لە عێراقدا هێنایە ئەژمێر.[٤٦] سەرەڕای ئەوە، ئەوان هەندێ باسی گرنگیان لەسەر نەبوونی ناکۆکی لە نێوان نەتەوەخوازیی و ئاییندا هەیە. لەم پێوەندییەدا، یەکێک لە کەسایەتییە بەرچاوەکانی ئەم حێزبە، ئەبووبەکر عەلی، لە بواری ناسیۆنالیزم و لە ئارادابوونی ئەوە لە بازنەی بیری کەسێکی موسڵماندا کە بەشێک لە دەستەبژێرە سیاسی و هزرییەکانی کوردستانی بە خۆوە سەرقاڵ کردووە، هەندێ باسی گرنگ و جێی تێڕامانی پێشکەش کردووە.

تایبەتمەندییە جیاوازەکانی ئەم حێزبە پێگەی جیاواز لە دیکەی حیزبە ئیسلامییەکانی کوردستانی پێ بەخشیوە. سەلاحەدین محەمەد بەها سکرتێری ئەم حێزبە یەکێک لە پێنج کەسایەتی کوردی ئامادەبوو لە ئەنجومەنی ٢٥ کەسی حکوومەتی راگواستنی عێراق بوو. عەبدوڕڕەحمان سدێق کەریم یەکێک لە رێبەرانی تری ئەم حێزبە وەزیری ژینگە لە کابینەی کاتی عێراقدا بوو. هەروەها لە کۆمیتەی نووسینی رەشنووسی یاسای بنەڕەتی عێراقدا کە ٢٥ کەس بوون، ٥ کەس لەوان کورد بوون کە یەکێک لەوانە ئەندامی یەکگرتووی ئیسلامی بوو. ئەم حێزبە هەموو خولێک نوێنەرانێکی لە پەرلەمانی عێراقدا هەبووە. لەو ساڵانەی دواییدا یەکگرتووی ئیسلامی چوارەمین حێزبی گەورە پاش PUK ، PDK و گۆڕان بووە.

بە کورتی، هەروەها کە نیک ئەنجام (٢٠٠٣) ئاماژەی کردووە، دەنگدانەوەی کار و کردەوەکانی ئەم حیزبە پیشانی دا کە یەکێک لە چارەسەرییەکانی راگرتنی بۆچوونە ئەوپەڕگیرە ئایینییەکان، کە قازانجێکیان بۆ مەعنەوییەت، ئاوەزمەندیی و پەرەپێدان و هاوسەنگی کۆمەڵگا نییە، سەرنجدان بە هەندێ جێگرەوەی خاوەن بۆچوونی نەرمونیان و گونجاو لەگەڵ دۆخی کۆمەڵگا و رۆژ، و پشتگیریی لەوانەیە.

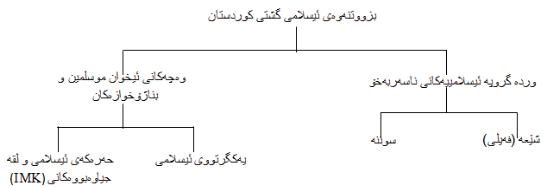

ج) هێڵکاری گشتی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشوور

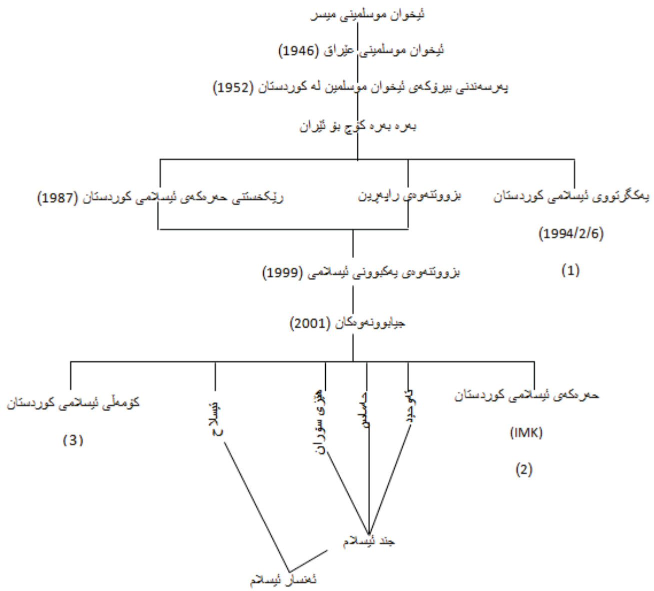

د) هێڵکاری مێژووی رەوتە ئیسلامییە سەرەکییەکان لە کوردستان و پێوەندی ئەوان لەگەڵ ئیخوان موسلمین (ژمارەکانی ١، ٢ و ٣ پاشماوەکانی ئەم بزووتنەوەن)

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی بزووتنەوە

بە بەراورد لەگەڵ بزووتنەوە هاوشێوەکان لە دیکەی وڵاتان، مێژووی بزووتنەوە ئیسلامییەکان لە عێراقدا تاڕادەیەک پیشاندەری ئاڵۆزیی زیاترە. ڕەوتە ئیسلامییەکانی سوننە، شێعە و کورد (سوننە و شێعە) لە سێ ناوچەدا هەبوون. ڕێخە سەرەکییەکانی بزووتنەوەی ئیسلامی لە عێراقدا بە گشتی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هۆکارانەی خوارەوە: کۆلۆنیالیزمی بەریتانیا (بەتایبەت لە روانگەی شێعەکانەوە)، داڕوخانی خەلافەتی عوسمانی (بەتایبەت لە روانگەی سوننەکانەوە) و سەرکوتی شێعەکان و بەشداری نەدانیان لە دەسەڵاتدا پاش ١٩٢٠. هەروەها، سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان دوو هۆکاری هەبووە: یەکەم، خەباتی ئیسلامی لە دژی حکوومەتی ناوەندیی لە ئاراستەی سڕینەوەی هەڵاواردنی نەتەوەیی و هەڵکردنی دادپەروەریی. دووەم، بەرەنگاربوونەوەی گەشەی ڕەوتە نائایینی و سێکیولارەکان لە ناوچە و حکوومەتی هەریمی کوردستان و کەواتە بووژاندنەوەی ئیسلام. لە بەراوردی بزووتنەوەکانی شێعە و سوننەدا، ئیخوان موسلمین کاریگەریی گرنگی لەسەر بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان هەبوو، بەو پێیەی کە لە کوردستاندا جەماوەری شێعەکان کەمترە. فەلسەفەی سەرەکی چالاکی زۆربەی حێزبە ئیسلامییەکانی سوننە و بیرۆکەی ئیسلامیزم لەم سەردەمەدا بە جۆرێ ئۆگری بۆ گەڕانەوەی سیستەمی خەلافەت بوو کە لە بەرانبەر هێزە سێکیولارەکاندا تێکچوو. هەر لەو ئاڕاستەیەدا، جێبەجێکردنی یاسای ئیسلامی بابەتی سەرەکی بزووتنەوەی ئیسلامی بە گشتی و ئەرکی سەرەکی ئەندامانی ئەوە بریتی لە بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانیش، بووە.

هەرچۆنێک بێت، هەلومەرجی جیاوازی کوردستان، بووە هۆی جیاوازیی نێوان ڕەوتە ئیسلامییەکانی ئەوێ لەگەڵ دیکەی ڕەوتە ئیسلامییەکانی عێراق: یەکەم، هەبوونی نەتەوەیەکی جیاواز و بزووتنەوەی ئازادیخوازی بەهێز و درێژخایەن بواری بۆ پەرەپێدانی ڕەوتە ئیسلامییەکانیش خۆش کرد. دووەم، گوشار لەسەر کوردەکان بە گوێرەی دیتران بەردەوامتر بوو. کەواتە، گەرچی تا کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٨٠ بزووتنەوەی ئیخوان موسلمینی کوردستان ڕێکخستنی جیاوازی ئەوتۆی نەبوو، پاش دەرچوون لە عێراق و بەتایبەت پاش کیمیایی بارانی هەڵەبجە واتە ناوەندیی چالاکی ئیخوان لە ساڵی ١٩٨٨ دا، بە کردەوە بەپێچەوانەی دیکەی گروپە سوننەکان بۆ بەرەوڕووبوونەوەی حکوومەتی بەعس، خۆیان ڕێکخست. سێهەم، بە پاڵپشتی نێودەوڵەتی لە ١٩٩١ دا کوردستان لە نۆرمی سیاسی زاڵ بە سەر عێراقدا دەرکەوتبوو کە بە کردەوە چالاکی سیاسی حێزبەکانی تر بێجگە بەعسی لە کار خستبوو. چوارەم، بەپێچەوانەی دیکەی بەشەکانی عێراق کە ناکۆکی زیاتر فیرقەیی و لە نێوان عەرەبە سوننە و شێعەکان دایە، لە کوردستان بە هۆی گەشەی سێکیولاریزم، حێزبە

ئیسلامییەکان بۆ رکابەرایەتی سیاسی لەگەڵ رەوتە چەپ و سێکیولارەکان و لە بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی و بووژاندنەوەی ئیسلام لە کوردستان هاتوونەتە گۆڕەپانی سیاسەتەوە.

هەبوونی رەوتی ئیسلامی کوردستان بەم بنەمایە پاساو دراوە کە هەموو پرسەکانی ئایین لە پێنج خاڵدا کورت دەکرێنەوە: ١- پاراستنی ئایین، ٢- پاراستنی گیانی مرۆڤ، ٣- پاراستنی رەگەز و وەچە، ٤- پاراستنی دارایی و ئابووریی و ٥- پاراستنی ئاوەز.[٤٧] بۆیە، ئەم گروپ و حیزبە ئیسلامییانە پاراستنی ئایین و پاراستنی مافی هاووڵاتییەتی و نەتەوەییان بە ئامانجی بەرنامەکانی خۆیان زانیوە. و وێرای کارتێکەریی بزووتنەوە ئیسلامییە گرنگەکان وەک ئیخوان موسلمین، کۆمەڵی ئیسلامی پاکستان و بزووتنەوەی وەهابییەت، و هەروەها پێوەندیی و هاوشێوەیی لەگەڵ بزووتنەوە و رەوتە ئیسلامییەکانی شێعە و سوننەی عێراق، هەندێ جیاوازیشیان لەگەڵیان هەبووە لە پێوەندی لەگەڵ مافی کورد، پرسە سیاسییەکان و دۆخی کوردستان. لەڕاستیدا، حیزبەکانی تر کێشەی نەتەوەییان نەبووە، بەڵام حیزبە ئیسلامییەکانی کوردستان لە باری سیاسیشەوە داواکاریی بەرابەری لەگەڵ دیکەی نەتەوە موسڵمانەکان بوون. پێویستە بگوترێت کە پێوەندیی ئەوان لەگەڵ دیکەی بزووتنەوە ئیسلامییەکانی دەرەوەی عێراق، زیاتر هزریی و ئایدۆلۆژیک بووە و پێوەندییان لەگەڵ رەوتە ئیسلامییەکانی عێراق بەتایبەت شێعەکان زیاتر سیاسی و لە ئاڕاستەی خەبات لە دژی رەژیمی بەعسدا بووە.

دەرەنجام

لێکدانەوەی حیزب و گروپە جیاوازەکان بە درێژایی مێژووی بزووتنەوەی ئیسلامی گشتی کوردستان، لەڕاستیدا سێ رەوتی جیاواز بە بیرۆکە و بۆچوونی تایبەتەوە پیشان دەدات:

١. **نەتەوەیی-ئایینییەکان؛** حیزبی یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان تاڕادەیەکی زۆر ئەم بۆچوونەی هەیە کە راهاتووترین گروپی ئیسلامییە لەگەڵ کۆمەڵگای مۆدێڕن و تاڕادەیەک دێمۆکراتیک. ئەم گروپە هەروەها کە ئاماژە کرا، بە بێ لقی چەکدارە و نەچووەتە ناو فازی چالاکی چەکدارانە. چالاکییەکەی زیاتر لە چوارچێوەی دامەزراوەکانی کۆمەڵگای شارستانیدا بووە. نوێنەری راستەقینەی ئیخوان موسلمین لە کوردستان و لە بەر کاریگەریی رێبەرانی سەرەتایی ئەوە بەتایبەت حەسەن بەننا بووە.[٤٨] تاکو ئێستا واپیشانیان داوە کە رێز دەگرن لە دیکەی هزر و بۆچوونەکانی کۆمەڵگا. بەپێچەوانەی دیکەی حیزبە ئیسلامییەکانی کوردستان، یەکگرتووی ئیسلامی داواکاریی ئەوەی هەیە کە لایەنگری

دێموکراسی و مــافی مــرۆڤە و لەگەڵیان رێدەکەوێت و رێبەرانی حێزبەکەش لە هێنانی یاســای دێموکراتیک بۆ وڵاتەکەیان، خۆیان بە خــاوەن رۆڵی سەرەکی دەزانــن. لە بــواری تیۆریکدا لە ئاڕاستەی پێوەندیی نێوان دامەزراوە و بیرە مۆدێڕنەکان وەک ناسیۆنالیزم و... لەگەڵ ئیسلام چالاکییان نواندووە. ئەم گروپە رازی بوون لەسەر هێرشی ئەمریکا بۆ سەر عێراق و لە حکوومەتی کاتیی عێراقیشدا بەشدارییان کرد. کەواتە سەرنجدانی نەتەوایەتی، دێموکراسی و رکابەرایەتی سیاسی ئـاشـتیخوازانە و حێزبی لەم لایەنە ئیسلامییەدا زیاتـر خۆی نـوانـدووە و پـرسە ئـایینییەکانیان لە چـوارچێوەی جیهادی بـانـگەواز و بـانـگخوازیدا هێناوەتە ئــاراوە. ئەمــانە لەسەر ئەو بــاوەڕەن کە بیرۆکە دێموکراتیکەکانی پشــتگیریکراو لەلایەن حێزبەوە راهـاتـوون لەگەڵ وانەکانی قـورئـان و نەریت، دوو سەرچـاوەی سەرەکی شەرێعەت.[٤٩]

٢. **بناژۆخوازە توندئاژۆوەکان؛** نموونەی بەرچاوی ئەم لایەنە گروپی ئەنسار ئیسلام بوو کە بەپێچەوانەی یەکگرتـووی ئیسلامی بیر و بـاوەڕەکانیان لە تـاڵیبانیزم و بیری وەهـابییەت و سەلەفییەت نـزیک بــوو. بە تەواوی ئەو ئەحکامەی کە تــاڵیبان لە ئەفـغانســتان جێبەجێی دەکرد، ئەمانەش جێبەجێیان دەکرد. ئەوان هەندێ جار وەک لقێکی قاعیدە دەناسران و بە تەواوی لە دژی مۆدێڕنیتە و وڵاتـانی رۆژئاوایی بوون. بەپێچەوانەی یەکگرتووی ئیسلامی، جیهادی چەکدارانەیان نەتەنیا لە دژی ئەمــریکییەکان بەڵکو لە دژی گــروپە سێکیولارەکانی کوردستان بە رەوا دەزانی. بۆیە سەرنجدانی پاراستنی ئایین بەپێی خوێندنەوەی خۆیان لە ئیسلام لەم گــروپەدا زیاتــر زاڵ بــبوو. پــاش ٢٠٠٣، کوردســتان تــاڕادەیەکی زۆر لە بــوونی راشکاوی وەها گروپگەلێک سڕدرایەوە.

٣. **بــناژۆخــوازانی نەریتی و میانەڕەو؛** ئەم رەوتە لە نێوان دوو شەبەنگی سەرەوەدایە و پاشماوەی حەرەکەی ئیسلامی کوردستان و حێزبی کۆمەڵی ئیسلامی لەبەردەگرێت. ئەمانە لە بەر کاریگەریی هەردوو رەوتی ئیخوان مـوسـلمین و سەلەفی خــوازیدا بــوون. لەلایەک نزیکن لە ئیخوان موسلمینی سەردەمی پاش حەسەن بەننا بەتایبەت سەید قوتب، بە جۆرێ کە رێبەرانی سەرەتــایی حەرەکەی ئیسلامی کوردســتان لە ئەنــدامــانی ئیخوانی عێراق، حێزبی ئیسلامی عێراق، بــوون. لەلایەکی تــرەوە، تــاڕادەیەک بەرەو سەلەفی خــوازیی و بەتـایبەت تـاڵیبانیزم راکێشراون و خـاوەن لقی چەکدار بـوون. هەرچۆنێک بێت، ئەمـانە نە وەک ئەنـسار ئیسلام تـونـدڕەو، و نە وەک یەکگرتـووی ئیسلامی لە چـوارچێوەی دامەزراوە

مەدەنییەکانــدا چــالاکی بەربڵاویان هەبــووە. ئەم گــروپــانەش بەرەو رکابەرایەتی حێزبی راکێشران.

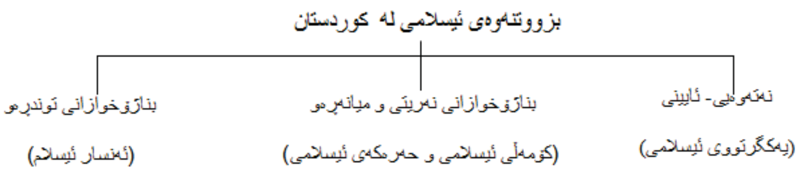

٥) بیرۆکەی حێزبە ئیسلامییەکان و پێوەندییان لەگەڵ نەتەوایەتی و رادیکالیزم

لە بەراوردی ئەم سێ رەوت و بیرۆکەدا، رەوتی نەتەوەیی-ئـــاییني بەپێی هەڵوێستە جیاواز و ئەرێنییەکانیان سەبــارەت بە پــرسە سیاسی-کۆمەڵایەتییەکان و تێگەیشتن لە هەلــومەرجی تایبەتی کوردستان لەگەڵ تایبەتمەندی کۆمەڵایەتی-سیاسی جیاواز، بە گوێرەی دوو رەوتەکەی تـر، پێگەیەکی بـاشـتری لە کۆمەڵگای کوردسـتانـدا هەبـووە و بیرۆکەی ئەوپەڕگیری تـاڕادەیەک پێگەی خۆی لە دەســت داوە. دەســتەبەرکردنی لەسەدێکی تـاڕادەیەک بەرز لە هەڵبژاردنەکانی ئەو دەیانەی دوایی لەلایەن حێزبی یەکگرتــووی ئیسلامییەوە، هەبــوونی پێگەی تـــاڕادەیەک باشی رەوتە نەتەوەیی و میانەڕەوەکان بە گوێرەی بناژۆخوازە نەریتی و توندئاژۆوەکان پیشان دەدات.

سەرچاوەکان:

---

[١] ئەم وتـارە یەکەم جـار بە زمـانی فـارسی لە گۆڤاری رۆژەڤ، بڵاوکراوەی خـوێندکارانی زانکۆی تـاران، ژمـارە ١٤، ١٥ و ١٦ سـاڵی ١٣٨٩ی هەتاوی (٢٠١٠)، لل. ١٩١-٢١٠ بڵاو کرایەوە. پاش هەندێ چاکسازیی وەشانی ئینگلیزییەکەشی لە بڵاڤۆکی توێژینەوە کوردییەکان، سەر بە بەشی تـوێژینەوە کوردییەکان، دێپارتمانی تـوێژینەوەکانی رۆژهەڵات، زانکۆی یاگیلۆنیەنی لەهستان، ژمـارە ٧-٨ سـاڵی ٢٠١٥، لل. ١٥-٣٧، بڵاو کرایەوە.

[٢] محمد باقر خرمشاد، **جزوە کلاسی درس «جنبشهای اسلامی قرن ٢٠» سطح کارشناسی ارشد**، دانشگاه علامە طباطبایی: دانشکدە حقوق و علوم سیاسی، بهار ٢٠٠٥/١٣٨٤.

[٣] بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانـە: حسن سیف زادە، **عـراق، سـاخـتـارهـا و فـرآیند گـرایشهای سیاسی**، چاپ اول (تهـران، چـاپ دایرە سفید، ١٣٧٩/٢٠٠٠)، ص ٦٩. هەڵبەت لەم پەرتـووکەدا جەمـاوەری کوردەکان ١٨٪ هێنراوە بەڵام ئـامـارە فەرمییەکانی دواتـر نـزیکەو ٢٠٪ پیشان دەدەن.

[٤] بڕوانە: رضا ناظمیان، **جریانهای سیاسی معاصر عراق**، (کرج: مؤسسە فرهنگی کتاب و عترت، ١٣٨١/٢٠٠٢)، ص. ٨٧.

[٥] هەر ئەوە، ل. ٩١.

[٦] هەر ئەوە، ل. ٣٨. و: ئیدریس سیوەیلی، **رەوتی ئیسلامی لە باشووری کوردستان (١٩٤٦–١٩٩١)**، چاپی دووەم، ٢٠٠٩.

[٧] Saeed Kakei, (2013) 'The Islamic Movement of Kurdistan: From conflict to cooperation.' Retrieved from http://www.ekurd.net/mismas/articles/misc2013/3/state6950.htm (last accessed January ١٣, ٢٠١٤).

[٨] ئیبراهیم مەردۆخی، کۆڕی «ئیسلام، سیاسەت، سێکیولاریزم»، **حەوتەنـامەی «رۆژهـەڵات»**، سـاڵی یەکەم، ژمـارە ١٤، ٢ی خەرمـانـانی ١٣٨٣ هەتاوی/٢٠٠٤، لل. ٩–٨. و: سیوەیلی، ٢٠٠٩.

[٩] Jamal, Hiwa (November 29, 2004). An Islamic Political Current in Iraqi Kurdistan. Retrieved from http://The tharwa project-file://D:\Docume~١\Admin~1\Locals~1\Temp\xkqw60tz.htm (last accessed 2005).

[١٠] مەردۆخی، ئەوەی پێشوو. و: سیوەیلی، ٢٠٠٩، ل. ٨٣.

[١١] Hiwa Jamal, op.cit.

[١٢] بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر ئەم وردە گروپانە، بڕوانە: ناظمیان، پیشین، صص. ٢٧٥–٢٦٩ و سیوەیلی، ٢٠٠٩، ل. ١١٢.

[١٣] مەردۆخی، ئەوەی پێشوو.

[١٤] Islamic Movement in Kurdistan

[١٥] هیوا نیک انـجام، «اتـحاد اسـلامی کردسـتان؛ اسـلام کردی در گـفتمانی مـتفاوت»، **مجـلە "روانـگە"**، سـال چـهارم، شـمارە ١٦، مهـر ١٣٨٢/٢٠٠٣، صص ٢٥–٢٣.

[١٦] Kakei, 2013.

[١٧] PDK (KDP): پارتی دێمۆکراتی کردستانی باشوور و PUK: حێزبی یەکیەتی نیشتمانی کوردستانی باشوور.

[١٨] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.

[١٩] Kakei, 2013.

[٢٠] «گزارش سازمان دیدەبان حقوق بشر از انصار الاسلام در کردستان عراق»، مترجم: عبدالباقی روشنی، **هفتە نامە "رۆژهەڵات"**، شمارە ٣، سال اول، ١٣ اسفند ١٣٨٢/٢٠٠٤، ص ٤.

[٢١] Kakei, 2013.

[٢٢] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.

[٢٣] Kakei, 2013.

[٢٤] محسن محمودی، «ئەنسارولئیسلام، گروپێکی تیروریستی یان پێڕەوانی ئیسلامی راستەقینە!»، **هفتە نامە «ئاسۆ»**، شمارە ٨٦، ٨ اسفند ١٣٨٣/٢٠٠٥.

[٢٥] محمودی، ١٣٨٣. و: Kakei, 2013.

[٢٦] «گزارش سازمان دیدەبان حقوق بشر ...»، عبدالقادر روشنی، ئەوەی پێشوو. و، مەردۆخی، ئەوەی پێشوو.

[٢٧] «گزارش سازمان دیدەبان حقوق بشر ...»، عبدالقادر روشنی، ئەوەی پێشوو.

[٢٨] هەر ئەوە.

[٢٩] هەر ئەوە.

[٣٠] Kurdish Islamic Movement (13 January, 2003). Media reports. Retrieved from http:// news.bbc.co.uk file://A:Lislamic-L.htm (last accessed April 2005).

[٣١] «کومـەڵ»، رۆژنـامەی سیاسی و ئـورگـانی حێزبی کۆمەڵی ئیسلامی کوردسـتان، ژمـارە ١، ٢/٦/٢٠٠١، ل ١. لە مـاڵپەڕی: <www.komall.org> (خاکەلێوەی ١٣٨٤ هەتاوی/٢٠٠٦).

[٣٢] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.

[٣٣] «هەواڵی ئـازادی مەلا عەلی بـاپیر»، مـاڵپەڕی کۆمەڵی ئیسلامی کوردسـتان (عەرەبی- کوردی): <http://www.komall.org> (خاکەلێوەی ١٣٨٤ هەتاوی/٢٠٠٦).

[٣٤] Kakei, 2013.

[٣٥] لەم پێوەندییەدا دەبێت ئاماژە بکرێت کە یەکێک لە ئەندامانی کۆمەڵ، فـازڵ قەرەداغی، لە سـاڵی ١٩٩٨ دا پەرتـووکێکی لە ژێر نـاوی "ئەفسانەی دێمۆکراسی" نووسیبوو.

[٣٦] Hiwa Jamal, op.cit.

[٣٧] ماڵپەڕی «کۆمەڵی ئیسلامی»: <www.komall.org> (خاکەلێوەی ١٣٨٤ هەتاوی/٢٠٠٦).

[٣٨] komalnews.net, 2014.

[٣٩] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.

[40] «هەواڵی گرتنی رێبەری بزووتنەوی ئیسلامی کوردستان» **ماڵپەڕی بی بی سی نیوز**، http://newssearch.bbc.co.uk/cgi-bin
(خاکەلێوەی ١٣٨٤ هەتاوی/٢٠٠٦).

[41] Kurdish Islamist Movement, op.cit.
[42] Kurdistan Islamic Union (KIU)
[43] Hiwa Jamal, op.cit.

[44] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.
[45] هەر ئەوە.
[46] هەر ئەوە.
[47] ئیمام شاتبی لە پەرتووکی «الموافقات» وتوویانە کە ئامانجەکانی ئیسلام جگە لەم پێنج بنەمایە نییە. گروپە کوردە ئیسلامییەکانیش کە زۆربەیان سوننەن زیاتر لەم بنەمایە پێڕەوی دەکەن. بڕوانە: مەردۆخی، ئەوەی پێشوو.
[48] هیوای میرزا سابیر لە ئەندامانی باڵای یەکگرتووی ئیسلامی وتوویە کە:«بەرنامەی ناوخۆیی راهاتووکراو لەلایەن حێزبەکەیەوە لەڕاستیدا بەپێی نووسراوەکانی بەننا، ئەحمەد راشید و دیکەی زانا ئیسلامییەکانە.»، بڕوانە: Jamal, op.cit.
[49] Hiwa Jamal, op.cit.

بەربەستەکانی ئیسلامی سیاسی لە کوردستانی باشووردا[1]

بە درێژایی سەدەی رابـــردوو رەوت و بـــزاڤە ئیسلامییەکان هەوڵەدای دیسان پێکهێنانەوەی دەوڵەت و خەلافەتی ئیسلامی بـــوون و لە بەرانـــبەر بـــزاڤی سێکیولاریستی و پەڕاوێزکەوتنی ئـــایین، هەمـــوو هەوڵەکانیان خســـتە گەڕ بۆ زاڵبوونەوە بەسەر هەمـــوو بـــوارە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی ژیندا. ئەم رەوتە هەمـــوو وڵات و کۆمەڵگا مـــوسڵمانەکانی لە ژێر نـــاوی جۆراوجۆردا گرتە بەر و لە هەندێ شوێندا سەرکەوت و لە هەندێکی تردا پێی خست. دیارە بە پێی کات و شـــوێن هۆکار و لەمـــپەڕەکانی سەرکەوتـــن یان پێخستنی جیاواز بـــوون. کەشی پێکهاتـوو کوردەواری و کۆمەڵگای کوردیشی خستە ژێر کاریگەریی خۆی و هەرێمی بـاشـووری کوردســـتانیش بە هۆی پێوەنـــدیی بە عێراق و وڵاتـــانی عەرەبییەوە هەر لە سەرەتـــاوە لە بەر تەوژمی ئەوەدا بووە، بەڵام یەک لەو شوێنانە بوو کە ئەو رەوتە نەیتوانی لەوێدا وەکو بزاڤێکی کۆمەڵایەتی سەرکەوێت و هەوڵە چەکدارانە و توندوتیژاویەکانیش بە شوێنێکی نەگەیاند. هەر بۆیە پـرسیارێک کە لە ئـارادا بـووە، ئەوەیە کە بەربەسـتەکانی ئیسلامی سیاسی و هۆکارەکانی سەرنەکەوتنی لە کوردسـتانـدا چی بـوون و بۆچی نەیتوانی ببێتە گـوتـاری زاڵ و پێی خسـت؟ گەرچی ئەو هەویرە ئاوی زۆری دەوێت، لەم وتارەدا بە کورتی ئاورێک دەدرێتەوە سەر لەمپەڕە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکان بەتایبەت گرنگترینیان. لەم ئاڕاستەیەدا گریمانەی وتارەکە ئەوەیە کە هەبوونی پرسی نەتەوەیی وەک سەرەکیترین کێشەی کوردستان و ژێرخانی کێشەکانی تر و پێشترێتی نەتەوەخـــوازیی و زاڵیەتی گـــوتـــاریی نەتەوەیی کە بـــاڵی کێشاوە بە سەر هەمـــوو بـوارەکانی تـردا، گـرنـگترین لەمـپەڕ لە بەرانـبەر زاڵبوونی گـوتـاری ئیسلامی سیاسی و دیکەی بیرۆکەو ئایدۆلۆژیاکاندا بووە. لە درێژەدا وێرای ئاماژە بە هەندێ لەو لەمپەڕ و هۆکارانە، زیاتر دەوری پرسی نەتەوەیی شی دەکرێتەوە.

پاساودارێتی و نەبوونی بۆشایی

لە پێوەنـدی لەگەڵ بەربەسـت و لەمـپەڕەکانی ئیسلامی سیاسی، ڕەنـگە هەنـدێ لایەنی تیۆری کۆمەڵناسی زانیاریی (ناسیاریی و مەعریفە)[٢] پیتەر بێرگەر لێرەدا یارمەتیدەر بن. لەو تیۆریەدا، هەنـدێ چەمک وەک دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکان و پێکهاتنیان، پـاسـاودان و پـاسـاونـوێنی، شەرعییەت و پێکهاتنی ئاستی هێمایین، ئامرازە ئاوەزییەکان دەبینرێن کە دەکرێ بۆ شیکاریی لێرەدا کەڵکیان لێوەرگیردرێت. لە ڕوانگەی بێرگەرەوە، هیچ بیرۆکەیەک ناچێتە ناو بۆشاییەوە، بەڵکو لە کۆمەڵگاکانـــدا بەرەوڕووی پێکهاتە و بیرۆکەکانی لە پێشدا هەبـــووی ئەو کۆمەڵگایانە دەبێتەوە و بارودۆخی ئەو کۆمەڵگایە لە وەرگرتن و پەرەسەندنی بیرۆکەی نـوێدا گرنـگایەتی هەیە.

لە مێتۆدۆلۆژی بێرگەردا، زانیاریی و ئـایین پێڕەوی دۆخ و هەڵکەوتی یاریزانـان لەم جیهانەدان. پێوەنـــدیی دوولایەنە لە نێوان هەڵکەوتە دەرەکییەکان و پێکهاتەی زەینی-زانیاریی هەیە کە کەس نـــاتـــوانێت لێی دەربـــاز بێت. ژین-جیهان ئـــاخێزگەی هەمـــوو واتـــاکان و نـــاسیارییە مـرۆییەکانە. پێکهاتە و بیچمبەنـدییە کۆمەڵایەتی-کەلەپـوورییەکانی پێشتر هەبـوو لە کۆمەڵگا ڕۆڵی زۆر دەگێڕن لە وەرگــرتـــن و نەگــرتنی بیرۆکەی نـــوێدا. هەر جۆرە ئـــاگـــاییەک تەنیا لە بارودۆخێکی کۆمەڵایەتی تایبەتدا پاساودارە. ئەو بارودۆخە لە ڕوانگەی بێرگەرەوە، پێکهاتەی پـاسـاونـوێنی (Plausibility Structure)یە. گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان هەمـوو کاتێک پێویستیان بە گۆڕانی پێکهاتەکانی پـاسـاونـوێنییە.[٣] ڕۆڵی پـاسـاودان ئەوەیە کە کارێک بکات دامەزراوە کۆمەڵایەتییە پێکهاتـــووەکان لە بـــاری بەرچـــاویی و کردەوەییەوە (عەینی) بەکاربهێنرێن و لە باری زەینییەوە پاساودار و قەبووڵکراو پیشان بدرێن.[٤]

هەرچەنـد بێرگەر ئەو تیۆریانەی لە شـوێنی تـر و بۆ شـت و مەبەسـتی تـر بۆ وێنە چـوونی مۆدێڕنیتە بۆ کۆمەڵگا نەریتییەکان بەکارهێنا، لێرەدا لە پێوەنـــدی لەگەڵ هـــاتنی ئیسلامی سیاسی لە واتـای سەردەمـدا و لە سەر بـنەمـای گیانی یەکیەتی ئـومـمەتی ئیسلام و لەبەرچـاو نەگـــرتنی جۆراوجۆریی، لێی کەڵك وەردەگیردرێت بەتـــایبەت لە سەر نەتەوەخـــوازیی و بـزووتـنەوەی ڕزگـاریخوازیی کە بەربـاسی ئەویش بـوون. بەپێی ئەو بیروڕایە لەو بـارودۆخەی کوردستاندا کە کێشەی سەرەکی پرسی کورد و مافی سیاسی بووە، هێزی ئیسلامی سیاسی کە وەک بیرۆکەیەکی دەرەکی بۆ کوردستان لەبەرچاو گیراوە، نەیتوانی پێکهاتەکانی پاساونوێنی کە بۆ بزووتنەوەی کوردی هەبووە و بارودۆخ ئەوەی ویستووە، بگۆڕێت. کوردبوون یەکێک لە بەســتێنە بەهێزەکان بـــووە بۆ واتـــابەخشین بە ژیانی تـــاکی کورد. هەروەهـــا پـــارێزەرانی

کەلەپووریی نەریتی بۆ بەرگیری لە گواستنەوەی بیرۆکەی نویٚ دەستیان داوەتە پەرچەکردار. لە بەرانـــبەر پـــرسی نەتەوەیی و کەلەپـــووریی ئـــایینی نەریتیدا، ئیسلامی سیاسی وەک هاوردەیەک تووشیاری قەیرانی پاساونوێنی بوو.

هەندیٚ لە بەربەستەکان

مەبەست لە ئایینی سیاسی ئەوەیە کە یاریزانانی ئایینی بە تەواوی دەچنە ناو بازنەی تایبەت بە بابەتە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکان و زۆربەی کات ئامانجی ئەم بیرۆکە پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی و دەســت بەسەرداگـرتنی دەسەڵاتە بۆ جێبەجیکردنی دەستێوەردانی هەمەلایەنە لە کۆمەڵگا و ژیانی تاکەکانیدا کە لە زۆربەی کۆمەڵگاکانی جیهانی سێهەمدا نەتەنیا لە نێو نەچووە بەڵکو پێوەنـدی لەگەڵ سیاسەت، هەرچەنـد کاتیش بێت، زیاتـر بـووە.[5] کوردستانی باشـوور لەو کۆمەڵگایانەیە کە بیرۆکەی ئیسلامی سیاسی نەیتوانی تێیدا زاڵ بێت. دیارە سەرهەڵدان و هـاتنی ئەو بیرۆکە بۆ کوردســتان، سەرهەڵدان لە بۆشـاییدا نەبـووە و لە پێشدا جـموجـوڵی هـزریی، سیاسی و کۆمەڵایەتی تـر لە کوردسـتانـدا هەبـووە کە ئەم بیرۆکە نـوێیە رووبەڕوویان بـووەتە. بۆیە هەنـدیٚ هۆکاری کۆمەڵایەتی-سیاسی لە بەرانـبەر زۆر پەرەسەنـدن و زاڵیەتی ئەو بیرۆکەدا وەک بەربەست بوون. بەپێی بارودۆخ و هەلومەرجی کۆمەڵگای کوردەواری، بە کورتی دەکریٚ بڵێین هەندیٚ لە بەربەستەکانی پەرەسەندنی ئیسلامی سیاسی بریتین لە:

١. هەبـوونی پـرسی کورد و بەهێزی نـاسیۆنـالیزمی کوردی و خەبـاتی نەتەوەیی دوور و درێژ (کە لە دواییدا زیاتر شی دەکرێتەوە).

٢. بەشێک لە مێژووی سیاسی کۆمەڵایەتی کورد لە ژێر کاریگەریی تەرێقەتـدا بـووە.[6] مـانەوەی میراتی ئەو جۆرە ئـــایینداریٚتییە و سیاسەتی نەتەوەیی-مەعـــنەوی قۆنـــاخی دووەمی خەبـاتی نەریتی کورد کە ئـایینی، بە واتـای هەبـوونی ئـامـانجی ئـایینی پەتی، نەبـوو و راهـاتــوویی هێزی کۆمەڵایەتی سەر بە ئـــایینی نەریتی کوردســـتان لەگەڵ هێزی سیاسی سێکیولار و جـاروبـار پێکهاتنی یەکگرتـوویی لە نێوان ئەوانەدا، وەک لەمـپەڕێک بـووە لە بەرانبەر ئیسلامی سیاسی سەردەمدا. بۆ وێنە بیٚ رێزی کردن بە قەبری شێخەکان لە تەوێڵە کاریگەریی هەبـوو لەسەر بەرگیری لە ئیسلامی سیاسی تـونـدڕەو و بـووە هۆی پێکهاتنی یەکگرتووییەک لە نێوان هێزی سێکیولار و ئیسلامی نەریتیدا. بۆیە لەم سەردەمەشـدا وەک

سەردەمی زاڵیەتی سیاسەتی مەعـــنەوی، جۆرێ رێککەوتـــن لە نێوان هێزی سێکیولار و ئیسلامی نەریتیدا هەبووە.

٣. بە فەرمی نەنـاسینی مـافی نەتەوەیی کورد لەلایەن حێزبە ئیسلامییەکانەوە وەک حێزبی ئیسلامی عێراق و لە ئـاکامـدا هەڵگیرسـانی هەسـتی نەتەوەیی لە نـاو بـزاڤی ئیسلامی کوردستان بۆخۆی، وەک بەربەستێک و رێگرێک بوو لە بەرانبەر تەوژمی ئیسلامی سیاسیدا. ئیسلامی سیاسی نە دانی بە مـافی کورد نـا و نە بە کردەوە بەرنـامەیەکی بۆ چـارەسەریی کێشەی کورد وەک دیکەی نەتەوە مـوسڵمانەکان هەبـوو. بۆیە روانـگەی سیاسی نـاسیۆنـالیزمی کوردی و حێزبە کوردییەکان بـاڵی کێشابـوو بەسەر بەشێکی گـرنـگ لە ئەنـدامـانی سەر بە حێزبە ئیسلامییەکان و بەرەو ئەو روانـگەیە رایانی دەکێشا و لەم نێوانەشـدا گـرنگی نەدان بەم مـافە لەلایەن هێزە ئیسلامییەکانەوە خۆی بـووە کاتـالیزۆری پێکهاتنی کەلێنی نێوان هێزی ئیسلامی کوردی و عەرەبی و قـورسی ئەو راکێشانە بەرەو بازنەی سیاسەتی نەتەوەیی و کەمکردنەوەی خەستی توندڕەویی.

٤. ئیسلامی سیاسی بە هۆی دەستێوەردانی لە هەموو بوارە کۆمەڵایەتییەکاندا، هۆی گرژی و توندوتیژی کۆمەڵایەتییە و بە راشکاوی لە دژی هەندێ بواری کەلەپووریی و کۆمەڵایەتییە. چـوونی بەشێک لە لایەنە ئیسلامییەکان بەرەو تـونـدڕەویی و رووبەرووبـوونەوە لەگەڵ بەشێک لە کەلەپووریی خەڵکی کورد و هەروەها بیری سێکیولار بووە هۆی پێکهاتنی جۆرێ خۆڕاگـری و تـرس لە نـاو خەڵک لە بەرانـبەریدا کە خۆی وەک بەربەسـتێک کاری کردووە. کەچی بەپێچەوانەی ئیسلامی سیاسی و تـونـدڕەو، ئـایینداریێتی هێوری نەریتی کوردسـتان بە جۆرێ راهـاتـووتـر بـووە لەگەڵ کەلەپـووریی کورد.[٧] بۆ وێنە لە نـاو کوردان و بە پێی مەزهەبی شافیعی، ریش تـراشین کێشەیەکی ئـایینی قـورس نەبـووە یان جلوبەرگی ژنـانی کورد کێشەدار نەبـووە. کەچی "جند ئیسلام" لە ٢٠٠١ دا دانـانی ریشی بۆ هەمـوو پیاوان یان لەسەر کردنی چـارشێو و بـاڵاپۆشی بۆ ژنـان بە جێی جـلی کوردی و نەریتی و تـاڕادەیەک کراوەتری کردبوو بە زۆرەملێ.[٨]

٥. پـاش کزبـوونی قۆنـاخی خەبـاتی نەریتی و سەرهەڵدانی خەبـاتی مۆدێرن و حێزبی، سیاسەتی زاڵ بە سەر کوردسـتانـدا سیاسەتی سێکیولار بـووە. بە پێکهاتنی گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی، زاڵیەتی حێزبە سێکیولارەکان بە سەر کەشی سیاسی کوردسـتانـدا، دەرەتـانی چـالاکی ئـایینی بەرتەسکتر کردبـووەوە. بە خۆ نـاسـانـدن وەکو ئـاڵاهەڵگرانی سەرەکی بەدواداچوونی پرسی نەتەوەیی وەک سەرەکیترین پرسی کوردستان و پێشەنگانی خەباتی

نەتەوەیی-سیاسی، شەرعییەتی خۆیان پــتەوتــر کردبــووە. کەواتە دەسەڵاتی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئەمــان بەهێزتــر بــوو و ئەمە وەک بەربەســتێک بــوو لە بەرانــبەر گەیشتن بە دەسەڵاتی لایەنە ئـایینییەکان. لە کاتی رزگـاربـوونی بـاشـووری کوردسـتانیشەوە، هەبـوونی سیستەمی سیاسی سێکیولار کە بڕوای بە ئـازادی دیکەی پێکهاتە ئـایینیەکان هەبــووە، لە تەشەنەی زیاتــری وەهــا بیرۆکەیەک بەرگیری کردووە. چــالاکی روونــاکبیرانی سێکیولار و ئـازادی و دەسەڵاتی راگەیەنەش لەو دەرەتـانە سێکیولارەدا بۆخۆی کاریگەریی هەبــووە لە ئاگاکردنەوەی خەڵک و بەرگیری لە برەوی بیری توندوتیژاوی.

٦. هەروەها ملدان بە یاری دیمۆکراتیک و بەشداریی لە هەڵبژاردنەکان لەلایەن بەشێکی زۆر لە هێزی ئیسلامی کوردستان و هاوکات لاواز دەرکەوتنیان لە گۆڕەپانی سیاسەتدا، کاریگەریی هەبـــوو لەسەر راگیرکردنی ئیسلامی سیاسی. یەکێک لە رێگاکانی راگیرکردن و کۆنترۆڵی دژبەرانی سیاسی و تــونــدڕەوان، بەشــداریی دان و تــلانــدن و تێوەگــلانیان لە گۆڕەپــانی سیاسەتی کردەوەییدایە تــاکو خۆشیان بە کردەوە تــووش و بەشــداریی کێشەکان بــن و بەتەنیا و بە بێ ئـاگایی لە کێشەکان و پشت پەردەی سیاسەت، کاریان رەخنە و خۆ شیرین کردنی روونـاکبیرانە نەبێت. وێرای نـاشـارەزایی و نەبـوونی ئەزمـوونی سیاسی مۆدێرن و حێزبـایەتی بە شێوەی مۆدیرن و لە ئـاکامـدا لاواز دەرکەوتن لە هەڵبژاردنەکانـدا، بەشـداریی لایەنە ئیسلامییەکان لە حکوومەتـدا و ئـاگـاداربـوونەوە لەسەر بـنەمـا سەرەکییەکانی پـرسی کورد و سیاسەتی پێوەنـدیدار، ئەوانەی لە کەوتــنە داوی ئیسلامی سیاسی تۆخ پــاراسـت و شەرعییەتی زیاتریشی بە حکوومەتی کوردی بەخشی. لەلایەکی تریشەوە، ئەم رێکەوتنە لە خۆیدا بــووە هۆی دووری بەشی زۆری ئیسلامییەکان لەو بەشە بــچووکەی هێزی ئیسلامی تــونــدڕەوی دژە حکوومەتی کوردی و دەرەنــجام لاوازی و سەرنەکەوتنی ئەوان کە خۆیان تـــاودابـــوو بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی و لە نێوبـــردنی هێزە سێکیولارەکان. لەم نێوانەشـدا، پــاڵپشتی حکوومەت لە زانـایانی ئـایینی و تەرخـانکردنی بۆدجە بۆ کاروبـاری ئـایینی لە رێگای وەزارەتی ئەوقـاف و دەرگیربـوونیان لەگەڵ بەشێک لە حکوومەت، لەسەر خۆپارێزی زانایان لە توندڕەوی، کاریگەریی هەبووە.

٧. پەرەسەندنی کەشی جیهانی دژە تیرۆر و گروپە توندڕەوە ئیسلامییەکان لە پاش ٢٠٠١ کە لە خۆیدا پاڵپشتێک بووە بۆ سیاسەتی سێکیولاری حکوومەتی هەرێم، بەربەستێکی گرنگی تر بوو لە بەرانبەر پەرەسەندنی ئیسلامی سیاسیدا. ئەم کەشە بە جۆرێ بووە هۆی تۆقـاندنی هێزە ئیسلامییەکان و هەوڵیان بۆ خۆ بە دوور زانین لە تــونــدوتیژیی و ئیدانەکردنی ئەوە.

لەم ئـاسـتـەدا حکوومەتی هەرێم کەوتە بەرەی هێزی جیهانی دژە تیرۆر و هەر لەو کاتەشـدا هەنـــدێ کردەوەی تێرۆریستی لە کوردســـتان، پـــاســـاو و دەرەتـــانی بۆ حکوومەت لەبۆ بەرەنـگاربـوونەوەی ئیسلامی تـونـدڕەو پێکهێنا و هەلی زیاتـری رەخـسانـد بۆ راگیرکردن و دامرکاندنیان.

لەو بابەتانەی سەرەوە پـرسی نەتەوەیی و نـاسیۆنـالیزمی کوردی بە گرنـگترین لەمپەڕ و خاڵی ناوەندیی دەزانرێت کە ئەو بابەتەکانی تریش لەگەڵی لە پێوەندیدا بوون. بۆیە لە درێژەدا زیاتر شرۆڤە دەکرێت.

پرسی نەتەوەیی و نەتەوەخوازیی؛ گرنگترین بەربەستی ئیسلامی سیاسی

هەبــوونی پــرسی نەتەوەیی و بــزووتــنەوەی نەتەوەخــوازیی، لەمــپەڕی سەرەکی لە بەردەم ئیسلامی سیاسیدا بـووە و لە پەنـایدا بـابەتەکانی تـر لە دەور ئەو پـرسەدا رۆڵیان گێڕاوە. دیارە گەر کوردیش دەوڵەتی هەبایە و کێشەی سیاسی-نەتەوەیی نەبوایە، ئەگەری ئەوە زیاتر بوو کە وەک وڵاتێکی زۆرینە مـوسڵمان بکەوێتە بەر پەلامـاری زیاتـر و زاڵیەتی ئەو بیرۆکە. ئەوەی تـاکو ئێستا ئـایدۆلۆژیە جیاوازەکانی پێکەوە گـرێ داوە ئەو پـرسەیە. لە نەبـوونی ئەوەدا دەبـوو کە شەڕی ئادیۆلۆژییەکان؛ لیبراڵ، چەپ و ئیسلامی، دەیتوانی بەرچاوتر بێت. ئەگەرچی ناکۆکی و دژایەتی هەبـووە بەڵام بە هۆی زەقـبوونی کێشەی نەتەوەیی، بە ئـاسـتێ نەگەیشتبوو کە ببێتە هۆی زاڵیەتی یەک لەوانە بەتەنیا بۆ وێنە ئیسلامی سیاسی. هەروەها، وەک ئاماژە کرا ئیسلامی سیاسی بەرنـامەیەکی بۆ ئەو پـرسە نەبـوو و لە دەوری تێزی یەک ئـومـمەتی دەسـووڕایەوە و لە بەرانـبەر کوردا ئیسلامـخوازەکان سەر زار و بـن زاریان یەک ئـومـمەتی و مـوسڵمان بـوون بـوو، کەچی عەرەبەکان بۆخۆیان بە دەیان دەوڵەتیان هەبـوو. ئەوە لە کاتێکدایە کە کێشەی سەرەکی کورد پرسی نەتەوەیی و نەبوونی مافی سیاسی و بەرابەری لەگەڵ دیکەی نەتەوەکان بوو. بۆیە هەبوونی ئەو پرسە و نەتەوەخوازیی، لە خۆیدا تاکو ئێستا بەربەستێکی باش بووە.

پـــاســـاودارێتی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی سەر بە لایەنی نەتەوەیی و ئیسلامی نەریتی، بەهێزتر و خاوەن مێژووی زیاتر بوون و پرسی کورد زیاتر یەکیەتی، کە ئامانجی پاساودەران بـووە، پێکهێناوە. هەروەهـا شەرعییەتی سیستەمی دامەزراوەیی گـرنـگە کە بە هۆی بـوونی پـــرسی کورد، نەتەوەخـــوازیی شەرعییەتی زیاتـــر و لە پێشترێتیدا بـــووە. پـــاســـاودانی نەتەوەخـوازیی لە ئـاسـتی هێماییـن (سەمـبولیک)دا بەهێز بـووە و گشـتییەتییەکی هێماییـنی

پێکهێناوە. شێوەکانی پاساودان ئامرازە ئاوەزییەکانی پاراستنی هەرێمی هێماییین[٩]، کە لە هەرێمی هێماییینی کوردی پارێزگاریی کردووە. هەر لەم پێوەندییەدا، سەرکەوتنی پاساودان گرێدراوی دەسەڵاتە و لە ئاستی کوردستاندا شێوازەکانی پاساوی هێزە نەتەوەخوازەکان بەهێزتر لە ئیسلامی سیاسی بووە. هەروەها رێکخراوی کۆمەڵایەتی و بەتایبەت سیاسی بۆ پاراستنی هەرێم و بازنەی کۆمەڵایەتی لە نێو هێزی ناسیۆنالیستدا بەهێزتر و بە ئەزموونتر بووە. هەرچۆنێک بێت پاساودارێتی پرسی نەتەوەیی کورد هێند بەهێز بووە کە زاڵ بووە و وەک لەمپەرێکی لێکردووە لە بەرانبەر بیرۆکەکانی تردا. ئیسلامی سیاسی تەنانەت لەو شوێنانەشدا بەرگری مافی کوردی کردووە بە هۆی هەڵگرتنی هەندێ لایەنی تر کە زاڵ بوون بەسەریدا و بە گوێرەی پرسی کورد نەرێنی بوون، نەیتوانی پاساودارێتی ئەوتۆ دەستەبەر بکات. لەم نێوانەدا پاساودەرانی سێکیولار و خاوەن ئایینی نەریتی شۆڕشی کوردی و بزووتنەوەی نەتەوەخوازیی لە ناو کوردا بەهێزتر و پاڵپشت و پێکهێنەری شوناسی کوردی هاوبەش بوون و رێزیان لە هەموو پێکهاتەیەکی کوردی-ئایینی گرتووە. کەچی ئیسلامی سیاسی مەترسی بووە بۆ سەر بەشگەلێک لە هەڵگرانی ئەم شوناسە بۆ وێنە سێکیولار و کوردە ناموسڵمانەکان.

لە پێوەندی لەگەڵ پرسی نەتەوەییدا، نەتەوەخوازیی کاریگەرترین شێوازیی دژکردەوەی ئایدۆلۆژیک بۆ رەوتی ئیسلامی سیاسی لە کوردستاندا بووە. بە وتەی بێرگەر نەتەوەخوازیی خۆی بە شوناسە سیاسییە کۆنەکانەوە دەلکێنێت و هاسانتر لەگەڵ نەریتە کۆنەکاندا پێوەند دەدرێت. نەتەوایەتی بە کۆ و تەنانەت تاک شوناس دەبەخشێت. هێما نەتەوەییەکان لە دۆخی خەبات بۆ سەربەخۆیی سیاسی و رزگاریی لە زاڵیەتی و تەشەنەی بێگانە، رۆڵی بەرچاویان هەبووە و هۆی یەکخستنی سیاسی گرووپە جۆراوجۆرەکان بوون.[١٠] لەم پێوەندییەدا، بۆ کوردستان ئیسلامی نەریتی کۆنتر و راهاتووتر بوو تا ئیسلامی سیاسی نوێ کە لە بەرانبەر ئەم رەوتەدا و راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە ئاڕاستەی زاڵبوونەوەی بێگانەدا بوو یان وەها راڤەیەکی لێکرا.

لە نموونەکانی پێوەندیی ئیسلامی نەریتی و ناسیۆنالیزمی کوردی دەکرێ بە پێکهاتنی بەرەی یەکگرتووی دوو رێکخراوی "پارتی نیشتمانی کوردی" و "پارتی ئیسلامی کوردی" لە پاش قۆڵبەست کردنی شێخ مەحموودی حەفید ئاماژە بکرێت کە لە بەرانبەر ئینگلیزدا بە مەرجی سەربەخۆیی کوردستان حەزیان لە پێوەندی لەگەڵ تورکان هەبوو. یان مەبەست لە دامەزرانی "حیزبی ئیسلامی کورد" لە ١٩٣٤ دا لەلایەن عەبدوڵڵا بەگ و محەمەد سەعید بەگی جاف،

بەدیهاتنی داوا و مافەکانی کورد بووە کە بە ئاگاداری لەسەر تەشەنەی ئایین لە کوردستاندا بۆ کۆکردنەوەی خەڵکی لە دەور خۆ وشەی "ئیسلامی"یان لێ زێدە کردووە. هەروەهـــا دوای هەڵگیرســانی شۆڕشی ئەیلول (١٩٦١) و پــاش هـاتــنە سەرکاری بەعسییەکان لە (١٩٦٨)دا، شێخ عـوسـمان عەبـدولـعەزیز لە سەردانی مەلا مستـەفـا بـارزانیدا پێشنیاری دامەزرانـدنی یەکیەتی زانایانی ئایینی بۆ بەشداری و بە دەمەوەچوونی شۆڕشی کورد، دەکات.[١١]

لە قۆناخی دواتریشدا، ناسیۆنالیزم و نەتەوەخـوازیی لایەنی ئیسلامخوازانی کورد و ئەوەی کە وێرای ئیسلامی بـــوون شـــونـــاسی کوردییان لاگـــرنـــگ بـــووە، خۆی لە ئیسلامێکی سیاسی فرەخەست بەرگیری کردووە و جۆرێ هۆی قەڵشت لە نێوان بەرەی ئیسلامی کوردی و ناکوردی واتە نەتەوەکانی تـر بـووە کە کێشەی نەتەوەییان نەبـووە. لەم پێوەنـدیەیدا، وێرای هەڵوێستی رەوتی ئیسلامی کورد لە بەرانـبەر رووداو و گۆڕانکارییەکانی جیهانی ئیسلامی، رەوتی ئیخوان موسلمین پشتگیریی لە دۆزی کورد نەکرد و گرنگی پێنەدا. بیری عەرەبچییەتی بە سەر ئیخوان مـــوســـلمین و نـــوێنەرەکەیان لە عێراق واتە حێزبی ئیسلامی عێراق زاڵ بـــوو و لە سەر هەڵوێستیان بەرانبەر کورد کاریگەر بوو و لەو وڵاتەدا لە بەرانبەر پرسی کوردا بێدەنگ بوون. بۆ وێنە لە مـاوەی چەنـد سـاڵی شۆڕشی ئەیلولـدا هەڵوێستیان لەسەر کێشەی کورد دەرنەبڕی.[١٢] ئیسلامییە عەرەبەکان کە کێشەی نەتەوەییان نەبـوو و هەمـوو هەوڵیان بۆ ئیسلامەتییەک بـوو کە پـاڵپشتی عەرەبچییەتی بـوو، نەیانـدەتـوانی لە کێشەی کورد تێبگەن یان گـوێیان لێدەخنی. ئەمانە بووە هۆی هەڵوێستی خودی ئیسلامییە کوردەکانی سەر بەوان.

هەر لە سەرەتـای سەرهەڵدانی بـزووتـنەوەی ئیسلامی لە کوردسـتانـدا، وەهـا قەڵشتێک پێکهات. سەرهەڵدانی رەوتێکی ئیسلامی جیاواز و بە نـاوی کوردەوە لە نـاو حێزبی ئیسلامی عێراقـدا و پاشان پێکهاتنی بزووووتنەوەی ئیسلامی کوردستان لە سەرەتاکانی ١٩٨٠ دا لەلایەن هەندێ لاوی کورد و زانـایانی ئـایینی کوردسـتانەوە، بە هۆی روانـگەی نـاسیۆنـالیستی کوردی بۆ بە فەرمی نـاسینی مـافەکانی نەتەوەی کورد لە حکوومەتی ئیسلامی پـاش بەعسی عێراق و دژایەتی ئەوە لەگەڵ ئـایدۆلۆژیای یەکیەتی ئیسلامی و پـان عەرەبی ئیخوان مـوسـلمین، بـواری بۆ قەڵشت لە حێزبی ئیسلامیدا پێکهێنا.[١٣]

تەنـانەت ئەم هەسـتە نەتەوەخـوازییە لە نـاو ئیسلامییەکانـدا و دیتنی زەبـر لە دژی کوردان و هەبـوونی نـادادپەروەریی و گـرنگی نەدان بە کێشەی کورد، بـووە هۆی رۆشـتنی بـزووتـنەوەی ئیسلامی و بەشێک لە رەوتی ئیسلامی کوردســـتان بەرەو چەکداریی، کە ئیخوان و حیزبی ئیسلامی عێراق بە توندی لە دژی پێوەندیی بزووتنەوەی ئیسلامی باشووری کوردستان لەگەڵ

گــروپە چەکدارەکان بــوون. هەرچۆنێک بێت، ئەم نەتەوەخــوازیەش کاریگەریی هەبــوو لە نـزیکبوونەوەی رەوتی ئیسلامی لە رەوتە نـاسیۆنـالیستە سێکیولارەکان و پێوەنـدی لەگەڵیان و هــاوکات دوورییان لە ئیخوان و کەمکردنەوەی خەســتیی ئیسلامی سیاسی. هەر لە سەرەتــای راگەیانـدنیەوە، بـزووتـنەوەی ئیسلامی لەگەڵ یەکێتی نیشتمانی کوردسـتان، پـارتی دێمۆکراتی کوردستان، حێزبی سۆسیالیستی کوردستان دانوستانی هەبووە و زۆربەی کات پێوەندییان لە ئاستێکی باشدا بووە.[١٤]

ئەو باس و نموونانەی سەرەوە، بە گشتی پیشانـدەری پاساودارێتی، شەرعییەت و گشتییەتی هێماییی پـرسی کورد و نەتەوەخـوازیی کوردی وەک لەمپەڕ و بەربەستێک لە بەرانبەر زاڵیەتی و گەشەی هەمەلایەنەی ئیسلامی سیاسیدا بووە.

دەرەنجام

گەرچی کورد هێشتا خێڵخانەی بەهێزتـرە، بەڵام وەک نەتەوە خەیاڵخانەشی ئەوەنـدە لاواز نییە کە ئیسلامی سیاسی بە سەریدا زاڵ ببێت، ئەویش لە کاتێکدا کە پــرسی نەتەوەیی گـرنــگترین پـرسی کوردسـتان بـووە و بە کردەوە ئیسلامی سیاسی نە تەنیا هەڵگری چـارەسەریی نەبـووە بەڵکو لە بەرانـبەر هەنـدێ لە کۆڵەکەکانی پێکهێنەری نەتەوەی کورد واتە کەلەپـووریی کوردیدا هەڵکەوتـووە. بۆیە بەپێی تیۆری بێرگەر پێکهاتنی وێنا و پـاسـاودارێتی بەهێزی نـاسیۆنـالیزمی کوردی لەسەر بـنەمـای پـرسی کورد و پێوەنـدیی و راهـاتـوویی بـزاڤی نەتەوەخـوازیی لەگەڵ بیرۆکە و پێکهاتەکانی کۆمەڵگای کوردی بەربەستی بەهێز لە بەرانـبەر ئیسلامی سیاسیدا بـووە. ئیسلامی سیاسی وەک بیرۆکەیەکی دەرەکی نەگـواسـترابـووە نــاو بۆشــایی، بەڵکو بیرۆکە و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی بەهێزتـر و پـاسـاودارتـر لەو لە کۆمەڵگادا هەبـوون و بە هۆی ئەوەی کە نەیتوانی لە هێزی پـاسـاودارێتی ئەوان کەم کاتەوە لە کوردسـتانـدا زۆر پەرەی نەسەنـد و زاڵ نەبوو. کەواتە دۆخی کوردستان دۆخێکی جیاواز بـووە و پەرۆشی نەتەوەیی خەڵکەکەی زیاتـر لە پەرۆشی ئایینی بـووە، شتێ کە ئیسلامی سیاسی تـاوەکو ئیستاش سەرنجی ئەوتۆی نەداوە و نموونەشی هەڵسوکەوتی حکوومەتی ئێران، وەک نموونەی بە دەسەڵات گەیشتووی ئیسلامی سیاسی، لەگەڵ کورد بووە کە بچووکترین مافی ئەو نەتەوەی لەبەرچاو نەگرتووە. هەرچۆنێک بێت، بەردەوامی پــرسی کورد و بەهێزیی بـزووتــنەوەی نەتەوەخــوازیی بە هۆی نــابەرابەریی لەگەڵ نەتەوەکانی تر بەتایبەت خاوەن دەوڵەت نەبوون، بەربەستی سەرەکی ئیسلامی سیاسی لە باشووری کوردستاندا بووە. لە داهاتووشدا و بە چارەسەر بوونی ئەم پرسە، ئەوەی دەتوانێت

بەربەستی بێت بوونی حکوومەتێکی کارامەی سێکیولار-دیمۆکراتیک، پێکهاتنی کۆمەڵگایەکی مەدەنی بەهێز، و بوونی هاوولاتییانی ئاگا و خاوەن کەلەپووریی سیاسی چالاک و بەشدارانەیە.

✦

سەرچاوەکان:

[١] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی ٢٨/٠٣/٢٠١٧، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:
http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=37767&T=

[٢] The Sociology of knowledge

[٣] پیتر برگر، بریجیت برگر، هانسفرید کلنر، **ذهن بی خانمان (نوسازی و آگاهی)**، ترجمه: محمد ساوجی، تهران: نشر نی، ١٣٨١، ص ٢٩ و ١٥٦.

[٤] برگر، پیتر و لاکمن، توماس، **ساخت اجتماعی واقعیت**، فریبرز مجیدی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، ١٣٧٥، ص ١٢٩.

[٥] بڕوانن: وتاری "کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر ڕەوتی مەکتەب قورئان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.

[٦] لەم بوارەدا، بڕوانن: وتاری "سیاسەتی مەعنەوی لە خەباتی کوردستاندا"، هەر لەم پەرتووکەدا.

[٧] لەم بوارەدا، بڕوانن: وتاری "کاریگەرییەکانی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا"، هەر لەم پەرتووکەدا.

[٨] The Report of Human Right Watch on Ansar al-Islam in Iraqi Kurdistan (2002). Retrieved from: http://www.hrw.org/legacy/ backgrounder/mena/ansarbk020503.htm (last accessed January 13, 2014).

[٩] لەم بوارەدا، بڕوانن: برگر و لاکمن، ١٣٧٥، ص ١٤٩.

[١٠] برگر و دیگران، ١٣٨١، صص ١٦٦-١٦٧.

[١١] ئیدریس سیوەیلی، **ڕەوتی ئیسلامی لە باشووری کوردستان (١٩٤٦-١٩٩١)**، چاپی دووەم، ٢٠٠٩، ل. ٢٢ و ٢٤ ٦٢.

[١٢] هەر ئەوەی پێشوو، ل. ٦٤ و ٧٩ و ٨٠.

[١٣] لەم بوارەدا، بڕوانن: وتاری "لێکدانەوەی ڕەوتی پێکهاتن و گۆڕانکاریی ناوخۆیی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشوور"، هەر لەم پەرتووکەدا.

[١٤] سیوەیلی، ٢٠٠٩، ل. ١٣٠ و ٢٠٥.

ئایین و شوناسی سیاسی لە کوردستاندا[1]

چەمکی شوناس/ناسێنە (Identity) پێوەندیی بە کێیەتی و چییەتی تاک و کۆمەڵەوە هەیە. واتای شوناس لە لێکچوون و هەستی یەکبوون لەگەڵ دیکەی کەساندا دەبینرێت. پێناسەی سەرەکی شوناس، پێوەندیی بە ناسینەوە هەیە، و کۆمەڵێک نیشانە و شوێنەواری ماددی، کەلەپووریی و دەروونیی و پێوەندیدار بە ژینە کە دەبێتە هۆی ناسینەوەی تاک لە تاک، گروپ لە گروپ یان کەلەپوور لە کەلەپوور.[2] شوناس، هەستی پێوەندیی بە هەندێ ناووک و شوێنەوارە کە لە پێشدا هەبوون و واتا دەدەن بە تاک و هەبوونێتییەکەی. و لە بەرانبەردا، دەبێتە هۆی جیاوازیی ئەو لەگەڵ کەسانێکی تر کە خاوەن سەرچاوەی واتابەخشی جیاوازن. کەواتە، لایەنی دیکەی شوناس جیاوازییە. جیاوازییەک کە تاڕادەیەک نەگۆڕ و بەردەوامە.[3] لە کاتی قسە لەسەر شوناسی تاکێک یان گروپێک، هاوشێوەتی بەکۆمەڵ و تۆکمەیی کەسایەتی و تاکەکەسی دێتە بەرچاو و لە کاتی بەراوردی نێوان گروپە جۆراوجۆرەکان، جیاوازییەکانی نێوان ئەوانەیە کە زەق دەبنەوە. شوناسە بەکۆمەڵەکان بە ژیانی تاک و کۆمەڵایەتی کۆمەڵێک لە تاکەکان واتا دەبەخشن، و دەبنە هۆی هەوڵ و تێکۆشانی زۆر بە شێوازی ئاشتیخوازانە یان هەندێ جار توندوتیژاویانە بۆ گەیشتن بە ئاوات و ئامانجە دیاریکراوەکانیان. شوناسی نەتەوەیی، نیشتمانی، ئایینی و پێوەندیدار بە رەگەز لە جۆرەکانی شوناسی بەکۆمەڵن.

شوناسی کۆمەڵایەتی جگە لە لایەنی هەستیاریی، سۆزداریی و رەنگە ناوێژئاگای ئەوە، بابەتێکی ئاگایانەشە. هەر تاکێک دەتوانێت بە شێوەی هاوکات چەندین جۆر شوناس وەرگرێت و ئاگایانە لە چەندین گروپی جیاوازدا خۆی ببینێتەوە. هەروەها، هەر کەسێ لە ژێر کاریگەریی هۆکارە جیاوازەکاندا، لە پێوەندی لەگەڵ ئاستە جیاوازەکانی شوناسی خۆی، بەهادانانی هەیە و دەتوانێت گرێدراویی خۆی بخاتە زنجیرەپلەیەک لە گرنگایەتی و بایەخدان. لەسەر ئەم بنەمایە

تــاچفێل شــونــاسی کۆمەڵایەتی بەو بەشەی بۆچــوونی کەسێک لەسەر خۆی دەزانێت کە "لە ئـاگـایی ئەو لەسەر ئەنـدامەتی لە گـروپە کۆمەڵایەتییەکانـدا، لەگەڵ گـرنـگایەتی بەهـاداریی و هەسـتیاریی پێوەنـدیدار بەو ئەنـدامەتییە، سەرچـاوە دەگـرێت."[٤] هەرچۆنێک بێت، شـونـاسی کۆمەڵایەتی و سەر بە هەر گروپێکی کۆمەڵایەتی بوون دەتوانێت لایەنی سیاسی بگرێتە خۆ و، ئـاگـایانە و نـائـاگـایانە، لەسەر کردەوە، ئـاکار و هەڵوێستی سیاسی تـاک و گـروپ کاریگەریی هەبێت. لەم پێوەندییەدا ئەم وتارە ئاورێک دەداتەوە سەر کاریگەریی شوناسی ئایینی لەسەر شوناسی سیاسی تاکی کورد.

شوناسی سیاسی

وەک ئاماژە کرا، ناسێنە یان شوناس بە جۆرێ دەربڕینی سیستەمی باوەڕی تاک و پێبەستەیی و گــرێدراوێتی کۆمەڵایەتییە. هۆکار و فــاکتەری جیاواز بــریتی لە رەگەز، نەتەوایەتی و هـاووڵاتییەتی، جیندەر و حەزی سێکسی و... دەتـوانـن شـونـاسێک پێکبهێنن. رەنـگە شـونـاس گۆڕانی بەسەردا بێت و هەڵبژاردنی تــاک لە دەســتەبەرکردنیدا گــرنــگایەتی هەیە. لە دۆخی تــایبەتــدا شــونــاسە کۆمەڵایەتییەکان بۆ بەرهەمهێنانی تۆکمەیی و گــرێدراوێتی سیاسی دەگۆڕدرێن بە شــونــاسی سیاسی. لەم رەوت و پڕۆسەیەدا، سێ فــاکتۆر گــرنــگن: هەبــوونی شـونـاسـگەلێکی بەهێز، واتـای سیاسی ئەنـدامەتی گـروپ و هەبـوونی نـاڕەزایەتی و هەڕەشەی هێمایی و راستەقینانە (سەمبولیک و رێئالیستیک).[٥] لە سیاسەتدا، شوناس هەم دەکرێ ئامراز بێت و هەم ئامانج. دەسەڵات لە پێکهێنانی رەوتەکانی پێوەندیدار بە شوناس و لە ناوەکی و بە دامەزراوەیی کردنی شـونـاسەکان، بەتـایبەت لە رێکخراوەدا -فەرمی و نـافەرمی، لە رەوتەکانی پـلەبەنـدی کۆمەڵایەتی و نـاونـان و پۆلێنبەنـدی پێوەنـدیدار بە شـونـاس و بە گشـتی لە کاری دەرەکی دیاریکردنی ناسین، رۆڵی گرنگی هەیە. لەڕاستیدا هەر گۆڕەپانێکی کۆمەڵایەتی لەگەڵ گۆڕەپانی هێز و دەسەڵات (سیاسەت) پێوەندیی هەیە.

کەواتە، شــونــاسی سیاسی، شــونــاسێکی کۆمەڵایەتییە کە پێوەنــدیی بە سیاسەتەوە هەیە. پێناسەی کلاسیکی شــونــاسی سیاسی لەسەر پێبەســتەیی گــروپیی جەخــت دەکات و ئەو رێگایانەی وەسـف دەکات کە تێیدا ئەنـدام بـوون لە گـروپێکی تـایبەتـدا رەنـگە رێباز و بیروڕای سیاسی تایبەت پیشان بدات.[٦] بە واتایەکی تر، ئەمە بە شێوەی ئاسایی پێویستی بە شوناسێک وەک جیاکەرەوەی گروپێکی خاوەن نۆرمگەلێکی پێوەندیدار بە باوەڕە سیاسییە هاوبەشەکان،

و هەڵوێستی گــروپ لەسەر پـــاڵێوراوێکی سیاسی، حێزبێکی سیاسی، بـــابەتیکی سیاسی یان خولێک کردەوەی سیاسی، هەیە.[٧]

هەندێ شوناس وەک ئەوانەی لەسەر بنەمای حێزبی سیاسی، ئایدۆلۆژی یان بابەتێکی سیاسی تایبەتن بە شێوەی سروشتی سیاسین. شوناسە سیاسییەکانی تر لەو شوناسە کۆمەڵایەتییانەوە کە نـــاوەڕۆکی سیاسییان دەســـتەبەر کردووە، سەرهەڵدەدەن. کەواتە شـــونـــاسی سیاسی، شوناسێکی کۆمەڵایەتییە کە هەم لەسەر بنەمای روانگەی سیاسی هاوبەشە و هەم بە روونی لە رێگای ئەو نۆرمـــانەی گــروپی سیاسی کە روانــگە و کردەوەی ئەنــدامەکان هەڵدەســووڕێنێت، بـــووەتە سیاسی. لەم روانــگەوە، چەمکی شـــونـــاسی سیاسی بـــوارێک بۆ پەرەی تۆکمەیی و یەکڕیزی سیاسی لەسەر بنەمای گروپ خۆش دەکات.[٨] کەواتە، شوناسی سیاسی و رامیارانە بۆ نـموونە رەنـگە بە هۆی سیاسەتی لایەنـگرانە واتە ئەنـدام و پێبەسـتە بـوون بە یان لایەنـگری لە حێزبێکی سیاسی، بە هۆی رەگەزی جیاواز، بە هۆی ئـــایین، بە هۆی چین و تـــوێژی ئـــابـــووریی جیاواز، یان بە هۆی کۆلۆنیالیزمەوە کە لە کۆمەڵگا کۆلۆنیالەکانـــدا مـــاف و ئـــازادی کەمـــتر بۆ کۆمەڵگای خۆجێیی لەبەرچاو دەگیردرێت، بیچم بگرێت.[٩]

هەروەها، رەوشی سیاسەت و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی-سیاسی سەردەم پیشان دەدات کە تاک بۆخۆیشی بە بێ پێبەستەیی گروپیی دەتوانێت شوناسی سیاسی لەسەر بنەمای شوناسێکی هـاوبەشی کۆمەڵایەتی یان بەرژەوەنـدیی خۆ دەسـتەبەر بکات و لە پێناسەی نـوێی شـونـاسی سیاسیدا ئەمە رەچـاو دەکرێت. لەڕاسـتیدا شـونـاسە سیاسییەکان هەنـدێ بیچم لە شـونـاسە کۆمەڵایەتییەکانی هەڵکەوتـوو لە بەسـتێن یان کانتێکستی سیاسیدان. ئەم شـونـاسـانە رەنـگە وەک بیچمگەلێک لە گەڵاڵە تـــاکەکەسییەکان بـــن کە زانیاریی لەسەر دۆخی سیاسی، رەوش، و پێوەنـــدییە کۆمەڵایەتییەکان رێکدەخەن و وا دەکەن کە لە بـــاری سیاسییەوە هەنـــدێ لایەنی جیهانـــژینی بەکۆمەڵی ئێمە -دەوڵەت، نەتەوە، کەلەپـــوور، رەگەز، جیندەر، زمـــان، ئـــایین، هاووڵاتییەتی، چین و توێژ و...- زیاتر لە لایەنەکانی تر بەکار بهێنرێن.[١٠]

هۆکار و فـاکتەری جۆراوجۆر لەسەر بیچمگرتـن و ئـاڕاسـتەپێدانی شـونـاسی سیاسی کاریگەرن لەوانە دەکرێ بە ئـاسـتی ئـاگـایی گەورەسـاڵان و کۆمەڵگا، حکوومەت و دەزگـای پەروەردە و راگەیەنەکانی و ئـاکاری لەگەڵ هـاووڵاتییان، راگەیەنە نـادەوڵەتییەکان، حێزب و رێکخراوەکان و... ئـــامـــاژە بکرێت. بۆ وێنە، حکوومەتەکان هەوڵ دەدەن بەوجۆرەی دەیانەوێت شـــونـــاسی سیاسی تـــاکەکان پێناسە بکەن. جـــگە لە رێگای پەروەردە و راگەیەنەکان، لە زۆریش کەڵک وەردەگرن. لەم پێوەندییەدا پێویستە بگوترێت کە بە مەترسیدار زانین، ئەشکەنجە و ئازار وەک

هەم تێکدەر و هەم پێکهێنەری شـونـاسی سیاسی و یاسـایی جیاواز رەچـاو دەکرێن. بەرهەمی ئەشکەنــجە خۆ، کەرامەت یان شــونـــاسی سیاسی وێرانکراوی قــوربـــانییەکەیە و زاڵیەتی و تێکشکانی لەگەڵە و بە مەبەسـتی گۆڕانی شـونـاسی سیاسی و پێکهێنانی تـاکێک بە شـونـاسی نــوێیەوە جێبەجێ دەکرێت. بەڵام هەروەهــا پێچەوانەکەشی راســت دەبێت. ئەشکەنــجە بەهێزکەرەوەی شـــونـــاس یان بەرهەمهێنەری هەســتێکی جیاوازیش دەبێت کە دەتــوانێت پێکهێنەرەوەی شـونـاسێکی سیاسی جیاواز بێت. ئەشکەنـجە لای هەنـدێ دەوڵەت ئـامـرازی تێکشکانی شـونـاسی سیاسی قـوربـانی بـووە بۆ پێکهێنان و رێکخستن و سەپـانـدنی شـونـاسی سیاسی مەبەســتی خۆی، بەڵام هەمیشە ئـــاکامەکەی بە ویستی ئەوان نەبــووە و پێکهێنەری شوناسێکی نوێش بووە.[11] بۆ وێنە ئەشکەنجە و تۆقاندن ئامرازێکی یەکدەست کردنی شوناسی سیاسی بــووە لای وڵاتــانی داگیرکەری کوردســتان بەڵام ئەم کردەوە زۆر جــار دەرەنــجامی پێچەوانەی لێکەوتووەتەوە.

هەرچۆنێک بێت، لە زانسـتی سیاسیدا، "شـونـاس" وەک بەشێک لە روانـگەیەکی سیاسی دێتە ئەژمێر کە لە وەڵامی پـــرسیاری "مـــن کێم؟"دا دێتە ئـــاراوە. بەشە سەرەکییەکانی تـــر "داخـوازییەکان" و "چاوەڕوانییەکان"ن کە یەکەمیان لە وەڵامی پـرسیاری "کەسانی وەک مـن چییان دەوێت؟" و "بەخـــتەکانی ئێمە چین بۆ دەســـتەبەرکردنی ئەوەی کە دەمـــانەوێت، بەو مەرجەی کە ئێمە ئەوە بین کە هەین؟" دێنە ئـاراوە. خـاک، زمـان، بیرۆکەکان، کەلەپـوور، ئـایین، مێژوو و... رەنـگە هەمـوویان وەک بـابەتـگەلێک خـزمەت بکەن کە شـونـاسی سیاسی تـاک یان کۆمەڵ و گروپێک لەسەریان دادەمەزرێت. بەڵام بەپێی کۆمەڵگا رەنگە یەک لەمانە گرنگایەتی و پێشترێتی بۆ هاووڵاتییان، هەبێت.[12] هەروەها، ئێستا زۆرتر باس لە فرەشوناسی دەکرێت، بۆیە رەنـگە تـاک چەنـدین شـونـاسی هەبێت بەڵام بەپێی دۆخی خۆی و کۆمەڵگا یەک لەوانە زیاتـر بـنەمـای شــونـــاسی سیاسی ئەو پێکبهێنێت و بەرجەوەنــدی جیهانی سیاسەت لەو دەلاقەوە ببینێت، کە ئایین یەک لەوانەیە.

ئایین و شوناسی سیاسی تاکی کورد

چ لە سیاسەتی لەسەر بــنەمــای گــروپ و چ تـــاکەکەسیکراودا هەرکام لە هۆکارەکانی نەتەوە، ئایین، بەرژەوندیی تاکەکەسیی، رەگەز و... دەتوانن لە دیاریکردنی شوناسی سیاسی تاکدا دەور بگێڕن. چ تاک سەر بە گروپ بێت یا نە، هەڵوێست و ئاکاری سیاسی ئەو دەتوانێ پێوەنـدیی بە یەکێک لەو فاکتەرانەوە هەبێت. بەڵام لە کردەوەی سیاسی بەکۆمەڵدا شـونـاسی لەسەر بنەمای

گـروپ و ڕێکخراو کاریگەرییان زیاتـر دەبێت. کەشـوهەوای کۆمەڵایەتی-سیاسی کوردسـتان پیشان دەدات کە لە ئێستای کۆمەڵگای کوردستـاندا، شـونـاسی سیاسی تـاکی کورد زیاتـر لە ژێر کاریگەریی ئەم بابەتانەیە: نەتەوە (کوردبوون)، شوناسی نیشتمانی (ئێرانی، عێراقی، تورکیایی و سـوریایی و ئەرمەنسـتانی بـوون) و حکوومەت و ڕێکخراوە پێوەنـدیدارەکانی، ئـایین و ئـایدۆلۆژی ئـایینی، چینی کۆمەڵایەتی (ئـابـووریی و ئـایدیالۆژی چەپ)، جیندەر، حیزب و ڕێکخراوە سیاسییە جیاوازەکان و ڕاگەیەنەکان. هەرچۆنێک بێت، ئایین لە پەنـای فـاکتەرەکانی تردا پشکێکی بەرچاوی لە پێکهاتنی شوناسی سیاسی تاکی ئەو کۆمەڵگایەدا هەیە.

دیارە ئـایین بەشێک لە کەلەپـووریی خەڵکی کورد پێکدێنێت و لەم نێوانەشدا ئـایین و ئـایینزای جۆراوجۆر لە کوردستاندا هەبووە و هەرکامەیان بنەمای شوناسی کۆمەڵایەتی گروپێک بوون. سەبـارەت بە کوردسـتانی ڕۆژهەڵات، بە هۆی دەسەڵاتی سیاسی ئـایینزای شێعە و بـوونی ئیسلامی سیاسی شێعە لە ئێرانـدا، دیکەی گـروپە ئـایینییەکان هەسـتیان بە هەڕەشە لەسەر خۆیان کردووە و لە کاتی هـاتـنە سەر کاری کۆمـاری ئیسلامییەوە هەڵاواردنی ئـایینی لە دژی سـونـنەکان و ئـایین و ئـایینزاکانی تـر بەتـایبەت بەهـایی و یارسـانەکان زیاتـر بـووە و ئەمەش بەشێک لە خەڵکی کوردی لەبەرگـرتـووە و لەسەر ڕوانـگە و ئـاکار و هەڵوێستی سیاسی ئەوان کاریگەریی هەبـووە. ئـایدۆلۆژی ئیسلامی سیاسی حکوومەتی ئێران وەک ئـایدۆلۆژی زاڵ، لە نەبوونی ئازادی دیکەی ئایدۆلۆژییەکاندا لەسەر ئاکاری سیاسی خەڵک بە گشتی و لە بەرانبەردا، پەرەسەندنی ئایدۆلۆژی ئیسلامی سیاسی سونـنەش لەسەر بەشێکی تر لە خەڵک، زۆر کاریگەر بوون. کەواتە، موسڵمان بـوون و نەبوون، ئیسلامی و سێکیولار بوون، شێعە، سونـنە و یارسان بـوون هەرکام بە شێوازێک لە سەر شـونـاسی سیاسی خەڵکی کوردسـتانی ڕۆژهەڵات کاریگەرییان هەبووە.

لە بـاشـوور و بـاکووری کوردسـتانـدا، بەشێک لە کاریگەریی ئـایین لەسەر شـونـاسی سیاسی، بەپێچەوانەی ئێران بـووە. لە وڵاتـانی تـورکیا و عێراقـدا زۆرینەی کورد بە هۆی سـونـنە بـوون، لەگەڵ حکوومەتە نـاوەنـدییەکان ئـایینیان یەکێک بـووە. لەم ڕووەوە، بە گـوێرەی سیاسەتی کوردی، کاریگەریی ئـایین نەرێنی تـر بـووە و ئـایینی هـاوبەش بۆ ڕاکێشانی خەڵکی کورد و پێوەنـدییان لەگەڵ حکوومـت زیاتـر بەکارهێنراوە، گەرچی بـوونی حکوومەتی سێکیولار لەو وڵاتانەدا بە شێوەیەکی تر کاریگەریی هەبووە. نەبوونی کێشەی ئایینی لەم وڵاتانەدا لەلایەک و لەلایەکی ترەوە هەبوونی حکوومەتی سێکیولار بووەتە هۆی ئەوەی کە ئایین بە گوێرەی ئێران کەمـتر دیاریکەریی شـونـاسی سیاسی بێت. بەڵام بەوەشەوە لەم وڵاتـانەشـدا جـموجـووڵ و

چـــالاکی حیزب و لایەنە ئـــایینییەکان لە بەرانـــبەری سیاسەتی سێکیولاری حکوومەتەکان و دیکەی هێزە سێکیولارەکانـدا بەشێک لە خەڵکی راکێشاوە و بەمجۆرە دیسانەوە ئـایین پشکێک لە شوناسی سیاسی بۆخۆی تەرخان کردووە.

هەرچۆنێک بێت جـگە لەم دیمەنە گشـتییەی پێوەنـدیی ئـایین و سیاسەت لە کوردسـتانـدا، بە گشتی لە هەمـوو پـارچەکاندا بە هۆی ئەوەی کە کۆمەڵگا نەریتییە و ئایین بەشێک لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و کەلەپـــوور پێکدێنێت و تەشەنەی زۆرە لە نـــاو خەڵکدا، کاریگەریی هەیە لەسەر شـونـاسی سیاسی، واتە ئاکار و هەڵوێستی سیاسی تاکی کورد. لێکۆڵینەوەکان پیشان دەدەن کە زۆرینەی تاکی کورد لە باری ئایینییەوە خۆ بە ئاییندار دەزانن و بوونی ئایینیش لە کۆمەڵگا بە پێویست دەزانـــن. کەواتە بۆ بەشێک لە خەڵکی کورد، شـــونــاسی ئـــایینیە کە زیاتـــر لە دیکەی شوناسە کۆمەڵایەتیەکان، شوناسی سیاسییان دیاریی دەکات. ئەمە تاڕادەیەک لەسەر شوناسی سیاسی ئەوان بەتـایبەت بەشـداریی سیاسی و ئـاکاری سیاسی تـاکی کورد لە هەڵبژاردنەکانـدا، وەک یەکێک لە نیشانـدەرەکانی شـونـاسی سیاسی، کاریگەریی هەبـووە. بۆیە رادەی دەنگدان بە لایەنە ئیسلامییەکان دەتوانێت وەک یەکێک لە پێوەرەکانی پیشاندانی پشکی ئایین لە شوناسی سیاسیدا رەچـاو بکرێت و بەوجۆرە دیاریی بکرێت کە ئـایین چ رادەیەک لە بـنەمـای شـونـاسی سیاسی دەنگدەران پێکدێنێت.

هەر لەو پێوەنـــدییەدا، لێرەدا بۆ ئەوەی رێژەیەک لە پشکی ئـــایین لە شـــونـــاسی سیاسی لە کوردسـتـانـدا پیشان بـدرێت، دەکرێ بە رادەی دەنـگدانی تـاکی کورد بە حیزبە ئیسلامییەکان ئاماژە بکرێت. بۆ وێنە کاریگەریی ئایین بووەتە هۆی ئەوەی کە بەشێکی زۆر لە خەڵکی کوردی باکوور بەرەو حیزبی دادپەروەریی و گەشەپێدان (AKP) بڕۆن و بەشێک لە خەڵکی باشوور بە حیزبە ئیسلامییەکان دەنـــگ بـــدەن، وێڕای ئەوەی کە لە هەردوولا، بەپێچەوانەی ئێران، تاڕادەیەک ئازادی سیاسی و حیزبی جۆراوجۆری سیاسی هەیە. رادەی دەنگی کورد بە AKP لە هەڵبژاردنەکانـدا زیاتـر بـووە کە دیارە لە بـاکوور ئـایین پشکێکی زۆر لە شـونـاسی سیاسی تـاکی کورد دیاریی دەکات، گەرچی ئەو حیزبە لە سەرەتادا داکۆکی لە هەندێ مافی کورد دەکرد، بۆیە لە کوردسـتـانـدا پەرەی سەنـد. دەنگی کوردە ئـایینییەکان لە هەنـدێ هەڵبژاردنـدا دیاریکەری بـردنەوەی AKP بـووە. هەرچەنـد لە بـاکووردا، HDP و پێشینیانی وەک حیزبی لایەنـگری کورد ناسراون، بەڵام AKP لەسەدێکی زۆرتر لە دەنگی کوردی لە دەیەکانی رابردوودا بۆخۆی تەرخان کردووە. بە جۆرێ کە تـــوێژینەوەکان رادەی دەنـــگدەران بە AKP بۆ وێنە لە ٢٠١٥ دا زیاتـــر لە HDP پیشان دەدەن. لە دژی HDP، ئەردۆغـــان و AKP بۆ راکێشانی دەنگی کوردان لە ئـــایین

کەڵکیان وەرگـــرت کە ئەمە لە دابەزینی دەنگی HDP دا کاریگەر بـــوو. بۆ وێنە ئەردۆغـــان بە شەکاندنەوەی قـورئـان بە زمـانی کوردی و لۆمەکردنی بەڵێنی HDP بۆ هەڵوەشـاندنەوەی فەرمانگەی کاروباری ئایینی تورکیا و بە زەردەشتی ناوبردنی سەلاحەدین دەمیرتاش، لە ئایین کەڵکی وەرگرت.[١٣] بەم شێوازە لە ٢٠١٥ دا نزیکەی ١٨ کورسی لە ٢١ کورسی دۆڕاوی HDP بەرەو AKP راکێشرا.[١٤] کە ئەمە پیشان دەدات ئـایین لە دیاریکردنی شـونـاسی سیاسی تـاکی کوردی ئەوێدا گرنگایەتی هەیە، تاڕادەیەک کە بە شێوەی نەریتی زۆربەی کورد دەنگیان بە AKP داوە (گەرچی ئەمە هەمـووی بە هۆی کاریگەریی ئـایینەوە نەبـووە، و هەروەهـا ئـاڵوگۆڕەکانی ئەو ساڵانەی دوایی و هەڵوێستی حکوومەتی تـورک لە بەرانبەر کوردی بـاکوور و رۆژئـاوا رەنگە لە داهاتوودا لەسەر رادەی دەنگەکانی لە ناو کوردا کاریگەریی هەبێت).

بەڵام لە هەڵبژاردنەکانی پێشووی هەرێمی باشووری کوردستاندا دۆخەکە جیاواز بووە. لیستی ئیسلامییەکان لە ١٩٩٢ دا ٥.٥ لەسەدی دەنگەکانیان دەستەبەر کرد کە نەیانتوانی ٧% بۆ چوونە پارلەمان دەستەبەر بکەن. لە ٢٠٠٥ دا لیستی کۆمەڵی ئیسلامی کوردستانی عێراق ٤.٨٦ لەسەدی دەنگەکانی دەستەبەر کرد کە ٦ کورسی لە پـارلەمـانـدا بەرکەوت. لە خـولی سێهەم لە ٢٠٠٩ دا لیستی بـزووتـنەوەی ئیسلامی لە کوردسـتان/عێراق ١.٤٥ لەسەدی دەنـگەکان و ٢ کورسی بەدەسـتهێنا. لە ٢٠١٣ دا لیستی یەکگرتـووی ئیسلامی ١٠ کورسی، لیستی کۆمەڵی ئیسلامی ٦ کورسی، لیستی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان ١ کورسییان دەستەبەر کرد.[١٥] ئەم رادە نزمەی دەرەنـجامی خـولەکانی هەڵبژاردن لەلایەن ئیسلامییەکانەوە، پیشان دەدات کە پشکی ئـایین لە دیاریکردنی شـونـاسی سیاسی لە هەرێمدا کەمـترە و ئەم هۆکارە کۆمەڵایەتییە، وێرای بەهێزبـوونی لە بـاری شـونـاسی کۆمەڵایەتییەوە کەمـتر وەک بـنەمـای شـونـاسی سیاسی دەرکەوتووە.

لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا، بە هۆی بوونی حکوومەتی ئایینی شیعە و کەشوهەوای ئایینی زاڵ بە سەر سیاسەتـدا و قۆرخ بـوونی گۆڕەپـانی سیاسی لەلایەن ئـایینەوە، ئەوەش تەنیا بۆ لایەنـگرانی حکوومەت، کە بەپێی یاسـاش هێزە نـائـایینی و نـاشیعەکان جێگەیەکیان لە سیاسەتدا نییە و ناتوانن راشکاوانە بەشداریی سیاسییان هەبێت و بە رواڵەتیش بێت هەموو بەشداربـووانی بـواری سیاسەت دەبێت ئایینی بن، و هەروەها قەدەغەبوونی حیزبە کوردییە سێکیولارەکان، لە ئێستادا ئـایین بە رواڵەت پشکێکی زۆری لە بەشـداریی سیاسی و هەڵبژاردنەکانـدا هەیە. بەڵام بە هۆی نەبـوونی هێزەکانی تـر لەم گۆڕەپـانەدا و کەواتە نەبـوونی رکابەرایەتی راستەقینە، ناکرێ بەراوردێک لە نێوان هێزی سیاسی ئایینی و نـائاییندا بکرێت.

تەنانەت رەوتە ئیسلامییە سوننەکانیش کە دیارە ئایینزای سوننە زیاتر شوناسی سیاسییان دیاریی دەکات، راشکاوانە و بە ناوی حیزب و رێکخراوی خۆیانەوە ناتوانن لە هەڵبژاردنەکاندا بەشداریی بکەن. بۆیە، لەڕاستیدا رادەی راستەقینەی پشکی ئایین لە شوناسی سیاسیدا دیار نییە.

دەرەنجام

وەک دیارە بەپێی شوێن و کات رادەی کاریگەریی ئایین لەسەر شوناسی سیاسی لە پارچە جیاوازەکانی کوردستاندا جیاوازە. هۆکاری جیاوازیش لە بەرزی و نزمی ئاستی ئەوەدا کاریگەر بوون. لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا چۆن ئازادی سیاسی نییە، ئەم پشکەی ئایین زیاتر لە بەر کاریگەریی کەشوهەوای سیاسی زاڵی سیستەمی سیاسیدا بووە و چۆن بۆ شوناسە کۆمەڵایەتییەکانی تر دەرفەتی دەرکەوتن لە گۆڕەپانی سیاسی کراوە و یاساییدا نییە، لە ئێستادا ناکرێ بە روونی پشکی ئایینیش دیاریی بکرێت و ئەوەی بە رواڵەت دەبینرێت پشکی زۆری ئایینە لە دیاریکردنی شوناسی سیاسیدا. لە باکووری کوردستاندا، تاڕادەیەک ئازادی سیاسی بە گوێرەی ئێران باشتر بووە، بۆیە هەرچەند پشکی ئایین لە دیاریکردنی شوناسی سیاسیدا زیاترە بەڵام لە چاو ئێران کەمترە. لە هەرێمی کوردستانی باشووردا بە گوێرەی ئەو دوو پارچەیە بە هۆی ئازادی سیاسی زیاتر و هەڵبژاردنی دیمۆکراتیک و رکابەرایەتی شوناسەکان رادەی پشکی ئایین لە شوناسی سیاسیدا چاکتر دەردەکەوێت و دۆخی لایەنە ئایینییەکان پیشان دەدات کە لەوێدا ئەم پشکە لە ئاستێکی نزمتردایە و دیکەی شوناس و هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان لە دیاریکردنی شوناسی سیاسیدا پشکی زیاتریان هەیە. هەرچۆنێک بێت، ئایین یەکێک لە بنەماکانی شوناسی سیاسی تاکی کوردە و هێشتا وەک فاکتەرێک لە گۆڕەپانی سیاسی کوردستاندا خۆ دەنوێنێت. هەروەها، بە پێی دۆخ و هەلومەرج، پشکی دیاریکەری ئایین لە شوناسی سیاسیدا دەتوانێت گۆڕانی بە سەردا بێت بەڵام لە دۆخێکی کراوەی سیاسیدایە کە بە روونی دەکرێ رادەی ئەم کاریگەرییە دەرکەوێت و ئاستی کاریگەریی هۆکار و شوناسە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان دیاریی بکرێت.

✦

سەرچاوەکان:

١ ئەم وتـارە بۆ یەکەم جـار لە ڕێکەوتی ١٦/٠٤/٢٠١٧، لە مـاڵپەڕی "میللەت"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە نـاونیشانی خـوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=38870&T

هەروەها پاشان لە حەوتەنامەی "دەنگی کوردستان"، ژمارەی ٣٦، ڕێکەوتی ٢/٢/١٣٩٦ هەتاوی (٢٢/٠٤/٢٠١٧)، لاپەڕەی ٥، دیسانەوە بڵاو کراوەتەوە.

٢ عبدالله رمضان‌زاده، "هویت ایرانی و چندگانگی قومی"، **فصلنامه مطالعات ملی**، سال نهم، شماره١٥، ١٣٨٧.

٣ رابرت دان، **نقد اجتماعی پست مدرنیته بحران‌های هویت**، ترجمەی صالح نجفی، تهران: پردیس دانش، ١٣٨٥، ص ٦١.

٤ محمدرضا تاجیک، **روایت غیریت و هویت در میان ایرانیان**، تهران: فرهنگ گفتمان، ١٣٨٤، ص ٥٢.

٥ Leonie Huddy, From Group Identity to Political Cohesion and Commitment, Oxford Handbook of Political Psychology, New York: Oxford University Press, 2013, P. 15.

٦ "Political identity", see: http://classroom.synonym.com/concept-political-identity-8043.html

٧ Huddy, 2013, P. 4-5

٨ Huddy, 2013, P. 4-5

٩ "Political identity", see: http://classroom.synonym.com/concept-political-identity-8043.html

١٠ Erik C. Nisbet and Teresa A. Myers, "Challenging the State: Transnational TV and Political Identity in the Middle East", Political Communication, 27:347-366, 2010, DOI: 10.1080/10584609.2010.516801.

١١ See: John T. parry, Understanding Torture; Law, Violence, and Political Identity, University of Michigan Press, 2010, pp. 207-214.

١٢ Tom Bryder, "EUROPEAN POLITICAL IDENTITY; An attempt at conceptual clarification", Psicología Política, N° 31, 2005, 37-50.1

١٣ Noah Blaser, "Who represents Turkey's Kurds?" http://platform24.org/en/articles/289/who-represents-turkeys-kurds

١٤ Mamoon Alabbasi, "Why did most of Turkey's lost pro-Kurdish votes go to ruling AK party?, http://www.middleeasteye.net/news/why-did-most-turkey-s-lost-pro-kurdish-votes-go-ruling-ak-party-1279486418

And; "Turkish General Election, November 2015", https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_general_election,_November_2015

And; "Pro-Kurdish HDP loses close to million votes and 21 seats in Turkey", https://www.dailysabah.com/elections/2015/11/02/pro-kurdish-hdp-loses-close-to-million-votes-and-21-seats-in-turkey.

١٥ بڕواننە ماڵپەڕی پەرلەمانی کوردستان: http://www.perleman.org/

ئایین و چاندی رامیاریی لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا[1]

بەپێی ئەوەی کە کۆمەڵگای کوردستان، کۆمەڵگایەکی نەریتی و ئایینییە، ئایین وەکو یەکێک لە سەرچــاوە سەرەکییەکانی چــانــد یان کەلەپــوور لەسەر چــانــدی رامیاریی (سیاسی) ئەو کۆمەڵگایەش کاریگەریی هەبووە. بەشێک لە بیر و بـاوەڕ و نەریتەکانی زاڵ بەسەر کەلەپـووری رامیاریی کوردەواریدا لە ئـایینەوە سەرچـاوە دەگـرن و ئەمە هۆکاری بەشێک لە شێوازەکانی کردەوە و ئاکاری سیاسی کۆمەڵگای کوردی لە بەرانبەر سیاسەت و دەسەڵاتی سیاسی بەتایبەت وەرگـرتـن، رەخـنە یان رەتکردنەوەی سیستەمی سیاسی بـووە. بۆیە سەرنجـدان بە پێوەنـدیی ئـایین و کەلەپـووری رامیاریی پێویستە. بە پێی پێناسەی بـاو، کەلەپـووری رامیاریی کۆمەڵێک هەڵوێست، بـاوەڕ و هەسـتە کە بەنـدوبـاو و واتـا بە رەوتی سیاسی دەبەخشێت و گـریمانە و رێسای بەرچـــاو بۆ ئـــاکار لە سیستەمی سیاسیدا دابین دەکات. ئەمە بـــریتییە لە هەردووکی ئـــایدیالە سیاسییەکان و نۆرمە بەکارهێنراوەکان لە کۆمەڵگایەکی سیاسیدا. بەمجۆرە کەلەپـــووری رامیاریی پیشانـــدەری لایەنە دەروونـــناســـانە و زەینییەکانی سیاسەتە.[2] هەر کەلەپـوورێکی رامیاریی بڵاوبـوونەوەیەکی تـایبەت لە هەڵوێستەکان، بەهـاکان، هەسـتەکان، زانیاریی و شـارەزاییە سیاسییەکانە.[3] کەلەپووری رامیاریی، وێنا و هەڵوێستە لەسەر دەسەڵات، بەرپـرسـایەتییە حکومییەکان و شێوازەکانی بەکۆمەڵگاییکردنی سیاسی.[4] بە گشـتی، بە پێی پێناسەی دایمۆنـد کە لەسەر بـنەمـای بیرۆکەکانی 'ئـالمۆنـد و ڤێربـا'یە، کەلەپـووری رامیاریی "بـاوەڕە سەرەکییەکان، هەڵوێستەکان، بەهاکان، هەستەکان، و هەڵسەنگاندنی خەڵک سەبـارەت بە سیستەمی سیاسی وڵاتەکەیان، و رۆڵی خۆ لەو سیستەمەدا"یە. کەواتە، کەلەپـــووری رامیاریی تەنیا سەبـارەت بە تێگەیشتنی تـاکەکەسی لە سیاسەت نییە بەڵکو هەروەها پێوەنـدی بە گۆڕەپـــانی سیاسی بەرینترەوە وەک سیاسەتی نیشتمانی هەیە.[5] هەرچۆنێک بێت، پێناسە و

پۆلێنبەندیی جیاواز لەسەر کەلەپووری رامیاریی هەیە کە لەم وتارەدا بە پێی تیۆری ئالموند و ڤێربا ئاورێک دەدرێتەوە سەر دۆخی کەلەپووری رامیاریی لە ئێران و کوردستانی رۆژهەڵاتدا.

چاندی رامیاریی لە روانگەی 'ئالمۆند و ڤێربا'وە

کۆمەڵناسی رامیاریی (سیاسی) 'گابریەل ئالمۆند' و 'سیدنی ڤێربا'[٦] بە توندی لە ژێر کاریگەریی کردەخوازیی پێکهاتەیی کۆمەڵناسانەیە کە لە کۆتایی سەدەی ١٩ و سەرەتای سەدەی بیستەم لە بەستێنی گۆڕانی کۆمەڵایەتی زۆر و سەرهەڵدانی بزووتنەوە سیاسییە جەماوەرییەکانی شەکێنەر و بگۆڕ بە هۆی هەڵمەتی پیشەسازیی و مافی سیاسی دەنگدان، سەریهەڵدا. لە گرنگترینی ئەم کۆمەڵناسانە، ئیمیل دورکایم[٧] بوو کە لەسەر ئەوەی کە چۆن کۆمەڵگاکان دەتوانن لەم گۆڕانە خێرایانەدا یەکیەتی کۆمەڵایەتی بپارێزن، خوێندنەوەی هەبوو. لە کاتێکدا کە دورکایم هەڕەشەیەکی لەسەر یەکیەتی کۆمەڵایەتی لە وەرددانەوە و وەرسووڕانی پیشەسازیدا هەست پێکرد، ئالمۆند و ڤێربا هەڕەشەیەکی هاوشێوەیان لە گۆڕانی رەژیمەکان لە ماوەی شەپۆلی دووەمی بە دێمۆکراتیک کردن (دێمۆکراتیزاسیۆن) و هەڕەشە چەکدارییەکانی شەڕی سارددا هەست پێکرد. بۆیە، بۆ پاراستنی دێمۆکراسییەکان باسیان لە "چاندی شارستانی (مەدەنی)" کرد. خشتە پێکهێنەرەکانی تیۆری پێکهاتەیی ئەم دووانە بریتین لە کۆمەڵێک بۆچوون یان هەڵوێست و ئاڕاستەگرتنی تاکەکەسی لە پێوەندی لەگەڵ ئامانجە سیاسییەکان. ئاڕاستەگرتن سێ بیچم لە خۆ دەگرێت: ئاڕاستەگرتنی ئاگایانە و مەعریفی (زانیاریی و باوەڕ سەبارەت بە سیستەمی سیاسی، رێساکانی، رۆڵەکانی و کارگێڕانی ئەم رۆڵانە، ناوکەوت و دەرکەوتەکانی)؛ ئاڕاستەگرتنی هەستیارانە (هەستەکان سەبارەت بە سیستەمی سیاسی، رێساکانی، رۆڵ، کارگێڕان و کردەوەکانی)؛ و ئاڕاستەگرتنی هەڵسەنگێنەرانە (دادوەریی و بیروڕاکان لەسەر ئامانجە سیاسییەکان کە بە شێوەی ئاسایی پێویستی بە تێکەڵێک لە ستاندارد و پێوەرەکانی پێوەندیدار بە بەها، زانیاریی و هەستەکان هەیە). ئامانجە سیاسییەکان بریتین لە: سیستەمی سیاسی گشتی، رۆڵ و پێکهاتە تایبەتەکان لەم سیستەمەدا (وەک دەسەڵاتی یاسادانان و بورۆکراسی)، بەرپرسانی رۆڵەکان (وەک پاشا و یاسادانەران)، و سیاسەتە گشتییەکان (بڕیارەکان یان جێبەجێکردنی بڕیارەکان).[٨]

لەسەر بنەمای ئەم خشتە پێکهێنەرانە، ئالمۆند و ڤێربا سێ جۆری نموونە لە چاندی رامیاریی ناو دەبەن: چاندی داخراو (بەرتەسک)، پێڕەو (ملکەجانە و ناچالاکانە) و بەشدارانە (چالاکانە). لە داخراودا هاووڵاتییان هەڵوێست و ئاڕاستەگرتنی ئاگایانە، هەستیارانە و هەڵسەنگێنەرانەی

کەمیان لەسەر چـــوار جۆرە ئـــامـــانـــجە سیاسییەکە هەیە. لەم کۆمەڵگا ســـادە نەریتییانەدا رۆڵگەلێکی سیاسی تـــایبەت بـــوونیان نییە و چـــاوەڕوانی کەم بۆ گۆڕانی سیاسی هەیە. لێرەدا تاکەکان لەسەر بەرژەوەندی خێزان و بنەماڵە وەکو تەنیا ئامانج بۆ بەدواداچوون بیر دەکەنەوە یان رۆڵی خۆیان لە سیستەمی سیاسیدا لە پێوەنـدی لەگەڵ بـنەمـاڵەدا دەبینن. لە کەلەپــووری پێڕەودا، ئاڕاستەگرتنی ئاگایانە، هەستیارانە و هەڵسەنگێنەرانەی زۆر بەرەو سیستەمی سیاسی و دەرکەوتەکانی سیاسەت هەیە، بەڵام ئاڕاستەگرتن بەرەو ناوکەوتەکان (وەک لە رێگای حێزبە سیاسییەکانەوە) نییە و "خۆ" وەک بەشـــدارێکی چـــالاک لە ئـــاســـتی لانیکەم دایە. بەمجۆرە ئـــاڕاســـتەگـــرتـــن لە بەرانـــبەر سیستەم و دەرکەوتەکانی لە رێگای پێوەنـــدییەکی تـــاڕادەیەک نـادڵخوازانە، بێ هۆگـرانە و نـاچـالاکانە لەلایەن هـاووڵاتییانەوە، جێبەجێ دەکرێت. کەلەپـوورە پێڕەوەکان زۆرتـر راهـاتـوون لەگەڵ پێکهاتە سیاسییە نـاوەنـدخـواز و مـلهوڕەکان. لەڕاسـتیدا بۆ کەسی ملکەج و پێڕەو واتە هـــاووڵاتییان یاســـا ئەو شـــتەیە کە ئەو پێڕەوی لێدەکات و ملکەجیەتی، نەک ئەو شتەی کە ئەو یارمەتی دەدات بۆ پێکهاتنی و لە پێکهاتنیدا رۆڵی هەیە. لە کەلەپـــووری بەشـــدارانەدا، ئەنـــدامـــانی کۆمەڵگا ئـــاڕاســـتەگـــرتنی ئـــاگـــایانە، هەســـتیارانە و هەڵسەنگێنەرانەی زۆریان بۆ سیستەمی سیاسی، ئـــامـــانـــجە نـــاوکەوتەکان و سیاسەتە دەرکەوتەکانی هەیە و خۆیان بە بەشـداربێکی چـالاک لە کۆمەڵگای سیاسیدا دەزانـن. یاریزانـانی کۆمەڵایەتی حەزیان لە چـالاکی و جـووڵە هەیە. بە گشـتی کەلەپـوورە بەشدارانەکان راهـاتـوون لەگەڵ پێکهاتە سیاسییە دیمۆکراتیکەکان. لێرەدا هـاووڵاتی چـاوەڕوانی لێدەکرێت کە لە یاسـا پێڕەوی بکات و ئەمەگداری بێت بەڵام هاوکات لە پێکهێنانی بڕیارەکاندا بەشدار دەبێت. بە پێی بیروڕای ئەم دووانە، کەلەپـــوورە سیاسییەکان زۆر کەم راهـــاتـــوو دەبـــن لەگەڵ ئەو سێ جۆرە نموونە و زۆرتر تێکەڵێکن لەوانە. هەروەها کەلەپووری رامیاریی هەموو کاتێک لەگەڵ پێکهاتەی سیاسی کردەوەییدا راهاتوو نییە: سیستەمە سیاسییەکان رەنگە وەک راهاتوویی و گونجاویی زۆر لە نێوان کەلەپوور و پێکهاتەدا (کە دەبێتە هۆی ئەمەگدارییی)، راهاتوویی لاواز (کە دەبێتە هۆی بێ لایەنی) و رانەهاتوویی و نەگونجاوی (کە دەبێتە هۆی نامۆیی و رق) دیاریی بکرێن.[٩]

لە سۆنگەیەکی ترەوە، سێ ئاستی چاندی سیاسی بریتین لە ئاستی سیستەم، رەوت (پرۆسە) و سیاسەتـدانـان. لە ئـاسـتی سیستەمـدا، روانـگەی هـاووڵاتییان لەسەر بەهـاکان و رێکخراوەکانی پێکهێنەری سیستەمی سیاسی سەرنـــج دەدرێن. ئەوەی کە شێوازی هەڵبژاردنی سەرکردەکان و پێڕەوی هـاووڵاتییان لە یاسـاکان چۆنە. لە گـرنـگترین لایەنەکانی ئـاسـتی سیستەمی، لایەنی شەرعییەتی (رەوابـــوون) حکوومەتە. لەو وڵاتـــانەیدا کە ئـــاســـتی شەرعییەت لە خـــوارەوەیە، هاووڵاتییەکان زۆربەی کات بۆ چارەسەریی ناکۆکییە سیاسییەکان پەنا دەبەنە بەر توندوتیژیی.

سێ کێشەی شەرعییەت ئەمــانەن: قەبــووڵ نەکردنی تۆکمەیی سیاسی نیشتمانی، قەبــووڵ نەکردنی شێوازەکانی دیاریکردنی ڕێبەران و نــووسینی سیاسەتەکان و مــتمانە نەکردن بە پێبەنــدبــوونی ڕێبەران بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان. تێکچوونی هەنــدێ لە وڵاتــان وەک سۆڤییەت بە هۆی هەبوونی هەر سێکی ئەم کێشانەی شەرعییەت بووە.[10]

لە ئـاسـتی ڕەوتـدا، سەرنجی حەزی تـاکەکان بۆ سەرقـاڵبوون لە ڕەوتی سیاسی واتە گەڵاڵەی داواکاریی، پێڕەوی لە یاسـا، پـاڵپشتی لە هەنـدێ گـروپ و دژایەتی هەنـدێکی تـر و شێوازە جیاوازەکانی بەشداری کردن دەدرێت. لەم ئاستەدا باسی سێ جۆرە کەلەپوورە سیاسییەکەی سەرەوە دەکرێت: داخــراو، پێڕەو، بەشــدارانە. لە کۆمەڵگا جیاوازەکانــدا هەر سێ جۆرەکە دەبینرێن بەڵام ڕادەی هەرکامەیان جیاوازە. لە کۆمەڵگای پێشکەوتــوودا، ڕادەی کەلەپــووری بەشــدارانە زۆرتــرە. لە هەنــدێکی تــردا ڕادەی بەشــدارانە و پێڕەو بەرابەرن. لە کۆمەڵگا دواکەوتووەکاندا ڕادەی بەشدارانە کەمتر و ڕادەی داخراو زیاترە.[11] بۆیە لە جۆرە تێکەڵەکانی کەلەپووری سیاسی ناوبراوە وەک داخراو-پێڕەو، پێڕەو-بەشدارانە و داخراو-بەشدارانە.[12]

لە ئـاسـتی سیاسەتـدانـانـدا سەرنجی چـاوەڕوانی هـاووڵاتییان لە سیاسەتەکانی حکوومەت دەدرێت. ئەوەی کە چ ئامانجگەلێک دیاریی دەکرێن و چۆن دەبێت بەوانە بگەن. لە پێوەندیی لەگەڵ سیاسەتە گشتییەکان و سیاسەتـدانـان و ڕوانـگەیەک کە لەسەر شەرعییەتی حکوومەت هەیە، کەلەپـووری سیاسی ڕەنگە ڕێکەوتووانەو ڕەزامەندانە یان کێشەدارانە و نـاکۆک بێت. لە ڕێکەوتـووانەدا، هـاووڵاتییان بە شێوەی ئـاسـایی سەبـارەت بە شێوازە شیاوەکانی بڕیاردانی سیاسی و چارەسەریی پرس و کێشە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا هاودەنگن. بەڵام لە کێشەدارانەدا، هـاووڵاتییان لەسەر شەرعییەتی ڕەژیم و چـارەسەریی کێشە سەرەکییەکان بە تـونـدی تـووشی فرەلایەنین. لەم دۆخەدا کۆمەڵگا وردە کەلەپووری ڕامیاریی هەیە.[13]

یەکێک لە نـوێنگەکانی چـانـدی ڕامیاریی، چـانـدی شـارسـتانییە کە تێیدا، چـانـدی ڕامیاریی بەشـدارانە لە ڕێگای ئـاڕاسـتەگـرتنی داخـراو و پێڕەوانە سەبـارەت بە بـابەتە سیاسییەکان، هـاوسەنـگ دەبێت.[14] چـاندی شارستانی (مەدەنی) کە ئـالمۆنـد و ڤێربا بـاسی دەکەن ڕاهـاتـووە لەگەڵ سیستەمە سیاسییە دیمۆکراتیکەکان و شیاوتـرین کەلەپـوورە بۆیان.[15] ئەم کەلەپـوورە، کەلەپــوورێکی تێکەڵە واتە تێکەڵێک لە کەلەپــووری داخــراو، ملکەجــانە و بەشــدارانە. تـایبەتـمەنـدییەکانی مۆدێلی چـالاک-ئـاوەزمەنـدانەی هـاووڵاتییەتی دیمۆکراتیکی خـاوەن ڕاهێنانی شـارســتانی (کە هــاووڵاتییان ئــاگــا، چــالاک و ئــاوەزمەنــدن) لەڕاسـتیدا بەشە پێکهێنەرەکانی چــانــدی مەدەنین، بەڵام سەرەڕای ئەوە ڕۆڵی پێڕەو و داخــراو مــاونەتەوە.

بەمجۆرە رۆڵی بەشــدارانە بە رۆڵەکانی ملکەجی و داخــراو زێدە کراوە، لەم رێگایەوە هاوولاتییان پێوەندییە نەریتی و داخراوەکانیان (وەکو ئەندامەتی لە کەلیسا) هەر بەو رادەی کە رۆڵی سیاسی نــاچــالاکانەتــریان (وەک ئەو ملکەجــانەی کە بڕیاردانی بلیمەتەکان قەبــووڵ دەکەن) رادەگرن. ئەم تایبەتمەندییە تێکەڵاوەی چاندی مەدەنییە کە ناکۆکییە ماکییەکانی سیستەمە دێمۆکراتیکەکان واتە کێشەی نێوان دەسەڵات و کاریگەربــوونی حکوومەت و وەڵامدەربوون و بەرپرسیاربوونی حکومت لەگەڵ یەکتر کۆ دەکاتەوە. یەکەم، بناخە داخراو/ ملکەجییەکانی چاندی مەدەنی هاندەری میانەڕەوین و ئەم ئاڕاستەگرتنانە توندی و خەستی چــالاکی و سەرقــاڵی سیاسی تــاکەکەسی هێور دەکەنەوە. چــالاکی سیاسی تەنیا بەشێک لە دڵەڕاوکێی هاوولاتییان دەبێت. بەمجۆرە لەڕاستیدا هاوولاتی لە چاندی مەدەنیدا هاوولاتی چالاک نییە بەڵکو بە شێوەی لەناخداهەڵگر (پۆتانسیەل) هاوولاتی چالاکە. ئەمە بڕیاردانی دەستەبژێر و بلیمەتەکان (ئێلیتەکان) و هەڵسووڕانی کاریگەر ساکار دەکاتەوە. بەڵام بەوەشەوە بلیمەتەکان لە ژێر چــاوەدێریدا دەبــن. رۆڵی دژبەری هــاوولاتی، وەکو هەڵسووڕاوی چــالاک و خاوەن بڕشت و تەشەنە لەسەر بەرپرسیاربوونی بلیمەتەکان، لە رێگای بەڵێندارێتی بەهێزیەوە بۆ نۆرمی هاوولاتییەتی چالاک و تێگەیشتنی لەوەی کە ئەو دەتوانێت هاوولاتییەکی خاوەن تەشەنە بێت، دەپــارێزێت. لەم رێگایەوە کەلەپــووری شــارســتانی پێویستی بە کۆدەنگی و رێکەوتــن (کە لە تێکچوونی کۆمەڵایەتی بەرگیری دەکات) و بە قەڵشت و کەلێن (کە سیاسەت رێکدەخات و چالاکی سیاسی واتادار دەکات) هاوسەنگ دەکات. ئەم کێشەیە لە رێگای ناکۆکی نێوان نۆرمەکانی بەشــداریی و ئــاکاریی بەشــداریی بــاسی لەسەر دەکرێت و بڵاو دەبێتەوە. هەرچۆنێک بێت بە چــالاکبوونی پۆتــانسیەلی هــاوولاتی و بەرپــرسیاربــوونی حکوومەت، "مێکانیزمی هاوسەنگی" پێکدێت و کێشەکان چارەسەر دەکرێن. کەواتە، چاندی شارستانی چەمکێکە بۆ زاڵبوون بەسەر کێشەکانی دێمۆکراسیدا. بۆ حکوومەتی دێمۆکراتیک هەنــدێ ئاڕاستەگرتن (هەستیارانە، ئاگایانە و هەڵسەنگێنەرانە) بۆ سیستەم پێویستن.[١٦]

بە کورتی، لە روانگەی 'ئالمۆند و ڤێربا'وە چاندی رامیاریی بریتییە لە بۆچوون، هەڵوێست و ئاڕاستەگرتنە ئاگایانە، هەستیارانە و هەڵسەنگێنەرانەکان لەسەر سیستەمی سیاسی. سێ جۆری سەرەکی چاندی سیاسی بریتین لە: داخراو، کە تێیدا ئاڕاستەگرتنی ئاگایانە بەرەو سیستەمی سیاسی نییە و تــاک کورتەبیرە؛ پێڕەوانە (نــاچــالاکانە)، کە ئــاڕاســتەگــرتنی ئــاگــایانە بەرەو دەرکەوتەکانی سیستەم هەیە؛ بەشــدارانە (چــالاکانە)، کە ئــاڕاســتەگــرتنی ئــاگــایانە بەرەو هەردووکی نــاوکەوت و دەرکەوتەکانی سیستەم هەیە. ئەم سێ چــانــدە بە ریزەوە راهــاتــوون لەگەڵ سیستەمە نەریتی، ملهوڕانە و دێمۆکراتیکەکان. چاندی شارستانی (مەدەنی)، چاندێکی

سیاسی بەشدارانەی ئەمەگدارانە و راستوێژانەیە. حکوومەتی دیمۆکراتیکی نەگۆڕ و کاریگەر گرێدراوی ئەو ئاڕاستەگرتنانەیە کە خەڵک بۆ رەوتی سیاسی هەیانە - واتە چاندی سیاسی. بۆ ئالمۆند و ڤێربا، ویلایەتە یەکگرتووەکان و بەریتانیا گەیشتوون بە ئاستی چاندی مەدەنی بەشدارانە و رێزلێگرانە.[١٧]

ئایین و چاندی رامیاریی

پێوەندی دوولایەنە، واتادار و گرێدراو لە نێوان دوو بابەتی ئایین و چاند بە گشتی و چاندی رامیاریی بەتایبەتی هەیە. چاندی رامیاریی سەرچاوەی جۆراوجۆری هەیە. بە وتەیەکی تر، باوەڕەکان، ئاواتەکان، ئامانجەکان و ئەو بۆچوون و هەڵوێستانەی کە چاندی سیاسی پێکدەهێنن، لە ژێر کاریگەری هەندێ هۆکار بەتایبەت ئاییندان. خەڵک باوەڕە ئایینییەکانی خۆیان لە کەلەپووری سیاسی و لە جۆری دیتن و هەڵسوکەوتیان لەگەڵ سیاسەت و دەسەڵاتی سیاسیدا پیشان دەدەن.[١٨] ئایین و دامەزراوە ئایینییەکان، لەلایەکەوە، لە رێگای بەکۆمەڵگاییکردنی تاکی کۆمەڵگاوە لەسەر کەلەپووری رامیاریی و هەروەها بە گشتی پارێزکاربوون و ملکەجی خەڵک کاریگەرن. ئایینەکان هەڵگری بەهای چاندیی و ئەخلاقین کە بمانەوێت و نەمانەوێت دواهاتی سیاسییان هەیە و لەسەر پرسە سیاسییەکان و سیاسەتە گشتییەکان کاریگەرییان دەبێت. لەلایەکی ترەوە، توێژی ئایینی لە رێگای زاڵبوون بەسەر دەسەڵاتی سیاسی و پێکهێنانی حکوومەتی ئایینی کە تۆتالیتەربوون لە تایبەتمەندییەکانیەتی، لەسەر کەلەپووری سیاسی کاریگەرییان هەیە.

لە پێوەندی لەگەڵ خاڵی دووەمدا، هەروەها کە دیارە، ئایینی سیاسی واتە دەستێوەردانی راشکاوانەی یاریزانانی ئایینی لە کاروباری سیاسی-کۆمەڵایەتی[١٩]، لە وڵاتانی جیهانی سێهەمدا درێژەی هەبووە و هەبوونی بناژۆخوازیی ئایینی توند لە هەندێ کۆمەڵگا بەتایبەت ئێران کاریگەری بەرچاوی لەسەر کۆمەڵگا و سیاسەت هەبووە و روانگە پارێزکارانەکانی کۆمەڵایەتی، ئەخلاقی و ئایینی خستۆتە سەرەوەی کاری سیاسەتدانان.[٢٠] هەر لەم پێوەندییەدا، بۆ هەردووکی هانتینگتۆن و فوکویاما[٢١] چاندە سیاسییەکانی نامەسێحی لە جیهانی سێهەمدا هەم هۆ و هەم دواهاتی سیستەمە سیاسییە نادێمۆکراتیکەکانن.[٢٢] ئەم پێوەندییە دوو لایەنە لە مێژووی ئێراندا بە چاکی دەبینرێت بە جۆرێ کە کەلەپووری سیاسی شێعەزاڵی ئێستاکە تاڕادەیەک دواهاتی سیستەمی نادێمۆکراتیکی سەردەمی شا و بۆخۆیشی هۆی پێکهاتنی سیستەمی نادێمۆکراتیکی پاش شۆڕشی ئیسلامی ١٩٧٩ بووە.

ئایین و چاندی رامیاریی لە ئێراندا

کۆمەڵگای ئێران لە کۆنەوە کۆمەڵگایەکی ئـــایینی بـــووە و ئـــایین یەکێک لە سەرچـــاوە سەرەکییەکانی کەلەپـووری ئەو وڵاتە بـووە. لە ئێرانـدا سیاسەت و ئـایین پێوەنـدێکی پـتەویان لەگەڵ یەکتر هەیە و ئەم کارە لەسەر چـــانـــدی رامیاریی ئێران بەتـــایبەت لە ســـاڵانی پـــاش سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامیدا کاریگەری زۆری هەبـــووە. کردەی سیاسی ئـــایین لە مێژووی ئێرانـدا رێخەی درێژی هەیە. لە باری مێژووییەوە لە ئێرانـدا، چ پێش ئیسلام و چ پاش ئیسلام، ئایین ئامرازێک بووە بۆ شەرعییەتدان بە سیستەمی سیاسی و پێکهێنانی هەڵوێست، روانگە و ئـاکاری سیاسی خەڵک. پـاش شۆڕشی ئیسلامی و تێکەڵبوونی ئـایین و دەوڵەت، ئەم کردەیەی ئایین وەک ئامرازی پاساوکردن و شەرعییەت بەخشین بە دەسەڵاتی دەسەڵاتداران، بە توندی لە پاساوی ئاکاری سیاسەتواناندا بەکارهێنرا بەجۆرێ کە ئایین بوو بە گرنگترین ئامرازی کۆنترۆڵی ئاڕاستەگرتن، کردەوە و دژکردەوە سیاسییەکانی تاکی کۆمەڵگا، و لاسایی کردنەوە و پێڕەویی بـــوون بە شێوازێکی بەرچـــاو لە ئـــاکاری سیاسیدا.[٢٣] لەڕاســـتیدا، حکوومەتی ئـــایینی ئێران سیاسەتێکی ماکیاڤێلیانەی پێڕەو کردووە. لە بیری ماکیاڤێلیدا ئەمەگداری هاووڵاتییان بۆ ئایین دەبێتە هۆی بەردەوامی دەوڵەت، لەبەر ئەوەی کە ئـایین خەڵک لە سـزاکان دەتـرسێنێت و ئەمە دەبێتە هۆی پێڕەوییان لە دەسەڵاتـداران. بەمجۆرە، ئـایین ئـامـرازێکە بۆ حکوومەت کردن بە سەر خەڵکدا.[٢٤] وەها دۆخێک لە ئێراندا روویداوە و لەو رێگایەوە ئایین لە پێکهاتنی کەلەپووری سیاسی پێڕەو (نـاچـالاکانە) لە ئێرانـدا یارمەتیدەر بـووە. لەم ئـاڕاسـتەیەدا، لە رەوتی شۆڕشی ئیسلامیدا دامەزراوە ئـایینییە نـوێیەکان چـالاک کران کە کاریگەریی بەرچـاویان لەسەر رەوتە سیاسییەکان هەبـوو. لەم دۆخەدا مـزگەوتەکان، تەکیەکان، زیارەتـگەکان و تـاقـم و گـروپە ئـــایینییەکان جێگایەکی زیاتـــریان لە کەلەپـــووری سیاسی ئێرانـــدا دۆزیەوە و بیرۆکە ئیسلامییەکان بەرهەمهێنرانەوە.[٢٥] هەروەهـــا، لە کۆمـــاری ئیسلامی ئێرانـــدا جەخـــت لەسەر "شەرێعەت" گۆڕدرا بە جەخت لەسەر "فەقیهـ" (زانای ئایینی) و دوایین ئاکامی ئەم گۆڕانە بە کردەوە پێشترێتیدان بە سیاسەت بـــووە، لە رێگای تێکەڵکردنی هەنـــدێ چەمک و کردەوەی ئایینی و سێکیولار بە جۆرێ کە بتوانن داواکاری شەرعییەتی ئیسلامی بن.[٢٦]

پێکهاتنی کۆماری ئیسلامی رۆشتن بەرەو شێعەخوازییەکی ناوەندیکراو و فەرمانگەییکراوی لە ئێرانـــدا پەرەپێدا. بـــورۆکراتیزاسیۆنی ئـــایین دیاردەیەکی زۆر بەربڵاوە کە دەکرێ لە هەمـــوو چینەکانی کۆمەڵگادا ببینرێت. ئیسلام لەم کۆمارەدا پشکی هەبووە لە شەرعییەتی کۆمەڵایەتی بەنـاوەنـدیکردنی دەوڵەت. ئیسلام بەتـایبەتی ئـامـرازێکی کاریگەر بـووە لە پێکهاتنی مۆدێلێکی بـــورۆکراسی بەرین لە بـــاری کۆمەڵایەتییەوە. دامەزراوە و پێکهاتەکانی کەلەپـووری ئـایینی لە

مـــاوەی گەشەیانـــدا بەردەوام گۆڕدراون بە ڕێکخراوە تـــایبەتەکان کە بەرپـــرســـایەتییەکانیان تـاڕادەیەک بە چـاکی دیاریی دەکرێن و پـاڵپشتی چـاکی دارایی و بۆدجە وەردەگـرن: وەزارەتی کەلەپـــوور و ڕێنوێنی ئیسلامی، وەزارەتی فێرکردن و بـــارهێنان (پەروەردە)، و ڕێکخراوی بـــانـــگەشەی ئیسلام لە قـــوم، نـــووسینگەی نـــاوەنـــدی هەڵسووڕانی مـــزگەوتەکان، کۆمەڵەی بـانگخوازان، دامەزراوەی بەجێهێنەرانی نوێژی هەینی، ئەنجومەنی وتـارخـوێن و پێشنوێژانی هەینی، ڕێکخراوی بووژاندنەوەی نوێژ، کۆمەڵەی قـوتابییانی قـورئانی، دامەزراوەی فەرمان بە چاکە و ڕێگری لە خراپە و دیکەی ئەنجومەنە ناوەندییەکانی ڕێکخراوە ئایینییەکان، هەموویان بۆ هەڵسووڕانی کۆمەڵگا لە درێژایی هێڵەکانی ئیسلامی راسـتەقینە (بە گـوتەی خۆیان) بـووە. ئەم زێدەڕەوییە دامەزراوەییە راســـتەوخۆ پێوەنـــدیی هەیە بە کردەی ئەوانە لە پـــاراســـتنی ڕەژیمدا. ئەم ناوەندخـوازیی فەرمانگەییە و زۆربوونی پێکهاتەکان لە ناو کەلەپـووری ئایینیدا بـــووەتە هۆی لاوازبـــوونی کۆمەڵگای مەدەنی بە جۆرێ کە پیشانـــدەری ئـــایدۆلۆژی ڕەژیمێکی سەرەڕۆ و ملهوڕە کە لە هێما و کۆدە ئیسلامییەکان بە مەیلی خۆ کەڵک وەردەگرێت.[٢٧]

هەر لەو ئـاڕاسـتەیەدا، پشکی ئـایین لە ڕاکێشانی خەڵک بۆ ڕێپێوانە فەرمییەکانی حکوومەت، نـاکەوێتە چـوارچێوەی کەلەپـووری سیاسی بەشـدارانە چۆن هەمـووی بە پـلان و بەرنـامە لە سەرەوە بـــووە. ئـــایین خۆی لە دەسەڵاتـــدا بـــووە و وەک ئـــامـــراز بۆ پشـــتیوانی لە دەسەڵات بەکارهێنراوە. بە هۆی نەبوونی ئازادی، تاک و کۆمەڵگای چالاک و بەشداری ڕاستەقینە بوونیان نەبـــووە و پـــاڵپشتی لەلایەن خەڵکەوە نـــائـــاگـــایانە، پێڕەوانە و بە زۆرەملێ بـــووە بێ ئەوەی داواکارییەکانیان بڕواتە نـــاو سیستەم و وەڵام بـــدرێنەوە. حکوومەتی ئـــایینی پـــاوانـــخواز کە هەمـوو شتێک و هەمـوو ئامرازەکانی بەکۆمەڵگاییکردنی وەک سیستەمی فێرکردن و بارهێنان (پەروەردە)، دامەزراوە ئـــایینییەکان، ڕاگەیانـــدن و... لە دەســـت دایە، بـــووەتە هۆی پێکهێنانی کەلەپـووری سیاسی داخـراو-نـاچـالاکانە و هەروەهـا کێشەدارانەی پڕ لە نـاکۆکی. بەم بۆنەوە لە ئـــاســـتی سیستەمیشدا، شەرعییەتی حکوومەت تـــووشیاری کێشەیە و هەر سێ کێشەی پێشتر نـاوبـراو لە کۆمەڵگای ئێرانـدا دەبینرێن. پـاش شۆڕشی ئیسلامی، ئـاکامی ئەم دەسـتێوەردانەی ئایین لە سیاسەتدا نەتەنیا ئێرانی نەکرد بە خـاوەن کەلەپـوورێکی مەدەنی بەڵکو بەرەو چـانـدی نـــاکۆک و کێشەدارانەی بـــرد کە بە زۆر ڕاگیراوە و ئەگەر هەلی گـــونـــجاو بڕەخسێت سیستەمی سیاسی ئەو وڵاتە تووشی قەیرانی گەورەتر لەوەی ئێستاکەی دەکات.

کەواتە، ئێران نـــموونەی وڵات و دەوڵەتێکی نـــادێموکراتیک و مـــلهوڕە کە چـــانـــدە رامیارییەکەی زیاتـر ڕاهـاتـووە لەگەڵ چـانـدی پێڕەو کە ئـالمۆنـد و ڤێربـا بـاسی دەکەن. لە ئێرانـدا نەبـوونی

کەلەپـووریی مەدەنی و هەبـوونی سیستەمی دیکتاتۆری کە کەلەپـوورێکی سیاسی داخـراو و ملکەجانەی پێکهێنابوو، بووە هۆی نەبوونی "مێکانیزمی هاوسەنگی" ئاماژەپێکراوی ئالمۆند و ڤێربـا و دەرەنـجام نـاسەقـامگیری و تێکچوونی سیستەمی سیاسی و شۆڕشی ئیسلامی. بەڵام پاش شۆڕشیش ئەم کەلەپوورە بە هۆی نەبوونی ئازادی و سیستەمی تۆتالیتەری ئایینی دیسان درێژەی پێدرا و نـاسەقـامگیریی سیاسی و مەتـرسی لەسەر سیستەم درێژەی هەبـووە. تـاکی خـاوەن پۆتـانسیەلی چـالاکی و هەڵوێست و ئـاڕاستـەگـرتنی بەشـدارانە گەشەی نەسەنـد و حکوومەتیش لە بەرانـــبەر خەڵکدا وەڵامـــدەر و بەرپـــرسیار نەبـــووە. بۆیە لەم وڵاتەدا رادەی کەلەپووری رامیاریی پێڕەو زیاترە و کەلەپووری بەشدارانە کەمترە و کۆمەڵگای شارستانی زۆر لاوازە و کەلەپـووریی شارستانی پێکنەهاتووە. هەروەها، ئەم دۆخە لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا بە هۆی گـوشـاری زۆری سیاسی بە بۆنەی جیاوازیی نەتەوەیی و لە هەنـدێ شـوێنیشدا ئـایینی چەند ئەوەندە خراپتر بووە بە گوێرەی ناوچە فارس و شێعەنشینەکان. هەرچۆنێک بێت یەکێک لە ئـامرازەکانی حکوومەت ئێستاکە ئایینە و لەو رێگایەوە بە بـرەودانی روانگەی پـارێزکارانە و کۆنتڕۆڵی جموجووڵی سیاسی هەوڵی داوە زاڵیەتی سیاسی خۆی لە کوردستاندا بپارێزێت.

کوردستان

لە کوردسـتـانـدا، ئـایین جـگە لەوەی کە وەک بەشێک لە چـانـدی ئەو کۆمەڵگا هێشتا نەریتییە بۆخۆی تـاڕادەیەک کاریگەر بـووە، لە رێگای حکوومەتی ئـایینی و ئـایینی سیاسی زاڵ بە سەر ئێرانیشەوە راســتەوخۆ لەسەر چـــانـــدی رامیاریی کوردســـتان کاریگەریی هەبـــووە و وەکو ئامرازێکی سیاسی لە دەستی حکوومەتدا یارمەتیدەری حکوومت و پاراستنی دۆخی هەبووی پـاش شۆڕشی ١٩٧٩، بـووە. دامـودەزگـا حکومی و ئـایینییەکان لە کوردسـتـانـدا، روانـگەی پارێزکارانەی تلاو بە ترسیان برەوداوە تاکو خەڵک خوازیاریی گۆڕانکاریی نەبن و کۆمەڵگایان لە هەر جۆرە گۆڕانێک تۆقـانـدووە. هەر لە چـوارچێوەی سیاسەتی حکوومەتی ئێرانـدا زۆرینەی دامەزراوە ئـــایینییەکان و مـــزگەوتەکان لە ژێر رکێفی مەلایانی سەر بە حکوومەت دایە و ئەو مەلایانە بە زاڵبوون لەسەر ئەو دامەزراوانە و کەڵک وەرگرتن لە تەشەنەی ئایین لە کۆمەڵگادا و دژایەتیان لەگەڵ کەشـــوهەوای کراوە و ئـــازاد، یارمەتیدەری پێکهاتنی کەلەپـــووری رامیاریی داخـراو-پێڕەو لە کوردسـتانی رۆژهەڵاتـدا بـوون. ئەمـانە لە بۆنە سیاسییەکانـدا بە بـاشی بەکار دەهێنرێن.

لە ئـاڕاسـتەی سیاسەتی دژە کورددا، بە شێوازی جۆراوجۆر لە ژێر نـاوی ئـاییندا لە چـالاکی کۆمەڵگای کوردی بەرگیری کراوە و چـانـدێکی پـارێزکارانە و نـاچـالاک بـرەو دراوە. لەو وڵاتەدا هیچ ئازادی و دەرەتانێک بۆ چالاکی کورد نییە و لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا کۆمەڵگای مەدەنی لاوازە. بۆیە بە نەبـوونی ئـازادی رادەربڕین، چـاپەمەنی، ڕێکخراوە و بەشـداریی لە دەسەڵاتـدا وەکو کورد و دەرەنـجام هەبـوونی مێکانیزمی نـادێمۆکراتیکی هەڵبژاردنەکان، کەلەپـوورێکی سیاسی داخـراو و ملکەجـانە پێکهاتـووە کە زۆرینەی تـاکی کورد، چۆن هیچ دەرەتـانێکی نییە لە چـالاکی کەوتـووە، و خەڵکی کورد لەبەر ئەوەی کە هیچ حێزبێکی یاسـاییان نییە بۆ کەنـاڵیزەکردنی داواکارییەکانیان و بەشـداریی ئـازادانە لە ڕەوتی سیاسیدا، ڕۆڵێکیان لە کەرتی ناوکەوتی سیستەمی سیاسی واتە گەیاندنی داواکارییەکانی کورد بۆ تاوتوێ کردنیان لە ناو ئەو سیستەمەدا و هەروەهـا لە بڕیاردانـدا نییە و کەواتە بە شێوەی ڕاسـتەقینەش پـاڵپشتی لەو سیستەمە ناکەن. کەشوهەوای سیاسی جۆرێکە کە زۆرینەی تاکەکان لە ئاستی خۆیاندا لە بیری بەرژەوەنـدی بـنەمـاڵە و خێزانی خۆیانـدان و خەڵکی کورد بە تەنیا لە بەر دەرکەوتەکان و بڕیارەکانی سیستەمی سیاسیدان بێ ئەوەی کاریگەریان لەسەر ئەو دەرهاوێژ و بڕیارانە هەبێت یان سیستەم لە بەرانبەریاندا وەڵامدەر بێت. بۆیە لە کوردستاندا کەلەپووری سیاسی بەشدارانە و چـالاکانە لە ڕەوتی سیاسیدا لە ئـاسـتێکی نـزم دایە و بە لانیکەمی خۆی گەیشتووە و کەلەپووریی ملکەجانە و ناچالاکانە ئەو کۆمەڵگایەی لە بەر گرتووە و بەتەنیا دەرهاوێشتەکانی سیستەمی سیاسی بە سەریدا دەسەپێت.

هەرچۆنێک بێت، کۆمەڵگایەکی دێمۆکراتیک بـوونی نییە و تەشەنەی زۆری ئـایین لە کۆمەڵگا و بـوونی حکوومەتی ئـایینی لە هۆکارەکانی ڕێگر بـوون لە پێکهاتنی چـانـدی مەدەنیدا، چۆن نە حکوومەت بەرپرسیار بووە و نە ڕێگەش بە گەشەسەندن و زۆربوونی تاکی خاوەن پۆتانسییەلی چالاک دراوە. ئەم چاندە لە کۆمەڵگایەکدا کە گرنگایەتی بە ئاوەزمەندیی مرۆڤ بدرێت گەشە دەکات، کەچی لە حکوومەتی ئایینی ئێراندا بەرپرسان خۆیان بە نوێنەری خوا و دەسەڵاتیان بە دەسەڵاتی خـوایی دەزانـن و دیکەی خەڵک بە بڕیاردەر و ئەوەی کە بـتوانـن چـارەنـووسی خۆ دیاریی بکەن، نازانن. بۆیە ئاوەزی تاک و ئاوەزی گشتی مرۆڤ لەو کۆمەڵگایەدا واتایەکیان نییە و، لایەنی ئـاڕاسـتەگـرتنی بەشـدارانە گەشەی نەسەنـدووە و تێیدا هـاوسەنگی پێکنەهـاتـووە. کەواتە، بۆ گەیشتن بە کەلەپـووریی شـارسـتانی، پێویستە چـانـدی سیاسی خەڵک و کۆمەڵگا لە چـاندێکی زۆرتـر داخـراو و هەروەها چاندێکی خـاوەن تـاکی نـاچـالاک، بەرەو چـاندێکی زۆرتـر بەشدارانە و خاوەن پۆتانسییەلی چالاکی بڕوات. واتە تاکەکان چالاکانە لە سیاسەتدا بەشداری بکەن و بڕیاردەر و ئـاگـا بـن و هەسـت بکەن لەسەر بڕیارەکانی سیستەمی سیاسی کاریگەر

دەبـــن.[٢٨] بەڵام ئێستا لە کوردســـتانی رۆژهەڵاتـــدا بە هۆی زاڵیەتی سیستەمی تۆتـــالیتەر و نادیمۆکراتیک وەها رەوشێک نییە و ئاستی کەلەپووری ناچالاکانە زۆرترین پشکی هەیە و تاکی کورد زیاتر ناچالاکانە و نائاگایانە بە زۆرەملێ پێڕەوی دەکات.

✦

سەرچاوەکان:

[١] ئەم وتـارە بۆ یەکەم جـار لە رێکەوتی ٢٩/١٢/٢٠١٦، لە مـاڵپەڕی "میللەت"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە نـاونیشانی خـوارەوە بڵاو بووەتەوە:
http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=31778&T
[٢] Lucian W. Pye, "Political Culture", in International Encyclopedia of the Social Sciences, available 2016, at: http://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/sociology-and-social-reform/sociology-general-terms-and-concepts-35
[٣] گابریل ا. آلموند، جی. بینگام پاول جونیور، رابرت جی. مونت، **چهارچوبی نظری برای بررسی سیاست تطبیقی**، ترجمه: علیرضا طیب، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی، ١٣٧٦، ص ٧١.
[٤] سید عبدالعلی قوام، **سیاستهای مقایسه‌ای**، تهران: انتشارات سمت، چاپ سوم، ١٣٨٠، ص ٧١.
[٥] Jeff Haynes (ed.), Religion, Globalization and Political Culture in the Third World, London: Macmillan Press Ltd, 1999, p 8.
[٦] Gabriel Almond and Sidney Verba
[٧] Emile Durkheim
[٨] Tommaso Pavone, "Political Culture and Democratic Homeostasis: A Critical Review of Gabriel Almond and Sidney Verba's The Civic Culture", 2014.
[٩] Ibid.
[١٠] آلموند، جونیور، مونت، ١٣٧٦: صص ٧١-٧٢.
[١١] هەر ئەوە، لل. ٧١-٧٤.
[١٢] قوام، ١٣٨٠: ص ٧٣.
[١٣] آلموند، جونیور، مونت، ١٣٧٦: صص ٧١ و ٧٧.
[١٤] قوام، ١٣٨٠: ص ٧٤.
[١٥] See: Pye, at: http://www.encyclopedia.com
[١٦] Pavone, 2014.
[١٧] Stephen Fisher, "Political Culture, Social Capital and Democracy", available 2016, at: http://users.ox.ac.uk/~nuff0084/polsoc
[١٨] مسعود مطلبی، "عرصه‌های دینگرایی در فرهنگ سیاسی ایران معاصر"، **فصلنامه مطالعات میان فرهنگی**، دوره ٧، شماره ١٨، ١٣٩٢، صص ١٠٥ تا ١٣٤.
[١٩] Hynes, 1999: p. ٦
[٢٠] آلموند، جونیور، مونت، ١٣٧٦: ص ٦٥.
[٢١] Huntington and Fukuyama
[٢٢] Hynes, 1999: p. 13
[٢٣] محمود کریمی، "نقش دین و خانواده در فرهنگ سیاسی"، **روزنامه رسالت**، مورخ: ٢٤/١٠/١٣٨٨.
[٢٤] حسین بشیریه، **انقلاب و بسیج سیاسی**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم، ١٣٨٢، ص ٤٣.

[25] مطلبی، ۱۳۹۲.

[26] Nazih Ayubi, “The Politics of Islam in the Middle East with Special Reference to Egypt, Iran and Saudi Arabia”. In Jeff Haynes (ed.), 1999, pp 71–92.

[27] Fariba Adelkhah, “Transformations of mass religious culture in Iran”, In Jeff Haynes (ed.), 1999, pp. 93–111.

[28] سەباح موفیدی، "کێشە لە چی دایە: سیستەمی حکوومەتی، دەسەڵاتی یاسادانان یان کەلەپووریی سیاسی؟"، بڵاوکراوە لە ماڵپەڕی نوچە.نێت، ۲۰۱۵، بە ناونیشانی: http://www.nuche.net/?p=50023

بنەما کۆمەڵایەتییەکانی کاریگەر لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندیی نێودەوڵەتی کوردستان[1]

لەسەر گریمانەی بوونی دەوڵەتێکی کوردی یان لە ئێستاکەدا کورد و حکوومەتە هەرێمیەکانی وەکو ئەکتەرێکی سیاسی نادەوڵەتی گرنگ، ئەو پرسیارە دێتە ئاراوە کە پێوەندیی دیپلۆماتیک و نێودەوڵەتی ئەم حکوومەتە دەبێت چۆن و لەسەر چ بنەماگەلێک بێت؟ و ئاخۆ چ فاکتەرگەلێک دەتوانن لەسەر ئەم پێوەندییانە کاریگەرییان هەبێت؟ ئەگەرچی لە ناوەندە سیاسییەکاندا بە ئەگەری زۆرەوە سەرنجی ئەم بابەتانە دراوە و رەنگە راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ کاریگەریان هەبووبێت بەڵام تاکو ئێستا کەمتر لە ناوەندە زانستییەکاندا سەرنج دراوە، کە دیارە بەرەبەرە کارکردن لەم بوارەدا وەک ئەرکی ناوەندە زانستییەکانی پێوەندیدار بە سیاسەت و پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان زەق دەبێتەوە.

بە گشتی دوو جۆر فاکتەری کاریگەر لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندیی نێودەوڵەتی بریتین لە فاکتەرە دەرەکییەکان و فاکتەرە ناوخۆییەکان کە لەم وتارەدا جەخت دەخرێتە سەر فاکتەرە ناوخۆییەکان. بێجگە لایەنی ماددی و هەروەها سیاسەتی گشتی حکوومەتی هەر وڵاتێک و لەبەرچاو گرتن یان نەگرتنی رێسا نێودەوڵەتییەکان و سیستەمی نێودەوڵەتی و هەنگاو هەڵێنان لەو چوارچێوەیەدا، لە روانگەیەکی تاڕادەیەک کانستراکتیڤیستییەوە[2] پێکهاتەی کۆمەڵایەتی، کەلەپوور بریتی لە ئایین، مێژوو، بەها کۆمەڵایەتی و مرۆییەکان و... لەو فاکتەرانەن کە لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانی وڵاتە جیاوازەکان کاریگەرییان هەیە. کۆمەڵگایەک کە بە توندی بەپێی کەلێنە کۆمەڵایەتییە جۆراوجۆرەکان لەوانە ئابووری، ئایینی

و...، ناهاوسەنگی ناوچەیی و هتد دابەش کراوە بە هۆی دابەشکاریی و لێکترازان و نەبوونی هاوکاری لە نێوان گروپە جیاوازەکاندا ناتوانێت سیاسەتی دەرەوەی بەهێز و کاریگەریی هەبێت. لەلایەکی ترەوە، کۆمەڵگایەکی یەکدەنگ و هاوسەنگ کە هەستی بەهێزی یەکیەتی و تۆکمەیی نیشتمانی هەیە بە هۆی پشتگیریی هەموو بەشەکانی کۆمەڵگا کە بەها و بیرەوەری هاوبەشیان پێکهێناوە، دەتوانێت سیاسەتی دەرەوەی کاریگەریی هەبێت. کەواتە بنەما کۆمەڵایەتی و سیاسییە جۆراوجۆرەکانی ناوخۆیی هەر وڵاتێک لەو فاکتەرانەن کە دەتوانن لەسەر هاوکاریی لە نێوان دەوڵەتەکان یان بەپێچەوانەوە ناکۆکی لە نێوانیاندا کاریگەر بن.[٣]

لەم پێوەندییەدا، بۆ وێنە دەتوانین ئاماژە بە رۆڵ و کردەی نەرێنی و ئەرێنی ئایین وەک فاکتەرێکی کۆمەڵایەتی بکەین. وەک دەزانین ئایین نە تەنیا هۆکاری شەڕە ئایینیەکان بووە بەڵکو کاریگەریشی لەسەر شەڕە سیاسییەکان هەبووە. لە سەدەی بیستەمدا هەندێ شەڕ و پێکدادان هەبوون کە زانا و سەرکردە ئایینییەکان هاندەری خەڵک بوون بۆ ئەو شەڕانە یان شەڕ لەگەڵ وڵاتانی تریان بە پێی سیاسەت و قسەی سیاسەتوانان پاساو داوە. وەک نموونە پاساودانی شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی لەلایەن سەرکردە ئایینییە مەسیحییەکانەوە. یان شەڕی نێوان عێراق و ئێران کە لەلایەن هەر دوو لاوە وەک شەڕی نێوان ئیسلام و کوفر پاساو دەدرا. هەروەها کاریگەریی ئایین لەسەر شەڕەکانی نێوان هێند و پاکستان. جگە لە شەڕ، شێوازەکانی تری توندوتیژیی لە ژێر کارتێکەریی ئاییندا هەیە کە زۆر کاریگەریی لەسەر پێوەندیی نێوان دەوڵەتەکان هەبووە وەک هەڕەشەی تیرۆر لەلایەن تاقمە ئایینییەکانەوە. هەرچۆنێک بێت جگە لە شەڕی ناوخۆیی، لە ئاستی نێودەوڵەتیدا هێشتاکە ناکۆکی ئایینی بەردەوامە. بۆ وێنە ئێران لە دژی وڵاتە عەرەبەکان و دراوسێکانی تری وەک ئەفغانستان، پاکستان و تورکیا، وەکو موسڵمانی شێعە لە بەرانبەری سوننەدا یان نێوان جیهانی ئیسلامی و مەسیحی و هتد. هەر بە بۆنەی ئەم کێشانەوە بوو کە هەندێ تیۆر وەک تیۆری "پێکدادانی شارستانییەتەکان" لەلایەن هانتینگتۆنەوە، سەریان هەڵدا. هەروەها لە روانگەیەکی ترەوە وەک چۆن ئەورۆکە لە رێگای کاری پێوەندیدار بە کەلەپوور و فێرکردن و بارهێنانەوە بواری جۆرێک زاڵیەتی و تەشەنەی وڵاتێک لە وڵاتێکی تردا لە رێگای ناسین و ناسیارییەوە و بە بێ شەڕ و پێکدادان دەڕەخسێت، هەندێ جاریش ئایین ئامرازێک بووە بۆ زاڵبوونی وڵاتێک بە سەر ئەوانی تردا، زاڵبوونێکی بێ دەنگ و بێ کشە، وەک زاڵیەتی ئێران بەسەر عێراقی پاش سەدام.

هەروەها ئەگەر لە باری ئەرێنییەوە بڕوانینە سەر رۆڵ و کردەی سیاسی ئایین، کاریگەریی گرنگی لەسەر پێوەندیی نێوان وڵاتە جۆراوجۆرەکان هەبووە. لە ئاستی نێودەوڵەتیدا، ئایین

بــوارێکی هــاوبەش بۆ پێوەنــدیی چــاکتر لە نێوان هەنــدێ وڵاتــدا پێکدەهێنێت. زۆرێک لەم پێوەندییانە لەسەر بنەمای ئایین یان لە ژێر کاریگەریی ئایین لە شوێنە جیاوازەکانی جیهاندا دەبیندرێن. بۆ وێنە پێوەنــدیی نێوان وڵاتــانی مــوسڵمان و پێکهێنانی هەنــدێ ڕێکخراوی نێودەوڵەتی وەک "ڕێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی". یان کاریگەریی ئــایین لەسەر تۆکمەیی و یەکیەتی ئەوروپــا بە جۆرێ کە هەنــدێ جــار مەسێحییەت وەک یەکێک لە فــاکتەرەکانی پێوەنــدیدار بە شــونــاسی ئەم یەکیەتییە و یەکیەتیەکەش بۆخۆی وەک "یانەی مەسێحییەت" ڕەچاو کراوە. کەواتە، ئایین کردە یان فانکسیۆنی پێوەندیدەرانەی لە نێوان دەوڵەتەکاندا هەیە و وەکو فــاکتەرێکی گــرنــگ بۆ پێکهێنانی بــوارێکی هــاوبەشی لێکتێگەیشتن بۆ چــاکترکردنی پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان، دەور دەگێڕێت.[٤]

بە لەبەرچاوگرتنی ئەم باسە گشتییەی سەرەوە، با بزانین کاریگەریی ئەم فاکتەرە کۆمەڵایەتی-سیاسییانەی نــاوخۆ لە کوردستــاندا چۆنە و چۆن دەبێت؟ ئەگەر کوردستان خــاوەن دەوڵەتێکی سەربەخۆ یان وەک ئــامــاژەی پێکرا وەکو ئەکتەرێکی سیاسی بێت، پێوەنــدییەکانی بەتــایبەت ئەگەر بەتەواوەتی یەک سیاسەت بۆ وێنە ڕێئالیستی بەدواداچــوون نەکات، دەتــوانــن لەسەر چ بـنەمــاگەلێک بـن و چ پۆتــانسییەلگەلێک دەتـوانـن هەوێنی پێوەنـدیی لەگەڵ وڵاتـانی دیکەی بۆ پێکبهێنن. دیارە پێش سەرهەڵدانی هەر وڵاتێکی سەربەخۆ هەنــدێ فــاکتەری سیاسی وەک ئەو کێشە سیاسییانەی بــوونەتە هۆی بڕیاری خەڵکەکە لەسەر جیابــوونەوە، کاریگەریی و دەنــگدانەوەی ئەم کێشانە لە ئــاســتی نێودەوڵەتیدا، بەهێز بــوون و لۆبی کردنی لایەنە سیاسییەکانی ئەو نەتەوە، گرنگی ستراتێژیکی ناوچەکە و... لەسەر بە فەرمی ناساندنی لەلایەن وڵاتانی دیکەوە کاریگەریی هەیە کە زۆرێک لەمانە سەرچاوەی کۆمەڵایەتییان هەیە. هەروەها پــاش سەرهەڵدانیش، جــگە لەو سیاسەتە گشــتییەی کە وەکو دەوڵەتێک دەبێت هەیبێت و ڕەچاوکردنی ڕێسا نێودەوڵەتییەکان و هەوڵدان بۆ خۆ ڕێکخستن لەگەڵ سیستەم و بەندوباوی جیهانی و نــاوچەیی، فــاکتەرە کەلەپــووریی و کۆمەڵایەتییەکانی تــایبەت و هەروەهــا هــاوبەش لەگەڵ دیکەی وڵاتــان دەتــوانــن وەک ئــامــرازگەلێکی سیاسی بەپێی ڕادە، تــوانســت و جۆری بەکارهێنانیان، یارمەتی قــووڵ و پــتەوتربوونی پێوەنـدیی نێوانیان بـدەن. کوردستـان وەک هەر وڵاتێکی دیکە هەنـدێ تـایبەتـمەنـدیی جۆراوجۆری هەیە کە بـواری پێویست خۆش دەکەن بۆ دامەزرانــدنی پێوەنــدیی لەگەڵ وڵاتــانی دیکە، چ ئێستا وەک ئەکتەرێکی نــادەوڵەتی و چ لە داهاتوودا وەک دەوڵەتی سەربەخۆ.

جگە لە باری ماددی بەتایبەت گرنگایەتی ستراتێژیک و ئابووری کە بێ گومان کاریگەرییان لەسەر پێوەنــدی نێودەوڵەتی دەبێت، بە شیکاریەکی تــاڕادەیک کانســتراکتیڤیستی، لەم تایبەتمەندیی و فاکتەرە ناوخۆییانەی کوردستان دەکرێ بە ناسێنە/شوناسی کوردی، کەلەپوور و ئـایین، مێژوو بـریتی لە کارەسـاتە وێکچووەکان لەگەڵ دیکەی نەتەوەکان، بەهـا مـرۆیی و کۆمەڵایەتییەکان، کەلێن یان یەکگرتـوویی سیاسی نـاوخۆ ئـامـاژە بکرێت کە لە درێژەدا هەوڵ دەدرێت ئاورێک بدرێتەوە سەریان.

١. شوناسی کوردی

بۆ دۆخی سیاسی داهــاتــووی کوردســتان دەکرێ چەنــد سێناریۆیەک دەسنیشان بکرێت وەک پێکهاتنی دەوڵەتێکی گەورەی کوردی، چەند وڵاتی کوردی، یەک یان دوو وڵات و چەند هەرێمی خـــودمـــوخـــتار یان بێ دەسەڵات. بۆ هەرکام لەم دۆخـــانە زۆرینەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کوردستان و کورد بە گشتی کە لێرەدا مەبەست زیاتر پێوەندیی تایبەت لە نێوان خودی خەڵکی کوردە کە خـاوەن رەگەز، زمـان و شـونـاسی جیاوازە، دەتـوانێت کاریگەریی جیاوازیی لەسەر پێوەنـــدیی نێودەوڵەتی وڵات یان وڵاتـــانی پێکهاتـــوو هەبێت. لە دۆخی یەکەمـــدا بـــوونی حەشیمەتێکی زۆری کورد لە وڵاتێکی پان و بەرین وەک کوردستان کە گرنگایەتی ستراتێژیک و نـاوچەیی و ئـابووریی هەیە، بۆخۆی سامـان و پۆتـانسییەلێکی زۆرە کە بە هۆی جۆراوجۆر بە تـایبەت تۆکمەیی و یەکدەنگی سیاسی نـاوخۆیی، هەبـوونی هێزی کار و پێکهێنانی سـوپـایەکی چەکداری بەهێز، دەتـــوانێت لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەنـــدیی نێودەوڵەتی کاریگەر بێت. وێرای ئەوە، کوردانی هەنـــدەران و دیاســـپۆرا دەتـــوانـــن کاریگەریان لەسەر سیاسەت و پێوەندییەکان هەبێت و وەک پـردێک بـواری پێوەنـدیی لەگەڵ وڵاتـانی جۆراوجۆر و بە تـایبەت لۆبیگەریی بە قـــازانجی کوردســـتان لەو وڵاتـــانەدا پێکبهێنن. لە دۆخی دووەمـــدا، جـــگە لە کاریگەریەکانی دیاسپۆرا، کورد بوون بۆ خۆی فاکتەری هاوبەش بۆ پێوەندیی پتەو و تەنانەت پێکهێنانی یەکیەتی و کۆنفێدراسیۆنێکی کوردی لە نێوان خۆیانـــدا و لەم رێگایەشەوە کاریگەریی لەسەر پێوەنـــدییان لەگەڵ دنیای دەرەوەدا دەبێت. لە سێهەمیدا، بـــارودۆخێکی نێوەنجی دەبیندرێت و بە جۆرێ دۆخەکە هەڵواســـراوە. ئەگەرچی وەهـــا دۆخێک لە مێژووی پێوەنـدیی وڵاتە هـاوشێوەکانـدا زۆربەی کات کاریگەریی نەرێنی لەسەر پێوەنـدییەکان هەبـووە بەڵام گـرێدراوی دێمۆکراتیک و بەتـایبەت فێدراڵ بـوون یان نەبـوونی حکوومەتە نـاوەنـدییە دراوسێکان، پێکهاتەی کوردی دەتـــوانێت هەم کاریگەریی ئەرێنی و هەم نەرێنی هەبێت، واتە

هۆی کێشە یان پێوەنـدیی پـتەو لە نێوان ئەو یەک یان دوو وڵاتە لەگەڵ دراوسێکانیانـدا بێت. لەم چەشنە پێکهاتانە لە جیهاندا وێنەیان زۆرە وەک فەڕەنسە و فەڕەنسە زمانەکانی وڵاتانی تر، ئەڵمانیا و ئەڵمانی زمانەکانی وڵاتانی تر، بەنگلادیش و بەنگالیەکانی هێندوستان و.... لە وڵاتانی دێمۆکراتیکدا ئەمە کێشەساز نەبـووە بەڵام ڕەچـاو نەکردنی مـافی نەتەوە و کەمە نەتەوەکانی وڵاتـانی فـرەنەتەوە زۆربەی کات هۆی کێشەی نێوان وڵاتـانی دراوسێ بـووە. وەکو پێوەنـدیی ئێستای ئـازەربـایجانی سەرەوە و تەنـانەت تـورکیاش لەگەڵ ئێران کە بـوونی پێکهاتەی تـورکی ئازەریی لەسەر پێوەندییان کاریگەریی هەبووە و لەڕاستیدا ئەوەی ئازەربایجانی خوارەوەی بۆ ئێران پـاراسـتووە و پێوەی لکانـدووە، ئـایینزای شێعە و بەکارهێنانی وەک ئـامـرازێکی سیاسی لەلایەن ئەم وڵاتەوە بووە، نەک شوناسی تورکی کە لە پێوەندییەکی دوولایەنەدا ئازەربایجانی سەروو و تورکییە وەک کارتێک بۆ گوشار خستنە سەر ئێران بەکاری دەهێنن و ئەو پێکهاتەیەش وەک پاڵپشتێک ئەو وڵاتانە چاو لێدەکات.

هەرچۆنێک بێت شوناسی کوردی بە گشتی و هەبوونی پێکهاتە کوردییەکانی وڵاتانی تر بەشێک لە دەرەتـــانی سیاسەتی دەرەوەی کوردســـتان بۆ خۆی تەرخـــان دەکات و سیاسەتی گشـــتی کوردسـتان نـاتـوانێت سەرنجی ئەم بـابەتە نەدات. لەلایەکەوە وەک 'هێزی پۆتـانسییەل' دیتنی کۆمەڵگای کوردی، ڕەچـاوکردنی مـافی کوردان لەلایەن حکوومەتی ئەو وڵاتـانەی تێیدا دەژین، پێوەندییان لەگەڵیان، بەهێز بوونیان لە بوارە جۆراوجۆرەکان و لۆبیگەرییان، یارمەتیدانیان و... و لەلایەکی تـرەوە کاریگەریدانـان و گـوشـار خسـتنە سەر و هەروەهـا کەوتـنە ژێر کاریگەریی وڵاتـانی تـر بە هۆی پـرسی کوردەوە، هەمـوو کاریگەرن لەسەر پێوەنـدیی و سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتێکی کوردی. وەک هەمـوو وڵاتـان و نەتەوەکانی دیکە ئەوە بەرژەوەنـدیی کوردسـتان و گەلی کوردە کە دەبێت هەمـــوو سیاسەتەکان و لەوانەش سیاسەتی دەرەوە و پێوەنـــدییەکانی وڵاتێک بە نـــاوی کوردســـتان دیاریی بکات. ئەم بەرژەوەنـــدییانە تەنیا مـــاددی نین و لایەنە مەعـــنەوییەکەی گـرنـگترە. هیچ سیاسەتێک نـابێت ببێتە هۆی زاڵبوونی وڵاتـانی تـر بە سەر کوردسـتانـدا لە هیچ بـوارێکەوە. دەبێت سەرنجـدان بە پـاراسـتنی ئـاسـایش و هێمنایەتی، دەسکەوتە مێژوویەکان، زمـان و کەلەپـوور، هەوڵی زیاتـر بۆ بە جیهان نـاسـانـدنی ئەمـانە، بە شێوازی مەنتیقی پاڵپشتی کردنی کورد لە هەر کوێ بێت و... پێشترێتی هەبێت.

لەم پێوەنـدییەدا ئەم خـاڵەش جێی ئـامـاژەیە کە بـوون و نەبـوونی کورد وەکو نیشتەجێی هەمیشەیی لە بەشێکی وڵاتێکیشدا لەسەر پشـــتگیریی و پێوەنـــدیی نێودەوڵەتی کوردســـتان کاریگەریی هەیە. هەر بۆیە وڵاتانی لەبەرگری کوردستان چۆن خۆیان چنگاوشی پـرسی کوردن

بە شێوەی کاتی و وەک ئامراز نەبێت پاڵپشتی لە کوردانی وڵاتانی تر ناکەن. بەڵام ئەم دۆخە بۆ وڵاتانی تر جیاوازە. لەم پێوەندییەدا وەک پێشتر ئاماژە کرا، عەبدوڕەحمان قاسملوو کاتی خۆی بە جۆرێ کاریگەریی وەها بابەتێکی پێشبێنی کردبوو و لە دیمانەیەکدا لە ساڵی ۱۹۸۸، بە جەخت کردن لەسەر هەوڵدان بۆ هەبوونی وڵاتانی هاوپەیمانی کوردستان سەرنجی ئەم بابەتە دەدات و عەرەبستان بە چەند هۆیەک لەوانە نەبوونی پێکهاتەی کورد لەوێدا بە نموونەیەک لەو دەوڵەتانەی دەزانێت کە دەتوانن پاڵپشتی دەوڵەتی کوردی بن.[٥]

٢. چاندی کوردی

کەلەپوور یان چاند (culture) بریتی لە ئایین، زۆربەی کات لەسەر دیپلۆماسی و پێوەندیی وڵاتان کاریگەریی هەبووە. لە کوردستانیشدا کەلەپووریی کوردی ئەم دەورە دەگێڕێت. بێجگە لەوەی کە ئەم کەلەپوورە بۆخۆی وەک بەشێک لە شوناسی کوردیش دەتوانێت لەو سێناریۆیانەدا کە بۆ داهاتووی کوردستان باس کران دەوری هەبێت و لەسەر تۆکمەیی ناوخۆیی و لەو ڕێگایەشەوە پێوەندی نێودەوڵەتی کوردستان یان نێوان وڵاتانی کورد کاریگەر بێت، هاوبەشی و هاوشێوەیی لە بواری کەلەپووردا لەگەڵ وڵاتانی نزیک و دەوروبەر یان سەر بە شارستانییەتێکی تایبەت بوون وەک بە گشتی شارستانیەتی ڕۆژهەڵاتی، ئیسلامی، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی، فەلاتی ئێران و... لەلایەکەوە، و جیاوازیی کەلەپووریی لەگەڵ وڵاتانی تر لەلایەکی ترەوە، هەرکام بە جۆرێ لەسەر پێوەندی کوردستان لەگەڵ وڵاتانی تر کاریگەر دەبن.

بە هۆی جیاوازەوە، هەم لە ڕێگای دانوستان و هەم سەپاندنی کەلەپوور، زمان و... لە مێژوودا هەندێ هاوشێوەیی لە نێوان گەلی کورد و دیکەی گەلان پێکهاتووە کە هەوێنی پێوەندیی و جۆرێ نزیکبوونەوە لە یەکتر دەبن لە داهاتوودا. لەم بوارەدا، بوونی کوردستان لە چوارچێوەی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتیدا جۆرێ تایبەتمەندی ڕۆژهەڵاتی پێ بەخشیوە و هاوشێوەیی لە هەندێ نەریتدا بەتایبەت لە باری کۆمەڵایەتییەوە و پاراستنیان بەپێچەوانەی ڕۆژئاواییەکان بوارێکی پێکهێناوە کە بە گشتی دەکرێ بۆ پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی ئەم بەشەی جیهان بەتایبەت لە ئاسیا و ئافریقادا بەکار بهێنرێت. هەروەها بوونی لە چوارچێوەی وڵاتانی پەرەنەسەندوو و کاریگەریی دواکەوتوویی ئابووری، پیشەسازی و... لەسەر کەلەپووریش هاوشێوەییەکی لەگەڵ زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێهەم و ئەوانەی کە لە ڕەوشی پەرەسەندندان پێکهێناوە کە ئەم هاوشێوەییەش بوارێکە بۆ هاوکاری وڵاتان لە سەرتانسەری جیهاندا. لە

ئاستی ناوچەییشدا، بە هۆی نزیکی و دانوستانی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بە درێژایی مێژوو هەندێ وێکچوون و داب و نەریتی لێکچوو پێکهاتووە کە لەسەر هەستی لەیەکتر نزیک بوون کاریگەریی هەبووە و کوردستانیش لەمە بە دوور نییە.

ئەو بابەتانەی سەرەوە تاڕادەیەکی زۆر ئاسایی و سروشتین، بەڵام لە باری ناسروشتیشەوە، چ بمانەوێت و چ نەمانەوێت، بە هۆی دابەشبوونی مێژوویی کوردستان لە نێوان وڵاتانی جۆراوجۆر و کەوتنە بەر کاریگەریی ئەو وڵاتانە، هەندێ لایەنی کەلەپووریی بە سەردا سەپاوە کە بە جۆرێ بووەتە هۆی لێکچوون و نزیکی کەلەپووریی نێوان بەشی پێوەندیدار و خەڵکی ئەو وڵاتە بە گشتی. پێشتر بە هۆی دابەشبوون لە نێوان دوو ئیمپراتوری ئێران و عوسمانی و دواتر بە هۆی دابەشبوون لە نێوان وڵاتانی نوێی پاش ئیمپراتوری عوسمانی، هەرکام لەم بەشانە هەندێ تایبەتمەندیی کەلەپووری جیاواز لەگەڵ کوردانی پارچەکانی تر و هاوشێوە لەگەڵ ئەو وڵاتانەیان لە خۆ گرتووە. بۆیە ئێستاکە هەندێ نزیکی کەلەپووریی لە نێوان کوردانی باکوور و تورکەکان، کوردانی رۆژهەڵات و ئێرانییەکان، کوردانی رۆژئاوا و سوریەکان و کوردانی باشوور و عێراقییەکان، کوردستانی سوور و ئەرمەنییەکان دەبینرێت بە جۆرێ کە لە شێوەزار، هەڵسوکەوت و کرداری کوردانی هەر پارچەیەکدا رەنگدانەوەی هەبووە و هەستی پێ دەکرێت. ئەم هاوشێوەتییانە لەسەر پێوەندییەکانی داهاتووی کوردستان کاریگەر دەبن و دەتوانێت بە شێوەیەکی ئەرێنی بە قازانجی کوردستان کەڵکیان لێوەرگیردرێت. ئەگەرچی هەر لەو کاتەدا پێویستە رامیاران و سیاسەتوانانی کوردستانی ئاگاداری ئەوە بن کە ئەم بابەتە نەبێتە هۆی زاڵیەتی سیاسی-کەلەپووریی وڵاتانی تر بە سەر کوردستاندا. واتە کردەی نەرێنی بە زیانی کوردستان، نەبێت.

بەڵام لە گرنگترین بابەتەکان لە پێوەندی لەگەڵ کەلەپووردا، بابەتی ئایین و ئایینزایە. لە کوردستاندا، ئایینی ئیسلامی سوننە، ئایینی زۆرینەی خەڵکە، گەرچی رێژەی زۆرینە و کەمینە بوون بەپێی دۆخی ئێستا لە بەشە جیاوازەکانی کوردستاندا، جیاوازە. بۆ وێنە لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا رێژەی ئیسلامی شیعە لەسەرەوەیە. هەرچۆنێک بێت بە گشتی ئیسلام وەک ئایینی زۆرینە بواری پێوەندیی لەگەڵ جیهانی ئیسلام پێکدەهێنێت و کوردستانیش دەتوانێت ئەندامی کونفڕانس و رێکخراوەکانی هاوکاری نێوان وڵاتانی موسڵمان وەک "رێکخراوی کۆنفڕانسی ئیسلامی" بێت و لەو هەلانەی کە بەو بۆنەوە دەڕەخسن کەڵک وەرگرێت. هەر لەم بوارەدا، هەندێ دامەزراوەی تر وەک "یەکێتی جیهانی زانایانی موسڵمان" لە رێگای ئەندامانی

کوردیانەوە دەتوانن لە هەندێ بواری کۆمەڵایەتی و پشتگیریی مرۆڤانە و لەسەر هەڵکردن یان زیاترکردنی پێوەندیی نێودەوڵەتی حکوومەتی کوردستان کاریگەر بن.

لەگەڵ ئەمەشدا، هاوکات حکوومەتی سێکیولار و دێموکراتیکی داهاتووی کوردستان پێویستە بـوارێکی چـاک بۆ پێکەوەژیانی خەڵکی سەر بە ئـایینە جیاوازەکانی کوردسـتان پێکبێنێت و بـواری نـالەبـار بۆ کەڵک وەرگـرتنی بیانییەکان لە کەمینە ئـایینییەکان پێکنەهێنێت و ئەو رێگایەش بە هیچ وڵاتێک نەدات. هەر لەو کاتەشـدا دەبێت لە بـوونی کەمینە ئـایینییەکان بۆ هەڵکردنی پێوەنـدیی لەگەڵ وڵاتـانی تـر کەڵک وەرگـرێت. هەروەهـا جێی ئـامـاژەیە کە مەتـرسیدارتـرین کێشە لە داهـاتـوودا رەنـگە کێشەی نێوان دوو ئـایینزای شێعە و سـونـنە لە کوردسـتانـدا بێت کە پێویستە زۆر بە پـارێزەوە لەگەڵی مـامەڵە بکرێت. لەم راسـتییە نکۆڵی ناکرێت کە تاکو ئێستا وڵاتانی زاڵ بەسەر کوردستاندا هەم لە خودی ئیسلام و هەم لە ئاییـنزای شێعە یان سـونـنە بە چـاکی لە دژی بـزووتـنەوەی نەتەوەخـوازیی کورد بۆ پێکهێنانی قەڵشتی کۆمەڵایەتی زیاتر و جیاکردنەوەی بەشێک لە خەڵکی کورد و لکاندنی بە خۆیەوە و بەکارهێنانی ئەم هاوبەشییە ئایینییە بە قازانجی سیاسەتی خۆیان کەڵکیان وەرگرتووە. هیچ دوور نییە کە لە داهاتووشدا لەم قەڵشتە کۆمەڵایەتییە بۆ بشێوە و ئاژاوەی ناوخۆیی و هاندانی کەمینەکان و لەو رێگایەشەوە گـوشـار خسـتنەسەر دەوڵەتی کوردی بۆ مەبەسـتی تـایبەت کەڵک وەرنەگـرن. کەواتە رەنگە بوونی کەمینەی ئایینی و ئاییـنزا کاریگەریی نەرێنیشی هەبێت لەسەر پێوەندیی نێوان کوردستان و وڵاتانی تر.

لایەنێکی تـری پێوەنـدیدار بە کەلەپـوور کە لەگەڵ ئەوانەی سەرەوە جیاوازە، بـاسی جۆراوجۆریی خەڵک لە باری کەلەپوور و کاریگەریی لەسەر گەشتیاریی و راکێشانی گەشتیار و پێوەنـدیی کەلەپـووریی نێوان وڵاتـانە. هەنـووکە بەپێچەوانەی بیری سیاسەتـوانـانی پێڕەوی سیاسەتی یەکجۆری کۆمەڵایەتی، سیاسەتی پـاراستنی جۆراوجۆریی زۆر بـاوە و هەنـدێ وڵات بە چاکی کەڵکی لێوەردەگرن. لە بـاری مـرۆڤناسییەوە لە مێژە سیاسەتی وڵاتـانی رۆژئـاوا و بڕێ وڵاتی دێمۆکراتیکی رۆژهەڵاتی گۆڕدراوە و هەروەها کە لە بـاری زانستییەوە هەوڵ دەدرێت بۆ پـاراسـتنی جۆر و تۆخـمە جیاوازەکانی رووەک و ئـاژەڵەکان، هەوڵیش دەدرێت بۆ پـاراسـتنی جۆراوجۆریی مـرۆڤەکان و کەلەپـووریان. ئێستا لە وڵاتـانی پێشکەوتـوودا، لەنێوبـردنی زمـان و کەلەپـووریی کۆمەڵە مـرۆییەکان وەک دیاردەیەکی قیزەون چـاوی لێدەکرێت. بەپێچەوانەوە، هەوڵ دەدرێت ئەو جۆراوجۆرییە بە جـوانی بـپارێزرێت و کەلەپـوور سەرچـاوەیەک بێت بۆ راکێشانی گەشـتیارەکان. جۆراوجۆریی و دیتنی شـتی جیاوازە کە هۆی راکێشانی گەشـتیارانە.

جگە لە سروشت، کەلەپوور و جۆراوجۆریی مرۆیی رۆڵی گرنگ لەم بوارەدا دەگێڕن. لەم پێوەندییەدا لە وڵاتانی رۆژهەڵاتیدا دەکرێ ئاماژە بە هێندوستان بکرێت کە بە باشی هەوڵی داوە بۆ پاراستنی کەلەپوور و نەریتی خەڵکەکەی و باشیش سیاسەتی گەشتیاریی پەرە پێداوە و کردوویە بە سەرچاوەیەکی چاکی داهات. بوونی کەلەپووری تایبەت و جیاواز و پێکەوەژیانی چاکی ئەو جۆراوجۆرییە ساڵانە گەشتیارانێکی زۆر بەرەو ئەو وڵاتە رادەکێشێت و بواری پێوەندیی کەلەپووریی چاکی لەگەڵ وڵاتانی تر بۆ هێندوستان رەخساندووە.

کوردستانیش وەک هەر وڵات و شوێنێکی تری سەر گۆی زەوی خاوەن تایبەتمەندیی خۆیەتی بەتایبەت لە باری کەلەپوورەوە. ئەگەر ئەم تایبەتمەندییانە لە نێو بچن ئێمە دەبین بە "دیتری" واتە کەسێکی تری جگە لە ماکی خۆمان، مرۆڤێکی نامۆ لە خۆ. بە پاراستنی ئەم جیاوازیانەمانە کە دەڵێین کوردین. ئەگەر زمانی جیاواز، کەلەپوور و دابونەریتی جیاوازمان نەبێ و نەیپارێزین و بمانەوێت هەموو شتێکمان و رواڵەتمان وەک دیتران بێت، هەوڵ و تێکۆشان و هەڵاوهاواری لە مێژینەی خۆمان دەخەینە ژێر پرسیارەوە. مێژوویەکی خوێنین و پڕ لە چەرمەسەری و رۆژ رەشی، هەمووی بۆ پاراستنی پێگەی مرۆیی و ئەم جیاوازییە بووە و بۆ ئەوەی کە وەک خۆمان بین و بژین. ئەمە نە بیری شۆڤێنیزمی بەڵکو هەوڵ بۆ بەرابەری تاک و کۆمەڵە جیاوازەکانی مرۆڤە و هەموو نەتەوەیەک ئەو مافەی هەیە. کەلەپووریی کوردی بریتی لە هەموو بوارەکانی وەک شێوەزار، شێوەژیان، هەڵسوکەوت، جلوبەرگ، جێژن و بۆنەی تایبەت، دابونەریت و رێورەسمەکان، سەما و هەڵپەڕکی و... ئەو بابەتانەن کە جیاوازیی ئێمە لەگەڵ خەڵکی تر دەنوێنن و دەتوانن ببنە هۆی راکێشانی گەشتیاران و هەروەها پێوەندیی کەلەپووریی کوردستان لەگەڵ وڵاتانی تر. زۆر لایەنی تری پێوەندیدار بە کەلەپوور دەتوانێت هەوێنی باسی دیپلۆماتیک پێک بهێنێت هەر لە پاراستن و رەنگە گەڕاندنەوەی ئاسەوارە مێژوویی و کەلەپووریەکانی کوردستان لە مۆزەخانەکانی دەرەوە تاکو پاراستنی گیانی گەشتیاران و هاتوچۆی نێوان وڵاتەکان.

ئەوڕۆکە تەنانەت لە کوردستانی باشووریشدا سەرنجی ئەم بابەتە نادرێت، چ بگات بە پارچەکانی تری کوردستان کە هەم خەڵک تاڕادەیەک کەمتەرخەمن و هەم سیاسەتی وڵاتانی لەبەرگری کوردستانیش ئەوەی ناوێت. ئەم سەرنجنەدانە کاریگەریی زۆری لەسەر بەشێکی پێوەندیی کەلەپووریی و گەشتیاریی داهاتووی کوردستان دەبێت و لە ئاکامی ئەوەشدا زەبری زۆر لە سەرچاوەی داهاتی دەدات. کوردستان دەبێت سەرنجڕاکێشییەکانی خۆی بپارێزێت و خەڵکی کوردیش دەبێت لە هەندێ بیری تەسک کە بە شێوەی جۆراوجۆر و لە ژێر ناوی

جۆراوجۆردا بە سەریاندا دەسەپێت دوورەپەرێزی بکەن و بزانن کە پێشکەوتن، نۆژەن بوون، خوێندەوار بوون، خاوەن کلاس بوون، خاوەن کەلەپوور بوون و... بە لەدەستدانی کەلەپووریی خۆ و رواڵەت و دابونەریتی خۆ گۆڕین و بوون بە 'دیتری' و روخساری دیتران لە خۆ گرتن و لاسایی کردنەوە، دەستەبەر ناکرێت و ئەم گۆڕانکارییە رواڵەتییانە پیشاندەری پێشکەوتوویی نین. ئەگەرچی ئەمانە بەو واتایە نین کە لە باری ئاکار و کردەوەوە، لایەنە نەرێنییەکانی خۆمان چاکسازی نەکەین و لایەنی ئەرێنی کەلەپووری تر لەبەرچاو نەگرین. هەرچۆنێک بێت کەلەپووریی کوردی، کەلەپوورێکی دەوڵەمەندە و پاراستنی و گرنگیدان بەوە دەتوانێت لەسەر پێوەندیی نێودەوڵەتی، گەشەی کوردستان و تەنانەت جێگەوپێگەی لە جیهاندا کاریگەر بێت.

۳. دۆخی سیاسی ناوخۆیی و چاندی سیاسی

دوو فاکتەری پێشوو زیاتر کۆمەڵایەتی و کەمتر سیاسی بوون، بەڵام دۆخی سیاسی ناوخۆیی و چاندی سیاسی زیاتر سیاسی و کەمتر کۆمەڵایەتین (هەڵبەت لە واتای پسپۆڕانە و جیاوازیاندا ئەگینە فاکتەری سیاسیش بۆخۆی کۆمەڵایەتییە). دۆخی سیاسی ناوخۆیی کورد و چاندی سیاسی کوردستان تاڕادەیەکی زۆر بەرهەمی مێژووی سیاسی گەلی کوردە. ئەم مێژوویە بە چاکەو خراپەیەوە لە بیچمگرتنی دۆخی ئێستای کورد و جۆری روانگەی سیاسی خەڵکی کورد سەبارەت بە سیاسەت کاریگەریی هەبووە. مێژوویەک کە بەرهەمی لەلایەکەوە سیاسەتی نەیارانی کورد و لەلایەکی ترەوە پێنەگەیشتوویی هەستی نەتەوەیی لە پێناسەی نۆژەنیدا بووە. ئاکامی وەها مێژوویەکیش پێکهاتنی کەلەپوورێکی سیاسی بووە کە تاڕادەیەکی زۆر بەقازانجی نەیاران تەواو بووە. پێویستە مێژووی کوردستان رێنوێنی مامەڵەی حکوومەتانی داهاتووی لەگەڵ وڵاتانی تر بێت تاکو گەر بە ئاواتی بگات قەت هەلی دیسان زاڵبوونەوە بە داگیرکەران نەدات. مێژووی کورد تاڕادەیەکی زۆر هاوڕێ و نەیارانی کوردستان بە دەسەڵاتی کوردی دەناسێنێت تاکو بە وشیاریەوە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بکرێت. ئەوانەی لە کاتی بێ دەوڵەتی و بێ حکوومەتیدا بە دەمیەوە بوون، دیارە پاش ئەو قۆناخەش دەکرێ زیاتر و بە دڵنیایی زۆرترەوە پێوەندیی لەگەڵیان هەبێت و چەوسێنەرانی گەلی کوردیش دەبێت بە وشیاری زۆر زیاترەوە مامەڵەیان لەگەڵ بکرێت.

مێژووی خەباتی سیاسی کورد بۆخۆیشی لە پێکهێنانی کەلەپووریی سیاسی تایبەتدا رۆڵی گرنگی هەبووە؛ مێژوویەکی هاوبەشی پڕ لە شەڕ لەگەڵ دیتری و دژایەتی و پێکدادانی ناوخۆیی. لایەنی یەکەمیان بە هەموو ناخۆشییەکانیەوە کۆمەڵە بەهایەکی بۆ کورد پێکهێناوە

کە دەبێت ڕەچاو بکرێن؛ خۆڕاگریی لە بەرانبەر ستەم و چەوساندنەوە، بەرگریی لە بەرانبەر داگیرکاراندا، باوەڕ بە مافی مرۆڤ و هەوڵ بۆ لەبەرچاوگرتنی کە مێژووی هاوچەرخ و ناسیۆنالیزمی کورد لەمەدا کورت دەکرێتەوە، باوەڕ بە دیمۆکراسی و سێکیولاریزم و ڕێزگرتن لە یەکتر. هەمووی شەڕی داسەپاو بە سەر کوردا بە هۆی نەبوونی ئەم بەها مرۆییانە لەلایەن دوژمنانەوە بووە. شەڕ لە پێناوی مرۆڤایەتیدا شانازی خەباتی سیاسی کورد بووە. لایەنی دووەمیشیان خولقێنەری کەلەپوورێکی سیاسی بووە کە دەبێت بەشێکی زۆری بسڕدرێتەوە؛ وتوویژ بخرێتە جێی شەڕی براکوژی و توندوتیژیی، و بوون بە کۆڵەکەیەکی پتەوی ناومالّی کورد لە جێی ئامرازی دەستی نەیاران. تاقمی یەکەم واتە بەها مرۆییەکان بواری پێوەندی لەگەڵ زۆر وڵاتی جیهان وەکو فاکتەری هاوبەش دەڕەخسێنن. ئەگەر هەوڵ بدرێت کە داهاتووی کوردستان تەژی لە بەها مرۆییەکان، دیمۆکراسی و سێکیولاریزم بێت، ئەوە وڵاتێکی خاوەن پێوەندی بەربڵاو و بە قازانجی گەل لەگەڵ زۆرینەی وڵاتانی جیهان چێ دەبێت. بە گۆڕینی حێزب و لایەنە سیاسییەکانی ناوخۆ، سیاسەت و پێوەندیی دەرەوە کەمتر تووشی قەیران و دابڕان دەبێت. هەرچەندەش لەم بابەتانە دوور کەوێتەوە بواری زیاتر بۆ دەستێوەردان و کەڵکی نالەباری وڵاتانی نەیار دەڕەخسێت چونکو کەلێن و قەڵشتی سیاسی ناوخۆیی زیاتر بۆ حەشاردان و بۆسەیان پێکدێت و بواری هاوبەش بۆ پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی زۆرتر کەم دەبێتەوە و بەرەو پێوەندیگەلی دووقۆڵی ئایدیۆلۆژیک لەسەر بنەمای تاقە بابەتی هاوبەش وەک ئایین، ئایدۆلۆژی و... دەڕوات.

هەرچۆنێک بێت جۆر و شێوەی کەلەپووریی سیاسی کە لە داهاتووی کوردستاندا پێکدێت و پێکهاتەی سیاسی نێوخۆیی لەسەر سیاسەت و پێوەندیی دەرەوە کاریگەر دەبێت، هەروەها کە ئێستاش لە هەرێمی کوردستانی باشووردا دۆخی سیاسی ناوخۆ لە پێوەندییەکانی دەرەوەی هەرێمدا ڕەنگی داوەتەوە. لەم پێوەندییەدا، زۆربەی لێکۆڵەران و دیپلۆماتەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە پێکهاتەی نێوخۆیی بەشێکی زۆر لە سیاسەتی دەرەوە دیاری دەکات. بۆ وێنە، کسینجێر (Kissinger) دەڵێت: "... پێکهاتەی نێوخۆیی لە هیچ خولێکی مێژووییدا ناپێوەندیدار نەبووە. لانیکەم، ئەو ڕادەیەی کاریگەریی کۆمەڵایەتی کە دەتواندرێت بۆ سیاسەتی دەرەوە تەرخان کرێت، دیاری دەکات." ئەم توێژە هەوڵیان داوە کە پیشان بدەن بەشە پێکهێنەرە جۆراوجۆرەکان لە سیستەمی سیاسیدا بریتی لە حکوومەت، پەرلەمان، نێوەڕۆکی سیستەمی سیاسی، چۆنیەتی ڕێبەرایەتی، حێزبە سیاسییەکان، گرووپەکانی گوشار (pressure groups)، پێکهاتەی فەرمانگەیی، خزمەتگوزارییە شارستانییەکان، بلیمەتە سیاسی و بورۆکراتیکەکان، بیروڕای گشتی و چاپەمەنیەکان کە لە ناو ڕەوتی دیمۆکراتیکی

دابینکراو و لەلایەن یاسای بنەڕەتییەوە کار دەکەن، بە شێوەی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لەسەر بیچمگرتنی سیاسەتی دەرەوە کاریگەرییان هەیە.[٦]

هەر لە درێژەی ئەو باسانەی سەرەوەدا، جگە لە کەسایەتی و باوەڕەکانی ڕێبەر یان ڕێبەرانی وڵاتان کە ڕەنگە ئەوەی کە حکوومەت چ بکات، دیاری بکەن و خودی ئەم ڕێبەرانەش لە ژێر کاریگەریی کەلەپوور و باوەڕەکانی نێو کۆمەڵگا و حیزب و لایەنەکانی سەربەخۆیانن، لێرەدا تیشک دەخەینە سەر کاریگەریی چۆنایەتی ڕێکخستنی حکوومەت لەسەر سیاسەتی دەرەوە. لەم پێوەندییەدا، بەپێی لێکۆڵینەوەکان دوو تایبەتمەندیی گرنگن کە بریتین لە دێمۆکراتیزەکردن و بوروۆکراتیزەکردن. لە حکوومەتێکی دێمۆکراتیکدا دەسەڵاتی بڕیاردان لە نێوان دامەزراوە دێمۆکراتیکەکاندا بڵاوەی کردووە و کارگێڕی زیاتر پێیەوە دەخلێنجن. بەپێچەوانەوە ڕێبەرانی دەسەڵاتخواز زۆرتر بۆ خۆیانن کە بڕیار دەدەن. بۆ وێنە بەپێی تیۆری لیبراڵ، دێمۆکراسییەکان ڕەنگە کەمتر تووشی شەڕ ببن و ئاشتەوایی زیاتریان هەبێت، چۆنکو دەستەبەرکردنی پاڵپشتی و ڕازی کردنی ئەکتەرە ناوخۆییە جیاوازەکان بۆ شەڕ هەستەمە. لەم وڵاتانەدا کەلەپوورێکی سیاسی خوازیاری چارەسەریی ئاشتییانە پێکدێت.[٧] هەڵبەت ڕەنگە هەر بەو پاساوەش بیانەوێت دەستێوەردان، بەڵام زیاتر ئاشتییانە، لە وڵاتانی نادێمۆکراتیک بۆ پشتگیریی لە مافی مرۆڤ بکرێت، گەرچی بە کردەوە زیاتر شێوازێکی ڕێئالیستی ڕەچاو دەکرێت. جیا لە کوردستانی داهاتوودا ئەوەی کە حکوومەتێکی دێمۆکراتیکی هەبێت و بیهەوێت دەوڵەتێکی ئاشتیخواز بێت یان نا بەپێچەوانەوە لە پلەکانی دێمۆکراتیک بوونی کەمتر ببێتەوە، لەسەر سیاسەتی دەرەوەی کاریگەر دەبێت. ئەگەرچی سیاسەتی ڕێئالیستی و پراگماتیستی لە پێناو بەرژەوەندیی گشتی وڵات لە ئاکامدا پێوەندیی لەگەڵ حکوومەتەکانی بەدواوە دەبێت بەڵام لە پەناشیدا لەبەرچاوگرتنی دۆخی خەڵکی وڵاتانی تر جیا لە حکوومەتەکەیان و باری دێمۆکراسی و مافی مرۆڤ دەتوانێت کاریگەر بێت و لە کاتی ئاڵوگۆڕی لەو وڵاتانەدا حکوومەتانی داهاتووشیان هەر بە دۆست بمێننەوە و پێوەندیی چاک و قووڵتریان هەبێت.

هەر لە ئاڕاستەی باسی دێمۆکراسیدا، بیروڕای گشتیش کە ئاکار و هەڵوێستی هاووڵاتییان لەسەر بابەتەکانی پێوەندیدار بە سیاسەتێکی دەرەوەی تایبەت لەبەر دەگرێت، یەکێکی تر لەو بابەتانەیە کە لەسەر سیاسەتی دەرەوە کاریگەرە. لە وڵاتانی دێمۆکراتیکدا خەڵک بە گشتی ڕەنگە هاوڕا یاخۆ ناکۆک بن لەسەر بابەتێک بۆ وێنە دەستێوەردانی چەکدارانە لە وڵاتانی تردا یان واژۆکردنی گرێبەستێکی بازرگانی و... کە ئەمە لە ئاستێکی تردا ڕەنگدانەوەی لە حیزب و

گـروپەکان، پەڕلەمـان و لە ئـاکامـدا سیاسەتی دەرەوە دەبێت. بە دڵنیاییەوە ئەگەر داهـاتـووی کوردســـتان خـــاوەن کۆمەڵگای ژیاریی و راگەیەنەی ئـــازاد و بەهێز بێت دەکرێ لە بـــوارە جۆراوجۆرەکاندا کاریگەر بن، بەتایبەت دەتوانن لە هەنگاوە چەوتەکان و ئەو پێوەندییانەی کە بە گشتی بە قازانجی گەلی کورد نین بەرگیری بکەن. بۆ وێنە کۆمەڵگای شارستانی و ژیارییە کە لەسەر پێوەندیی حکوومەتی بەشێکی کوردستان لەگەڵ وڵاتێکی داگیرکەری بەشێکی تر کە بە قازانجی کوردی ئەو پارچە ئازادنەکراوە نییە، کاریگەریی هەیە. ئەم دۆخە تا ئێستاش جاروبار، هەرچەند لە ئاستێکی نزمدا، لە باشووری کوردستاندا بۆ پشتگیریی لە خەڵکی ناوچەکانی تری کوردستان بینراوە.

بـابەتێکی تـری کاریگەر لەم بـوارەدا حێزب، رێکخراوە سیاسییەکان و گـروپەکانی گـوشـار و خـاوەن بەرژەوەنـدیی کۆمەڵگان. رێبەرانی سیاسی بە ئەگەری زۆرەوە زیاتـر سەرنجی بیروڕای گروپە کۆمەڵایەتییەکانی تایبەت و رێکخراو دەدەن و لە بەرانبەریاندا دژکردەوە پیشان دەدەن تـــاکو کۆمەڵگا بە گشـــتی، لەبەر ئەوەی کە ئەمـــانە پێوەنـــدیدەری کۆمەڵگا و حکوومەتـــن یان دژایەتی و رکابەرایەتی دەکەن لەگەڵ حکوومەت. بە شێوەی ســـروشـــتی حێزب و رێکخراوە سیاسییەکان کە وەکو کەنـــاڵێکن کە ویست و داواکارییە پـــرژوبڵاوەکانی نـــاو کۆمەڵگا کۆ دەکەنەوە و دەیانــگوێزنەوە نـــاو سیستەمی سیاسی بۆ بڕیاردان لەسەریان و بە ئـــاشکراش بە دوای دەسەڵاتەوەن، پشتیان بە کۆمەڵگا بەستووە و بیروبۆچوون و روانگەی جیاوازیان لەسەر پـرسە جۆراوجۆرە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان و لەو ئاڕاستەیەشدا سیاسەتی دەرەوە دەبێت. ئەم رێکخراوانە لەسەر بەڵێنییەکانیان لە کاتی هەڵبژاردنـــدا بەرپـــرسیار دەبـــن کە بەشێکی دەگەڕێتەوە سەر هەبـــوونی سیاسەتی دەرەوە و پێوەنـــدیی نیودەوڵەتی چـــالاک بۆ گۆڕان و چـاکترکردنی دۆخی خەڵکی نـاوخۆ و پـاراسـتنی ئـاسـایش و هێمنایەتییان. گـروپە خـاوەن بەرژەوەنـــدییەکانیش (Interest groups) هەڵوێستی بەشێکی تـــایبەت لە کۆمەڵگا پیشان دەدەن و دەیانجووڵێنن بۆ گوشار خستنە سەر و هاندانی حکوومەت. ئەم گروپـانە بە شێوەی جۆراوجۆر پێکدێن؛ رەنگە بەپێی ئایین، نەتەوە، ئابووریی و.... لە داهاتووی کوردستاندا گروپە ئـایینییەکان، گـروپە ئـابوورییەکان و رێکخراوە نـاحکومییەکانی مـافی مـرۆڤ و... دەتـوانـن بە شێوەی جۆراوجۆر لەسەر سیاسەتی دەرەوە کاریگەرییان هەبێت. بۆ وێنە رەنگە گروپێکی سەر بە چین و تـوێژێکی ئـابـووریی تـایبەت بیانـهەوێت گرێبەستێکی ئـابـووریی لەگەڵ وڵاتـانی تـر ببەسترێت یان نا؛ گروپێکی ئایینی بیانهەوێت کردەوەی وڵاتێک شەرمەزار بکرێت و پێوەندیی لەگەڵی بپچڕێت؛ یان گـروپێکی لایەنـگری مـافی مـرۆڤ بیانـهەوێت لە کۆمەڵە خەڵکێکی بـن دەستی حکوومەتێکی چەوسێنەر لە وڵاتێکی تردا پاڵپشتی بکرێت و....

بـــورۆکراسی لایەنەکەی تـــری حکوومەتە کە کاریگەریی لەسەر سیاسەتی دەرەوە هەیە. ئەم بەشە سەروکاری لەگەڵ کۆکردنەوەی زانیاریی، پێشنیار و راوێژکردن، جێبەجێکردنی سیاسەت و هەروەهـا بڕیارەکانی سیاسەتی دەرەوە، هەیە. بە هۆی بەربڵاوبـوونی بـابەتەکانی سیاسەتی نێودەوڵەتی، حکوومەتەکان لە باری فەرمـانگەییەوە لە بـوارە جۆراوجۆرەکانـدا لە فەرمـانگە و دێپارتــمانی جیاوازدا خۆیان رێکدەخەن، بۆ وێنە فەرمــانــگەی پێوەنــدییە دیپلۆمــاتیکەکان، فەرمانگەی پێوەندیی بازرگانی و.... لێرەوە دژایەتی بورۆکراتیک رەنگە سەرهەڵدات. دێپارتمانە جیاوازەکان رەنــگە لەسەر ئەوەی کە چ سیاسەتێکی دەرەکی بــخەنە گەڕ کێشەیان لێ پەیدا ببێت لەبەر ئەوەی کە دێپارتــمانەکان پێیان خۆشە شـــونـــاس و ئەرکی رێکخراوەیی خۆیان سەرخەن. ئەمــانەش هەنــدێکی دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی کە چەنــدە بەرپــرســانیان سەر بە دامەزراوە و رێکخراوە سیاسییە جیاوازەکانی نـــاوخۆ بـــن کە روانـــگەی جیاوازیان لەسەر سیاسەتی دەرەوە هەبێت و چەنـدە و چۆن لە سیاسەت و بەرژەوەنـدیی گشـتی تێگەیشتبێتن. بۆ وێنە بە وتەی هەندێ لێکۆڵەر ئـاژاوەی نـاوخۆیی عێراقی پـاش سەدام بەشێکی دەگەڕێتەوە سەر دژایەتی بـــورۆکراتیکی حکوومەتی ئەمـــریکا بۆ کۆنترۆڵی سیاسەتەکان لەوێ.[٨] یان کاریگەریی هەڵبژاردنەکان و گـروپە جیاوازەکانی نـاوخۆی ئێران لەسەر وتـووێژە نـاووکیەکانی ئێران کە بە سەرکەوتنی هەرکامیان، چـــاکسازیخوازان یان تـــونـــدئـــاژۆکان، ئەم قەیران و دانـــوســـتانـــانە گۆڕانکارییان بە سەردا دەهـــات و بە پێچەوانەشەوە ئەو قەیرانەش لەسەر هەڵبژاردنەکان کاریگەر بوو.

هەرچۆنێک بێـت سیاسەتی دەرەوە درێـژەی سیاسەتی نـــاوخۆیی حکوومەتەکانە و بەپێچەوانەشەوە سیاسەتی دەرەوەی وڵاتەکان لەسەر بـــابەتە نـــاوخۆییەکان کاریگەرە. بڕیارەکانی سیاسەتی دەرەوە بە شێوەی ئـــاســـایی بڕیارگەلێکی بەکۆمەڵن، گەرچی هەنـــدێ فـــاکتەری دزەو تەشەنە بـــریتی لە کەســـایەتی خـــودی رێبەران یان سەرکردەکان کاریگەرن. هەروەهـا هەنـدێ گـروپ بە ئەنـقەسـت جیاوازییە نـاوخۆییەکان دەکێشنە گۆڕەپـانی سیاسەتی دەرەوە. هەنـدێ حکوومەتی وڵاتـانی تـر تێچوونی زۆر تەرخـان دەکەن تـاکو ئەو حێزبەی کە خۆیان ئۆگـــرییان پێیەتی لە وڵاتی مەبەســـتدا حکوومەت بـــگرێتە دەســـت. هەر بۆیە لە کوردســـتانـــدا پێویستە بە وشیاریەوە ئەم خـــاڵانە رەچـــاو بکرێن. هەر لایەنێ کە حکوومەت بکەوێتە دەســـتی، پێویستە پێوەری سەرەکی لە سیاسەتی دەرەوەدا سیاسەتی گشـــتی و بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی کوردستان بێت. هەوڵ بدرێت بڕیارەکان بە کۆمەڵ یان لانیکەم بە راوێژی پسـپۆڕانەی نـاوخۆیی بـدرێن و لە تـاکڕەوی دوورەپەرێزی بکرێت. کێشە نـاوخۆییەکان نەکێشنە گۆڕەپانی سیاسەتی دەرەوە تاکو زەبر نەدەن لە سیاسەتی گشتی و بەرژەوەندییەکانی

گەلی کورد. قەڵشتە سیاسییەکان و دووبەرەکی حێزبی نەبێتە ئـــامـــرازی دەســـتی نەیاران، و حێزب و لایەنەکان لەسەر ئەژمێر و یارمەتی وڵاتـــانی تـــر حکوومەتێک پێکنەهێنن کە جێبەجێکاری سیاسەتی ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا بێت.

ئەگەر بـــارودۆخی سیاسی ئێستای کوردســـتان بە گشـــتی لەبەرچـــاو بـــگرین، بە هۆی هێشتا پێکنەهاتنی سیاسەتی گشتی و لەبەرچاو نەگرتنی بەرژەوەندیی گشتی گەل، هەبوونی حێزب و گـــروپی سیاسی زۆر کە کورد گـــوتەنی 'هەر کامیان گـــای سەر مـــلەیەکن' و بە مەنەکەی خۆیان دەیپێون، سیاسەتی دەرەوەی بەهێز بەدی نـــاکرێت. پێویستە ئەم قۆنـــاخە تێپەڕێت و حێزب و لایەنەکان ســـنووری دەسەڵاتی خۆیان بـــزانـــن و بە کردەی نـــالەبـــاری خۆیان زیان نەگەینن بە بەرژەوەندیی گشتی و بتوانن لە پێناو بەرژەوەندیی گشتی نەتەوەییدا لە بەرژەوەندیی حێزبی چاوپۆشی بکەن و رکابەرایەتی و کێشەکانیان لە ئاستی ناوخۆدا رابگرن و رێگە نەدەن وڵاتانی تـــر لە کێشەی نـــاوخۆییان کەڵکی نـــالەبـــار وەرگـــرن. تـــا ئێستا هەبـــوونی ئەم دووبەرەکی و چەندبەرەکییە ناوخۆییانە زۆر زەبری لە ئامانجە گشتییەکانی گەلی کورد و بەرەوپێشچوونی بزووتنەوە مافخوازەکەی داوە. بۆ وێنە لە پاش شۆڕشی ١٩٧٩ لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا هەلی باش رەخسا کەچی چەندبەرەکی ناوخۆیی و نەبوونی یەکیەتی ناوماڵی کورد و کەڵکوەرگرتنی حکوومەتی تاران لەوانە هەموو دەسکەوتەکانی دا بە با. هەندێ گروپ و حێزب کە لە سیاسەت تێنەگەیشتبوون و لاو و لاواز بـــوون لە سیاسەتـــدا بە لەبەرچـــاونەگـــرتنی بەرژەوەنـــدیی گشـــتی گەلی کورد، هەرکام بە شێوەیەک یان لە حکوومەتی ناوەندیی نزیک بوونەوە یان ناڕاستەوخۆ بوون بە ئامرازی دەستی و پێوەندیی ئایدئۆلۆژیکی خۆیان لەوەها کاتێکی هەستیاردا خستە پێشەوەی بەرژەوەندیی نەتەوەیی. ئاکامەکەشی دیسان زاڵبوونەوەی ناوەند بـوو. هەروەها لە ئێستای بـــاشـــووری کوردســـتانیشدا وێرای نـــزیکەو سێ دەیە ئەزمـــوون هێشتا ئەم کێشانە هەرچەنـــد بە شێوەی جیاواز دەبینرێنەوە. وێرای هەبـــوونی حکوومەت، هەر حێزبەو بەرەو وڵاتێک رایدەکێشێت و راشـــدەکێشرێت و هەنـــدێ جـــار لە پێوەنـــدیی حێزبی تێدەپەڕێت و بەرژەوەنـــدیی گشـــتی نەتەنیا گەلی کورد بە گشـــتی بەڵکو هەرێمی کوردســـتانی بـــاشـــووریش نـــاپـــارێزرێت و رەنـــگ و بۆنی سیاسەتی کوردی پێوە نـــابینرێت. نەبـــوونی تۆکمەیی سیاسی نـاوخۆیی هەندێ کێشەی لە پێوەندییە دەرەکیەکانـدا پێکهێناوە. بە جێی ئەوەی کە هەرکامیان سیاسەتی خۆیان و پێوەندییە حێزبییەکانیان لەگەڵ دەرەوە لە ئاڕاستە و لە پێناوی سیاسەتی گشتی گەلدا رێکخەن، سیاسەتی گشتی دەکەنە قوربانی و لە پێوەندی دەرەکی بۆ سەرکەوتنی نـــاوخۆیی خۆیان کەڵک وەردەگـــرن. هەرچەنـــد لە سیاسەتی دەرەوەی حکوومەتی هەرێمدا هەنـدێ سەرکەوتـن هەبـووە و نکۆڵی لێ نـاکرێت بەڵام هێشتا لە پێوەنـدیی لەگەڵ سیاسەت و

بەرژەوەندیی گشتیدا هەندێ کێشەی زەق و بەرچاو دەبینرێت. جاروبار هەندێ لایەن بۆ بەرژەوەندیی گشتی هەوڵیان داوە و سیاسەتێکی بەکەڵکیان بردووەتە پێشەوە بەڵام هەندێکی تر ئەو سیاسەتانەیان ڕەچاو نەکردووە و بوونەتە لەمپەڕ و بەربەست؛ هێشتاکو بڕیارەکان بە کۆمەڵ و بە هاوبەشی هەمـوو لایەنەکان نادرێن؛ یان خۆ هەندێ لایەن بەو ئاستەی نەگەیشتوون بەرژەوەندیی گەلیان لا گرنگ بێت. وێنەیەکی هەرە گرنگی تر لە پێوەندی لەگەڵ ئەم نەبوونی تۆکمەیی ناوخۆیی و کاریگەریی لەسەر پێوەندیی دەرەوە، پێکنەهاتنی ئەنجومەن و کۆنگرەی گشتی کورد بە بەشداری هەموو لایەنە کوردییەکانی پارچەکانی کوردستانە کە هەندێ لایەن قەت نەیانتوانی بەقازانجی بەرژەوەندیی گشتی گەلی کورد لە خۆ بە زل زانین و بەرژەوەندیی حیزبی تێپەڕن و بەو جۆرە کاریگەریی بەهێزیان لەسەر دنیای دەرەوە هەبێت و ببنە هۆی بەربڵاوتر و ڕێکوپێکتربوونی پێوەندیی دەرەوەی کورد. ئەمە نیشانەی نەخۆشی سیاسی ناوخۆیە کە بووەتە هۆی لاوازی کورد لە گۆڕەپانی پێوەندیی دەرەوەدا و دواکەوتنی چارەسەریی پرسی کورد بە گشتی.

✦

سەرچاوەکان:

[١] ئەم وتارە پێشتر لە چەند بەشدا لە ماڵپەری "دیپلۆماسی کوردستانی" (http://kudiplomacy.info/)دا بڵاو کراوەتەوە.

[٢] لە تیۆری کانستراکتیڤیسم (constructivism) دا، شوناسەکان، بەها و نۆرمەکان و کەلەپوور ڕۆڵی گرنگ لە سیاسەتە جیهانییەکاندا دەگێڕن. تێگەیشتنی کانستراکتیڤیستی لە کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٨٠ دا لە باسەکانی زانستی سیاسی و پێوەندیی نێودەوڵەتیدا سەریهەڵدا. نیکۆلاس ئۆنوف (Nicolas Onuf) لە ڕێگای پەرتووکی "جیهانێ کە ئێمە چێی دەکەین" و فریدریش کراتۆچویل (Fredrich Kratochwil) لە ریگای پەرتووکی "ڕێساکان، نۆرمەکان و بڕیارەکان" و ئەلێکساندەر وێنت (Alexander Wendt) لە ڕێگای پەرتووکی "تیۆری کۆمەڵایەتی سیاسەتی نێودەوڵەتی" لەو کەسانەن کە لەم بوارەدا کاریگەر بوون. بیرمەندانی ئەم بوارە دەڵێن بڕیارەکان و هەڵوێستی یاریزانان بەپێی بۆچوونێکە کە لە ماوەی دانوستان لەگەڵ دیتراندا دەستەبەر دەکرێت. بە وتەی نیکۆلاس ئۆنوف، جیهانی بەردەم جیهانێکە کە ئێمە پێکیدەهێنین نەک ئەوەی کە بۆخۆی کە هەندێ ڕێسای نەگۆڕی هەبێت. ئەوە ئێمەین کە جیهان واتا دەکەینەوە و هەڵیدەسووڕێنین. بە وتەی کراتۆچویل، هەڵبژاردنی مرۆڤەکان، هەموو کات ئاوەزمەندانە نییە؛ بەڵکو کۆمەڵێک لەو ڕەوتانەی کە ئێمەی مرۆڤ میراتگر و پاڵپشتی ئەوانەین، لەسەر شەبەنگی هەڵبژاردنەکانی ئێمە کاریگەرن. ئەلێکساندەر وێنت سەرنجی باری کۆمەڵایەتی سیاسەتی نێودەوڵەتی دەدات و پێی وایە بۆچوونەکان، پێش گریمانەکان و بە گشتی ڕەوتی کۆمەڵایەتی بیچمگرتنی سیاسەتی نێودەوڵەتی دەبێت ڕەچاو بکرێن. لێرەدا زۆر جار ئۆگری و پێویستی بە ناسین و ناسیاریی پێشترێتی هەیە. هەرچۆنێک بێت، لەم ڕوانگەوە پێکهاتەکانی پێوەندیدار بە نۆرم و هزر بە قەدەر پێکهاتە ماددییەکان گرنگن و لە پێکهاتنی بەرژەوەندیی و دژکردەوەکاندا ڕۆڵی دیاریکەریان دەبێت و پێکهاتە و کارگێڕ دانوستان و پێوەندیی دوولایەنەیان هەیە. پێشترێتی بە وێنا و بیرۆکەکانە و جەختی سەرەکیشیان لەسەر باوەڕە نێوان زەینییەکانی هاوبەشی خەڵکە.

[٣] لەم بوارەدا بڕواننە:

Prem Arora, Indian Foreign Policy, India: Cosmos Bookhive, 2001. And,
V. N. Khanna, Foreign Policy of India, New Delhi: Vikas Publishing house, 2001.

[٤] لەم پێوەندییەدا بڕواننە:

Mofidi (a), 2015.

[٥] کوچرا، ٢٠٠٨، ص ٢٧٥. بۆ دەقی وتەکە بڕواننە: وتاری "کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر رەوتی مەکتەب قورئان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.

[٦] Terhemba N. Ambe-Uva and Kasali M. Adegboyega, “The Impact of Domestic Factors on Foreign Policy: Nigerian/Israeli relations”, Alternatives, Turkish journal of international relations, volume 6, number 3 & 4, Fall & Winter 2007.

[٧] Juliet Kaarbo, Jeffrey S. Lantis, and Ryan K. Beasley, “The Analysis of Foreign Policy in Comparative Perspective”, CQ Press, a division of SAGE, 2012.

[٨] Ibid.

ئایین لە سیاسەتی نێودەوڵەتی کوردستاندا: تێگەیشتنێکی مامناوەند لە سێکیولاریزم[1]

زۆربەی کات، بەتایبەت لە کۆمەڵگا رۆژهەڵاتییەکاندا، کاتێک باس لە سێکیولاریزم (عەلمانییەت) دەکرێت، خێرا مێشکی زۆرێک لە خەڵک بەرەو دژایەتی لەگەڵ ئایین دەچێت. لە ناو زۆرینەی خەڵکی ئاسایی لە جیهانی ئیسلامدا واتای کەمتر بڕواداری سێکیولاریزم و روانگەی نەرێنی لەسەری باو بووە و ئاینییە توندڕەوەکانیش کاتێ ئەم وشەیە دەبیسن زەرد و سوور هەڵدەگەڕێن. لەم پێوەندییەدا، رۆڵی بزاڤە توندڕەوە ئایینییەکان کە لەگەڵ خەڵک سەروکاریان هەبووە لە پێکهاتنی وەها روانگەیەکدا کەم نەبووە، چۆنکو ئامانجی ئەوان پێکهێنانی حکوومەتی ئایینی بووە، بۆیە هەر حکوومەتێک جگە لە حکوومەتی ئایینی و ئەوەی مەبەستی ئەوان بووە، لەلایەن ئەوانەوە بە ناڕەوا و دژە ئایین ناسراوە و ئەمەش شەبەنگێک لە حکوومەتەکانی بە سێکیولار و دژەئایینییەوە لەبەر گرتووە. ئەم رەوتە بەجۆرێ بووە کە تەنانەت هەندێ لە رووناکبیران و خەڵکی نائاسییش بەو شێوە لێی تێگەیشتوون و کاتێک خۆیان بە سێکیولار پێناسە کردووە لەڕاستیدا مەبەستیان نائایینی یان دژە ئایینی بوونی خۆیان بووە. ئەم بۆچوونە بەرتەسک نەبووەتەوە بە دانیشتووانی وڵاتانی رۆژهەڵات، بەڵکو بۆ هەندێ خەڵک و لایەنی رۆژهەڵاتیی دانیشتووی وڵاتانی رۆژئاواش هەر ئەم پرسە لە ئارادا بووە کە چۆن دەبێت کەس یان لایەنێکی سیاسی سێکیولار کردەوەیەکی ئایینی بۆ وێنە "حەج" بەجێ بهێنێت، و لەو پێوەندییەدا لە هەندێ راگەیەنە و تۆڕی کۆمەڵایەتیشدا باس لە بوون بە ئامرازی سیاسی سعوودیە و هەندێ بابەتی تر کراوە. ئەوە لە کاتێکدایە کە بەشداریی هەندێ سیاسەتوان و دیپلۆمات لەو وڵاتە رۆژئاواییە سێکیولارە نامووسڵمانانەوە وەک باڵوێز و کەسایەتییەکانی تریان لە رێوڕەسمی حەجدا بۆیان ئەوەندە جێی سەرنج نەبووە. کەچی بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونە، زۆربەی تیۆرییە پێوەندیدارەکان، سێکیولاریزم بە دژە ئایین پێناسە ناکەن و تەنانەت دژەئایینەکانیش بە سێکیولار نازانن. ئەم روانینە دژە ئایینە

مێژوویەکی بە درێژایی سەرهەڵدانی مۆدێرنیتە هەیە کە بە تێپەڕینی کات کاڵ بــووەتەوە و لە سەردەمی هــاوچەرخیشدا جــاروبــار لە بەرانــبەریدا هەوڵ دراوە بۆ روونکردنەوەی خەڵک. بۆ وێنە، لە سەرەتای شەستەکان (١٩٦١) جەواهەر لەعل نێهرو لە هێنددا لەمبارەوە خەڵکی ئاگادار کردەوە کە بە وەهــا هەڵەیەکدا نەچــن.[٢] بەوەشەوە، هەبــوونی وەهــا روانینێکی نەرێنی لەسەر سێکیولاریزم لە ئێستادا ئەو راسـتییە دەردەخـات کە کێشەکە هەر کراوەیە و ئەمە هێشتا جێی پــرسە بۆ زۆر کەس. بۆیە، پێویستە ئـاورێک بـدرێتەوە سەر سێکیولاریزم و پێوەنـدیی ئـایین و سیاسەت بەتایبەت لە ئاستی نێودەوڵەتیدا.

١. سێکیولاریزم

وشەی "سێکیولار" لە بــنەڕەتــدا لە وشەیەکی لاتین بە واتــای "سەردەمێک" یان "رۆحی زاڵ بەسەر سەردەمێکدا" وەرگیراوە. واتـا سەرەکییەکەی لە ئـایینەوە هەڵدەقـوڵێت و لە بەسـتێنی مەسێحییەتــدا بۆ ئەوانەی سەرنجی ئەم جیهانەیان داوە بەکار هێنراوە. سێکیولاریزاسیۆن رەوتێ بـووە کە بەرە بەرە بە هۆی پەرەسەنـدنی زانسـت و تەکنۆلۆژیا، ئـایین هەنـدێ لە کردە کۆمەڵایەتییەکانی خۆی لە دەست داوە. بۆ وێنە سەردەمی زوو لە کوردستانی خۆماندا کە زۆر نەریتی بوو، هەرکەس هەر کێشەیەکی هەبایە دەڕۆشتە لای مەلا: بۆ نەخۆشی، کێشەی ناوماڵ، زەوی و زار و.... کە پێشیان دەگوتن "مەلای دوانزە عیلم" واتە کەسێ کە لە زۆر بوارەوە سەری دەردەچێت. بەڵام ئێستا ئەدی کەس کە نەخۆش کەوت نـاڕوات بۆ نـووشـتە نـووسین، دکتۆری دەروونــزان هەیە و... بۆیە بەتەنیا کاروبــاری ئــایینی بۆ مەلاکان مــاوەتەوە و ئەوانیش وەک خەڵکی تـر لەو بـوارەدا پسـپۆڕییان هەیە و ژیانی ئـاسـایی خۆیان دەکەن و کەمـتر وەک پیاوی پیرۆز بە جلوبەرگی تایبەتەوە چاویان لێدەکرێت. دەتوانین بڵێین لە ئەوروپاشدا وەها رەوتێک بەڵام زۆر زووتــر لە وڵاتــانی لای ئێمە روویدا و مــاوەیەکی زۆریشی خــایانــد. هەر لەو ئاڕاستەیەشدا لە باری سیاسییەوە کێشەی ئایینی و ناکۆکی و شەڕی ئایینی وایکرد کە وڵاتانی رۆژئــاوایی بڕیار بــدەن کاروبــاری سیاسی خۆیان بــدەنە دەســت دامەزراوەیەکی بێ لایەن (دەوڵەت) کە مافی هەمووان بپارێزێت و کەلەپوورێک گەشە بستێنێت کە هەموو تاک و گروپە ئــایینییەکان رێز لە یەکتر بـگرن. بەمجۆرە بیرۆکەی ئـازادی، بەرابەری و دادپەروەریی لە نێوان هەموو گرۆپەکاندا پەرەی سەند. دەوڵەتی سێکیولار وەک دامەزراوەی بێ لایەن بووە پارێزەری ئەو بنەمایانە. سێکیولاریزمیش، ئایدۆلۆژیای ئەو رەوتە و باوەڕ بەو بنەمایانەی سەرەوە بووە. هەر بۆیە بە واتای دژایەتی لەگەڵ ئایین بە گشتی نەبووە.[٣]

لەم پێوەندییەشدا پێویستە بگوترێت کە سیاسەت بازنەیەکی گشتییەو هیچ کەس ڕێگەپێدراو نییە کە ئەوی تـر لە چـالاکی سیاسی قەدەغە بکات. بە مەرجی لەبەرچـاوگـرتنی ڕێساکان و ئاژاوەنەگێڕی و پاراستنی بەندوباو، هەمووان بۆیان هەیە بەشداری سیاسەت بن و لە ڕەوتی سیاسیدا و لە نـاو دەسەڵاتـدا لە مـافی خۆیان پـاڵپشتی بکەن بەڵام لە جێگەوپێکەی کارگێڕی دەوڵەت و لە نـاو دەوڵەتـدا دەبێت دادپەروەریی و بێ لایەنی بـپارێزن و مـافی هەمـووان لەبەرچاو بگرن. بۆیە هیچ کات و بەتایبەت لە سێکیولاریزمدا ئایین و سیاسەت قەت لێک جیا نـاکرێنەوە تەنـانەت ئەگەر ئەم پێوەنـدییە لەو ڕادەیەدا بێت کە پـاڵێوراوێک بیهەوێت دەنگی کابـرایەکی ئـایینی دەسـتەبەر بکات. ئەوانەی لێک جیا دەبـنەوە ئـایین و دەوڵەتـن لە شێوەی دامەزراوەییاندا. کەواتە دەوڵەت وەک بەشێکە لە سیاسەتی گشتی نەک هەمووی.

٢. ئایین لە وڵاتانی سێکیولاردا

بەپێی ئەو باسەی سەرەوە، لە وڵاتانی خاوەن دەوڵەتی سێکیولاردا، ئازادیی هەموو ئایینەکان و مافەکانیان پارێزراوە و دەتوانن بە ڕاشکاوی کاروباری ئایینی خۆیان جێبەجێ بکەن. تەنانەت وەک تاک و گروپ لە پێناو مافەکانیاندا دەتوانن لە سیاسەتدا بەشداریی بکەن بە مەرجێ کە بەنـدوبـاوی دیمۆکراسی قەبـووڵ بکەن. بۆیە دەبینین ئەنـجومەنە ئـایینییەکان چـالاکن، لایەنگرانی گروپێکی ئایینی ڕێپێوان دەکەن و لە هەڵبژاردنەکاندا لایەنگری لە پاڵێوراوی تایبەت دەکەن و.... لە بەرانبەردا، هەندێ لە وڵاتە کۆمونیستەکان، سێکیولار نین و دژە ئـایینن بە هۆی ئەوەی کە بەپێچەوانەی وڵاتانی سێکیولار باوەڕیان بە ئازادیی بە گشتی و بەتایبەتی ئایینی، وەک کۆڵەکەیەکی دیمۆکراسی لە پەنای بەرابەری و دادپەروەریدا، نییە.

لە زۆرێک لە وڵاتە سێکیولارەکاندا لە یاسای بنەڕەتیدا ئاماژە بە "خوا" کراوە بۆ وێنە سویس کە بەو ناوەوە دەست پێ دەکرێت. لە ئەمریکا کە خۆی سێکیولارە ئازادی ئایینی بەوپەڕی خۆیەوە هەبووە، ئەنجومەنە ئایینییەکان بریتی لە ئیسلامییەکانیش چالاک بوون، لەگەڵ ئەوەش ئایین لە سیاسەتـدا بەکار هێنراوە و لە زۆرێک لە هەڵبژاردنەکانـدا لە "سـتراتێژی خـوا" کەڵک وەرگیراوە. لە هەندێ لە وڵاتانی ئەوروپایی حێزبی ئایینی یان لەسەر بنەمای ئایین هەیە. لە هێندسـتان هەمـوو ئـایینەکان ئـازدییان هەیە و حێزبی ئـایینی جۆراوجۆر کە دیمۆکراسی و سێکیولاریزمیان قەبووڵ کردووە، بوونیان هەیە.

هەرچۆنێک بێت، بـوونی خەڵکی ئـایینی و ئـایین وەک بەشێک لە کەلەپـوور و ئـازادیی ئـایینی بــووەتە هۆی ئەوەی کە لە هەنــدێ بــواردا سیاسەت و ئــایین تێکەڵییان هەبێت و دەوڵەت و سیاسەتــوانــانیش سەرنجی ئەم لایەنەی کۆمەڵگا بــدەن. هەر لەم پێوەنــدییەشــدا، ئــایین کاریگەریی هەبووە لەسەر پێوەندیی و سیاسەتی نێودەوڵەتی.

٣. ئایین لە پێوەندیی نێودەوڵەتیدا

هەروەها کە لە وتـاری پێشوودا ئـامـاژە کرا، ئـایین یەکێک لەو فـاکتەرە نـاوخۆییانەیە کە لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەنـــدییە نێودەوڵەتییەکانی وڵاتە جیاوازەکان کاریگەریی هەیە. وێڕای هەبــوونی کردەی نەرێنی و پێکهێنانی نــاکۆکی لە نێوان وڵاتەکانــدا بەتــایبەت بە هۆی چەوساندنەوەی گرووپێکی ئایینی لەلایەن حکوومەتێکەوە و لە ئاکامدا هەڵوێستی نێونەتەوەیی لە دژی، ئەگەر لە باری ئەرێنییەوە بڕوانینە ڕۆڵ و کردەی سیاسی ئایین، لە ئاستی نێودەوڵەتیدا ئــایین بــوارێکی هــاوبەشی بۆ پێوەنــدیی بەتــایبەت کەلەپــووریی پێکهێناوە. زۆرێک لەم پێوەنـدییانە لەسەر بنەمـای ئـایین یـان لە ژێر کاریگەریی ئـایین لە شوێنە جیاوازەکانی جیهانـدا دەبیندرێن. بۆ وێنە دەکرێ بە ڕۆڵی ئــایینی ئیسلام لە پێوەنــدیی نێوان وڵاتــانی مــوسڵمان و پێکهاتنی "ڕێکخراوی کۆنفڕانسی ئیسلامی"، یان کاریگەریی ئــایینی مەسیحییەت لەسەر پێوەنـدیی وڵاتـانی یەکیەتی ئەوروپـا، ئـامـاژە بکرێت. ئەم کاریگەریانە لە کاتێکدایە کە لە هەر دوو نموونەکەدا زۆرینەی وڵاتەکان سێکیولارن.

هەر لەم پێوەنــدییەدا بە شێوەی ئــاســایی هیچ حیزب و وڵاتێکی سێکیولاریش لە پێوەنــدیی ئایینی هاووڵاتییانی بۆ وێنە ڕۆشتنی موسڵمانان بۆ حەج و پێوەندیی لەگەڵ وڵاتی عەرەبستان کە شــوێنە پیرۆزەکانی مــوسڵمانــانی تێدا هەڵکەوتــووە، بەرگیری نــاکات. لە وڵاتێکی وەک هیندستاندا بۆدجەی ساڵانە بۆ حەجی موسڵمانەکانیان تەرخان دەکرێت و دەوڵەت هاسانکاریی پێویستیان بۆ جێبەجێ دەکات.[٤] لەڕاسـتیدا، ئەگەر بەرگیری کرابێت یان هـاسـانکاری نەکرابێت زیاتـر بە هۆی کێشە هێمنایەتی، سیاسی و ئـایدۆلۆژیکەکان بـووە نەک دژایەتی لەگەڵ ئـایین و زۆرتر لەلایەن وڵاتانی دژەئایین یان وڵاتانی خاوەن حکوومەتی ئایینییەوە جێبەجێ کراوە نەک وڵاتانی سێکیولار. بۆ وێنە کێشەی ئایینی-سیاسی نێوان عەرەبستان و ئێران بووە هۆی ئەوەی کە سـاڵی ٢٠١٦ حکوومەتی ئێران بە هۆی قەبـووڵ نەکردنی مەرجەکانی وڵاتی خـانەخـوێ واتە لەبەرچـاوگـرتنی سیاسەت و ڕێساکانی ئەو وڵاتەو ڕێوڕەسمی ئـایینی حەج، کەس ڕوانەی حەج نەکات.

٤. پێویستی پێوەندیی کوردستان و عەرەبستان

لە ئـاسـتی نێودەوڵەتیدا کوردسـتان پێویستی بە هـاوڕێ و پـاڵپشتی زیاتـر هەیە و ڕۆژ بە ڕۆژ پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی زۆرتر دادەمەزرێنێت بەتایبەت کە پێویستە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا کورد دەوڵەتی هـاوپەیمانی هەبێت و بە شێوەی سـروشـتی عەرەبسـتان دەتـوانێت یەکێک لەو وڵاتــانە بێت. بە هۆی جۆراوجۆر سـعوودییە بۆ کوردسـتان گـرنـگایەتی هەبـووە و هەرێمی کوردستانی باشووریش هەوڵی داوە کە پێوەندیی سیاسی لەگەڵیدا دابمەزرێنێت.[٥] وەک پێشتر ئاماژە کرا، لە ڕوانگەی عەبدوڕڕەحمان قاسملووەوە کاریگەریی عەرەبستانی سعوودی لەسەر ویلایەتە یەکگرتووەکان، گرنگ نەبوونی نرخی نەوت بۆی و نەبوونی کورد وەک پێکهاتە لەوێ سێ تـایبەتـمەنـدی ئەو وڵاتەن کە دەتـوانـن وەکو هـاوپەیمانی کورد زەقی بکەنەوە.[٦] بەم خـاڵ و تایبەتمەندییانە دەکرێ هەندێکی تر زێدە بکرێت. بۆ وێنە هەردووکیان بەرهەمهێنەری نەوتن و دەتوانن هاوپەیمانیی و هاوکارییان لەم بوارەدا هەبێت. هەروەها، وەکو خاڵی هاوبەشی نێوان هەردووکیان دەکرێ بە ئـایین ئـاماژە بکرێت کە زۆرینەی هەردوولا مـوسڵمانی سـونـنەن و ئەمە یارمەتی هەبـوونی پێوەنـدییەکی گەرمـوگۆڕتر دەدات. هەرچۆنێک بێت پێوەنـدیی کورد لەگەڵ عەرەبســتان تەنیا بە هۆی ئــایینی نییە بەڵکو پێویستییەکی سیاسییە. گەرچی ســعوودییە و وڵاتـانی کەنـداویش لە ئـاڕاستەی سیاسەتی گشـتی خۆیانـدا کار دەکەن و لەو سـاڵانەدا بە هۆی نـاکۆکی لەگەڵ ئێران، کورد و دیکەی نەتەوەکانی ئێران زیاتـر کەوتـوونەتە بەر سەرنجیان، بەڵام هەر لەو کاتەشدا ئەم پێوەندییانە هەلێک بۆ وەرگرتنی پاڵپشتی زیاتر بۆ کورد دەڕەخسێنێت.

حەج و سیاسەت

وەک ئــامــاژە کرا سیاسەت بــازنەیەکی بەرینە و بەشی سەرەکیشی حکوومەت و کاروبــاری پێوەندیداریەتی. کەواتە وەک بەشێک لە خزمەتگوزاریی حکوومەت، سەرنجدان بە ڕێوڕەسمی حەج و هاسانکاریی بۆ ئەوە بەتایبەت لە وڵاتـانی ئیسلامیدا پێویستە. هەر لەم ئاڕاستەیەدا و جــگە لە کاری سیاسی پەتی، پێوەنــدیی و هــاســانکاریی بۆ ئەو تــاکە کوردانەی کە بــاوەڕی ئـاییینیان هەیە ئەرکی حکوومەتی کوردییە و هەروەهـا حێزبە سێکیولارەکانی کوردسـتانیش ناکرێ بەرگیری بکەن لە ئەندامانیان کە ئەگەر ویستیان و هەلیان بۆ ڕەخسا کاری ئایینی خۆیان بەجێ بهێنن. دیارە هەر حێزب و لایەنێکی سیاسی بەپێی سیاسەت و ئــامــانجی خۆی دەســووڕێتەوە، بۆیە پێوەنــدیی سیاسی دوولایەن و کاری تــاکەکەسی ئەنـدامەکان بە واتــای

گۆڕانی ئایدۆلۆژی و ستراتێژی حێزبێک نییە. وەک چۆن بەشداریی باڵوێزی بەریتانیا لە حەجدا بە واتای بە ئایینی بوونی حکوومەتی بەریتانیا نییە. هەروەها کە پێشوازیی و چاوپێکەوتنی سەرکردە سیاسییەکانی تر، بریتی لە ئێرانییەکان لە سالانی پێشوودا، لەگەڵ سەرانی سعوودییەش لە کاتی حەجدا بە ئامراز بوونی سیاسەتوانان نەبووە و تەنانەت بە ڕێزلێگرتنیش زانراوە، بۆ تاکی کوردیش ئەو کارە ڕێگەپێدراوە.

بەڵام لە سۆنگەیەکی ترەوە، ئەگەر تێڕوانین بۆ ئایین و ڕێوڕەسمە ئایینییەکان، روانینێکی سیاسی بێت، هەروەها کە بە کردەوە بۆ هەندێ وڵاتی پێوەندیدار بە پرسی کورد و سیاسەتوانەکانیان وایە، ئەوا کوردیش چارەیەکی بێجگە لە سیاسەت کردن نییە. بە درێژایی مێژووی سەردەم برا موسڵمانەکان لە ناوچەکەدا بە ناوی ئایینەوە زوڵمیان لە کورد کردووە و نادادپەروەرانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵی کردووە و بۆشیان گرنگ نەبووە کە لە ئایین و هێما و ڕێوڕەسمەکانی وەک ئامرازی سیاسی کەڵک وەرگرن و ئەوانەیان خستووەتە خزمەت سیاسەتی نادادپەروەرانەوە. ئەوە لە کاتێکدایە کە لەبەرچاوگرتنی دادپەروەریی و ستەم نەکردن لە روانگەی ئایینیشەوە لە ڕێوڕەسمە ئایینییەکان و لەوانە حەج گرنگترە. بۆیە بەپێچەوانەی ئەوانەوە، گەر سیاسەتی کوردی حەج وەک کۆبوونەوەیەکی گشتی موسڵمانان کە دەکرێ لەو ڕێگایەوە پەیوەندی زیاتر لەگەڵ دیکەی موسڵمانان هەڵکرێت و ئاگادار بکرێنەوە لەسەر هەبوونی نادادپەروەریی و هەوڵ بدرێت بۆ گۆڕانی بیروڕای گشتی موسڵمانان کە دەنگدانەوەی زیاتر دەبێت، بخاتە خزمەت پێکهێنانی سیاسەتی دادپەروەرانە و دادپەروەریی سیاسی، نە تەنیا جێی لۆمە نییە بەڵکو شیاوی ڕێزلێنانە. هەرچۆنێک بێت لە بازنەی سیاسەتی نێوان سعوودییە، ئێران و کورددا لەبەرچاو گرتنی چەند خاڵ لە پێوەندیی لەگەڵ ئایین و حەجدا، پێویستە:

١. لە پاش شۆڕشی ئیسلامی، بۆ ئێران ڕێوڕەسمی حەج، سیاسی بووە و وەک شوێنێک بۆ خۆپیشاندان، دروشمدان و بەدواداچوونی سیاسەتەکانیان لە دژی ئەمریکا و لە چوارچێوەی ئایدۆلۆژی سیاسی شێعەدا بەکار هێنراوە. ئەم شێوازەی حەج کردن، لە دژی سیاسەتی سعوودییە و هاوپەیمانێتی لەگەڵ ئەمریکا بووەو وەک لەبەرچاو نەگرتنی ڕێسا و یاسای ئەو وڵاتە رەچاو کراوە. ئەم کێشەیە چەند جار ناکۆکی نێوان دوو وڵاتی لێکەوتووەتەوە. لە نوێترینی ئەو ناکۆکیانەدا کە لە ڕێوڕەسمی حەجی ساڵی ٢٠١٥ دا روویدا و بووە هۆی پچڕانی پێوەندیی نێوان هەردوولا بۆ ماوەیەک، ئێران باسی ناکارامەیی سەرکردە سعوودییەکان لە هەڵسووڕانی ڕێوڕەسمی حەجی دەکرد کە بوونەتە هۆی

کوشـــتنی هەزاران کەس لە حەجـــاج، و ســـعوودییەش هۆی رووداوەکەی بە شێوازی جۆراوجۆر وەک رێپێوانی سیاسی و لەبەرچاونەگرتنی دۆخەکە لەلایەن حاجییە شێعەکان و هەندێ بابەتی تر پاساو دەکرد. ئێران هەر لە سەرەتاوە بۆ کەڵکی سیاسی جگە لە خەڵکی شێعە، هەنــدێ ســونــەی هێنایە سەر شــاشە و بینگەی تەلەڤیزیۆن بۆ قــسەکردن لە دژی سـعوودییە. بۆیە لە بەرانـبەر پروپـاگەنـدەی ئێرانـدا، سـعودییەش هەوڵیدا هـاسـانکاریی و یارمەتی دژبەرانی ئێرانی بـــدات و دەرفەتی بەجێهێنانی رێوڕەسمی حەج و هــــاوکاتیش هاتنە سەر بینگەی تەلەڤیزیۆنیان بۆ بڕەخسێنێت.

٢. بۆ سـعوودییە پـاڵپشتی لە گـروپە سـونـەکانی ئێران و ئێستاش گـروپە نەتەوەییەکان، لە بەرانــبەر دەســتێوەردانی ئێران لە وڵاتــانی عەرەبی و لایەنــگری لە گـــروپە شێعەکان و "هەنـــاردەکردنی شۆڕشی ئیسلامی"دا بـــووە. بە رواڵەت هەر دوو وڵات دژایەتی یەکتر دەکەن بەڵام لە بـاری راسـتی و رەوابـوونی سیاسەتیانەوە دەکرێ جیاواز بـن. سـعوودییە دەتـوانێت لە ژێر داواکاریی هەوڵ بۆ دابینکردنی مـافی مـوسڵمانە سـونـەکانی ئێران کە کێشەی سیاسی–نەتەوەیی و ئـایینییان هەیە، سیاسەتی خۆی پـاسـاو بکات و تەنـانەت ئەو پـاڵپشتییە بە ئەرکی ئـایینی بـزانێت لە پێناو دادپەروەیی و نەمـانی سـتەمی ئـایینی– نەتەوەییدا. بەڵام هی لایەنی بەرانبەر لەو چوارچێوەدا نـاگونجێت بێجگە لە کاری سیاسی پەتی لە ئـاڕاســتەی سیاسەتی خۆیدا. چۆن گـــروپە شێعەکانی وڵاتــانی عەرەبی کێشەی نەتەوەییان نییەو زۆربەی مـافی خۆیان هەیە، بەس زیاتـر لەلایەن هۆکارە دەرەکییەکانەوە دەورووژێندرێن.

٣. لەم نێوانەدا وەک خـــاوەن هەردوو کێشەی نەتەوەیی (بە گشـــتی) و ئـــایینی (بەشێکی)، هەڵکردنی پێوەنـدیی سیاسی لەگەڵ سعوودییە بۆ لایەنی کوردی بەتـایبەت لە کوردستـانی رۆژهەڵات هەلێکە کە تـاڕادیەک ئـایین بـوارەکەی بۆ خۆش کردووە. بەرەوپیری چـوون و لە نێو سیاسەتی کوردیدا گـونـجانـدنی ئەو پێوەنـدییە لە ئـاڕاسـتەی دۆزینەوەی پـاڵپشت و هـاوپەیمانـدا شی دەکرێتەوە. کورد بە ئـاسـتێ گەیشتووە کە بەراوردی تێچوو و قـازانجی خۆی بکات و ئەوەی بە کەڵکی بێت، جێبەجێی بکات. بۆیە ئەگەرچی هەرێمی کوردســـتانی باشوور بە هۆی دۆخی جیاوازیەوە ویستوویە هاوسەنگییەک لە نێوان سعوودییە و ئێراندا بـــپارێزێت و بە کردەوەش بە هۆی دووری لە ســـعوودییە و هـــاوســـنووری لەگەڵ ئێران پێوەنــدیی زیاتــری لەگەڵ ئێران هەیە، بەڵام بۆ کوردی رۆژهەڵات وەک دژبەری ئێران دیارە پێویستیی و هەست بە هەڵکردنی پێوەندیی زیاتر لەگەڵ سعوودییە ئاسایی دێتە بەرچاو.

٤. رامیاران و سیاسەتوانانی ئێرانی چاک دەزانن کە کێشەی کورد پێوەندی بە هەڵخڕاندنی هیچ وڵاتێکی ترەوە نییە و ئەو نەتەوەیە بۆ پتر لە سەتەیەکە بۆ مافەکانی بە بێ پاڵپشتی بەرچاوی هیچ وڵاتێک خەبات دەکات. کەواتە بۆ لایەنی کوردی پرسیار ئەوە بووە کە، ئاخۆ کورد چ دەسکەوتێکی لە ساڵانێکدا کە پێوەندی لەگەڵ هەندێ وڵات وەک سعوودییە نەبووە، دەستەبەر کردووە کە ئێستا ئەگەر ئەو پەیوەندییە دامەزرێت بترسێ لە دەستی بدات؟ دیارە هیچ. خۆ رێگە بە هیچ پردێکی پێوەندی بۆ وتوویژ و دانوستان لەگەڵ حکوومەت و چارەسەریی کێشەکان لە ئێراندا نەبووە کە ئێستا ترسی لەدەستدانی هەبێت. بەپێچەوانەوە، ئێرانە کە دەترسێت و نایەوێت ئامرازی سیاسی ئایین کە لە دژی دژبەرانی بەکاری دەهێنێت، لە دەست بدات. بۆ ساڵانێکی زۆر لایەنە کوردییەکان لە ژێر ناوی ئاییندا و ئەوەی کە "مونافق و کافرن" سەرکوت کراون و خەڵکیان لە دژ هان دراوە. بۆیە دەرکەوتنی ئەوان وەک خاوەن باوەڕ لە حەجدا، بەپێچەوانەی ئەوەی ساڵانێکی زۆر پڕوپاگەندەی لەسەر کردووە، بە زیانی تەواو دەبێت و بۆی قەبووڵ ناکرێت. لەلایەکی تریشەوە، ئێران هیچ هەوڵێکی نەداوە بۆ چارەسەرکردنی کێشە ناوخۆییەکانی خۆی و لەبەرچاوگرتنی مافی خەڵک بە گشتی و نەتەوەکانی ناوخۆی ئەو وڵاتە تاکو ئەو چاوەڕوانییەی هەبێت کە دژبەرانی لەگەڵ لایەنی بەرانبەریدا پەیمان و پێوەندییان نەبێت. بۆیە، لەلایەن هێزە کوردییەکان و سعوودییەوە، وەک دوژمنی هاوبەش رەچاو کراوە.

٥. بەشێکی زۆر لە خەڵکی کوردستانی رۆژهەڵات شێعەن، حکوومەتی ناوەندیش ساڵانێکی زۆرە لەم ئایینزا هاوبەشە کەڵکی سیاسی وەرگرتووە بۆ تواندنەوەیان و تێکدانی پێکهاتەی کوردستان. بۆیە بوونی ئەم ئایینزایە لە توندی قەڵشتی کۆمەڵایەتی نەتەوەیی کەم کردووەتەوە، بەپێچەوانەی ناوچە سوننەکان کە قەڵشتی کۆمەڵایەتی ئایینی کەوتووەتە سەر قەڵشتی نەتەوەیی و توندتر و چالاکتری کردووەتەوە. کەواتە لە پێوەندیی لەگەڵ سعوودییەدا زیاتر موسڵمان بوون بە گشتی و ئایینزای سوننەیە کە دەتوانێت هەوێنی پێوەندیی سیاسی بۆ کورد پێکبهێنێت. بەڵام ئەمە بە واتای سەرنج نەدانی کوردە شێعەکان نییە، چۆن سیاسەتی سێکیولاری کورد ناتوانێت لەسەر بنەمای هیچ ئایین و ئایینزایەکی تایبەت بێت و رێز لە هەموان دەگرێت. هەروەها لە رۆژهەڵاتدا کوردی شێعە کێشەی ئایینی نەبووە. کەواتە کێشەی هاوبەش نەتەوەییە و پێویست بە زەقکردنەوەی قەڵشتی سوننە و شێعە لە ناو کوردا نییە، چۆن ئاکامەکەی لە ئاڕاستەی سیاسەتی نەیارانی کورددا دەبێت. جێی ئاماژەیە کە سیاسەتوانە ئێرانییەکان لە کاتی ناکۆکیدا ناڵێن چۆن خەڵکی سوننەشیان هەیە با لەگەڵ سعوودییە رێکەون، بەڵکو سیاسەت دەکەن و لە کاتی پێویستدا

تەنـانەت لەسەر شـاشەی تەلەڤیزیۆن هەنـدێ سـونـنە دەهێنن کە کاری سـعوودییە ئیدانە بکەن. هەروەهـا دژبەرە شێعەکانی ئێرانیش وەک رێکخراوی "مـوجـاهـدینی خەلـق" نـاڵێن چۆن شێعەین بـا لەگەڵ سـعوودی پێوەنـدیمان نەبێت و دەزانـن سیاسەتی ئێستایان لە بەرانبەر حکوومەتی ئێراندا پاڵپشتی سعوودییەی دەوێت. بۆیە، لەلایەن کوردیشەوە ناکرێ ئەم پێوەنـدییانە لە دەلاقەی سیاسەتی ئـایینییەوە شی بکرێنەوە، لە کاتێکدا بەپێچەوانەوە لە سۆنـگەی سیاسەتی سێکیولاری کوردییەوە ئەمـانە دژکردەوەن و سیاسەتی ئـایینی پـووچەڵ دەکەنەوە. لەم پێوەندییەدا، بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونەی کە دەڵێت چۆن کوردی شێعە هەیە، نابێت کورد بەرەو سعوودییە بڕوات و ئەمە بە قازانجی سیاسەتی کوردی نییە و ئێران لە دژی کورد کەڵکی نـالەبـاری سیاسی لێوەردەگـرێت و دەڵێ سـعوودییەیە کە کوردەکان هەڵدەخڕێنێت، هەروەهـا کە ئەم شەڕە دەروونییەشی کردووە و دەیکات بەتـایبەت لە دژی هێزە ئیسلامییەکانی سـونـنە[7]، لە پێش گـرتنی سیاسەتی پێوەنـدیی نێودەوڵەتی چالاکانەی کوردیش وەک ئێرانی و سعوودییەکان لە ئاڕاستەی بەرژەوەنـدیی گشـتی خۆیدا بە هەڵەداچـوون نییە و دەتـوانێت بە قـازانـج بێت. تەنیا کاتێک سیاسەتی سێکیولار دەکەوێتە بەر رەخـنە کە لە دژی کوردی شێعەی رۆژهەڵاتی بە هۆی ئـایینیانەوە هەڵاواردن هەبێت. کەواتە لە ئاستی پێوەندیی سیاسی نێودەوڵەتیدا، پێوەندیی دوو لایەن کە نەیاری هاوبەشیان هەیە شتێکی ئاساییە. بۆیە راستییە سیاسییەکان پیشاندەری ئەوەن کە پێویستە هێزە کوردەکان بە سوننە و شێعەوە لە دەلاقەی سیاسەتی کوردییەوە چاو لەو پێوەندییانە بکەن نەک لە دەلاقەی سیاسەتی وڵاتانی نەیارەوە. لەم روانگەوە، شەڕی ئایینی و ئایدۆلۆژیکی نەیارێک دەتوانێت هەلی سیاسی بێت بۆ کورد.

دەرەنجام

وەکو دوایین وتە و دەرەنـجام دەبێت بـگوتـرێت کە سێکیولاریزم لە گـرنـگترین پێناسەیدا کە تێگەیشتنێکی مـامـناوەنـدییە، نە تەنیا لە دژی ئـایین نییە بەڵکو بـوار خۆشکەرە بۆ ئـاشـتی، هـاوسەنگی و پێکەوەژیانی هەمـوو گـروپە ئـایینییەکان و ئـازادیی ئەوان. سێکیولاریزم پێکهێنەری کەلەپـوورێکە بۆ دابینکردنی ئـازادی، بەرابەری، دادپەروەریی و رێزگـرتـن لە یەکتر. رەوتی سێکیولاریزاسیۆن و دۆخی زۆربەی وڵاتـانی سێکیولار تێکۆشـان لەم پێناوەدا پیشان دەدات. حکوومەتێ کە لە دژی ئایین بێت، ناکەوێتە نـاو بـازنەی دەوڵەتی سێکیولار. سیاسەت و ئـایینیش لێک جیا نـاکرێنەوە و ئەوەی پێویستی بە جیابـوونەوەیە "دەوڵەت و ئـایینە" ئەویش

بە شێوەی دامەزراوەیی نەک لە هەمــــوو بــــوارێکەوە چۆن خــــودی دەوڵەت وەک بەشێک لە سیاسەت بۆ کاروباری خزمەتگوزاریی سەروکاریی لەگەڵ گروپە ئایینییەکان دەبێت. هەر لەم ئاڕاستەیەشدا سیاسەت وەک بەشێک لە کەلەپوور کاریگەریی هەبووە لەسەر پێوەندیی و سیاسەتی نێودەوڵەتی چ خزمەتگوزاریی دەوڵەتەکان بۆ هاسانکاریی بۆ خەڵکی ئایینییان و چ بۆ دامەزراندنی پێوەندیی دوولایەنە و پێکهێنانی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، و هەروەها بەکارهێنانی ئایین لە ئاڕاستەی سیاسەتی خۆیاندا. کەواتە سیاسەتی کوردیش پێویستی بە پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی تر و دۆزینەوەی پاڵپشت لە ئاستی جیهانی و ناوچەییدا هەیە. ئێستا ئەگەر ئایین هۆی نزیکتربوونەوەی وڵاتێک لە کورد بێت و ئەو بوارەی بۆ خۆش بکات، هەل و دەرفەتە بۆ کورد وەک هەموو دەرفەتەکانی تر کە بۆی بڕەخسێت. لەم پێناوەدا، پێوەندیی کورد و عەرەبستان کە دیارە بابەتێکی تازە نییە، بەشێکی زۆری دەگەڕێتەوە بۆ پرسە سیاسییەکانی کورد و لەلایەکی تریشەوە کێشەی سیاسی ئێران و عەرەبستان وەک دوو هێزی بەرانبەر و داواکار لە ناوچەکەدا کە دژایەتی ئایینیش ئەو کەلێن و ناکۆکیانەی زیاتر کردووە. بۆیە هەردوولاش بە قازانجی سیاسەتی خۆیان لە ئایین و بابەتە پێوەندیدارەکان وەک ڕێوڕەسمی حەج کەڵکیان وەرگرتووە. لە پێوەندیی لەگەڵ کورد و لە ڕوانگەی سیاسەتی سێکیولارەوە، بەجێهێنانی ڕێوڕەسمی ئایینی لە ئاستی تاکەکەسیدا بۆ خەڵکی ئیماندار ئەرکەو نابێت یەکسەر بە چاوی سیاسییەوە سەیر بکرێت. کەواتە لایەنە کوردە سێکیولارەکانیش وەک دەوڵەت و نەتەوەکانی تر لەسەریانە مافی خەڵک و ئەندامانیان لەبەرچاو بگرن و هاسانکاریی پێویست بۆ بەجێهێنانی ئەو ئەرکە جێبەجێ بکەن. لە ئاستی سیاسیشدا، هەرچۆنێک بێت کورد ڕاڤەی سەربەخۆی لەسەر پێوەندییەکان هەیە و بەدواداچوونی سیاسەتی نەتەوەیی خۆی دەکات و لەم پێناوەشدا بە ئاستێک گەیشتووە کە چی تر نایەوێت ببێتە قوربانی سیاسەتی ئایینی و بوختانی دژەئایینی بوون و بە ناوی ئایینەوە سەرکوت بوون. بۆیە سەرنجدان بە مافی خەڵکانی ئایینی لەلایەک و دامەزران یان باشتر کردنی پێوەندیی سیاسی لە کەناڵی ئایینەوە و بەو شێوە هەوڵدان بۆ دەستەبەرکردنی پاڵپشتی زیاتر لە پێناو دادپەروەریی نەتەوەییدا، بە واتای دەرچوون لە بازنەی سێکیولاریزم نییە.

✦

سەرچاوەکان:

[١] ئەم وتـارە سەرەتـا وەک رەخـنەیەک لەسەر هەڵوێستی هەنـدێ لایەن و راگەیەنە وەک "بی بی سی فـارسی" سەبـارەت بە بەشـداریی چەنـد ئەنـدامی حیزبێکی سێکیولاری کوردی لە رێورەسمی حەجـدا نـووسـرا و بۆ یەکەم جـار لە رێکەوتی ٢٧/٠٩/٢٠١٦، لە مـاڵپەڕی "میللەت"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=24979&T=

[٢] صباح مفیدی، "سکولاریسم هندی: برایند دین و سیاست"، **مجله چشم‌انداز ایران**، شماره ٩٩، ١٣٩٥، صص ٥٤-٥٥.

[٣] See: Rajeev Bhargava, ed., Secularism and its Critics, Nineth Impression, New Delhi: Oxford University Press, 2010.

[٤] Mofidi (a), 2015.

[٥] سەباح موفیدی، "پێوەندیی هەرێمی کوردستانی باشوور و سعودییە: گرنگایەتی، کاریگەریی و داهاتووی؟"، ٢٠١٥، لە ماڵپەڕی:

http://www.nuche.net/?p=48272

[٦] بڕواننە: کوچرا، ٢٠٠٨، ص ٢٧٥. و، کۆچێرا، ١٩٩٩، ل. ١١٢.

[٧] بڕواننە: وتاری "کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر رەوتی مەکتەب قورئان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.

دوایین وتە

پێویستیی تێپەڕینی کوردستان لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێڕن[1]

دیارە وەک هەموو شوێنێکی سەر گۆی زەوی، کوردستانیش کەوتووەتە بەر شەپۆلی مۆدێڕنیتە و وەک زۆر شوێنی وڵاتانێ کە لە پەرەسەندندان بەتایبەت ئەوانەی ڕۆژهەڵاتی ناوین، لە نێوان نەریت و مۆدێڕنیتە لە تـــلاوتـــلدا بـــووە. بە پێڕەوی لە وڵاتـــانێ کە تێیایانـــدا هەڵکەوتـــووە، کوردســـــتانیش وەرگـــری مۆدێڕنیتەیەکی نـــاتەواو و لەبەر کاریگەریی دەوڵەتـــانێکی نیمچە مۆدێڕندا بووە. لەم وڵاتانەدا بەپێچەوانەی وڵاتانی سەرچاوەی ڕەوتی مۆدێڕنیتە، مۆدێڕنیتە بە شێوەی نـاهـاوسەنـگ پەرەی سەنـد کە ئـاکامەکەی سەرهەڵدانی دەوڵەتـانێکی نـادێمۆکراتیک و تۆتـالیتەر، چ لە چەشنی نیوەسکیولار و چ ئایینی، و سەرکردەگەلێکی دیکتاتۆر و کۆمەڵگایەکی پڕ لە نابەرابەری لە شێوازە جۆراوجۆرەکانیدا بووە. بۆ ماوەیەک گوشار لە سەرەوە و خۆڕاگری لە خـــوارەوە لە لایەن کۆمەڵگای نەریتییەوە بە بێ بەهێزکردنی کۆمەڵگا بۆ وەرگـــرتنی وەهـــا هـــاوردەیەک بەتـــایبەت لە بـــاری کەلەپـــوورییەوە، دۆخێکی لێکەوتەوە کە تـــاک و کۆمەڵگای تـــووشیاری قەیرانی زۆر کرد. ئەمە لە کوردســـتانیشدا ڕەنـــگدانەوەی هەبـــووە و لە کاتێکدا کە بناخەکانی نەریت لەق بوون، کۆڵەکەکانی مۆدێڕنیتەش پتەو نەبوونەتەوە و کۆمەڵگای کوردی کەوتـــووەتە دۆخی هەڵاواســـراوی. لە کاتێکدا کە کەشی سیاسی لە ئـــامـــادەبـــوون دایە بۆ لەدایکبوونی دەوڵەتێکی کوردی، پێویستە سەرنجی ئەم بـــابەت و قەیرانە سیاسی-کۆمەڵایەتییانە بدرێت تاکوو دەوڵەتێکی تەواو مۆدێڕن دامەزرێت و کێشەکانی دەوڵەتانی زاڵ بە سەر کوردســتانــدا وەلانــرێت و لە میراتی ئەو دەوڵەتـانەی کە بە شێوەی نـاتەواو و درۆیینە مۆدێڕن بـوون و لەڕاسـتیدا زۆرێک لە تـایبەتـمەنـدییەکانی مۆدێڕنیتەیان نەبـووە، خۆپـارێزی بکرێت. لەم ئـاڕاستەیەدا ئەم وتـارە ئـاورێک دەداتەوە سەر مۆدێڕنیتە و تـایبەتـمەنـدییەکانی و دەوڵەتی مۆدێڕن، تـاکوو لە داهـاتـووی کوردسـتـانـدا نـاتەواوییەکانی دەوڵەتـانی نیوەمۆدێڕن

قەرەبـوو بكرێتەوە و لە دووپـاتـبوونەوەی كێشەكان و پێكهاتنی دەوڵەتێكی نـاتەواو و نـاكارامە بەرگیری بكرێت.

مۆدێڕنیتە و تایبەتمەندییەكانی

جیهانی مۆدێڕن كە لە نزیكەی نێوان سەدەكانی پازدە تا شازدەدا سەریهەڵدا لە دژی بەندوباوی نەریتیی پێش ئەوە بـوو.[٢] مۆدێڕنیتە لەگەڵ خۆیدا ڕێگای نـوێی ژیان لە جیهانی بە دیاریی هێنا كە چنگاوشی هەندێ دەستەواژە وەک ئازادی ڕەها، ئاوەزمەندیی ئامرازیی تاک، تاكخوازیی و ئـــاوەزخـــوازیی بـــوو.[٣] دەســـتەواژەی "كۆمەڵگای مۆدێڕن" بە هۆی جیاوازیی نێوان پێكهاتە كۆمەڵایەتییەكانی لە "كۆمەڵگای نەریتی" بەكارهێنراوە. لە پێوەنـدیی لەگەڵ وەها كۆمەڵگایەک و پێكهێنەرەكانی مۆدێڕنیزاسیۆن كە بـوونەتە هۆی مۆدێڕنیتە، زۆربەی كات ئـامـاژە دەكرێت بە ڕەوتەكانی بە شـــاری بـــوون، پیشەســـازیی، گۆڕانی دێمۆگـــرافیک (گۆڕانی ڕادە و بڵاوەی جەمـــاوەر)، بـــازرگـــانی و بە كەلـــوپەل كردنی دوابەدوای ئەوە، سەرهەڵدانی دەســـمایەداریی، گەشەی دابەشكاریی كاری كۆمەڵایەتی، سەرهەڵدانی ڕێبازێكی ئەزمـوونی-شیكاریی سەبـارەت بە زانیاریی و مەعـــریفە و شێوازە زانســـتییەكانی بیركردنەوە و بەكارهێنانی ئەوانە لە بەرهەمهێنانی پیشەسـازیی، دێمۆكراتیزاسیۆن، گۆڕان لە چەمكەكانی ئـاوەزمەنـدێتی بـریتی لە سێكیولاریزاسیۆن، گۆڕانی شێوازەكانی پێوەندییەكان.[٤]

مۆدێڕنیتە لە زانسـتە كۆمەڵایەتییەكانـدا بۆ دیاریی كردنی هەم خـولێكی مێژوویی (سەردەمی مۆدێڕن) و هەم كۆمەڵێک لە ئاكار، كردەوە و نۆرمە كۆمەڵایەتی و كەلەپوورییەكانی تایبەت كە لە ئەوروپای پاش سەدەكانی ناوەڕاست سەریهەڵدا و بە شێوازی جۆراوجۆر و لە كاتی جیاوازدا لە سەرتـانـسەری جیهانـدا پەرەی سەنـد، بەكار دەبـردرێت. لە كاتێكدا كە شەبەنگێكی بەربڵاو لە ڕەوتە مێژووییەكانی لێكترگرێدراو و دیاردە كەلەپـوورییەكان لەبەر دەگرێت، هەروەها ئـامـاژە بە ئەزمـــوونی زەینی یان هەبـــوویی ئەو هەلـــومەرجەی كە ئەوانە بەرهەمی دەهێنن و كاریگەرییان لەسەر كەلەپووریی مرۆیی، دامەزراوەكان و سیاسەت دەكات.[٥] بە ڕای فۆكو، وەكو بـابەتێكی مێژوویی، مۆدێڕنیتە ئـامـاژە بە سەردەمێک دەكات كە بە پـرسیار یان ڕەتكردنەوەی نەریت، پێشترێتی تـاكخوازیی، ئـازادیی و بەرابەریی فەرمی، بڕوا بە پێشكەوتنی كۆمەڵایەتی، زانستی و تەكنۆلۆژیایەک كە دووری لێ ناكرێت و گەشەسەندنی مرۆڤ، ئاوەزمەندیی و شارەزا بـــوون، چـــوون بەرەو دەســـمایەداریی و ئـــابـــووریی بـــازاڕ، پیشەســـازیی، بە شـــاری كردن و سێكیولاریزاسیۆن، پەرەپێدانی دەوڵەت-نەتەوە و دامەزراوە بـــنەڕەتییەكانی ئەوە (بـــریتی لە

دێمۆکراسی نـوێنەرایەتی، خـوێندنی گشـتی، بـورۆکراسی) و شێوەکانی چـاوەدێریی، دیاریی دەکرێت.[٦]

روانگەی گشتی لەسەر مۆدێرنیتە بە مەیل بەرەو تاکخوازیی و ئاوەزمەندییەتی وەک گرنگترین کۆڵەکەی ئەوە دیاریی دەکرێت.[٧] هەرچەنـــد، لە گێڕانەوە و روانـــگەی رەخـــنەگـــرانەوە "ئـامـرازخـوازیی، گشـتخوازیی و تەنـانەت جۆری سەرکوتکردنی هەڵبژاردن و کردەوە" وەک وەسـفەکانی مۆدێرنیتە ئـامـاژەیان پێکراوە. لە پێوەنـدیی لەگەڵ ئـاوەزمەنـدییەتیدا، گەرچی نـوێخوازیی نـاتـوانێت تەنیا بەوە پێناسە بکرێت بەڵام بیری نـوێخوازیی بەپێچەوانەی بیری ئایینی، زۆرتر ئاوەز (عەقڵ) بەو شتەی دەزانێت کە "دەتوانێت راهاتووییەک لە نێوان کردەوەی مرۆڤ و بەندوباوی جیهاندا پێکبێنێت". واتە لە نێوان بەرهەمهێنان و تەکنۆلۆژیا کە بە زانست بەهێزتـر بـووە و رێکخستی کۆمەڵگا کە بە یاسا رێسامەنـد دەبێت و رێکخستنی ژیانی تـاک کە مەیلی بەرەو قـازانـجخوازیی و رزگـاریی لە پێویستییەکان هەیە، راهـاتـوویی پێکدەهێنێت. بەپێی ئەم بیرە، ئەم راهـاتـووییە لە رابـردوودا بە هۆی ئـامـانـجخوازیی تـایبەتی ئـایینە یەکخواییەکانی لەسەر بـنـەمـای وەحی ئیفلیج بــبوو. دەرەنــجامی ئەو ئـاوەزخـوازیی یان دەسەڵاتـدارێتی ئـاوەزە، سەرنجـدانی زانسـت و کردەکانی، راهـاتوویی ژینی کۆمەڵایەتی لەگەڵ پێویستییەکانی تـاک و کۆمەڵ، هەڵپێچانی مـلهوڕی و تـونـدوتیژیی و پێکهاتنی دەوڵەتی لەسەر بـنەمـای مـافەکان و رکابەرایەتی ئـازادی ئـابووریی بـووە، واتە دەسەڵاتـدارێتی ئـاوەزمەنـدانەی یاسـایی لە پەنـای ئـابـووری بـازاڕدا. بۆیە، لەسەر بـنەمـای بیرۆکەی نـوێخوازیی، مـرۆڤایەتی بە لەبەرچاوگرتنی یاساکان ویستوویە بە فرەیی، ئازادیی و بەختەوەریی بگات.[٨] هەرچۆنێک بێت لە پەنـای ئـاوەزمەنـدێتیدا، هەروەهـا دەسـمایەداریی، زانسـت و تەکنۆلۆژیا لە کۆڵەکەکانی مۆدێرنیتەن.

کەواتە، هەروەک واگنەر روونی دەکاتەوە، دوو وێنەی گشتی بەڵام ناکۆک لە مۆدێرنیتە، یەکیان گوتاری ئازادکردن و دیتری گوتاری پێکهێنانی بەندوباو، سەریانهەڵداوە. ئەم دوو لایەنە هاوکات لە رەوتی مۆدێرنیتەدا بینراون. رەنـگە بکرێ بـگوتـریت کە کۆمەڵگای شـارسـتانی پیشانـدەری یەکەم و دەوڵەت پیشانـدەری دووەمی بـوون. گـوتـاری ئـازادکردن کە پێوەنـدیی بە قۆنـاخە سەرەتـــاییەکانی سەردەمی مۆدێرنەوە هەیە، سەرنجی لایەنی زانســـتی وەک وەرســـووڕانی زانســـتی، سیاسی وەک داواکاریی بۆ مـــافی دیاریکردنی چـــارەنـــووس لە وەرســـووڕانە سیاسییەکاندا، و ئـابـووریی وەک ئـازادی چـالاکییە ئـابـوورییەکانی داوە. لەم بـابەتـانەدا ئـازادی وەک مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ بینرا. کاری زیاتری ئابووریی، رامیاریی و زانست، تاکەکانی لە

زۆرێک لە پەرۆشەکانی کۆمەڵگای نەریتی ڕزگار کرد. لە بەرانبەر گوتاری ئازادکرندا، گوتاری پێکهێنانی بەندوباو هەیە کە لەسەر ئەو باوەڕەیە کە دەوڵەت زیاتر وەکو ئامرازێک بۆ رەخساندنی هەلی کردەوەی کۆمەڵایەتی روونخوازیی (رۆشنگەریی) بووە. دەوڵەت بۆ بەندوباوی کۆمەڵایەتی بە پێویست زانرا و وەکو جەستەی کۆمەڵایەتی ئاوەز بینرا. دەوڵەت ئامرازێک بووە بۆ سنووردارکردنی کردەوەکان و رێکوپێک کردن و پێکهێنانی بەندوباوی تاکەکان. گریمانەی تیۆری "پێکهێنانی بەندوباو" ئەوە بوو کە خۆسنووردارکردنی نەویستراوی مۆدێرنیتە دواهاتی کردەوە مۆدێرنەکانە.[٩] لەم پێوەندییەدا روانینێک بە سەر دەوڵەتی مۆدێرندا پێویستە.

دەوڵەتی مۆدێرن

یەکێک لە تایبەتمەندیی و ئامرازەکانی مۆدێرنیتە، دەوڵەتی مۆدێرنە. بە سەرهەڵدانی شەڕە ئایینییەکان لە ئەوروپا، تیۆری سیاسی مۆدێرنیتە خەریکی پێداویستییەکانی ئاشتی ناوخۆیی بوو. رێگاچارەی بەچاکترزانراوی بەر باس لە سەدەکانی حەڤدە و هەژدەدا گرێبەستی کۆمەڵایەتی بوو. دەوڵەت وەک دامەزراوەیەکی پێکهاتوو بەپێی رێکەوتن -گرێبەست- و بە مەبەستی پاراستنی ژیان و ئازادی ئەندامەکانی سەیر کرا. لەم پێوەندییەدا یاسا بنەڕەتییە نووسراوەکانی پاش وەرسووڕانەکانی سەدەی هەژدە وەک گرێبەستی کۆمەڵایەتی بینران. ئەم یاسایانە دەبوا مافی تاک و بەکۆمەڵی کۆمەڵگایان رەچاو دەکرد و دەوڵەتی مۆدێرن وەک دامەزراوەیەکی بێ لایەن ئەوەی لەبەرچاو دەگرت. بیرۆکەی سەرەکی، ئەوە بوو کە حکوومەتەکان دەبێت تا دەکرێ لەلایەن کەسانێکی هاوزمانەوە پێکبێن کە واگنەر بەوە "تیۆری کەلەپووریی-زمانیی حکوومەت" دەڵێت. ئەمە وەڵامێک بوو بۆ چۆنیەتی دانانی سنوورەکانی دەوڵەتی مۆدێرن کە بە کۆمەڵە زمانییەکان دیاریی دەکرا.[١٠] هەروەها لە کۆمەڵگا فرەلایەنەکاندا کە ئەم تیۆرییە دەبێتە هۆی پێکهاتنی کێشە و پرسی نەتەوەیی بۆ نەتەوە بن دەستەکان، گەر گروپە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان بە دڵخواز لە وڵاتێکدا دەمانەوە، حکوومەتەکان دەبوا هەندێ مێکانیزم وەک فێدرالیسمیان بۆ پێکهێنانی بەرابەری لە پێش دەگرت. لێرەدا بنەما پێوەندیی و رێکەوتن و پێکەوەژیانی تاکەکان بوو کە لە کۆمەڵگا هاوزمانەکاندا چاکتر جێبەجێ دەبێت و لەم روانگەوە زمان چاکترین هۆکاری هاوبەشی مرۆییە. کەواتە لە پلەی یەکەمدا زمان بوو بە بنەمای دەوڵەتە مۆدێرنە سەربەخۆکان یان حکوومەتە هەرێمی و خۆجێییەکان لە دەوڵەتە فێدراڵەکاندا. هەروەها لە بابەتەکانی جیاوازیی زمان و ئاییندا مێکانیزمەکانی دێمۆکراسی و

فێدرالیسم بەکارهێنران. بە گشتی بۆ گەیشتن بە ئامانجی دەوڵەتی مۆدێرنی سێکیولار کە بێ لایەنی و رەچاوکردنی بەرابەریی و دادپەروەرییە، بە شێوازی جۆراوجۆر لە مێکانیزمە جیاوازەکان کەڵک وەرگیرا. هەرچۆنێک بێت، دەوڵەتی مۆدێرن لەسەر بنەمای رێکەوتن و گرێبەستی کۆمەڵایەتییە، ئێستا رێکەوتنی نێوان خەڵکی هاوزمان (و وەک ئەم لێکچوونانە) یان هاوکات هەم نێوان هاوزمانەکان و هەم نێوان ناهاوزمانەکانی ناو وڵاتێک. بە بێ ئەم رێکەوتنە و لە جیاتی ئەوە بڕیاری تاکەکان و گروپەکان بە جێی یەکتری، دەوڵەتی مۆدێرنی دێمۆکراتیک پێکنایەت.

بۆ ماکس ڤێبەر، دەوڵەتی مۆدێرن شێوەیەکی تایبەت لە دەوڵەت بوو کە بۆخۆی شێوەیەکی تایبەت لە بابەتی گشتی تری "ئەنجومەنە سیاسییەکان" بوو. بۆ ئەو، دەوڵەت بە شێوەی پاوانخوازانە مافی بەکارهێنانی رەوای زۆری فیزیکی بۆ جێبەجێ کردنی بەندوباوی هەبوو. دەوڵەتی مۆدێرن بەندوباوی فەرمانگەیی و یاسایی هەیە کە بە یاسادانان دەکرێ بگۆڕدرێت و ئاراستە دەدرێت بە چالاکییە رێکخراوەییەکانی فەرمانبەرانی فەرمانگە کە بە رێساکانیش کۆنترۆڵ دەبن. ئەم سیستەمە رێکوپێکە خاوەن دەسەڵاتی رەوای پێویستیهێنەر و رێکخراوی زۆرەملێ لەگەڵ پێگەیەکی پێوەندیدار بە خاک و نیشتمانە. لە پێوەندی لەگەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتە مۆدێرنەکان لە مۆدێرنیتەدا، نەتەنیا دێمۆکراتیزاسیۆن بەڵکو شەبەنگێکی گشتی لە گۆڕانکاریی پێوەندیدار بە مۆدێرنیتە بریتی لە: گۆڕانی شێوازی بەرهەمهێنان، گۆڕانی پێوەندیی نێوان شار و دەوروبەر، جیایی نێوان هەرێمی ئابووریی و سیاسی، تەکنۆلۆژیای پێوەندیی و چاوەدێریی و هتد، لەسەر پێکهاتنی دەوڵەتە مۆدێرنەکان بە شێوەی جیاواز کاریگەرییان هەبووە. پیەرسۆن بە لێکدانەوەی تیۆری و پێناسە جیاوازەکان، لایەنە دامەزراوەیی و رێکخراوەییە گرنگەکانی دەوڵەتی مۆدێرن بەمانەی خوارەوە دەزانێت: پاوانکردن و کۆنترۆڵی ئامرازی توندوتیژیی، خاک، سەروەریی سیاسی، لەسەر بنەمای یاسای بنەڕەتی بوون، حکوومەتی یاسا و دەسەڵاتی ناتاکەکەسی، بورۆکراسی گشتی، دەسەڵاتی رەوا و شەرعییەت، هاووڵاتی تەوەری و دانانی باج.[11]

کەواتە، دەوڵەتی مۆدێرنیش هەم پێکهاتەیەکی فەرمانگەیی بەڕێوەبەرایەتی و هەم تەواوەتییەک لە فاکتۆرە کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئایدۆلۆژیکییەکانە. بە وتەیەکی تر، بە گشتی تەواوەتییەک لە هۆکارە ئایدۆلۆژیک و پێکهاتەییەکانن کە دەوڵەتی مۆدێرن دیاریی و پێناسە دەکەن.[12] دەوڵەتی مۆدێرن بەپێی چاکترێتی دابەشکاریی و شیاوخوازیی کار دەکات. لەم دەوڵەتەدا ئەرکەکانی جێبەجێکردنی دەسەڵات بە شێوەی ئاگایانە جیا دەکرێنەوە.[13] هەروەها،

ئەوەی دەوڵەتی مۆدێڕن جیا دەکاتەوە ئەوەیە کە ئـــایدۆلۆژیای شەرعییەتی ئەوە لە سەر بــنەمــای واتــایەکی بێ چین لە دەسەڵاتی رەوای سیاسییە. دەوڵەتی مۆدێڕنی رۆژئــاوایی بە تەواوی پێکهاتەیەکی یاسـایی یان بە وتەی ڤێبەر "سیستەمێکی ئـاوەزمەنـدانە-یاسـایی"یە و دەسەڵاتی لە رێگای یاساوە جێبەجێ دەکات. کەواتە دەوڵەتی مۆدێڕن لە پەنای تایبەتمەندییە پێکهاتەییەکانی خـاک، سەروەریی، حکوومەتی نـاوەنـدیی و یاسـای تۆکمە، هەنـدێ لە شێوە پێوەنــدیدارەکانی ئــاگــایی دەوڵەت یان ئـایدۆلۆژیای شەرعییەتیشی هەیە. لەڕاسـتیدا هیچ دەوڵەتێک نـــاتـــوانێت بە بێ هەنـــدێ ئـــوســـتوورەی کردەوەیی کە شەرعییەتی پێ دەدات، بمێنێتەوە. ئایدۆلۆژیای شەرعییەتپێدەر بەپێی ئوستوورەی دامەزراندن کە لە رێگای ئەوەوە لە سەرەتادا پێکهاتوون، لە دەوڵەتە سەرەتاییەکاندا لە رێگای خواکان و لە دەوڵەتە مۆدێڕنەکاندا لە رێگای رەزامەندیی و رێکەوتنی ژیرانە، تایبەتمەندیی هەموو دەوڵەتەکان بووە.[١٤]

جــگە لە تــایبەتــمەنــدییە سیاسییەکان، دەوڵەتی مۆدێڕن لە سەر بــنەمــای جۆرێ هەبــوونی پۆلێنبەندی کۆمەڵایەتی، ئابووریی تایبەت و جیا لە کۆمەڵگای پێش مۆدێڕنە. "بڕگە بڕگە بوون" تـــایبەتـــمەنـــدیی کۆمەڵگای پێش مۆدێڕن بـــووە کە بە تێپەڕانی ئەم رەوشە هەلی پێکهاتنی دەسەڵاتی رەوای سەروەریی پێوەنـدیدار بە خـاک، دەڕەخسێت. بە روونی سەروەریی دەوڵەت نـــاتـــوانێت لە شـــوێنێکدا کە یەکە کۆمەڵایەتییەکانی پێڕەو، دەسەڵاتی راســتەقینەیان هەیە، بـــوونی هەبێت. بە رای نێلسۆن، ئەمە یەکێک لەو هۆیانەیە کە زۆرێک لە دەوڵەتەکانی جیهانی سێهەم، تەنیا بە شێوەی رواڵەتی و بە نـاو دەوڵەتـن.[١٥] دەوڵەتە مۆدێڕنەکان بە جۆرێک لە گۆڕان و گەشەسەندندا بوون و بە کۆمەڵایەتیتر کراون. لە باری ئابوورییەوە زۆربەیان بەرەو دەوڵەتی خۆشرابواردن و تەناهی چوون و تەنانەت لە سەردەمی بە جیهانی بووندا وێرای شلبوونەوەی ســـنوورەکان، بە جێی "نەمـــانی دەوڵەت"، دەوڵەتەکان رۆڵی گـــرنگیان لە رێکخستنی بـــازاڕ، ئاسوودەیی و خزمەتکارییە کۆمەڵایەتییەکاندا هەبووە.[١٦]

دەوڵەتە نیمچە مۆدێڕنەکانی رۆژهەڵاتی ناوین

بەپێی ئەوەی سەبارەت بە تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتە مۆدێڕنەکان وترا، بە هۆی نەبوون یان نـاتەواوی لە هەنـدێ لە تـایبەتـمەنـدییەکانی ئـامـاژەپێکراو لە سەرەوە، زۆربەی دەوڵەتـانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست "نیمچە مۆدێڕن" بوون. لەم کۆمەڵگایانە و لەم جۆرە دەوڵەتانەدا نە تەنیا لە باری گوتاری ئازادکردن بەڵکو لە باری گوتاری بەندوباویشەوە کێشە هەیە. لە دەوڵەتە ملهوڕ و رەهـاکانی پێش مۆدێڕنیشدا، تـایبەتـمەنـدییەکانی بەکارهێنانی ئـامـرازی تـونـدوتیژیی، خـاک،

سەروەریی، بــورۆکراسی و بــاج بە شێوازی جیاواز هەبــوون.[١٧] لە دەوڵەتە نیمچە مۆدێڕنە مــلهوڕەکانیشدا ئەم بــابەتــانە کە زیاتــر لایەنی رواڵەتی دەوڵەتــن، دەبینرێن و دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوینیش ئەمانەیان زیاتر لە تایبەتمەندییە ناوەڕۆکییەکان وەرگرتووە.

لە بەراورد لەگەڵ دەوڵەتە مۆدێڕنەکاندا، دەوڵەتە نیمچە مۆدێڕنەکانی رۆژهەڵاتی ناوین هەم لە باری دامەزراوەیی و رێکخراوەیی و هەم ئایدۆلۆژیکی و شەرعییەت، هەندێ عەیبیان هەبووە و هەیە. لەم دەوڵەتــانەدا وێڕای بە رواڵەت جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان، بە کردەوە جیاکردنەوەی رێژەیی جێبەجێ نەبووە و زۆربەی کات دەسەڵاتی دادوەریی سەربەخۆ نەبووە. لە بــورۆکراسی گشــتی دەوڵەتی مۆدێڕنــدا رێساکان و شێوازی نەگۆڕ، زنجیرەپــلەکان و بەرپــرسیارێتی هەیە و لە سەر بـنەمـای زانیاریی و پسـپۆڕایەتییە تـاکوو دەوڵەتێکی بێ لایەن پێکبێت. کەچی ئەو شـتانە لە دەوڵەتە نیمچە مۆدێڕنەکانی ئەم نـاوچەیەدا رەچـاو نەکراون و بورۆکراسی لاواز لەوانەدا لەسەر بنەمای خزم و کەس خوازیی، ئایین خوازیی، هۆزخوازیی و... هەڵکەوتــووە کە هەمــوویان لەسەر نـاکارامەیی دەوڵەت و پەرەسەنـدنی گەنـدەڵی لەلایەک و نایەزایەتی گروپە کۆمەڵایەتییەکان لەلایەکی تر کاریگەر بوون. لەبەر ئەوەی کە ئازادی سیاسی، راگەیەنە و چـاپەمەنی و چـاوەدێریی نەبـووە، بە شێوەی ئـاسـایی مێکانیزمە سیاسییەکان و هەڵبژاردنەکان لەسەر بـنەمـای دەنگی خەڵک و کۆی گـروپەکان نەبــووە و بە گشـتی خـاوەن شەرعییەتی راسـتەقینەی خەڵک نەبــوون. بۆیە مــافەکانی هــاووڵاتییان بە شێوەی بەرابەر لە زۆربەی بوارەکاندا رەچاو نەکراون و هاووڵاتییان بەشدارییەکی راستەقینەیان لە دیاریکردنی چارەنووسی خۆیاندا نەبووە.

سەبــارەت بە پۆلێنبەنــدی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا، لەلایەکەوە کۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتی نــاوین نەیانــتوانیوە لەو رەوشەی بڕگە بڕگەیی و هۆزایەتییە تێپەڕن و دەوڵەتی مۆدێڕنی خــاوەن هــاووڵاتی بەرابەر پێکبهێنن و لەلایەکی تــریشەوە دەوڵەتەکانی ئەم نــاوچەیە فــرەلایەنە (فرەنەتەوەیی، فرەزمانی، فرەکەلەپووریی و...) بوون کە رەچاو نەکردنی مافی ئەم گروپانە بــووەتە هۆی هەوڵی هـاوتەریب بۆ پێکهێنانی دەسەڵاتی راسـتەقینە و دەوڵەتی مۆدێڕن لەسەر بـنەمـای هەر ئەو تیۆریەی پێوەنـدیدار بە زمـان یان نەتەوە، نەک بەتەنیا خـاک. هەروەهـا لە پێوەنـدیی لەگەڵ گۆڕانی دەوڵەتی مۆدێڕنـدا، ئەم دەوڵەتـانە کەمـتر کۆمەڵایەتی بــوون و بە هەبــوونی رادەی زۆری ســامــانەکانی ژێر زەوی، رۆڵێکی کەم و هێوریان لە چــاکترکردنی خۆشڕابواردن، تەناهی و خزمەتکاریی کۆمەڵایەتی و بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندن و ئاستی کەلەپــووردا هەبــووە. دادپەروەریی ئــابــووریی-کۆمەڵایەتی بەتـایبەت لە پێوەنـدیی لەگەڵ

زەنگینی نیشتمانی ڕەچاو نەکراوە و لە ئاکامدا پێوەندیی ناوەند-دەوروبەر و هەروەها مەودای چینایەتی پێکهاتووە. لە کاتێکدا کە دۆخی باج لە دەوڵەتە مۆدێرنەکانی ڕۆژئاوا تاڕادەیەک گرنگ بووە کە ماکس ڤێبەر ئەوەی بۆ هەبوونی دەوڵەتی مۆدێرن بە پێویست زانیوە[18]، زۆرێک لە دەوڵەتانی ئەم ناوچەیە بە هۆی هەبوونی دەوڵەتی ڕانتییەر، دەوڵەمەند بوون و بەکارهێنانی پاوانخوازانەی سامانە زۆرەکانی ژێر زەوی لەلایەن دەوڵەتی ژێر ڕکێفی گرووپێکی تایبەت، ئەوەندە پێبەستەی باجی خەڵک نەبوون و ئەمە خۆی بووەتە هۆی ملهوڕی و سەرنج نەدان بە خەڵک و مافەکانی گروپە جیاوازەکان.

هەروەها کە وترا، دەوڵەتی مۆدێرن لەگەڵ ئایدۆلۆژیای شەرعییەتی یاسایی-لۆژیکی بووە. دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوین ئەمەیان نەبووە و لەسەر بنەمای زۆر و ئایدۆلۆژیای ئایینی یان خوایی پێش مۆدێرن دامەزراون. هەر لەم پێوەندییەدا، لایەنێکی دەوڵەتی مۆدێرن، سێکیولار بوونە کە ئازادیی تاک و بەکۆمەڵی ئایین گەرەنتی دەکات و لەگەڵ تاکەکان بێ سەرنجدان بە ئایینیان وەک هاووڵاتی هەڵسوکەوت دەکات. دەوڵەتی سێکیولار پێوەندیی بە هیچ ئایینێکی تایبەتەوە نییە و نە بە دوای بەهێزترکردن و نە تێکدانی ئایینە.[19] بە شێوەی بەرابەر ڕێز لە هەموو ئایین و کەلەپوورەکان دەگرێت و دەستێوەردانی دەوڵەت وەک دامەزراوەیەکی بێ لایەن سنووردارە بە دەستێوەردانی ئەرێنی واتە پێکهێنانی هەلی بەرابەر بۆ هەمووان و گەرەنتی ئازادی ئەوان. بەمجۆرە لە کەمایەتییەکان لە بەرانبەر زۆرینەی ڕێژەیی دێمۆکراسی پاڵپشتی دەکات و ئاشتی نێوان کۆمەڵەکان دەپارێزێت.[20] بۆیە دەوڵەت ئامرازێکە بۆ مسۆگەرکردنی ئاسوودەیی و هێمنایەتی و... بۆ هەموو گرووپە کۆمەڵایەتییەکان. بەڵام لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا دەوڵەت بەپێچەوانەوە لە سەر بنەمای وەکیەک لێکردن بووە کە هێمنایەتی گرووپەکانی خستووەتە بەر مەترسییەوە. لەلایەک دەسەڵاتداران سێکیولاریزم و بێ لایەنییان ڕەچاو نەکرد و لەلایەکی تریشەوە ڕەوتە ئایینی و نەریتییەکان بەتایبەت هەندێ چینی نەریتی و خاوەن تەشەنەی کۆمەڵگا لە دژی سێکیولاریزم بوون و بۆ ئەوان ئازادیی بۆ هەمووان، بەرابەری هەموو گرووپەکان و حکوومەتی نائایینی کە بە تەواوی شەریعەت جێبەجێ نەکات، قەبووڵ نەدەکرا. کۆڵکە سیاسەتوانانی مۆدێرن نەیانتوانی بەرەو پێکهێنانی دەوڵەتێکی بێ لایەن و پێکەوەژیانی ئاشتییانە و پێکهێنانی دادپەروەریی و بەرابەری لە نێوان گرووپە کۆمەڵایەتییەکانی جیاوازدا هەنگاو هەڵێنن. ئەمانە سیاسەتی وەکیەک لێکردنی گرووپە نەتەوەیی-ئایینییەکان، کەڵک وەرگرتنی سیاسی لە قەڵشتە کۆمەڵایەتییەکان بەتایبەت قەڵشتە ئایینییەکان، پاڵپشتی لە گرووپێکی کۆمەڵایەتی و هەندێ جار دژایەتی لەگەڵ ئایینیان لە وەها کۆمەڵگاگەلێکی نەریتیدا کە ئایین تێیایاندا تەشەنەی زۆری هەیە، گرتە بەر.

هەروەها بەپێچەوانەی هەندێ دەوڵەتی مۆدێرنی رۆژئاوایی کە گەر سنووره سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان نەکەوتباینە سەریەکدا، مێکانیزمە سیاسییەکانیان لە بۆ بەدیهاتنی مافی گروپە کۆمەڵایەتییەکان دەگرتە بەر، لە دەوڵەتە نیمچە مۆدێرنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، سەرنجی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی نەدراوە. لەلایەک سنووری دەسکردی وڵاتەکان لە ئاستێکی ژێرانەدا لەگەڵ سنووره کۆمەڵایەتییەکان ناخوێنێتەوە، و لەلایەکی ترەوە مێکانیزم و مۆدێلی حکوومەتیی شیاو بۆ بەدیهاتنی مافی گروپە کۆمەڵایەتییەکان رەچاو نەکراوە. هەر بەم بۆنەوە لەم ناوچەیەدا هەندێ هەوڵ بۆ راهاتوویی سنووره سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ یەکتر هەبووە.

وتەی دوایی: تێپەڕین لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێڕن

کوردستان دەبێت هەردووکی تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتانی مۆدێڕن و پێشکەوتوو و کەموکۆڕییەکانی دەوڵەتە نیمچە مۆدێڕنەکان رەچاو بکات. بە پێی ئەو باسانەی سەرەوە، گەرچی لە چاو دەوڵەتانی ناوچەکە حکوومەتی هەرێمی کوردستان لە زۆر بوارەوە باشتر بووە، بەڵام هێشتاکو کەموکۆڕی زۆری هەیە. دیارە بە هۆی مێژووی زۆری ئەو دەوڵەتانە و بەکارهێنانی سامانە سروشتییەکان و لەبەردەستبوونی پارەی زۆر، لە باری ژێرخانەکان و پیشەسازییەوە لە سەرترن بەڵام لە بواری دێمۆکراسی و سێکیولاریزمەوە زۆر ناتەواو و دواکەوتوو بوون. کەچی هەرێمی کوردستان بەپێچەوانەوە لە بواری دیمۆکراسی و سێکیولاریزمەوە چاکتر بووە. ئەمە بەو واتایە کە ئەو دەوڵەتانە زیاتر لە سەر لایەنی مۆدێڕنیزاسیۆنی مۆدێڕنیتە جەختیان کردووە و گرنگایەتییان بە باری کەلەپووریی، کۆمەڵایەتی و سیاسی مۆدێڕنیتە نەداوە. لە کوردستانیشدا زیاتر هەوڵەکان لەسەر لایەنی مۆدێڕنیزاسیۆن بووە، گەرچی هەندێ کێشەی ناوخۆیی و دەرەکی تاکو ئێستا بەربەستیان پێکهێناوە و لە ئاکامدا کەوتووەتە دواوە. بەڵام لە باری لایەنەکانی تری مۆدێڕنیتەشەوە، کوردستان لە تەمەنی کەمی خۆیدا هەنگاوگەلێکی هەڵێناوە و باشتر بووە لە دەوڵەتانی ناوچەکە. رەنگە بکرێ بگوترێت کە هەردوو گوتاری ئازادکردن و پێکهێنانی بەندوباو بە رادەیەک پەرەیان سەندووە بەڵام هێشتاکو هەردوولا لە ئاستێکی لاوازدان. لە کوردستانی سەربەخۆدا پێویستە هەردوو لایەنی سەخت ئامرازی و نەرم ئامرازی مۆدێڕنیتە بەهێزتر بکرێن تاکوو تووشیاری قەیرانەکانی دەوڵەتە نیمچە مۆدێڕنەکان نەبێتەوە و نەبێتە میراتبەری کێشەکانی ئەوان. هەروەها، دەبێت هەوڵ بدرێت بۆ پێکهاتنی بورۆکراسییەکی گشتی پسپۆڕانە کە لەسەر

بنەمای خزمایەتی، هۆزایەتی، حیزبایەتی، ئاییندارێتی و... نەبێت تاکو وەک دەوڵەتانی نیمچەمۆدێرن تووشیاریی بورۆکراسییەکی ناکارامە و گەندەڵ نەبێت. پێویستە هەردوو لایەنی ئازادکردن و پێکهێنانی بەندوباو گرنگایەتییان پێ بدرێت. هەم ماف و ئازادییەکانی تاک و کۆمەڵەکان ڕەچاو بکرێت و هەم باری ڕێکخستن و بەندوباوی کۆمەڵگا. بە گشتی هەوڵەکان لە پێناو بەهێزترکردنی ئازادییە ئەرێنییەکان و نەمانی ئازادییە نەرێنییەکان بێت تاکو تاک و گروپەکان ماف و ئازادییەکانیان ڕەچاو بکرێت و ماف و ئازادی دیترانیش پێشێل نەکەن و دەوڵەتیش وەک دامەزراوەیەکی بێ لایەن بە ڕەچاوکردنی ئازادی، بەرابەری و دادپەروەریی، هاوسەنگی هەردوو لایەنی ئازادی و بەندوباو بپارێزێت و هاوکات بۆ پەرەپێدانی وڵات هەوڵ بدات. بەمجۆرە دەکرێ بەرەو کوردستانێکی زیاتر مۆدێرن و پێشکەوتوو کە زۆربەی تایبەتمەندییەکانی مۆدێرنیتەی هەبێت، هەنگاو هەڵێنرێت و لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێرنی ناوچەکە تێپەڕێت.

✦

سەرچاوەکان:

[١] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی ٠٤/٠٤/٢٠١٧، لە ماڵپەڕی "میللەت"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:
http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=38185&T=
[٢] Christopher Pierson, The Modern State, second edition, New York: Routledge, 2004, p. 28.
[٣] Wagner, Peter, "Interpretations of modernity and the problem of world-making", Papers 2015, 100/3, pp. 267–279, http://dx.doi.org/10.5565/rev/papers.2130, 2015.
[٤] Pierson, 2004, p. 28; Wagner, Peter, A sociology of modernity: Liberty and discipline, London: Routledge, 1994, p. 3.
[٥] Berman, Marshall, All That Is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity, London and Brooklyn: Verso, 2010.
[٦] Foucault, Michel, Discipline and Punish: The Birth of the Prison, translated by Alan Sheridan, New York and Toronto: Vintage Books, 1995, pp. 170–177.
[٧] Wagner, 2015
[٨] آلن تورن، **نقد مدرنیته،** ترجمەی: مرتضی مردیها، تهران: گام نو، چاپ سوم، ١٣٨٥، ص ٩ و ١٨–١٧.
[٩] Wagner, 1994: pp. 5–7.
[١٠] Wagner, 2015.

[11] Pierson, 2004: 6–29.
[12] Nelson, Brian R, The Making of the Modern State: A Theoretical Evolution, New York: Palgrave Macmillan, 2006, p. 5.
[13] Petho, Sandor, “The Birth of the Modern State and its Function Changes”, South–East Europe, International Relations Quarterly, vol. 1, No 4, 2010.
[14] Nelson, 2006: pp. 6–8
[15] Ibid., 9.
[16] Steinmo, Sven, The Evolution of Modern States: Sweden, Japan, and the United States as Evolutionary Systems, Cambridge University Press, 2010.
[17] Pierson, 2004: 40.
[18] Ibid., P. 23.
[19] Bhargava, 2010, p. 117.
[20] مفیدی، ۱۳۹۵.

RELIGION AND POLITICS IN KURDISTAN

سەباح موفیدی، خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بڕوانامەی ماستەری لە زانستە سیاسییەکان لە زانکۆی عەللامە تەباتەبایی تاران لە ساڵی ٢٠٠٧ و دکتۆرای هەر لەو بوارەدا لە هێندوستان لە ساڵی ٢٠١٤دا وەرگرتووە. لە ٢٠١٤ بۆ ٢٠١٨ وانەبێژ بووە لە هەندێ زانکۆی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بواری پێکهاتە سیاسییەکان و مافە بنەڕەتییەکاندا، و هاوکات توێژەر بووە لە ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان (KCCRC) لە باشووری کوردستان بۆ توێژینەوە لەسەر پرسە سیاسی-کۆمەڵایەتییەکانی کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. لە ٢٠١٩ دا وەکوو توێژەری هاوکار لە دامەزراوەی هۆڵەندا بۆ توێژینەوە پێشکەوتووەکان لە زانستی مرۆیی و زانستە کۆمەڵایەتییەکان (NIAS) هەڵبژێردرا و تا ٢٠٢١ درێژەی دا بە توێژینەوەکانی لەسەر کردەی سیاسی ئایین لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە تیشک خستنە سەر کوردستانی گەورە. ئێستا وەکوو توێژەر لە زانکۆی ئامستێردام لەسەر پڕۆژە زانستییەکەی سەبارەت بە گۆڕانی ناسێنەی سیاسی کۆچبەرانی کورد لە ئورووپا کە براوەی فاندی پۆست دکتۆرای دامەزراوەی گێردا هێنکێلی ئاڵمانیا بووە، کار دەکات. پەرتووک و وتارەکانی لە بوارەکانی مێژووی سیاسی کوردستان، ناسێنەی سیاسی، و پێوەندیی ئایین و سیاسەت، بە زمانەکانی کوردی، ئینگلیزی و فارسی بڵاو بوونەتەوە.

9 788269 301939